

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૨૩૫૪ કિંમત ૦.૪૪૦.

ગ્રંથનામ રાજીવ શર્મા

વર્ગિક મે ૪૫૬: ૮૪૬: ૩: ૨૧

સાહિત્યસૌરભ

ભાગ બીજો

...દર્શક :

શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવલ
ભાનુશંકર બાબરભાઈ વ્યાસ

પ્રથમ આવૃત્તિ

[વિ. સં. ૧૯૬૬]

[ઈ. સ. ૧૯૪૦]

મૂલ્ય ચૌદ આના

મુદ્રક:—

કેશવ તાતોબા શેટ્ટે,
તત્ત્વવિવેચક પ્રેસ, બેલાસીસ રોડ, મુંબઈ.

પ્રકાશક વિધાપાઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૨૩૫૪

આ પુસ્તકના પ્રકાશનના સર્વ હક્ક પ્રકાશકને સ્વાધીન છે

પ્રકાશક:—

અન. ડી. મહેતાની કંપની
બુકસેલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ
૩૬૭, કાલકાદેવી રોડ, મુંબઈ

આરંભવચન

હાઈસ્કૂલનાં ધોરણોમાં ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવા માટે જે વિદ્યમાન સંગ્રહો છે તેમાં અમે આજે એકનો વધારો કરીએ છીએ. અમારો આશય સ્પષ્ટ કરવા માટે બેત્રણ બાબતોનો નિર્દેશ બસ થશે એવી આશા રાખીએ છીએ :

૧ જૂના-દયારામ સુધીના ગુજરાતી સાહિત્યમાં તળપદી ગુજરાતી ભાષાનું જે દર્શન આપણને થાય છે તે જોતાં તે જૂના સાહિત્યનું પ્રમાણ અભ્યાસક્રમમાં સાધારણ રીતે વધારે રાખવું એ ઈષ્ટ લાગે છે.

૨ વળી અર્વાચીન સાહિત્યમાં જે ચિન્તન અને વિચારની સમૃદ્ધિ આપણી નજરે પડે છે તેને પણ પૂરેપૂરો અવકાશ વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસના ક્ષેત્રમાં મળવાની જરૂર છે.

૩ પ્રાચીન અને અર્વાચીન જેજે સાહિત્યસ્વરૂપો ગુજરાતમાં જનમ્યાં છે તે વિકાસ પામ્યાં છે તેનો પણ બને તેટલો પ્રત્યક્ષ અથવા પરોક્ષ વિદ્યાર્થીઓને પરિચય મળે એ દૃષ્ટિ પણ આવા સંગ્રહોના સંપાદકોની હોવી જોઈએ.

૪ કદાચ છે ને કમનસીબે ગુજરાતમાં શિક્ષણ આપતી સર્વ શાળાઓમાં ગુજરાતી ભાષા અને શિક્ષણનું સમાન ધોરણ ન પ્રવર્તતું હોય તો પણ બને ત્યાં સુધી સર્વ શાળાઓમાં ઉપયોગી થઈ શકે તેવા ધોરણ તરફ સંપાદકોનું લક્ષ હોવું જોઈએ.

આ બાબતોમાં અમે કેટલે અંશે સફળ થયા છીએ એ અનુભવી અને સાચા શિક્ષકો માટે રહેવા દઇશું. એમનું માર્ગદર્શન હમેશાં આદર-પાત્ર ગણીશું.

જોડણી સંબંધમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠના જોડણીકોશને અમે અનુસર્યા છીએ.

આઈ કબીઆઈ હિન્દુ હાઈસ્કૂલ,
મુબાઈ,
અક્ષયતૃતીયા, વિ. સં. ૧૯૯૬

સંપાદકો

અ.....નુ.....ક.....મ

પ.....વ.....વિ.....ભા.....ગ

૧ નરસિંહ મહેતા	એક પ્રભુ, ૨ સર્વવ્યાપક પ્રભુ	૨-૩
૨ મીરાંબાઈ	બીજું મારે શું કરવું ?	૫
૩ અખો	સાંતીડાનું ભજન	૭
૪ પ્રેમાનંદ	અભિમન્યુ આખ્યાન : કૃષ્ણનું કપટ, ૨ કૃષ્ણ અને અહિયોચન, ૩ સુભદ્રા અને ભાભીઓ, ૪ ઠગણી ભાભીઓ, ૫ યુદ્ધની તૈયારી, ૬ રક્ષાબંધન, ૭ અભિમન્યુ ને ઉત્તરા	૧૧, ૧૨, ૧૩, ૧૫, ૧૭, ૧૮, ૨૦
૫ વીરજી ભટ્ટ	કામાવતીની ચિત્રકલા	૨૪
૬ ધીરો	નશ્વર દેહ	૨૯
૭ શામળા ભટ્ટ	પંચનો ન્યાય	૩૦
૮ દયારામ	પ્રેમપરીક્ષા, વૈષ્ણવ નથી થયો તું રે !	૪૦, ૪૨
૯ દેવાનંદ	ભગવાનને ભૂલેલાને	૪૪
૧૦ ભોળો ભક્ત	અશ્રદ્ધાળુ નારી	૪૫
૧૧ દલપતરામ કવીશ્વર	આઘાણોનો અહિષ્કાર	૪૭
૧૨ ભોળાનાથ દીવેટિયા	અભંગ	૫૦
૧૩ નર્મદાશંકર દવે	લાલચાપડિયાં	૫૪
૧૪ બાલાશંકર કંથારિયા	હેજે દોષ ન કવિવરને	૫૬
૧૫ નરસિંહરાવ દીવેટિયા	કિસા ગોતમી	૫૯
૧૬ બળવન્તરાય ઠાકોર	કવિનું એકાન્ત	૬૪
૧૭ દામોદરદાસ બોટાદકર	અભિલાષ	૬૬
૧૮ સુરસિંહજી ગોહેલ	એક ઈચ્છા	૬૮
૧૯ અરદેશર ખખરદાર	અગોચર ધામ	૭૧
૨૦ ચંદ્રવદન મહેતા	મા	૭૪
૨૧ કરસનદાસ માણેક	ગુજરી કુંજે સૂની નથી !	૭૬
૨૨ સુન્દરજી એટાઇ	ગંગા ગર્ધ	૭૮
૨૩ ભાનુશંકર વ્યાસ	શિક્ષકનું સ્વપ્ન	૮૦
૨૪ ઇન્દુલાલ ગાંધી	વીણાને વાગવા દેજે	૮૫
૨૫ મગનલાલ પટેલ	મારી બાળકીને	૮૭
૨૬ મનસુખલાલ જવેરી	હું તો ચહું	૮૯
૨૭ રમણલાલ વઝીલ	કારે ઊભા ફૂતરાને	૯૧

૨૮ ત્રિભુવનદાસ છુહાર	કૂટપાથનાં સૂનાર	૯૩
૨૯ ઉમાશંકર જોષી	લૂણાઆંધળાની નવી વાત	૯૭
૩૦ રમણીક અરાલવાળા	સ્વપ્નખંડેર	૧૦૦
૩૧ ભજનો : જીવજીભગત	૧ અલખલેહ	૧૦૨
” અજ્ઞાત	૨ એક દિન બહુ છે	”
” દેશજીભગત	૩ તનમય તંબુરો	૧૦૩
” મણિલાલ દ્વિવેદી	૪ વિદાયગીરી	૧૦૪
૩૨ લોકગીત	૧ સવાર	૧૦૫
”	૨ સાંભર્યા !	”
૩૩ રાસડા	૧ વેણીમાઈનો રાસડો	૧૦૬
”	૨ ફતેહસિદ્ધ ગાયકવાડનો રાસડો	૧૦૭

ગ....ધ....વિ....ભા....ગ

૧ નર્મદાશંકર દવે	ભારતનું ગૌરવ, ૨ હિંદુઓને ઉદ્દેશોધન...	...
	... નિબંધ ૧૦૮,	૧૧૦
૨ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી	ગોષ્ઠીવિનોદ	નવલકથા ... ૧૧૫
૩ બાલાશંકર કંથારિયા	આર્ય ચારુદત્ત	નાટક ... ૧૨૨
૪ મણિલાલ દ્વિવેદી	મનોબલ	નિબંધ..... ૧૫૦
૫ રમણભાઈ નીલકંઠ	થેલીઆ	હાસ્યચિત્ર ... ૧૫૫
૬ મહાત્મા ગાંધીજી	અનુપમ હિમાલય	પ્રવાસ ... ૧૬૦
૭ શારદા મહેતા	સંભારણાંનો ઉપસંહાર ...	આત્મકથા ... ૧૬૩
૮ વિનાયક મહેતા	રસિક સુરતીઓ !	જીવનચિત્ર ... ૧૬૮
૯ દત્તાત્રેય કાલેલકર	શિક્ષકની ઈર્ષ્યા	આત્મકથા ... ૧૮૩
૧૦ કનૈયાલાલ મુનશી	પ્રસ્થાન	નવલકથા ... ૧૮૧
”	૨ યુરોપ જતાં... ..	પ્રવાસ ... ૧૮૭
૧૧ રામનારાયણ પાઠક	વાર્તાલેખન	હાસ્યચિત્ર ... ૨૦૬
૧૨ શંકરપ્રસાદ રાવલ	મંજરીનું પાત્ર	વિવેચન ... ૨૧૨
૧૩ ધનસુખલાલ મહેતા	હવાફેર	નવલિકા ... ૨૨૧
૧૪ ગૌરીશંકર જોષી	અવિરામ યુદ્ધ	નવલિકા ... ૨૩૦
૧૫ રમણલાલ દેસાઈ	ગ્રામલક્ષ્મી	નવલકથા ... ૨૩૫
૧૬ લીલાવતી મુનશી	લ'ડનથી પત્રો	પત્રસાહિત્ય ... ૨૭૪
૧૭ અંદ્રવદન મહેતા	અખો	નાટક..... ૨૫૫
૧૮ યજ્ઞેશ શુક્લ	વિમાતા	નવલિકા..... ૨૬૮
અકાશિની	.....	૨૭૫

સાહિત્યસૌરભ

ભાગ બીજો

પદ્યવિભાગ

નરસિંહ મહેતા

[આશરે વિ. સં. ૧૪૭૦-૧૫૩૬ : ઈ. સ. ૧૪૧૪-૧૪૮૦]

[આપણી જૂની ગુજરાતી ભાષાના આદ્યકવિ તરીકેનું માન એકે નરસિંહ મહેતાને આપવામાં આવે છે છતાં તેમના પહેલાં અસાધિત, શ્રીધર વ્યાસ, બીમ, અબ્દુર રહેમાન તેમ જ ઘણાએક જૈન કવિઓ થઈ ગયા છે. પણ નરસિંહ મહેતાનાં કાવ્યો ગુજરાતી લોકહૃદયમાં પ્રવેશી ઘણાં જ લોકપ્રિય થયેલાં છે. પ્રભાતિયાં તો નરસિંહ મહેતાનાં જ એમ કહી આળે પણ આપણે એ કવિની કાવ્યસમૃદ્ધિને પ્રેમપૂર્વક સત્કારીએ છીએ.

મહેતાનું જન્મસ્થળ જૂનાગઢ. એમના પિતાનું નામ કૃષ્ણદાસ અને માતાનું દયાકુંવર. મહેતાના ત્રીજા વર્ષમાં પિતા અને અગિયારમા વર્ષમાં માતા ગૂંચ્યાં હતાં. કાકા પર્વતદાસને ત્યાં એ ઊછર્યા હતા અને એમનો સ્વર્ગવાસ થતાં પિત્રાર્થ ભાઈ બંશીધરને આશ્રયે એ રહેતા. સત્તર વર્ષની ઉંમરે એમનાં લગ્ન માણેકબાઈ સાથે થયાં હતાં. એમને બે સંતાનો હતાં : કુંવરબાઈ અને શામળદાસ. નરસિંહ મહેતા વિદ્યાર્થી તરીકે ઠોઠ ગણાતો. સાધુસંતોનાં ટોળાંમાં બેસી ભજનો સાંભળવાનો, ગાયનો ગાવાનો ને નૃત્ય કરવાનો એને અજબ નાદ લાગ્યો હતો. સંસારવ્યવહાર તરફ એ બેદરકાર હતો; છતાં પ્રભુમાં એને અડગ શ્રદ્ધા હતી.

હાર, હુંડી, મોસાળું, વિવાહ અને શ્રાદ્ધ એ એમના જીવનના પ્રસંગો એમણે એમનાં કાવ્યોમાં ગાયા છે અને ગુજરાતે એ પ્રસંગો સ્નેહપૂર્વક સ્મરી રાખ્યા છે.

પત્નીનું મરણ, પુત્રનું મરણ અને પુત્રવધૂનું વૈધવ્ય, કુંવરબાઈના મોસાળાની કરુણ કથા: આ સર્વેએ મહેતાના ભક્તજીવનને કરુણતાથી રંગ્યું છે; રામાંડલિકની સતામણીએ એમાં ઊંમરે કચ્યાં છે.

સંસારવ્યવહારના ચાલુ કરુણ જીવનને વીતાવતાંવીતાવતાં છતાં પ્રભુમાં અડમ્બ શ્રદ્ધા રાખનાર મહેતાજી આશરે એમના છાસકમાં વર્ષે રવર્ગે ગયા હતા.

નરસિંહ મહેતાની કવિતા જૂની ગુજરાતીમાં લખાયેલી છતાં પાંચસો ઉપરાંત વર્ષોથી લોકમુખે ગવાઈગવાઈ હાલની ગુજરાતીમાં બનાવવામાં આવી હોય એવી જણાય છે.

નરસિંહ મહેતાની કાવ્યકૃતિઓ

હુંડી (પદ ૯), હારસમેનાં પદ, અંતર્ધ્યાનસમાનાં પદો, ગોવિંદગમન, આતુરીધાડખી, છત્રીશી પદો, પ્રભુભકિતજ્ઞાનનાં પદો, બાળલીલા, રાસલીલા, દાણલીલા, સહસ્રપદીરાસ, બે ભતના દ્વાદશભાસ, શામળદાસનો વિવાહ, કૃષ્ણ-જન્મની વધાર્થનાં પદો, સત્યબામાનું રૂસણું, સુદામાચરિત્ર, હીંગાળા વસંત શૃંગારમાળા, કેરબારેખતાનાં પદો, આઠવાર, સુરતસંગ્રામ અને છટક પદો.]

એક પ્રભુ

• પ્રભાતિયું •

અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક તું શ્રીહરિ ! જૂજવે રૂપ અનંત ભાસે;
દેહમાં દેવ તું, તેજમાં તત્ત્વ તું, શન્યમાં શબ્દ થઈ વેદ વાસે. અખિલ.
પવન તું, પાણી તું, ભૂમિ તું ભૂધરા ! વૃક્ષ થઈ ફૂલી રહ્યા આકાશે;
વિવિધરચના કરી અનેક રસ લેવાને, શિવથકી જીવ થયો એ જ આશે.અખિલ.
વેદ તો એમ વદે, શ્રુતિસ્મૃતિ સાખ દે, કનકકુંડલ વિષે બેદ નોય;
છાટ ધડિયા પછી નામરૂપ જૂજવાં, અંતે તો હેમનું હેમ હોય. અખિલ.
ગ્રંથગડબડ કરી, વાત ન કરી ખરી, જેહને જે ગમે તેને પૂજે;
મનવચનકર્મથી આપ માની લાહે, સત્ય છે એ જ મન એમ સૂઝે. અખિલ.
વૃક્ષમાં બીજ તું, બીજમાં વૃક્ષ તું, જોઈ પટંતરો એ જ પાસે;
બણે નરસૈઓ એ મનતણી શોધના, પ્રીત કરું પ્રેમથી પ્રગટ થાશે. અખિલ.

૨

સર્વંયાપક પ્રભુ

• પ્રભાતિયું •

નિરખને ગગનમાં કોણ વૂમી રહ્યો ! “ ને જ હું, તે જ હું ” શબ્દ બોલે,
શ્યામના ચરણમાં ધ્વિષ્ટું છું મરણ રે, નથી અહીંઆંકોઈ કૃષ્ણ તોલે. નિરખ.

રયામશેલા ધણી, બુદ્ધિ ના શકે કળી, અનંત ઓછવમાં પંથ ભૂલી,
જડ ને ચૈતન રસ કરી જાણવો, પ્રેમે પકડીને સજીવન મૂળી. નિરખ.
જળહળ જ્યોત ઉઘોત રવિકાટમાં, હેમની કોર જ્યાં નીસરે તોલે,
સન્નિધદાનંદ આનંદકીડા કરે, સોનાનાં પારણાંમાંહીં ઝૂટે. નિરખ.
બત્તીવિણ, તેલવિણ, સૂત્રવિણ જે વળી, અચળ ઝળકે સદા અનલદીવો,
નેત્રવિણ નિરખવો, રૂપવિણ પરખવો, વણજીહવાએ રસ સરસ પીવો. નિરખ.
અકળ અવિનાશી જે નવ જ જાણે કળ્યો, અરધઝરધની માંહે મલાલે,
નરસૈંઆનો સ્વામી સકળ વ્યાપી રહ્યો, પ્રેમના તંતમાં સંત ઝાલે. નિરખ.

નરસિંહ મહેતાકૃત કાવ્યસંગ્રહ

અશ્વનો

- ૧ આખા જીહ્વાડમાં અભુ કયાંકયાં છે ?
- ૨ અભુ કયાંકયાં જુદાં રૂપોમાં વસી અનંતા દર્શાવે છે ?
- ૩ દેખીતી જુદીજુદી રચનાઓમાં અભુ શાથી રહેલા દેખાય છે ?
- ૪ કનક અને કુંડલની એકતા પરથી અભુની એકતા તમને શી રીતે સિદ્ધ કરે છે ?
- ૫ જુદાજુદા અંશોએ શી ગડબડ કરી મૂકી છે ?
- ૬ લોક ગમે તેમ અભુને કેમ પૂજે છે ?
- ૭ મનની શુદ્ધિથી શી રીતે અભુ આપણી આગળ પ્રગટ થાય ?
- ૮ ગગનમાં કોણ ધૂમી રહ્યું છે ?
- ૯ જડચૈતનમાં અભુને શી રીતે પામી શકાય ?
- ૧૦ સત્ ચિત્ અને આનંદરૂપે અભુને વર્ણવો.
- ૧૧ અભુના જ્યોતિરૂપથી તમને શાશા વિચાર સ્ફુરે છે ?
- ૧૨ અભુની સર્વઆપકતા શી રીતે સિદ્ધ કરશે ?

મીરાંબાઈ

[વિ. સં. ૧૫૬૩-૧૬૦૩ : ઈ. સ. ૧૫૦૭-૧૫૪૭]

[મીરાંબાઈની જન્મભૂમિ ગુજરાત બહાર હોવા છતાં ગુજરાતી કવિઓમાં એમનું સ્થાન માનવું છે. જોધપુરના રાઠોડોના અંગભૂત એડતીઆ રજપૂત રાવ દૂદાજી મીરાંના દાદા થાય. રત્નસિંહ એના પિતા થાય. જયમલ્લ રાઠોડ એના પિત્રાઈ ભાઈ ને બાલસખા થાય.

ચિત્તોડના ગુહિલોત રાણા સંગ (સંગ્રામસિંહ)ના યુવરાજ લોજરાજ જોડે મીરાંનાં લગ્ન સં. ૧૫૭૬ માં થયાં હતા. થોડાં વર્ષ બાદ સં. ૧૫૮૪ માં તે વિધવા થયાં.

મીરાંના બાલસંસ્કારે રાવ દૂદાજીની પરમ વૈષ્ણવભક્તિના વાતાવરણમાં રંગાયા હતા. ભક્તિનો મેળ કરી વૈધવ્યને એણે વધારે નિર્મલ બનાવ્યું હતું.

ચિત્તોડની પડતી થઈ વહીલો રણસંગ્રામમાં ખપી ગયા. રાણો વિક્રમાદિત્ય ગાદીપતિ થયા ને સાધવી મીરાં પ્રત્યેના દિયરધર્મ વિસરી બિલટા એને સતાવવા લાગ્યા. વિષપાન મોકલતાં મીરાં અમૃતપાન સમજી પી ગયાં. આ જ રાણા સંગ્રામમાં મીરાંએ પોતાની પજવણી માટે પોતાનાં કાવ્યોમાં ઉલ્લેખ કર્યા છે. આખરે મીરાં ચિત્તોડ ત્યાગી મથુરાવૃંદાવન થઈ દ્વારકા આત્યાં. અહીં જ દ્વારકેશ સમક્ષ અને એને પાછાં તેડવા આવેલા લાંધતા ઊપવાસી શ્રાદ્ધાળુની વિનંતિઓ સમક્ષ મીરાંએ ગાતાંગાતાં દેહ છોડી સાંકેત મુક્તિ મેળવી. એ કૃષ્ણમાં મળી ગયાં.

મીરાંનાં કાવ્યોમાં હૈયાની ભક્તિના ઊછાળા મારતી ઊર્મિઓ છે. એવાં પદોની સંખ્યા ઝાઝી નથી. એની ભારે લોકપ્રિયતાએ બીજાનાં જોડેલાં એવાં અસંખ્ય પદોનો એમાં ઊમેરો કરી નાંખ્યો છે. દૂંકાંઠય, નિર્મલ ભક્તિભાવયુક્ત ને પ્રવાહી: મીરાંના પદોનાં આ લક્ષણ છે. આ કસોટીએ મીરાંના પદોની પરીક્ષા સંભરે છે.

મીરાંએ ‘ગુજરાતી’માં કદાચ ન પણ લખ્યું હોય. છતાં પશ્ચિમ રાજસ્થાનની આ યુવરાણીની આપણી જૂની ગુજરાતીના જ જેવી માતૃભાષામાંનાં પદોને આપણા જૂના ગુજરાતીઓએ પોતાનાં કરી લીધાં હોય અને એમ પરંપરાએ મીરાં અને એનાં પદો ‘ગુજરાતી’ થયાં.

મીરાંની કાવ્યકૃતિઓ

છટક હિન્દી પદો, ભજનો, નરસિંહકા માહરા (હિન્દી), સતભામાનું રૂસણું વગેરે વગેરે.]

બીજું મારે શું કરવું ?

• ૫૬ •

ધ્યાન ધણીકરું ધરવું રે; બીજું મારે શું કરવું ?
 શું કરવું રે સુન્દર શ્યામ ? બીજું મારે શું કરવું ?
 નિત્ય ભીડીને અમે નાહીએ ને ઘોષએ રે;
 ધ્યાન ધણીકરું ધરીએ રે. બીજું.
 સંસારસાગર મહાજળભરિયો રે વહાલા !
 તારે ભરોસે અમે તરીએ રે. બીજું.
 સાધુજનને ભોજન જમાડીએ વહાલા !
 જીડું વધે તે અમે જમીએ રે. બીજું.
 વૃંદાવનમાં તે રાસ રચ્યો રે વહાલા !
 રાસમંડળે અમે રમીએ રે. બીજું.
 હીર ને ચીર મને કામ ન આવે વહાલા !
 ભગવાં પહેરીને અમે ભમીએ રે. બીજું.
 બાઈમીરાંકે પ્રભુ ગિરિધરનાગર—
 ચરણકમળ ચિત્ત ધરીએ રે. બીજું.
 મીરાંનાં પદા

પ્રશ્નો

- ૧ કૃષ્ણની એકનિષ્ઠ ભક્તિમાં મીરાંને શું કરવાનું ગમે છે ?
- ૨ મીરાંની કૃષ્ણભક્તિનું વર્ણન કરો.

અખે।

[આશરે વિ. સં. ૧૬૭૧-૧૭૨૦ : ઇ. સ. ૧૬૧૫-૧૬૬૪]

[ગુજરાતી સાહિત્યનો નરસિંહયુગ ને નાકરયુગ પૂરો થતાં પ્રેમાનંદયુગનો આરંભ થાય છે. નરસિંહ મહેતાની રસદષ્ટિ ને તત્ત્વદષ્ટિ વિભક્ત થઈ પ્રેમાનંદ ને અખામાં સંક્રાન્ત થાય છે. પ્રેમાનંદે નવજીવન પ્રેરનારી રસિક વાણીને રસિક આખ્યાનોમાં ગૂંથી ગુજરાતી ભાષા પ્રત્યેની અપૂર્વ ને અજોડ ભક્તિથી આપણા કવિતાના સાહિત્યને પ્રચંડ આંદોલનો વડે વિવિધ દિશામાં બહલાવ્યું. અખાને ગુજરાતી સંસારના જીવોના પ્રપંચ અને ક્ષુદ્રતાને લીધે સંસાર નીરસ લાગ્યા. આથી એ જ્ઞાની કવિ નિઃસંગ રહી વેદાંતના તત્ત્વજ્ઞાનના રસનો આસ્વાદ કરવા અને કરાવવા તૈયાર થયો. વેદાંત જ્ઞાનનો ગુજરાતમાં પ્રચાર કરવા માટે આ સોનીભક્તે એની ભટ્ટીમાંથી જ્ઞાનના ભડકા ફેલાવ્યા છે. એના એરણ ઉપર હથોડા ડાકીડાકી તેમાંથી એણે જ્ઞાનના તણખા વેચ્યાં છે.

જ્ઞાતિએ શ્રીમાળી માડ સોની અખાનો જન્મ તે વખતમાં મુગલાઈની સુબેદારી તળે ભમતા અમદાવાદ પાસેના જેતલપુર નામના પરામાં થયો હતો. એનાં માતાપિતા વિષે કંઈ જાણવાનું સાધન નથી. એની એક પ્રિય બહેનના અકાલ સ્વર્ગવાસે એનામાં સંસાર તરફ તીવ્ર વૈરાગ્યબુદ્ધિ પ્રેરી અને એણે સાંસારિક સુખ-ભોગ તજ દીધા. સંસારમાંથી ભલાઈ નથી ચાલી ગઈ એ વિચારે એક ધર્મની બહેનની કંઠી ધડી આપવામાં એણે ગાંઠનું સોનું ભમેયું હતું; છતાં અવિશ્વાસુ દુનિયાની એ બહેનનો વહેમ ગયો નહીં. એણે કંઠીનો કસ કઢાવ્યો ! અખાને સંસારની આવીઆવી કુટિલતા તીવ્રતાથી સાલી. એ બે વાર પરણ્યો હતો પણ બંને વાર વિધુર થયો હતો. આ પણ એના જ્ઞાનરસ તરફ ઢળવાનું કારણ હતું.

અમદાવાદની પાદશાહી ટંકરાળની નોકરીમાં પણ આ સોનીભક્તને ધાનુ-મિશ્રણના આરોપસર આરોપી બની પકડાવું પડ્યું હતું ને કેદમાં જવું પડ્યું હતું. પરિણામે જ્ઞાન ને ગુરુની શોધમાં એ નીકળી પડ્યો. એ જયપુર ગયો ત્યાં વૈભવમાં આળોટતા વૈષ્ણવ મહારાજાઓની મુલાકાતે પણ એને નિરાશા જ આપી. એ ગોઠુલ ગયો. તે પછી રથનેરથે રખડી એ પ્રયાગ, કાશી ગયો. કાશીમાં એક જ્ઞાન-નંદજીનો એને સમાગમ થયો. શરુઆતમાં છૂપા રહી એણે જ્ઞાનશ્રવણ કર્યાં કર્યું. કોઈ ગુરુના કે સંપ્રદાયના વાડામાં પૂરોઈ જવાની એને ઈચ્છા ન હોતી છતાં આ જ્ઞાન-નંદજી એને યોગ્ય ગુરુ લાગ્યા. ત્રણ વર્ષ સુધી એ કાશીમાં રહ્યો. સાંભળી-સાંભળીને આ ત્રણ વર્ષના ગાળામાં એણે પંચદશી, અધ્યાત્મરામાયણ, યોગવાસિષ્ઠ

અને ઉપનિષદોનો અભ્યાસ કર્યો. ત્યાંથી પાછા ફરતાં વૈષ્ણવ મહારાજઓના કડવા અનુભવને પણ એણે ફરી પાકા કરી લીધા. આરંભમાં અજ્ઞાન છતાં બહુશ્રુત બની અખાએ પુખ્ત ઊભરે લખવાનો આરંભ કર્યો. શાંકર વેદાંતના અભ્યાસક બની એણે એની લેખનપ્રવૃત્તિ આરંભી. આ પછી એની જ્ઞાનપ્રધાન કવિતાના નાનામોટા ગ્રંથો એણે લખ્યા.

શુદ્ધ વેદાંતના સ્વતંત્ર વિચારનો આશ્રય કરી એણે પોતાનો તત્ત્વચિંતકનો સંદેશ જગવવા માંડ્યો. આધ્યાત્મિક વિચારોનું શરણ સમગ્રાવી એમાં એની આસપાસના મનુજબંધુઓને શ્રેયસ સાધવાનો સદુપદેશ એ આપે છે. હિન્દના અવિનાશી આધ્યાત્મિક વિચારોને એક પરમતત્ત્વ પરમાત્મા પ્રતિ પ્રેરતોપ્રેરતો એ જીર્ણપ્રાયઃ ને નિઃસત્ત્વ બની રહેલી હિંદુ પ્રજાના મલિન માનસને શુદ્ધ કરવા અગ્નિ, એરણ અને હથોડો લઈ બેઘડક ટીપતોટીપતો જીવનભર માંડ્યો રહે છે.

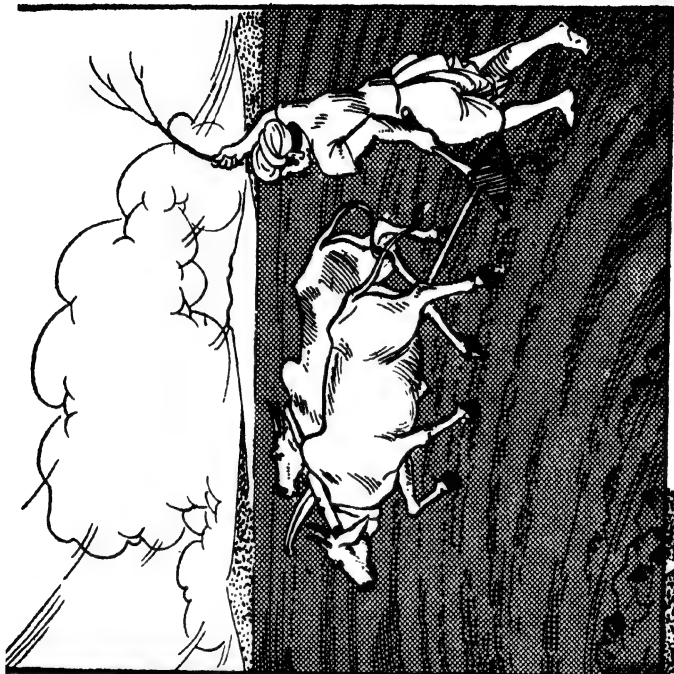
અખાનું અવસાન આશરે વિ. સં. ૧૭૨૦ માં થયું કહેવાય છે.

અખાના ગ્રંથો

ગુરુશિષ્યસંવાદ, અખેગીતા, ચિત્તવિચારસંવાદ, પંચકરણ, અનુભવબિંદુ, કૈવલ્યગીતા, સાતસો છેતાલીસ છપ્પા. આ ઉપરાંત પદો, છપ્પા, ભજનો અને જ્ઞાનપ્રધાન સોરઠાઓ એણે લખ્યા છે. જ્ઞાત્રીલા અને સંતપ્રિયા એ એના હિન્દી ગ્રંથો છે.]

સાંતીદાનું ભજન

સાંતીકું જોડીને સમગ્રવીએ, રૂડાં રામનાં બીજ લઈ વાવીએ.
 દયામાયાના ડોળિયા પ્રાણી, પ્રેમનાં જોતર વાળ, પ્રાણી, પ્રેમનાં જોતર વાળ;
 રાસ લેજો ગુરુજ્ઞાનની, તારે સતપરોણો હાથ સાંતીકું.
 પેહેલી ગણ પ્રેમનામની રે પ્રાણી, કાળનાં ગુંડાં કાઢ, પ્રાણી,
 કાળનાં ગુંડાં કાઢ;
 બીજ ગણ બહુનામીની તારાં પાપ સમૂળાં જાય. સાંતીકું.
 ત્રીજ ગણ ત્રિબોવનની પ્રાણી, તૃણાબેડી ટાળ, પ્રાણી, તૃણાબેડી ટાળ;
 ચોથી ગણ ચત્રલુજની, તારાં ખેતર આવ્યાં તાર. સાંતીકું.
 ત્રાટકતી આવી વાવણી ભાષ, સત્યની ઓરણી બાંધ, પ્રાણી,
 સત્યની ઓરણી બાંધ;

સાંતીડાનું ભજન

પાંચ આંગળીએ પૂરજે, તારે લાખે લેખાં થાય. સાંતીકું.
 જાગીને જ્યારે ઓળે ચઢ્યું પ્રાણી, વાડની મ કર વેલ, પ્રાણી, વાડની મ કર વેલ;
 યોયે દિશાએ રાખ સુરતા, એથી પાકશે રૂપારેલ. સાંતીકું.
 પોંક આવ્યો હવે પાકશે પ્રાણી, મનનો મેડો નાંખ, પ્રાણી મનનો મેડો નાંખ;
 ગોઠ્યુતેજે જ્ઞાનની ભાઈ, પ્રેમના ગોળા ફેંક. સાંતીકું.
 ઢાળીડો આવ્યો ઢાળવા પ્રાણી, ઢાળ ભલેરી થાય, પ્રાણી, ઢાળ ભલેરી થાય;
 ખાઓપીઓ, ધન વાવરો, એના ભોગ ભગવાનને જાય. સાંતીકું.
 ગાણું ગાજે હવે જ્ઞાનનું ભાઈ, હૈયાની હુંપદ હાર, પ્રાણી, હૈયાની હુંપદ હાર;
 અખોભગત કહે: પ્રભુ ભજ્યા વિના નહિ ભિતરો ભવપાર;

સાંતીકું જોડીને સમજવીએ, રૂડાં રામનાં ખીજ લઈ વાચીએ.

અખાની વાણી

અપ્નો

- ૧ અખાના આ ભજનમાં અખો અભુજ્ઞાનને કોની સાથે સરખાવે છે ?
- ૨ ખેડુતની ખેતી અને અભુના જ્ઞાનની સરખામણી કરો.
- ૩ ખેતી માટે અખાએ જેને પારિભાષિક શબ્દો વાપર્યાં છે તેની એક યાદી કરો; તેની સામે અભુપ્રાપ્તિના જ્ઞાનના સમાનાર્થ શબ્દોની યાદી કરો.

પ્રેમાનંદ

[વિ. સં. ૧૬૯૨-૧૭૯૦ : ઈ. સ. ૧૬૩૬-૧૭૩૪]

[મહાકવિ પ્રેમાનંદે કરેલી ગુજરાતી ભાષા ને સાહિત્યની સેવા વિરલ છે. એમણે જે સ્વરૂપ ગુજરાતી ભાષાને એમની સંખ્યાબંધ લોકપ્રિય સાહિત્યકૃતિઓ-દ્વારા આપ્યું છે તે સ્વરૂપ સદાનું સ્થિર થઈ ગયું છે. એ વડોદરાના વતની ને જ્ઞાતિએ ઓળીસા બ્રાહ્મણ હતા. પુરાણીઓનો રાગડા તાણતો ભાષાંતરિયો ઉપદેશ શુધ્ધ થઈ રહ્યો હતો, ત્યાં આ અમર માણભટ્ટે આખ્યાનોની રસિક કલા ગૂંથી લોકોની રસવૃત્તિને તૃપ્ત કરી. પ્રેમાનંદે સંસ્કૃત, મરાઠી ને હિંદી સાહિત્યનો સફળ અભ્યાસ કર્યો હતો. હિંદી તે વખતે ગુજરાતમાં પ્રાધાન્ય ભોગવતી. ‘હિંદની ભાષાઓમાં શું શાં’ નામથી નિદાતી ગુજરાતીની રૂપીએ ચાર પૈસા કીમત અંકાતી જોઈ પ્રેમાનંદની ભાષાભક્તિ લજવાઈ ને તે પુરુષાર્થ કરી અનેક રીતે ખીલી ને ફાલી. ‘ગુજરાતીને ઉત્તમ પદ મળે એવી ન કરું ત્યાંસુધી પાઘડી ન પહેરું’ એવો આ મહાકવિએ ટેક લીધો હતો એમ કહેવાય છે. પ્રેમાનંદના ચત્નો મહાભારત છે. એના શિષ્યમંડળમાં પુરુષો તેમ જ સ્ત્રીઓ હતાં. સૌએ સહકાર કરી ગુજરાતી સાહિત્યના ઉચ્ચ આદર્શો અનુસાર સાહિત્યનાં વિવિધ અંગોની અપાર ભક્તિ કરી છે. મહાકવિનું આયુષ્ય લગભગ સો વર્ષનું મનાય છે.

પ્રેમાનંદનાં કાવ્યોનું વસ્તુ સંસ્કૃતમાંથી લીધેલું છે. કવિએ તે વસ્તુને કલાથી સ્વતંત્ર રીતે ગૂંથ્યું. એમાં નવી પાત્રસૃષ્ટિ જીભી કરવામાં આવી છે. ફેટલુંક ખીજનું એણે અપનાવ્યું પણ છે. ‘ગુજરાતી જીવનનાં લાક્ષણિક લક્ષણો એમાં ગૂંથવામાં આયાં. પ્રેમાનંદની કાવ્યસમૃદ્ધિના વિવિધ ગુણોએ ગુજરાતીઓનાં હૃદયોને સર કર્યાં છે.

જીંદગીભરના આ ભાષાભક્તે ગુજરાતને ઘણાંએક રસિક આખ્યાનો પછી આખ્યાનો આપ્યાં છે.

પ્રેમાનંદની કાવ્યકૃતિઓ

લક્ષ્મણહરણ, ઓખાહરણ, ચંદ્રહાસાખ્યાન, અભિમન્યુઆખ્યાન, મદા-લસાખ્યાન, ઋષ્યશૃંગાખ્યાન, હુંડી, વામનકથા, હારમાળા (મૂળ નરસિંહ મહેતાની વધારેલી), દ્રૌપદીસ્વયંવર, શ્રાદ્ધ, માંઘાતાખ્યાન, સુદામાચરિત્ર, ભગવદ્ગીતા, મામેરે, સુધન્વાખ્યાન, શામળશાહનો મોટો વિવાહ, રણયજ્ઞ, નળાખ્યાન, દ્રૌપદીહરણ, (કર્તૃત્વ સંદિગ્ધ), હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન, દેવીચરિત્ર, સુભદ્રાહરણ, માર્કંડેયપુરાણ, અષ્ટાવકાખ્યાન, દશમસ્કંધ, ભ્રમરપંચીશી,

દાણ્ડીલા, બાલુવાહનાખ્યાન, મળવેલ, વિવેકવણગારો, પ્રહલાદાખ્યાન (સસમ-
રકંઘ), રુકમણીહરણ, વગેરે વગેરે.]

કૃષ્ણનું કપટ

• રાગ : ગોડી મલાર •

પેટીમાંથી કહે કુંવર, “ શું બોલો છો વ્યંગ ગુરુજ ?
તમને હસવું થાય છે, મને અગ્નિ લાગ્યો અંગ ગુરુજ !
બીજે ઠામે કૌતુક કીજે, જ્યાં હોય હસ્યાનો ઠાર ગુરુજ !
વિલંબ ચાશે એક પલ જીવ જાશે નિર્ધાર ગુરુજ !
વૃદ્ધપણું શું હવડાં આવ્યું ? મુખે નથી બોલતા શુક્રચાર્ય ગુરુજ !
વહાલા થઇને વેર વાટે છો, રખે કરતાં કૃષ્ણનું કાર્ય ગુરુજ !
તમને સમ છે બ્રહ્માભૃગુના જો ન ઊઘાડો દાર ગુરુજ !
તમારા સમ જો અંત આવશે, હવે હું મુખો નિર્ધાર ગુરુજ !
બહીરપણું શું હવડાં આવ્યું જે નથી સાંભળતા વાણ ગુરુજ ?
જો ન કાઢો મુજને આ સંકટથી માતાપિતાની આણ ગુરુજ !
શીત વ્યાયું શરીરે મારે, કંઈ પડિયો શોષ ગુરુજ !
મનના મનોરથ મનમાં રહ્યા, હવે જાવું પડયું જમલોક ગુરુજ !
અંબુજમાંહે અંધારી મધુકર પેસે જાણી વિશ્વાસ ગુરુજ !
તેમ પેટીમાં હું પેઠો છું આણી તમ પર આશ ગુરુજ !
ધરમાં આણી ઘાત ન કીજે જ્યારે બોજે મૂકયું શીશ ગુરુજ !
જે પાતાના તેને દુઃખ દેતાં દુભાશે જગદીશ ગુરુજ !
ભૃગુપિતામહ, હું પુત્ર તમારો, નિશ્ચય જાશે પ્રાણ ગુરુજ !
મારી માતા ટળવળી મરશે, બેદરે દુઃખનાં બાણ ગુરુજ !”

[વલણ]

“ બેદરે બાણ ને પ્રાણ તજશે, માતા તે નિશ્ચય મરે રે.”
અકળાયો અહિલોચન, પછે અવિનાશી વાણી આચરે રે.

૨

કૃષ્ણ અને અહિંસોચન

• રાગ : સામેરી મા૩ •

દુરીજનની દીનત્વવાણી સુણી, વળતા બોલ્યા ત્રિભોવનધણી:
 “મૂકો બહાર નીસર્યાનો કોડ, હું તે જદુપતિ શ્રીરણછોડ.
 તારી માએ રાખ્યો હતો વારી, તો ય શે ન લહી માયા મારી ?
 મેં તો રૂપ ઋષિનું લીધું, તુને મારવાનું કારણ કીધું.
 પહેલાં જાણ્યો મેં તું બળીઓ, માટે મારગમાં આવી મળીઓ.
 જો હોય પૂર્વજન્મનું પાપ તો મૂકીએ સાંણસે સહાયો સાપ.
 હવે તો તમે મને શું કરશો ? અકળાઈ આફળીએ મરશો.
 હું તો વેરી છઉં તારો, મેં અથ' સાર્યો રે મારો.”

• ઢાળ •

મારો અથ' સાર્યો સર્વથા, આશા તે મૂકો જીવની;
 એ વેરણ તારી તું જાણે પેટી લાવ્યો શિવની.
 હું બ્રહ્મા ને વળી ભોળો, એ ત્રણ તું જાણ એક;
 એમ વરદાનવાળા વિદ્યાર્યા મેં તુંસરખા અનેક.”—
 એવાં વાયક સાંભળી વિશ્વંભરનાં હૈડે લાગ્યો હુતાશન;
 ક્રોધ કરી કુંવર બોલ્યો કૃષ્ણ પ્રત્યે વચન:
 “ધિક્કાર જાદવકુળને જ્યાં તુંસરખા ઉત્પન્ન !
 પણ કુળનો વાંક કશો નથી, ભુંડું ભરવાડાનું અન્ન.
 હાથ લાકડી, ખાંધ કામળી, છુંદાવન ચારી ગાય;
 ગતિ ક્યાંથી ગોવાળીઆને ? હૃદે નહીં દયા ય !
 પશુપાલ જ પાપીએ કપટ કરી વહાયો મને:
 અભ્યંતર જો હણ્યો અલ્યા, નરકવાસ હજે તને !
 ગોવર્દનને કર ધર્યો, ઊતાર્યો ભૂતલભાર;
 કેશીકંસ પછાડ્યો તે તુજ બળને છે ધિક્કાર !

રુકમણીનું હરણ કીધું, દીધો દુષ્ટજનને માર;
જરાસંધને જીત્યો તે તુજ બળને છે ધિક્કાર!
નરકાસુરને મારીને પરણ્યો પ્રેમદા સોળ હજાર;
પારિજાતકપુષ્પને લાવ્યો તે તુજ પ્રાક્રમને ધિક્કાર!
પ્રહ્લાદની તે પીડા ટાળી ધરી નૃસિંહઅવતાર;
નખેનિપાત્યો હીરાણ્યકશિપુ તે તુજ પ્રાક્રમને ધિક્કાર!
વપુ કીધું મીનનું ને વેદ વાળ્યા ચાર;
શંખાસુરને સમાવ્યા, તુજ પ્રાક્રમને ધિક્કાર!
વરાહરૂપ વિકૃલ, થયો ને ધર્યો ભૂતલબાર;
નક્ષત્રી ભૃગુરૂપે કરી તે બળને પડો ધિક્કાર!
પહાણુ તાર્યા પાણી વિષે ને સેના ઊતારી પાર;
રાવણુ રોળ્યો રણ વિષે તે તુજ પ્રાક્રમને ધિક્કાર!
બળ જો મારા હાથનું જો હોય દેવકીકુમાર;
સંગ્રામ કરે નહીં મુજ સાથે તો તુજને છે ધિક્કાર!
કાઠ જાદવ, જીવતો, યુદ્ધ કીજીએ એકવાર;
મહાવિદ્યા એમ છે નહીં તે તારા બળને ધિક્કાર!

[વલણ]

ધિક્કાર! જાદવના પતિ, કપટ કરી મુને માર્યો રે;
ગુરુ થઇ આવી મળ્યો ને પ્રાણ પોતાનો ઊગાર્યો રે.”

૩

સુભદ્રા અને ભાભીઓ

• રાગ: દેશાખ •

માતાને ઘેર ગયા મોરારી રે ત્યારે ટોળે મળી સર્વે નારી રે;
સોળ સહસ્ત્રે વાત વિચારી રે શું લાગ્યા ગિરિવરધારી રે?
આવ્યાં સુભદ્રાની પાસ રે જ્યારે બહાર પધાર્યા અવિનાશ રે.
ત્યારે નણુંદ થયાં પ્રસન્ન રે, આપ્યાં સોળ સહસ્ત્રને આસન રે.

પછે સુભદ્રાજી હરખે પૂછે રે, ‘ભાભી, સર્વે આવ્યાં તે શું છે રે?’
 સુણી સુભદ્રાની વાણી રે ત્યારે બોલ્યાં રુકમણીરાણી રે:
 “આવ્યાનું સ્થાનક અમારું રે, તે તો બાઈ, ભોવન તમારું રે;
 અમો ભાભી જે સોળ હજાર રે તેને તમારો છે આધાર રે.
 જ્યારે તમો જશો સાસરડે રે, નહિ અવાય વસુદેવધરે રે;
 સાસરવાસો સર્વે ભોગઈ રે કરવા ઈચ્છે છે તમને બાઈ રે!
 અમસરખું કંઈ કામ દેખે રે, મન ગમે તે માગીને લેખે રે”
 જ્યારે એમ બોલી વડી વામા રે, ત્યારે બોલ્યાં ત્યાં સત્યભામા રે:
 “આપણને એથી અધિક કંઈ નહિ રે, દૂધ છે તો ય એને છે દહીં રે;
 આપ્યાનો તે શો છે બિધારો રે? બાઈજી, લોનીઆ હાર અમારો રે.
 આપણ ક્યાં ખરચીશું ગથ રે? સાસુનણુંદ એ મોટું તીથ રે”
 આપ્યો હાર તે સત્યભામાસતીરે ત્યારે બીડીઆં જાણવતી રે:
 “આ પહેરો સુભદ્રાજી, ચીર રે, ચિત્રવિચિત્ર ભર્યું છે હીર રે.”
 રુકમણી મન કીધું બહોળું રે, આપ્યું પહેરવાને ત્યાં પટોળું રે.
 એક કહે, “લો સુભદ્રાબહેનરે, આ માળા લો મોટી મોહનરે.”
 કેણે આપ્યા કંકણ ને ચૂડી રે, નણુદી કહે, “ભાભીઓ રૂડી રે.”
 ધોળા સાળુ જાંટયાં કેસર રે, મોટાં મોતી નાકે વેસર રે;
 કા જોડ આપે અણવટની રે, કા છોડે કટિમેખલા કટિની રે.
 કહ્યાંકાંબી ને ઝાંઝરીઆં રે, નણુંદને અર્પણ કરીઆં રે.
 એમ આભણુ આપ્યાં સર્વે રે ત્યારે બોલ્યાં સુભદ્રા ગર્વે રે.
 “આજ ભાભી, પરોણા રહીએ રે, વળી કામ અમસરખું કહીએ રે;
 જેવાં કરશે તેવાં થઈશું રે, વહાલી વાત તે તમને કહીશું રે.”
 સુણી સુભદ્રાની વાણી રે ત્યારે બોલ્યાં તે રુકમણીરાણી રે:
 “કહું છું કહો સુભદ્રાબાઈરે, આજ આવ્યા હતા તમારા ભાઈ રે;
 પેટી હતી તે ભીયા કને રે, આવીને તે આપી છે તમને રે.
 તે પિંજરમાં તે શું છે રે?” ભાભીસાથ સૌકા પૂછે રે.
 “આપણે બોલવુંચાલવું શાનું રે? એને જેઈ જવું છે જાનું રે.
 માટે બિધાડો પિંજરતાળું રે, અમો વેગળી રહીને નિહાળું રે;”

નણુંદે જીભ કરડી ત્યાં દંત રે, ભાભી, ક્રોધી તમારો કંથ રે.
જણો છો ત્રિકમની ટેવ રે, અમિકટકો છે કૃષ્ણદેવ રે.
એ તાળાકેરી કૂંચી રે મોહને મૂકી છે ઊંચી રે.
શું જણીએ ઘો છે સાપ રે? તેનો દેજે તમે જઆપ રે.”
ત્યારે સત્યભામા ત્યાં પૂછે રે, “આઈ, આવડુંબીઓછો તે શું છે રે?
જો તમ ઉપર કોપે શ્યામ રે ત્યારે મારું તમો લેજો નામ રે;
જો હરિ દેખાડે મુને યજ રે, રૂડી પેરે ઊતારું ઝાકળ રે.”
ત્યારે મોહ્યાં તે જાંબુવતીરે, “એક મેં વિચારી છે મતિ રે;
આપણુ અધરી પ્રતિજ્ઞા કીજે રે, કોઈ અહાર જઈવાત ન કીજે રે.”

[વલણ]

“ ન કીજે વાત વિઠ્ઠલની ચોરી,” જાંબુવતી એમ ઉચ્ચરે;
સંજય કહે, “સાંભળ શ્રુતરાટ્ટ, પછે શ્યામા સમ કેવા કહે રે?”

૪

ઠગણી ભાભીઓ

• રાગ : મારૂ •

જાંબુવતી કહે, “અહાર જમને કરે પિંજરની વાત
તેને માથે ભાર એટલો નહીં પિતાની મત.”
પછે સુભદ્રાના હાથમાં તે આપ્યાં સત્ય વચન;
વસ્ત્રઆભૂષણ રહ્યાં જોઈ તે માન્યું માનુનીમન.
ચાલી સુભદ્રા પિંજર પાસે, કૂંચી કરમાં સાહી;
એકલીએ તાળું ઊઘાડ્યું, જુએ વેગળાં સર્વે ભોજાઈ.
દ્વાર બંને જૂજવાં કીધાં, જુએ છે સર્વે સાર;
માહે મૃત્યુક મોટું દીડું, ત્યારે હસી રાજકુમાર.
અહિલોચનનો પ્રાણ રહ્યો તો વળગી પેટીના પાસા માહે;
લસતાં હાસ કરી હંસ પેડો હરિભગિનીના નાકમાહે.
અબલાને ગર્ભ છે અજુનકરો, થયા છે પંચ માસ;
તે પિંડમાહે પાપી પરાણે સઘ પ્રયો વાસ.

તે જીવ વિચારે અહિલોચનનો, “હું આવ્યો હુરિને ઘેર;
 ન થાઉં પ્રસવ, મારું સુભદ્રાને, વાળું પિતાનું વેર.”
 ત્યારે કૃષ્ણની કામનીએ કૌતક કીધું, મરકલડે મુખ તાણ્યું.
 “કમાઈ જીએ આપણા કંઈની, મુવું મુડદું મસાણથી આણ્યું!”
 તાળી દઈ હસ્યાં માંહેમાંહ, સર્વમાં સત્યભામા ડાહ્યાં યઃ
 “ભાઈએ હેત કીધું ભગિનીને, અવિવેકે અભડાવ્યાં.
 પીતાંબરનો પાલવ ઢાંકી પ્રભુએ પિંજર આણ્યું;
 મારે મંદિરે ન આવ્યા, મેં ત્યારથકી કૌતક જાણ્યું.
 મુખ મરડીને તાણે સરકડા, કરવા લાગી ઠોઠાળી;
 સુભદ્રાને વીંટી વળી ભાભી, સોલ સહસ્રની ટોળી.
 રુકમણી કહે, “બાઈ, મારે મંદિર ટપકલી છીંટ છે આછી;
 તે તમને હું આપીશ બાઈ, પટોળી આપોની પાછી.
 જાંબુવતી કહે, “બત્રીશ લક્ષણો, બાઈ, તમારો વીર;
 તે જાણે તો મુને દાર મારે, માટે આપો મારું ચીર.
 સાંસતાં રહી સત્યભામા બોલ્યાં, “હાથ દઈ ને ગાલે.
 આજ તો દાર લાવોની પાછો જોઈએ તો આવજો કાલે.”
 એક કહે, “નહીં રાખે આપણું, નહિ ભૈયા ભીખારી;
 હુરિતનાપુરમાં કેમ જશે અંગુઠી પહેરી મારી?”
 એક કહે, “એ ય ભૈયાને આપતાં આપણું હૈડું હીસે;
 પાછું લઈએ છીએ એટલા માટે જે પિયરમાં વરણાગી દીસે.”
 માન દઈ અપમાન માંડ્યું જ્યારે વસ્તુ પેટીની જાણી;
 મૂળગું વસ્ત્ર જે સુભદ્રાનું ભાભીએ લીધું તાણી.
 ત્યારે બડબડતાં સુભદ્રા બોલ્યાં, “જે ઘણી હું માનમોહોતી;
 હવે સાલલાસોતી જવા ઘો, ભાભીઓ, ભાવના પહોતી.”

[વલણ]

“પહોતી ભાવના ભાભીઓ,” એમ નણું દે ટચકો ચોદીઓ;
 લટપટ કરીને વસ્ત્ર હયાં, પછે આપઆપને મંદિર દોડીઓ.

૫

યુદ્ધની તૈયારી

સંજય કહે : “ ભૂપતજી ! સુણો, મહિમા કહું રે સૌભદ્રતણો.
 પાછલી રજની હવી ઘટિકા ચાર ત્યારે ઊઠ્યા સર્વ ક્ષત્રીકુમાર.
 અભિમનના સખા છે સાર, તે સર્વે ઊઠ્યા તેણી વાર;
 મનમાંહે સમરિયા મોરાર, રણમાં જવા કીધો નિરધાર.
 દંતધાવન ને કીધાં મળરનાન, જયકજનને દીધાં દાન;
 રાયયુધિષ્ઠિર જોતા વાટ, વહુ ન આવી તે થાય ઊચાટ.
 સુભદ્રા માગ'ને જુએ, વહુ ન આવી તે દુઃખે રુએ.
 જાગ્યો અભિમન ઉતાવળ ધણી, સાયવી વેળા ખટકર્મતણી:
 “ લાવો માતા ! કવચ ને ટોપ, મારે છે કૌરવ ઉપર કોપ:
 એકએકને આજ રણમાંહે હણું, દુઃખ ટાળું માતાદ્રૌપદીતણું.
 છે આજસ યુધિરજિરને બહુ, ઉઘમ કીજે મળીને સહુ.
 જર્ઘ કાકાને આપું આધાર, ચકાવો જીત્યાનો લઉં શિર ભાર.”
 કહે જનુની, “પુત્ર ! લોની આયુધ”, ગર્ઘધરમાં નહીં શરીરે શુદ્ધ.
 “ અરે દેવ ! હવે શું થશે ? વહુ ન આવી કારણ કરશે ? ”
 સંતાડે આયુધ ને ખોળવા જાય, જેમતેમ વાર લગાડે માતા ય;
 અભિમન કહે “ સુણ માવડી, શે વાર લાગે છે આવડી ?
 સગ્રામ કરવાને થાય છે અસૂર, કૌતુક કરશે મારું શૂર.
 કહેશે કાલ સૌભદ્ર સભામાં બકયો, બીહીનો તે આવી નવ શકયો.”
 એવું રે કહીને આધો પળ્યો, લષ્ટ ધનુષ્ય ને પાછો વળ્યો.
 પહેયુ” કવચ, સજી જીવરખી, થાનાર વાત જે લલાટે લખી.
 નીલા અશ્વ ને નીલી પ્વજ, સારથીએ રથ કીધો સજજ.
 ખડ્ગતોમર બાંધ્યાં કેડ કસી, ચઢ્યો રથે મૃગ ઉપર જ્યમ શશી.
 જેવે પ્રગટયાં ભારકરનાં કિર્ણ તે વેળા નખ્યો રાયધર્મને ચણું:
 “ શું ધર્મધુરંધર, બેસી રહ્યા ? ઓ શત્રુ સામા તત્પર થયા.”
 રાય કહે, “ રૂડા છો દીકરા, તમે કૌરવને જીતો ખરા.
 વાઙ, વહેલા થાઓ સર્વ જોધ,” એવું કહી કીધો સેનાનો રોધ.
 ૨

“જાઓ કુંવર, કુંતાને પગે લાગવા અને સંગ્રામની આજ્ઞા માગવા.”
 એવું કહી મોકલ્યા કુમાર, વધૂ અર્થે લગાડી વાર.
 યુધિષ્ઠિરને મન બે વાતઃ લાગે વાર, રક્ષા કરે માત;
 જો આશીર્વાદન કહે સતી, કુંવર ન મરે કોની વતી.
 અભિમન્યુ કુન્તા કને ગયો, પાય લાગીને ઊભો રહ્યો.
 “ચક્રવોગદ જીતવાને કાજ, માતાજી! આજ્ઞા આપો આજ.
 દ્રોણે પ્રતિજ્ઞા કરી ધણી માતા, મુજને મારવાતણી;
 એ ભિક્ષુક મુજને કરશે શું ય? તેથી નવ ખીતો હું ય.”
 એવું જ્યારે બોલ્યો બાળ ત્યારે કુંતાના પેટમાં પડી ફાળ.
 “જ્યારે આદ્યાં છે દ્રોણ ત્યારે કુંવરને રાખશે કોણ?
 નરનારાયણ બે અહીં આં નથી, કૌરવે કપટ કાધું સવંધી.
 જો ગયા મુકી જદુરાય તો હું એની કરું રક્ષા ય.
 કૌરવત્રિલોક ટોળે મળે તો ય કૌરવનો માર્યો ન મરે;”
 સતીએ તેજ્યો પોતાની કને, “આવ રક્ષા હું બાંધું તને.”

[વલણ]

“તુંને રક્ષા હું કરું, પણ રાખનારો શ્રીહરિ રે.”
 જનપ્રેમાનંદ એમ કહેઃ કુંતીએ રક્ષા કઈ પેરે કરી રે ?

૬

રક્ષાબંધન

કુંતા કહે, “કુંવર, મારા તને રાખે રણદેવતા ય જી.
 મસ્તકે મહાદેવની રક્ષા, ભૂકુટિએ બ્રહ્મા ય જી.
 કપોળે કાલિકાની રક્ષા, નાસાએ નારાણ જી;
 અંબિકા આંખડીએ ઊભાં, શ્રવણે સારંગપાણ જી.
 દંતે દીનોનાથ રખવાળો, રસનાએ રણછોડ જી;
 કંઠે તે કમળાસ્વામીરક્ષા, સ્કંધે તેત્રીશ કોડ જી.
 પેટે રક્ષા પાંચ કન્યાની, વાંસે વાસવધીશ જી;
 કટિએ કૌશિકઋષિની રક્ષા, જંઘાએ જલધીશ જી.

ચરણે ચાર દિશા રખવાળી, અનવાળે અમરધણી જ;
 અંધારે શેષનાગની રક્ષા, ખાંડું ધરજો શીશ જ.
 શર્વરીએ સોમની રક્ષા, દિવસે દિવાકર જ;
 લોહ, કાષ, અગ્નિ અડકે હોયે અળે અમર જ.
 સર્વાંગે શ્રીહરિની રક્ષા, નહિ ભેદે તારે અંગ જ;
 ધ્યાન ધરજો ધરણીધરનું, સદા રહેશે તારે સંગ જ.
 મેદરુધિરને સાહેર રક્ષો, નાડીએ નવકુલ નાગ જ;
 માર્ગમાં ગણપતિની તુંને રક્ષા, યુદ્ધે રાખો વાઘ જ.”

સાત તાંતણા સૂતરના આંધ્યા ને વોળાળ્યો કુમાર જ;
 પછે આઘણુને રૂપે કરીને સામા મળ્યા વિશ્વાધાર જ.
 હાથ લાકડી ઝાલી જડુપતિ કાયા કીધી ધરડી જ;
 કડકડ હાડકાં રે વાગે, ઊઠતા દંતને કરડી જ.
 અભિમનંને મારગમાંહી મોહન સામા મળિયા જ;
 હાથ ઝાલીને હુરજ કહ્યું છે, “ક્યાં પધારશે બળિયા જ ?
 આ દોરડો કોણે બાંધ્યો છે ? શું આવે છે તાવની ઝોબ જ ?
 તુંસરખો જો જોદ્ધો ને રોગીઓ દેખી મુને ચઢ્યો કોષ જ.”

અભિમનં પછી આવ્યે, “સ્વામી, એ શું બોલ્યા ઋષિરાય જ ?
 હું જાઉં છું ચક્રાવે જીતવા, કુંતાએ બાંધી રક્ષા ય જ.”

વાયક સાંભળી કુંવરકેરાં મોહને મૂર્છા બાધી જ.
 “અરે જોદ્ધા, એ શું બોલ્યો ? લાજ ખોઈ કુળ બાધી જ !
 પિતા તારે ત્રણ લોકને ધનુષે ઢંદોળ્યું જ;
 તે અગ્નુનનું વીર્ય આજથી અભિમન્યા ! તેં બોળ્યું જ.
 મચ્છને વીંધીને ખાંડવનને દહ્યું, જત્યા શ્રીત્રિપુરાર જ;
 તે વેળા તો બાંધી ન હતી અગ્નુનને રક્ષા ય જ.
 કપુત પેટે પડ્યો પારથને જ્યારે જીતશે ડોસી સારું જ;
 અમો તો પરમારથ કહું છું પણ તેજ ઘટે છે તારું જ.
 જો કુંતારક્ષાથી શત્રુ મરે તો રક્ષા બંધાવે નકુળસહદેવ જ!
 તારો વાંક નથી રે છોરા, તને છોકરવાદીની ટેવ જ.

મામો તારો એવું જાણ્યો, દુભાશે જીવદીશ જ;
 અજીન તો અદકું નહીં કરશે, છેદશે તારું શીશ જ !
 કદાપિ કૌરવને જીતીશ શ્રમ કરી સંગ્રામ જ.
 તો તુંને તાંહાં કોણ વખાણે ? થશે કુંતાનું નામ જ.”
 એવું સાંભળી અભિમંને તોડી નાંખ્યા તંત જ;
 ‘ધન્ય, ધન્ય !’ કહી હૈડામાંહે અદસ્ય થયા ભગવંત જ.
 આનંદ પામ્યા અવિનાશી, રક્ષા કીધી ફેક જ.
 “ધ્રુવાનો માર્યો નહિ મરે તે શીઘ્ર જશે જમલોક જ.”
 અભિમંન ચાલ્યો સંગ્રામે, નવ પ્રીછ્યો મનમાં કપટ જ;
 મામાજીને ઓળખ્યા નહિ, સાચું માન્યું મહાસુભટ જ.

[વલણ]

સુભટ સાચું માન્યું, જુદું કરવા રણ પળ્યો રે;
 વિપ્રપ્રેમાનંદ એમ જણે જઈ ઉત્તરાને સામે મળ્યો રે.

૭

અભિમન્યુ ને ઉત્તરા

• રાગ : કેદારાની ચાલ •

એમ બોલિયાં ઉત્તરાનારી, “સ્વામી, સાંભળોની વાત અમારી;
 મારાં પ્રગટયાં કર્મનાં કૃત જે હું રાંકડી ને તમે આજીવ.
 અવતાર નિર્ગમ્યો એળે, સમાગમ સર્વો આ કાળે;
 પાતળીઆ પિયુજ, મારા, તમોજોગ નથી હું દારા.
 આપણે કેટલેક દહાડે મળિયાં, દુઃખ અભ્યન્તરનાં ટળિયાં;
 હવે પ્રીતડી લાગી થાવા તો હું તમને કેમ દેઉં જવા ?
 નારીને તે નાથ જીવન, સુખે પાળે ને આપે અન્ન.
 ભરથાર એ સુખ મોટું, ભરથાર વિના સર્વ ખોટું.
 ભાઈઆપમામા ને જે માડી, ધણું કરે તો પહેરાવે સાડી;
 સાસુસસરા તે સૌ ધણી માટે, બાકી નહીં કે સાસરીઆંની વાટે.

થાનાર હોશે તે દધશું થાવા, પણ નહીં દેઉં તમને જાવા.
શું જીવ કરીને થાક્યા ? રાજ્ય કરશે પરબારા કાકા ?
તો તમને શું છે વઢવું ? બાંધી બાકરી કૌરવ પર ચઢવું ?”
જ્યારે એમ કહ્યું શિર નામી ત્યારે બોલ્યો અભિમન્યુસ્વામી :
“મિથ્યા કરવી મન અભિલાષા, નહીં ટળે હો કમની રેષા !
જો કદી પેસે કુંજરના દાંત, તો યે જીવ ન મૂકે બળવંત.
શરીર થાય ચૂરેચૂર તો યે રણુ નવ મૂકે શર.
મહિલા, એકવાર છે મરવું તો રણુથી પાછું શું ઓસરવું ?
માટે પ્રમદા, પાલવ મૂકો, તમો ચતુર થઇ કાં ચૂકો ? ”

[વલણ]

“ ચૂકો મા તમે ચતુર થઇને, ” એમ કહી ચાલ્યો નાથ રે ;
ત્યાં મચ્છસુતા એમ ઉચ્ચરે જાલી અભિમન્યુનો હાથ રે :

• રાગ : ધન્યાશ્રી •

“પિયુ ! શું થાશે રે ? મારા પીયુજી ! શું થાશે રે ?
આજની રજની કેઇ પેરે જશે રે ? મારા પિયુજી ! શું થાશે રે ?
કોણ સારુ વઢવાને વકરો ? ચકાવોગઢ જીતવો કપરો ;
તે મોટા ને તમો બાળ, માટે પડે પેટડીઆમાં ફાળ. પિયુ.
બૂઠને મોઢે બોલા છે દ્રોણુ, તમને જીતવાનું કીધું પોણુ ;
પ્રતિજ્ઞા પાળશે પ્રતિપાળ, માટે પડે પેટડીઆમાં ફાળ. પિયુ.
શકુની, કૌરવ, પાપી કણુ, જેને દેખતાં પામીએ મણુ ;
મારા સ્વામી, છો સુકુમાર, માટે પડે પેટડીઆમાં ફાળ. પિયુ.
જયદ્રથસરખા જેઢા છે નવ, મહાભયંકર ભૂરિશ્રવ ;
કૃતવર્મા કૃતાંતકાળ, માટે પડે પેટડીઆમાં ફાળ. પિયુ.
કૌરવ સાથે દુર્યોધન, મનનો મેલો દુઃશાસન ;
વરુવા મોટા જેવા વ્યાળ, માટે પડે પેટડીઆમાં ફાળ. પિયુ.
અશ્વત્થામા જેહો મહાબળ, સિંહસરખો સામો શાસ્ય ;
નાંખશે તમ પર શરની જાળ, માટે પડે પેટડીઆમાં ફાળ. પિયુ.

બાણકેરો વરસશે વરસાદ, અંતરિક્ષ અંધારું ને ઉદ્ધાપાત ;
 અગ્નિઅસ્રની ઊડશે નવાળ, માટે પડે પેટડીઆમાં ફાળ. પિયુ.
 આયુધધારા રહેશે વરસી, ભોગળગદ્દ ને ભાલાફરસી;
 તે વેળા શી કરશે ચાળ ? માટે પડે પેટડીઆમાં ફાળ. પિયુ.
 કાકાકેરી અદ્વ સગાઈ, અભુ'ન હોય તો આવે ધાઈ;
 નથી મામે શ્રીગોપાળ, માટે પડે પેટડીઆમાં ફાળ, પિયુ.
 આંખડી મારી જમણી હાલે, દુઃખ હૃદયમાં ઊંડું સાલે :
 કેવો દેખીશ સંધ્યાકાળ ? માટે પડે પેટડીઆમાં ફાળ. પિયુ.

[વલણ]

સંધ્યાકાળ હું કેવો દેખીશ ? ધડી જુગસરખી થશે રે !
 નિમેષ નહીં મળે આંખડી યે, હું જોઈ રહીશ એણી દિશે રે.”

• રાગ : સામેરી •

ઉત્તરાનાં રે વાયક સાંભળી, અભિમન્યુ બોલ્યો ત્યારે વળી.
 “ કાં પ્રિયા, આંખલડી રાતી કરો ? મારા સમ જો આંસુડાં ભરો.
 તમે ચતુરાં છો ક્ષત્રાણી, પ્રમદા, ચઢાવો મુને પાણી ;
 રણ્યકી રે જે ઓસરવું તે જીવ્યાપેં બલું હોય મરવું.
 તમે આજ્ઞા કરો એવું જાણી.”—ત્યારે બોલ્યાં ઉત્તરાણી :
 “ મન છે તો કંથજી, પધારો, સામા શત્રુને બળ કરી મારો.
 માતાજીને રે ભાગ્યે પાછા ફરજો, સામા શત્રુ હોય તે રે મરજો !
 તમે જુદ્ધ કરવાને જાજો, જેવા છો તેવા ત્યાંહીં થાજો.
 મારા કંથજી, કુલ દીપાવો, જશ ઉપરાજીને લાવો.”
 એવું કહીને પાગે લાગી, પિયુ ચાલ્યો તે આજ્ઞા માગી.
 પતિવ્રતા પૂંઠળ જોતી, ખરે આંસુડાં જાણે મોતી !
 “ વહાલાજીનો વરાંસો ન ખમાય, ફરી જુએ તો વારુ રે થાય.”
 એમ ટળવળટળવળ કરતી, પછી શિબિર બાણી તે ફરતી.
 નેત્રે નીર મૂક્યું છે રે રેડી, પછી સુભદ્રાએ લીધી તેડી.

ભેટ્યાં સુભદ્રા ને પાંચાલી, વહુજી નમ્યાં છે કેડને વાળી;
હવે અભિમન્યુ રણે ચાલ્યો, રથપ્રહારે મહીધર હાલ્યો.
ત્યાર પહેલી સેના આથડે, સામસામાં કટક બે લડે;
કુન્દુભીશખ્દ બહુ ગડગડે, જેમ મેધ અપાડો ધડહડે.

[વલણ]

ધડહડે સેના મેધની પેરે, રેણુ જઈ પહોતી ગગન રે;
એવે કૌરવને કંપાવતો આવતો દીઠો અભિમનં રે.

અભિમન્યુઆખ્યાન

અરનો

- ૧ અભિમન્યુના પૂર્વજન્મની કથા લખો.
- ૨ કૃષ્ણે અહિલોચનને સાથી અને કેવી રીતે માર્યો હતો ?
- ૩ સુભદ્રાની બાલીઓએ કુતૂહલ બાલુવા શીશી યુક્તિઓ રચી હતી ?
- ૪ અભિમન્યુની વીરતાનું વર્ણન કરો.
- ૫ કુંતાએ અભિમન્યુને શા માટે રક્ષા બાંધી ? રક્ષાથી કુંતાએ શાશ્વા આશીર્વાદ આપ્યા હતા ?
- ૬ કૃષ્ણે શા માટે અને કેવી રીતે રક્ષા તોડાવી દીધી ?
- ૭ ઉત્તરા અને અભિમન્યુ ક્યારે મળ્યાં ? ઉત્તરાએ વીરપતિને છેલ્લી વિદાય કેવી રીતે આપી ?

વીરજી ભટ્ટ

[જન્મ આશરે વિ. સં. ૧૬૬૬ : ઈ. સ. ૧૬૪૦]

[પ્રેમાનંદકવિના શિષ્ય અને ખુરાનપુરના રહીશ વીરજી ભટ્ટ જ્ઞાતિએ મોઢ આજ્ઞાલુ હતા. એનું જન્મવર્ષ આશરે સંવત ૧૬૯૬ ને ૧૭૦૦ ની વચ્ચે ગણાય છે. પ્રેમાનંદ ખુરાનપુરમાં કથા કરવા જતા ત્યાં વીરજી એમના તરફ આકર્ષાયા ને એમની પાસેથી કાવ્યકળા શીખ્યા છે. એનું અવસાનવર્ષ જણાયું નથી.

વીરજીના ગ્રંથો

કામાવતીની કથા (સં. ૧૭૨૫), ખલિરામઆખ્યાન (સં. ૧૭૩૧), હાવતાર (સં. ૧૭૪૨), કાકુરાજકથા, સુરેખાહરણ, વ્યાસકથા વગેરે.]

કામાવતીની ચિત્રકલા

એનું કહી સોંપ્યો સહી પટ કંથકેરે હાથ;
 ચોટે જઈ ઊભા રહ્યા ધરતણા સેવકસાથ.
 પટતણો પાલવ નિરખતાં જોવા મળ્યો સંસાર.
 નગરવાસી હરખિયા ત્યાં થઈ રહ્યો ઝાતકાર.
 અભિનવું કૌતુક નિરખે, નિખંતાં જન્મપર્યંત;
 ઉજ્જવળ પટમાં રંગશુ રેષા મહા શોભાવંત.
 મૂલ સુણતાં ના રહે ઊભો, જોવા મનકું થાય.
 એક કહે, ધન્ય ! કર્તા, ધન્ય ! વૈકુંઠરાય.
 કો કહે ધન્ય હાથ તેના, કો કહે બુદ્ધિ ધન્ય !
 કો કહે કેવી હશે તે નારરૂપ રતન ?
 કો કહે ધન્ય જન્મ તેનો, કો કહે ધન્ય તેના અવતાર !
 કો કહે ધન્ય માતૃહર, કો કહે ધન્ય સરજનહાર !
 કો કહે મનુષ્ય નહિ, કો કહે દેવતાનો અંશ;
 કો કહે સદા ભાવ એવા ચૂમે મોતી હંસ.
 કંઈ લક્ષ સૂઝાસારિકા, મૃગ, કળા માંડે મોર;
 ભાવ એવા ઊપજે જેમ ભમે હંસચક્રાર.
 કંઈ વૃક્ષ નાના ભાતકેરાં દીસે શોભાવંત;
 કૃષ્ણપત્રપુષ્પ રહ્યાં હસી જેમ હોય માસ વસંત.

ગજવેલ મુક્તાદ્વિગતણી ચોપાસ કરતી પાળ;
 ભાવ એવા ઊપજે જેમ જડ્યાં મોતી લાલ.
 ગઢકોટકેરા કાંગરા ત્યાં નગરનું મંડાણ;
 નવા મહેલ કેવા નિપન્યા ત્યાં ? કરું કેમ વખાણ ?
 જરકસી ઝાલર ચંદ્રવા મણિનીલમચ્છિત સાર;
 રત્નમહેરાખે જુગમ જુમખે ઠારોઠાર.
 સમૈયાં શણગારિયાં, હસ્ત કસણે હીર;
 બહુભાત ચંછુ તાણિયા. જોતાં રહે નહિ ધીર.
 રાજમહેલની રચના સૂર્યકોટિપ્રકાશ;
 છજે, મંદિરમાળિયે, નવખંડ ભોમ અવાસ.
 સભામંડપ, રાજમંડપ, રંગમંડપ જેહ
 કશીદામાં રાજ્યધાની લખી સધળી તેહ.
 ચિત્રકેરી પૂતળી દીસતી પરમ નિધાન;
 કો લક્ષ કાઢી પદ્મની તે ઉપર શોભામાન.
 કો અશ્વ રથ ને પાલખીમાંહે, પ્રૌઢ છે માતંગ
 મદગલિત માતા મદભર્યા ત્યાં ભર્યો કાળો રંગ.
 તેવા મા'વત હાથ અંકુશ, પટકા ચુએ પરમ;
 છે સાદું સર્વ સાદસ્ય, પણ ઊપજે મન ભમ.
 પણ વણું કરતાં વાર લાગે, ધણું છે મંડાણ;
 કામાવતીથી અવર અખળા નહિ ચતુરસુખણ.
 સૂતપુરાણિક ઊચર્યા : સુણ કથા રાયાંરાય !
 પટતણી રચના અભિનવી મેં વણુંવી કેમ જાય ?
 દિવસ આખો વહી ગયો, જવ રહ્યો ધટિકા ચાર;
 એવે મંત્રી રાયકેરો ચાલિયો દરબાર.
 નગર મધ્યે પરવર્યો, પટ નિરખિયો જળજલ્પ;
 સંસાર સર્વ જોવા મળ્યો, પણ ખરચે કોણ મૂલ્ય ?
 અશ્વ રાખીને રહ્યો તે રાયનો પ્રધાન;
 પટ જોયો સર્વ ઊકેલી તે પર શોભામાન.

ઠામઠામે કશીદાનું હસે નૌતમ હીર;
 પોપટ, શુક ને સારિકા, બહુરંગ કોકિલાકીર.
 ઉજ્જવળ પટમાં રંગ ઊડા, શી વખાણું જાત ?
 ચાર વીસ ને ચાર ઉપર રંગકેરી જાત.
 જોઈ મન વિસ્મય થયો, શું લખ્યું છે ચિત્રામ ?
 પ્રધાન લાગ્યો નિરખવા, પણ ન રહે મનડું ઠામ.
 શું આ પટ કે કારો કાગળ ? કે વણાવટ હોય ?
 કે ચિત્રામ કશીદો ? એમ ન લહે કોય.
 જોઈ રચના પટતણી પ્રધાન ધૂણે શીશ;
 આશ્ચર્ય પામ્યો મન વિષે, તું ધન્ય શ્રીજગદીશ !
 પૂછવા લાગ્યો તેહને એ પિછોડીનું મૂલ;
 નિરખતામાં રીઝે ધણું, સૌ રંગ રેશમફૂલ.
 તે સમે વાયક બિચર્યો કામાવતીનો કંથ;
 કણુરાયને શે ના જાણે પરમ શોભાવંત ?
 સવાલક્ષ ને સવાલક્ષ ટકાતણી છે વાત;
 અઢી લાખનું ખરચ કરતાં વસ્ત આવે હાથ.
 મૂલ આપી તેને, પછે લેઈ ગયો પ્રધાન.
 રાજદારે ઓઢી ગયો અતિપરમ શોભામાન.
 રાજની દૃષ્ટે પડ્યો પટ સૂરજકોટિપ્રકાશ;
 પૂછવા લાગ્યા તેહને અતિ ધરી મન ઉલ્લાસ.
 એ પિછોડી કહે ક્યાંથી ? કાં અભિનવી કાઢી આજ ?
 કે વિદ્યકર્માએ રચી ? શું ઓઢતો સુરરાજ ?
 કે બ્રહ્મા હાથે નિપની ? કે વિષ્ણુ કર્તા હોય ?
 કે રંગ શ્રીરુદ્રે બર્યો ? એમ ન લહે કારણ કોય.
 ગજ આઠ ચોરસ બિંદી પાથરી ધરણ મોઝાર;
 બલિહારી તારા હાથને, તું ધન્ય શ્રીકર્તાર ?
 જોઈને રચના નવી પટતણી પૃથ્વીનાથ;
 તુજ હાથ આવી ક્યાં થકી ? તે કહો સાચી વાત.

કામાવતીની વાર્તા

પ્રશ્નો

- ૧ કામાવતીની વાર્તા દૂંઠાણમાં લખેા.
- ૨ કામાવતીની ચિત્રકળા વિષે કવિ શું કહે છે ?
- ૩ ચિત્રકળા વિષે એક દૂંઠો નિબંધ લખેા.

ધીરો

[વિ. સં. ૧૮૧૦-૧૮૮૧ : ઈ. સ. ૧૭૫૪-૧૮૨૪]

[વડોદરા રાજ્યના સાવલીતાલુકાના ગોઠડા ગામનો રહેવાસી ધીરો જ્ઞાતિએ આરેટ-જાડબટ્ટ-હતો. એનો કુલધર્મ વૈષ્ણવ હતો પણ પોતે રામાનંદીય સંપ્રદાયનો થયો હતો. એના પિતાનું નામ અતાપ આરેટ ને માતાનું નામ દેવબા હતું. એની બાલ્યાવસ્થા ભટકવામાં ગઈ હતી. એનો સ્વભાવ સ્વછંદી ને તોરી હતો. તેની પત્નીનું નામ જતનબા હતું અને તે પણ સ્વભાવે તામસી હતી. સત્તરની ભ્રમરે મહીનદી ઉપરના બાદરવાસંસ્થાનના વાંકાનેરગામે એને એક પંજાબી સિદ્ધ પુરુષનો મેળાપ થયો. ધીરાને તેમ જ એના હીરાવીરા નામના બે મિત્રોને એ સિદ્ધે પહેલી જ્ઞાનદીક્ષા આપેલી કહેવાય છે. એ મિત્રો પણ નામાંકિત ભગત થયા હતા.

ધીરાને વારસામાં થોડાં એતરો મળ્યાં હતાં. બાદરવાના ઠાકોરની ભગીરની હદમાં થતાં લગ્નો ઉપર એને આઠ આનાનું 'તોરણધોડા'નું દાપુ' પણ મળ્યું હતું. એની સ્થિતિ આમ એકંદરે સાધારણ સારી હતી.

જીભાઈ નામના કોઈ ઐદીવ્ય બ્રાહ્મણશાસ્ત્રીએ એને સંસ્કૃતમાંથી કંઈ જ્ઞાન સંભળાવ્યું હતું. અજ્ઞાન છતાં એ આથી જ્ઞાનનાં કેટલાંક સૂત્રો સમગ્રી શકતો હતો. એના કાલના મતમતાંતરો, સાધુઓ, જતિસેવકા અને શાકતો વગેરેથી એ બહુ કંટાળી ગયો હતો. ઉપર જણાવેલા સદ્ગુરુના મેળાપથી એ 'ધોંગડમલ' પરમ ભક્ત બની રહ્યો હતો. ગુરુ તરફની એની પૂજ્યભુક્તિએ આગળ જતાં એની પાસે ગુરુની મહત્તા, ગુરુકૃપા, ગુરુશિષ્યના ધર્મ, જ્ઞાનવૈરાગ્ય વગેરે ગવડાવ્યું. એ ભક્ત મટી ઉપદેશક બન્યો. એનું શિષ્યમંડળ વધવા લાગ્યું. એના પ્રસિદ્ધ શિષ્યોમાં એક શિષ્ય શામરાવ જીવનરામ અથવા આપુસાહેબ ગાયકવાડ પણ હતા.

ધીરાએ કુલ ૨૫૦૦૦ જેટલાં પદો લખ્યાં કહેવાય છે. એ પોતે લખી શકતો નહીં, પણ જ્યારેજ્યારે એ ગાતો ત્યારેત્યારે એના શિષ્યો એ લખી લેતા. શિષ્યો બહુધા અભણ હોવાથી એનાં ગાયેલાં ધણાંએક પદો નાશ પામી ગયાં છે. પોતાનાં પદોનો પ્રચાર કરવાની ધીરાની એક યુક્તિ ભણીતી છે. ધીરો મહીરનાને તેમ જ રૈવાસ્નાને ધણીવાર જતો ને વાંસની ભૂંગળીઓમાં કે તમડાંમાં એનાં પદોની નકલો મૂકી તેમને તરતાં મૂકતો. ધીરાની કવિતા આ રીતે પણ એના કાળમાં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. ગામે ગામથી ધણુક શિષ્યો આકર્ષાઈને આવતા ને એની બોધપૂર્ણ કવિતાથી પાવન થતા. ધીરો ધણીવાર ઠાકોર જતી ભજનમંડળીઓમાં પણ અચેસર બનીને જતો હતો. ધીરાનું મૃત્યુ એના પાકા વયે સં. ૧૮૮૧ માં થયું હતું.

ધીરાના અંથો

ધીરાનાં પદો એની પ્રિય પદરચના ‘કાશી’માં લખાયલાં છે. ‘સ્વરૂપની કાફીઓ’ એ નામ આપી શકાય એવા અંથમાં એ ગુરુસ્વરૂપ, માયાસ્વરૂપ, તૃષ્ણા-સ્વરૂપ, લક્ષ્મીસ્વરૂપ તથા ચૌવનસ્વરૂપ એમ અનુક્રમે વિવિધ સ્વરૂપો કાફીઓમાં ગૂંથે છે. આ પછી મતવાદી, આત્મબોધ, જ્ઞાનકકકો, ગુરુધર્મ, શિષ્યધર્મ અને યોગમાર્ગ એ કાફીઓનાં જુમખાંમાં એની કવિતા પ્રસિદ્ધ થઈ છે. આ પછી અશ્વોત્તરમાલિકા, અવળવાણી તથા પ્રકીર્ણ પદો આવે છે. એમાંનાં કેટલાંક પદો હિન્દીમાં પણ છે.]

નશ્વર દેહ

• કાશી •

મન ‘તું હિ તું હિ’ ખોલે રે, આ સુપનાજેવું તન તારું
અચાનક ઊડી જશે રે જેમ દેવતામાં દાર.
ઝાકળજળ પળમાં વહી જશે જેમ કાગળ ને પાણી;
કાયાવાડી તારી એમ કરમાશે, થઈ જશે ધૂળધાણી;
પાછળથી પસ્તાશે રે, મિથ્યા કહી મારુંમારું. મન.
કાચનો કુંપો કાયા તારી, વણસતાં નહીં વાર;
જીવકાયાને સગાર્ધ ફેટલી? મુકી ચાલે વનમોઝાર;
ફોગટ ફૂલ્યા ફરવું રે, ઓચિંતુ થાશે અંધારું. મન.
જાનું તે તો સર્વ જીવાનું, ઊગરવાનો ઊધારો;
દેવગાંધર્વરાક્ષસ ને માણસ સૌને મરણનો મારો;
આશાનો મહેલ ઊંચોરે, નીચું આ કાચું કારભારું. મન.
ચંચળ ચિત્ત, ચેતીને ચાલો, જાલો હુરિનું નામ;
પરમારથ જે હાથે તે સાથે, કરો રહેવાનો વિશ્રામ;
ધીરા! ધરાધરથી રે નથી કોઇ રહેનારું. મન.

ધીરાની કાફીઓ

અશ્વનો

- ૧ કાવ્યને સાદી ભાષામાં સમજાવો.
- ૨ આત્માની અમરતા વિષે કવિ શું કહે છે?

શામળ

[વિ. સં. ૧૭૨૬-૧૭૮૬ : ઈ. સ. ૧૬૭૦-૧૭૩૦]

[ગુજરાતમાં લોકવાર્તાના કવિ તરીકે શામળ ભટ્ટનું નામ ધરગતુ થઈ પડ્યું છે. અમદાવાદના વેંગલપુરનો એ રહીશ, જ્ઞાતિએ શ્રીગોડ માલવીય બ્રાહ્મણ હતો. એના પિતાનું નામ વીરેશ્વર. પ્રેમાનંદસુત કાંકડા વલ્લભનો એ સમકાલીન થાય. સ્તંસ્કૃત, અપભ્રંશ, જૂની ગુજરાતી ને હિંદી વગેરેમાંથી પોતાને સરજવાના વિશાળ લોકવાર્તાસાહિત્ય માટે શામળે મૂળ શોધ્યાં છે. આશરે ચોત્રીસ વર્ષ સુધી અભ્યાસ કરી એણે પહેલાં ‘ પદ્માવતીની વાર્તા ’ (સં. ૧૭૭૪) લખી જણાવ્ય છે. આ પછી ‘ સિંહાસનખત્રીશી ’નું વાર્તાચક્ર એણે હાથ ધર્યું. કવિની ખ્યાતિ વધવા માંડી અને આમાંની પંદર વાર્તાઓ પૂરી થઈ એટલામાં સિંહુજના જમીનદાર રખીદાસ પટેલે એને પોતાને ગામ કથાઓ કહેવા નોતરું દીધું. કવિની પ્રવૃત્તિઓના આ કદરદાને એને જમીનનું પસાયતું આપ્યું અને એ એમની સાહિત્યલક્ષિત વધારવા ઉત્તેજ્યા.

શામળના ગ્રંથો

સિંહાસનખત્રીશી, સુડાખોતેરી, વૈતાલપચીશી, નંદખત્રીશી, વિદ્યા-વિલાસિની, ઉધમકર્મસંવાદ, અંગદવિષ્ટિ, રાવણમંદોદરીસંવાદ, પદ્માવતીની વાર્તા, મદનમોહના, શિવપુરાણમાહાત્મ્ય, રણછોડજીના શલોકા, રેવાખંડ, રુસ્તમખળાદુરનો પવાડો, અભરામ કુલીના શલોકા, વગેરે વગેરે.]

પંચનો ન્યાય

રાવણુ પૂછે અઢારે વરણને, “ કહોને સાચી વાત;
સીતા આપવી કે નહિ? ખરી ખતાવો ખાત.
કોની ન રખતી રાખશે, બોલો રૂડી વાણુ;
સતપ્રકારે સાચું કહો, ન થાયે હાસું કે હાણુ.
વેવારવાત સૌને ગમે, એહ અક્ષર, એહ આંક;
રૂડી કહો એ વારતા, કોઇ ન કાઢે વાંક.
મનગમતું કહેજો તમે, એ વાતે નહિ રીસ;
ખરી વાતે નહિ ખરખરો, તે જાણે જગદીશ.”

• ઝૂલણા •

રાવણુ : વાત પૂછી એક વિપ્રને વિધવિધે, “કેમ મહારાજ, આ મનમાની આપવી એ ઘટે કે નહીં આપીએ ? છેક મુજને કહો વાત છાની.”

બ્રાહ્મણ : “મહીપતે માન મૂકીએ કયમ કરી ? લાજ પણ ખોઈએ હોડહાનિ; પાછી તો આપવામાંહીં પ્રાક્રમ કરું ? બીખ તેને પછી ભૂખ શાની ?”

• સવૈયા •

વૈશ્ય : વૈશ્ય કહે, “વહેવાર તો એ છે, પાછી દીધે લાજ પરિયામાં; અથડાવા દો દસવીસ દહાડા, હાલ બકાલ છે કરિયામાં. મોટાની વાતો છે મોટી, અથડાવા દો વરિયામાં; કાચર કયમ થઈએ આગળથી ? વહાણ મૂક્યું છે દરિયામાં.”

કણ્ણી : કહે કણ્ણી, “કયમ કામની દીજે ? જાત જોરાવર એની જાણી ? પાછા જશે અથડાઈ પોતે, લહરી સમુદ્રની લેશે તાણી. લાવ્યા શું પાછી આપવાને ? એક હસવું ને બીજા હાણી ! પૃથવીપતિ, એ આત્ય મૂકા કયમ ? છેલ્લે ક્યારે ગયું શું પાણી ?”

• ઝૂલણા •

સુતાર : કહે ગજધર, “દહાડા પાધરા દૈત્યના, શિવવરદાનની છાપ છે રે. સાત સાગરતણી આડ છે તો બી, અધિનાથ રાવણો આપ છે રે. દેવ હિંડે છે દશ દિશમાં નાસતા તેવો ત્રિલોકમાંહીં તાપ છે રે. બલે લાવિયા બૂપતિ, બામની, જ્યમ ગજે તસુ તે તો માપ છે રે.”

• સવૈયા •

લુહાર : કહે લુહાર, “મોકલો કુંભક ખાય મુખે તો વાનર ખૂટે; નહિતર જોર કરો જન્નજનું, છણુછણુતા ગોળા બહુ ઝૂટે. રાક્ષસ મોકલી રીંછવિદારણુ વડી વહાર કરાવે પૂંઠે; બળિયા રાણા ! જુઓ આરણે લુહાર લોઢું કોઢ કૂટે.”

સોની : સોની કહે, “લાવ્યા છો સીતા, પ્રીતવચનમાં પળવું છે; ચોટ નાંખી છે તો ચિંતા શી ? રાજપદવીમાં રળવું છે.

આમે કમ લલાટ લખાણું તે શું ટાળ્યું ટળવું છે ?
સોનું પહેરતાં કાન જ ત્રૂટે, જતરડામાં નીકળવું છે !”

હુજમ : નાઈ કહે, “નાત સધળી અમને રૈયતમાં સૌ કહો છો જ રંકા;
ગત જાણે કુણુ ગોવિંદેરી ? અકલિત અક્ષર એહના અંકા.
સૂઝ વિચારતાં તો નથી સૂઝતું, લંગુર કેમ લઈ શકશે જ લંકા ?
કાચળીમાંથી સાપ જ નીસરે વાળદના દંન હોય જ વંકા.”

ધાંચી : ધાંચી કહે, “ધણું જોર છે એહમાં, માંકડાકેરો એ માર જો રે;
બાળક ખેડમાં બુદ્ધિ છે કેટલી ? ભૂપતિ, બારેનો માર જો રે.
નહિ ધોડલાં જોડલાં, હાથિયા સાથિયા, કટકેરો તો કાર જો રે.
હડબડવું નહિ, હિંમત રાખવી, તેલ જો, તેલની ધાર જો રે.”

મોચી : મોચી કહે, “અમે માંકડાં દીઠડાં, જેમ નાસે રણે રોઝડાં રે ।
કોઠબિલાંતણે કાજ વઢે ધણું તુછ તૃણાવત તોછડાં રે.
હૂકતાંફૂદતાં ને ઢૂકઢૂકતાં ફોજ નહીં, એ તો ફોજડાં રે;
હિંમત રાખીએ, દેવત દાખીએ, પાણી પહેલાં કશાં મોજડાં રે ?”

રખારી : કહે રખારી, “શ્રીરામ આવ્યા છે તો કેટલા દિન ધહાં બેસી રહેશે ?
ખાવાપીવા ન મળશે પૂરણુ, સુખ કે દુઃખ કે આગળ કહેશે ?
દશમુખસરખો દુશ્મન છે શિર, લોકે આવતાં લેખાં લેશે;
ઢોર ને ચોર થશે એકઠાં, જુઓ ઊંટડો કાણુ કિનારે બેસે ?”

દરજી : કહે દરજી, “હું સૌ જાણું છું, ભૂપતિ આપણો ભોળો છે;
પહાણુ તારી આવ્યો પરપંચે, જનાવર સાથે જોરો છે,
બાળી ગયો બળવંતો કોઈક, ટેક ધણેરો તારો છે;
આરા કેડે વારો આવશે, સોયની કેડે દોરો છે.”

ધોખી : પરિચટ કહે, “હું પ્રીછયો પારખું, હાથ તારે શિર હુરનો છે;
નવસે બાંધ્યા છે નરપતિ તો બાર શો એના ડરનો છે ?
હારીને જો હિંમત મૂકશે તો ફિટકારો નરનો છે;
ધોખીકેરો કૂતરો તે નહિ ધાટતણો કે ધરનો છે.”

ભોષ : ભોષ કહે, “ભૂપતિ ! કહું તુજને, સીતા હરી તે સાંખી છે.
જોરાવર દીસે જન ઝાઝા, ભાગ્યનિધિ શી બાખી છે ?

પચવાની નથી એની પ્રમદા, જેવી જીવતી માખી છે.

અંગદ વષ્ટિએ આવ્યો'તો તે કણક મછને નાંખી છે."

સલાટ : સલાટ કહે, " શાણા છો સૌકો, વેદવચનની વાણી છે;

સીતાજીને સ્ત્રી જાણો પણ રામતણી એ રાણી છે.

એના શાપથી ઉજ્જડ થાશે, હુંશયકી બહુ હાણી છે.

રંકનું કલ્પું ન રાવણ માને, પથ્થર ઉપર પાણી છે. "

સાબળિયો : સાબળિયો કહે, " સૌ જાણો છો જીવતી લાવ્યો છે એ જાણી;

એને ગમતું આપણુ બોલો, વિધવિધ જાયરો વાત વખાણી.

શીખામણુ દધને થાકી છે રાવણને મંદોદરીરાણી.

ધર્મની વાત ધીરજથી થાશે, દૂધનું દૂધ, પાણીનું પાણી."

ભરવાડ : કહે ભરવાડ, "ભૂપતિ પૂછે છે, સાચી વાત કહો મુખ મોંની;

દેશતણો ભંગ થશે દેખતાં, પરથમ તો પરજને પોણી.

લંગૂરે લંકા તો બાળી ન્યાં ન સૌને પેહેલી બોણી;

રાડ ન થાય તો સૌને રૂડું, દૂધ રહે ને રહે વળી દોણી."

જતિ : જતિ કહે, " સાંભળજે સૌકો ભૂંડ લોકો ભૂર ભમાડે;

રામચંદ્ર મોટો રિધ રાજ, પ્રૌઢ કોટ પણ વાનર પાડે.

આપણો રાજ અતણી બળિયો, જીત્યા મક્ક અધિક અખાડે;

એ સાથે વદતાં નહિ વાધે, વેચવો કાંચકો વરતિયાવાડે."

ગોલો : ગોલો કહે, "ગુણવંતા આગળ મારી તે શી ચાલે મતિ ?

નવગ્રહ જીતી બાંધ્યા નરપત્ય, રાવણરાયની મોટી રતિ.

જો જીતે તો જશે થાશે, નહિતર પાછી આપે સતી;

હારજીત છે હોડે રમવું, ક્યાં ગોલાને ગાયો હતી ? "

ખાતરી : ખાતરી કહે, " હું કહું ખરેખરું, હલહલ કરવા દોને હેલાં;

મોટા સાથ લડે તે મરશે, શું ખાવાં છે સાકરકેળાં ?

હિંમતજેર જણાશે બેનું, ભૂપતિને કહીએ કર બેળા,

એક ધડીમાં રંગ જણાશે, તાણાવાણો મળશે તે વેળા. "

ચીતારો : ચીતારો કહે, " ચિંતા મુજને અધિક વાનરાં આવી અડશે;

ધણાંક જોજન ગદ છે જિંઓ, ચહાય તે વેળા ઉપર અડશે.

દેહવટ કરશે દેશ લંકાનો, નિશ્ચે એ નરપતિને નડશે;
સમયદ્રં સમજે છે સરવે, મોર ઈડાં ચિતરવાં પડશે ? ”

આરોટ : આરોટ કહે, “ બળવંત રાવણે ગુણહીણે કીધી ઘાટાછ;
રામસંઘાતે રાડ માંડવી ખોટી જાણો એ ખાટાછ.
ઘડીમાંહીં તો ઉજળડ થાશે, પોદું રાજ્ય જશે પલટાઈ.
કરું વખાણુ તે વાટ જ ઊઠે, લલી કહેવી શી અઘ્નભાટાઈ ! ”

કુંભાર : કહે પ્રજાપતિ, “ સુણરે ભૂપતિ ! અતિશે વાંક તમારો આડો;
ચતુરાકેરા ચોર કહેવાણા, વળી તે સાથ કરો છો ત્રાડો.

હુનુમાનને હરાવી હડાવે એવો કોઈ દાસ દેખાડો;
જગજીવન સાથે જમ જીતવું, કોડી ધોઈ શું કાદવ કહાડો ? ”

તંબોળી : તંબોળી કહે, “ તમે વિચાર્યું ખરું લખાણું અક્ષરખાતું;
ચોદ ચોકડી રાજ્ય પામિયા, શિવપરતાપ હવું સુખ સાતું.
આજે ઈંદ્રિતણી છે અલખત, જુલમ કર્યાંથી જોશે જાતું,
સૌ જાણે છે સુખ ભોગવીએ, પાન ખાઈ કરીએ મુખ રાતું.”

સોનીવાણીઓ : સોનીવાણીઓ કહે છે, “ સાચું અધિપતિ, છે તારે મન આંટો;
જેરાવર શું જુલમ કરો છો ? તળપદ નહિ એ વિપરીત વાંટો,
ઈશ અદલ ધનસાક તોળશે, એની સાથ લડી નહિ ખાટો;
રંચ કદી કોઈની નહિ રાખે શરમ કસી સોનીનો કાંટો.”

વૈદ : વૈદ કહે, “ વેરીશું વઢીએ તો તો એક કહું તે કીજે.
સામદામ ને ભેદ કરો બહુ વાત ખરીમાં કોઈ ન ખીજે.
આમે જેહ લખ્યું તે થાશે, ઘડી લલાવો લાખેણો લીજે;
બળ દેખાડી જુઓ, ન ખીએ, રેચ પછે નેપાળો દીજે.”

વેદિયો : કહે વેદિયો, “ વેદ લખાણું શાપ મહાસતીના સુણવા છે;
લંગૂરને લંકા જે લેવી તે કાંઈ શું કુંગર ખણવા છે ?
જેવું વાવીએ તેવું ઊગે, તેવા કણ પછીથી લણવા છે;
રોળી નાંખે રામ રાવણને તેમાં વેદ કશા લણવા છે ? ”

ભાડણુંજો : ભાડણુંજો કહે, “ ભણું મનાવો, વખાણુ કરીને ખોલો વાણી;
ભાગો રાડ મળી રઘુવરને, દુઃખ પામે છે સીતારાણી.

પરળળી પલવગે લંકા જીમ આધામાંહે જાણી;
ખંડાશે પુંઆની પેરે, એનું રાજ્ય થશે ધૂળધાણી.”

જોષી : જોષી કહે, “ જોશો સૌ લોકો, કરુણાનિધિએ કરુણા કીધી;
રાજાશે રાવણ રણમાંહે જો નવ પાછી સીતા દીધી.
ભાઈ વિભીષણ ભૂપતિ થાશે, એક ઘડીમાં લંકા લીધી;
રામરાજ કરશે એ રૂડાં જન્મપત્રી આગળથી કીધી.”

પંડિત : પંડિત કહે, “ પ્રીછો આગળથી, ગુણહીણો મારે છે ગોથાં;
જો વેળા લક્ષ્મણજી ચઢશે લંકાગઢ જશે સૌ જોતાં.
રણસંગ્રામે જીતે રાવણ એ તો સરવે જાણો થોથાં,
રામહાય મૃત્યુ રાવણનું, પુરાણનાં એ લખાણું પોથાં.”

લવાઇયો : કહે લવાઇયો, “ભૂંડું ન માનો, તાલ વાત એક કહીશું તાનો;
સીતા સોંપી શીશ નમાવે હોય દશાનન જો કાંઈ દાનો.
લૂંટાશે લંકાની લક્ષ્મી, પાવૈને શું ચડશે પાનો ?
સત્ય કહેતાં, રીઝો કે ખીજો, નાચવું ત્યાં ધૂમટો તે શાનો ?”

આંધળો : અંધ કહે, “ આગળથી સૂઝે ફૂડકેરી શી કારશી ?
દેવની આગળ કેનું ડહાપણ ? પંડિત આગળ શી પારશી ?
રીત રૂડી રાવણને કહેવી : અંધા આગળ શી આરશી ?”

અહેરો : અધિર કહે, “ મુજ બુદ્ધિ થોડી તો ય કહું છું રૂડા કાજે;
રંકનું કહ્યું ન માને રાજ, જેને છત્ર કનકનું ઝાજે.
અહંકારી રાવણ અતલીબલ લક્ષ વસા તો આપતાં લાજે;
એ આગળ કહેશો તે મિથ્યા, બેહેરા આગળ શ્વંખ જ વાજે !”

ખોડો : ખોડો કહે, “ ખડતલ છે વાતો, એને આંગણ બોલ્યા કાગા;
શ્વાન રુએ શેરીનાં શ્વતધા, ધાવ હદે તે વેળા વાચ્યા.
હિંમત હરી એની હનુમંતે, લંકા સહિત મહેલ જો લાગ્યા;
દેવત એમાં શું દેખો છો ? ભૂપતિકેરા છે પગ લાગ્યા !”

ખાડો : એક ચક્ષુના નર એમ કહે છે : “ અધિપતિ છે હજી આડામાં;
ઐરાવત એણે નથી દીડો, કયું પરાક્રમ પાડામાં.

હઠીલો હજી હિંમત નહિ મૂકે, ટેક ધરે છે તાડામાં,
કપટ કોટિધા એ કરી જાણે, બત્રીશ લક્ષણ બાડામાં.”

પાવે : કહે પાવે, “એ પેર હું પ્રીધું, એ રીંછવાનર ક્યમ કરી વઢશે ?
ભેંઠ જોજન છે કોટ કનકનો તે કોનો ક્યમ પાડ્યો પડશે ?
રામરાય ને રાવણ રાક્ષસ, નિર્બળ ક્યમ નરપતિને નડશે ?
રીસાર્ધ રહેશે રાવણ શાનો ? શું પાવેને પાનો ચડશે ?”

જુગાટિયો : જુગાટિયો કહે, “હું જાણું છું સૌકો વાત ગણો એ સાચી;
જૂઠું કામ કયું છે ભૂપત્ય રામની લાવ્યો રામા રાચી.
મહારાજરાજેશ્વર રૂડા હજી જુએ પગ સામું નાચી;
આખર જીવતો તો નહિ મૂકે, સોળ સોગઠી એની કાચી.”

કાછિયો : કાછિયો કહે, “કળયું મેં કોડે દિલ અતિશે હું એનું દેખું;
વાનરરીંછ બળવંતા છે બહુ, પેર ધણીથી હું મન પેખું.
સર્વ વખાણો છો રાવણને, હું એકલડો કેમ જીવેખું ?
રામની આગળ રાવણ તે તો મળાપણી શું ઝાડમાં લેખું ?”
વણઝારો : વણઝારો કહે, “વારો એને, ગુણ વાતો કહો છો ઘેલી;
અગ્નિઆંચમાં આવ્યો અધિપતિ, પ્રીછો નહિ એ પ્રીત પહેલી.
વઢતાં વાત થશે એ વિપરીત, સીતા આપવી તે છે સહેલી;
આપણુ શીદ આગળથી કહીએ ? શું ગુણ કૂદશે બળદ પહેલી ?”

રોગી : રોગી એક ચોરેથી બોલ્યો, “કરી વખાણુ કહો સૌ વઢો;
સેવા સજ્જ કરાવે રાવણ, પુર બાધે વજડાવો પડો.
કુણ જાણે કુણ જીતે હારે ? દેશ બધાનો વળશે દડો.
હિંમત કોણ મૂકાવે એની ? કોણ તાવને કહેશે ચડો ?”

નેસ્તી : નેસ્તી એક બોલ્યો નરપતિનો, “સુરતા એક મને તો થઈ છે;
સીતાને લાવ્યો એ રાવણ રોરવ રોગ ખરો એ ખઈ છે.
ધૈર્ય શિષ્યથી રહ્યા વેગળા, એના કમથી લંકા ગઈ છે;
વિચાર કરતાં વહાણું વાશે, નેસ્તીની મા ખાટલે મુઈ છે.”

પટેલ : પટેલ કહે, “પાપી એ રાવણ, મોત એનું થોડે દિન મળશે;
સુખસાગરમાં સદા ઝીલતો તે તો વૈભવવેળા ટળશે.”

સતીતણા જે શાપ થયા છે તેવો વૃક્ષ હવે તો ફળશે;
સાચું નવ કહીએ શા માટે ? શું પસાયતાં આપી કરશે ?”

માળી : માળી કહે છે, “ મુજને ગમ નહીં વાત કરો છો જેને મોટી;
રાવણુરાજા છે દિલડાઓ લક્ષ વસા પડશે તે લોટી.
હું કહું છું તે માનો સાચું, તમે કહો છો તે સૌ ખોટી;
આજું કરે તો સીતા લેશે, માળી રુઝ્યો શું લેશે ચોટી ?”

કણ્ણી : કણ્ણી એક ખેઠાં તો માળે તે કહે છે, “ મુજને એ ભાસે :
રાવણુ રાડ કરી શકશે નહિ, નિઅંજ નીચ થઇને નાસે.
એક વાત ઊકલતી છે નહિ, પડીએ પાપતણે એ પાશે.
સીતા સાથે સર્વે સમૃદ્ધિ ગોફણુગોળાગતે જશે.”
એક પટલ પાધરયો ખોલ્યો, “ રાવણુની નવ પહોતી રળી;
સીતા વેલી ઝેરતણી છે, એને એ લાગે છે ગળી !
ઈંદ્રતણી અક્ષત ભોગવતો, ટેક બંધી એની તો ટળી;
સતી સીતા જેખમ કરી જશે, ન ખાધો પૂંખ, હથેળા બળી.”

જોગી : જોગી કહે. “ જરુરી જણો, દશાનન આવ્યો છે દાવે;
કુંભકરણુ કુમતિ દેનારો ફૂડકપટ જેને મન કહાવે.
ઈંદ્રિજિત અન્યાયે ખોલે ભૂપતિના મનમાં જે ભાવે;
શૂંપણુખા શિક્ષા દેનારી, જોગી પ્રધાન તૂંબડાં વાવે.”

પટેલ : એક પટેલ ચોરેથી ખોલ્યો, “ બાળ પરી રાવણુની લુદ્ધિ;
બહેને કહ્યું ત્યાંથી બહેકયો છે, છેલી ગુણુહીણી તે ગદ્દી.
સુખરાજ્ય વિમાન તન્યાં છે, રાજપદવીની રીતો રુંધી;
લંકામાં લાડકવાયો પણ પટલનિ ઘોડી પાદર સુધી.”

છીપો : છીપો કહે, “ જાજે નહિ જેને છતરો એને જાક ચઢે છે;
જગજનેતાને એ લાવ્યો સામો વેરી થઇને વઢે છે.
ઝાઝાં વાવ્યાં ઝાડ ઝેરનાં તેને ફળ તેવાં જ જડે છે;
રાવણુ આખર રાક્ષસીનો સુત, જાત વિના શું ભાત પડે છે ?”

કંદોઈ : કંદોઈ કહે, “ ફૂડો એ કપટી, લુદ્ધિહીણુ થયો વાડવો;
એ જાણે છે ખાઇ સાગરની, રામને મન તો છે ખાડવો.

જાણે છે લંકા ક્યમ લેશે ? વાનરને મન ઘીધાડવો;
લંપટ લોભી સીતા લાવ્યો ! જાણે આપાનો લાડવો ! ”

ઓઝો : વાત કરે વનિતા લંકામાં સખીઓસખીઓમાં સૌ મળી :

“ કહો બાઈ ! કુણુ હારેજીતે ? કોને વાર્તા ન પડે કળી.

એક કહે, એમાં શું કહેવું ? અદ્ધકી બોલું હું આંચળી.

એકાએક હટે શું આધપતિ ? પહેરી બેઠો છે કાંચળી ? ”

વિધવાચ્છી : વિધવા કહે, “ વખાણે છે શું ? ઘેલો બોલ ગમે નહિ ગાંડો;

વાયુ” કરે નહિ, હાયુ” કરશે, કહીએ સુખે મામલો માંડો.

લંકા ધડી બેચાર લૂંટાશે, જેને ગમે તે ગામ જ છાડો;

સુખે રાજ્ય રાવણુ ક્યમ કરશે ? શું જિતવી છે રાંડીરાંડો ? ”

પંચલોક : પંચ મળી પરમાણુ કયું છે: રાવણુ કાળજી, રામજી કેસર;

રાવણુ ખાળ, રામ ગંગોદક, રામ ઐરાવત, રાવણુ ભેંસર.

રામ ધરમ, રાવણુ અણુધરમી. શ્રીશામળબદ્ધ કહે કવેશ્વર :

રામ જિતે ને રાવણુ હારે, પંચ તહાં પૂરણુ પરમેશ્વર.

અંગદવિષ્ટિ

અશ્વનો

૧ સીતા રામને પાછી સોંપવા રાવણુ કઈકઈ ન્યાતોનાં માણસોના
અભિપ્રાય પૂછ્યા ?

૨ ન્યાત સિવાય બીજા કોઈના અભિપ્રાયો છે ? કોના કોના ?

૩ ન્યાતોના અભિપ્રાયોમાં ગમે તે પાંચના અભિપ્રાય આપો અને તે ઉપર
વિવેચન કરો.

૪ જુદીજુદી ન્યાતના અભિપ્રાયો જુદાજુદા કેમ પડે છે ?

૫ અભિપ્રાયો ઉપરથી તેને ન્યાતના સ્વભાવ કેવા તરી આવે છે તે વર્ણવો.

૬ તમે તમારો અભિપ્રાય વિદ્યાર્થી તરીકે આપો.

૭ કવિ શામળનો અભિપ્રાય શો છે ?

૮ કાવ્યમાં આવેલી બધી કહેવતોની યાદી કરો.

દયારામ

[વિ. સં. ૧૮૩૩-૧૯૦૯ : ઈ. સ. ૧૮૭૭-૧૮૩૨]

- [પ્રાચીન કવિઓના છેલ્લા સમર્થ પ્રતિનિધિ દયારામભાઈ જ્ઞાતિએ સાહોદરા નાગર ગૃહસ્થ હતા. એમના પિતાનું નામ અણુરામ આણુંદરામ ભટ્ટ અને માતાનું નામ મહાલક્ષ્મી અથવા રાજકુંવરબાઈ હતું. એમનું વતન આંહોદ હતું અને જન્મ એમના મોસાળ હોમોઈમાં સં. ૧૮૩૩ માં થયો હતો. એમને અંગા-બાઈ નામે એક નાની બહેન હતી તે બાળવયમાં ગૂજરી ગઈ હતી. બાળક દયારામ એનાં ભક્તિપ્રય માતાપિતાનો એકનો એક લાડકો પુત્ર હતા. વિવિધ સૃષ્ટિસૌંદર્યોથી ભરપૂર ગુજરાતની મહાનદી નર્મદાને કાંઠે આવેલા આંહોદતીથે કવિના બાલ-હૃદય ઉપર ભારે અસર કરી હતી. એક નાનપણથી જ એને ભક્તિના ઊંડા સંસ્કાર એની માતા તરફથી મળ્યા હતા. આઠ વર્ષની ભ્રમરે એને યજ્ઞોપવીત ધારણ કરાવવામાં આવ્યું હતું. આ જ પ્રસંગે એક અંગા નામની કન્યા સાથે એનું વાગ્દાન થયું હતું. પણ તે બાળા થોડા વખતમાં મરણ પામી હતી. અણુરામ ભટ્ટને પોતાના પુત્રને કાશી લાવવા મોકલવાની ઈચ્છા હતી પણ માતા કે પિતા એને બડોદરા સુધી પણ નજર બહાર કાઢવા તૈયાર હતાં નહીં. સં. ૧૮૪૩ માં અણુરામ ગૂજરી ગયા. બે વર્ષ બાદ સં. ૧૮૪૫ માં એની માતાનો પણ સ્વર્ગવાસ થયો. માતાપિતા વગરના દયારામની નિરાધાર દશામાં સગાંબહાણાં સંભાળ રાખતાં. આંહોદમાં એના કાકાની દીકરી ધનગૌરીએ એની સંભાળ રાખી હતી. તે ગૂજરી ગયા પછી એના મોસાળ હોમોઈમાં જ એ કાયમના રહ્યા હતા.

વડિલોની છત્રછાયા ગયા પછી દયારામ મનસ્વી બની યથેચ્છ રીતે ફરતો ને દેવદર્શને જઈ ભજનસંગીતમાં ભળતો. ડાકોરના પ્રસિદ્ધ ઈચ્છારામ ભટ્ટજીની એના ઉપર આ વખતે કૃપા થઈ. દયારામના ખરાબે ચઢેલા જીવનનાવને વાળીને યોગ્ય વહેનમાં મૂકનાર આ ભટ્ટજી છે.

સં. ૧૮૪૭ માં કવિએ એના કુલકમાગત વૈષ્ણવ સંપ્રદાય અનુસાર બ્રહ્મ-સંબંધ બાંધી કૃષ્ણને સર્વાત્મનિવેદન કર્યું. ૧૮૫૩ માં યાત્રાર્થે બડોદરાથી એક સંઘ નીકળતો હતો તેમાં મામાની ના હોવા છતાં એ જોડાયા. એમણે સં. ૧૮૫૮ માં મનમરબદ ને સં. ૧૮૬૧ માં પાકી મરબદ લીધી. ૧૮૬૫ માં એ યાત્રાથી પાછા આવ્યા ને ૧૮૬૬ થી સ્થાયી મુકામ કરી હોમોઈમાં રહેવા લાગ્યા. ૧૮૭૭-૭૮ માં શ્રીનાથજીની એ છેલ્લી ગ્રાંખી કરી આવ્યા. ૧૮૯૮ માં એમને ભારે મંદવાડ આવ્યો હતો. આ વખતે એમણે એમનું મૃત્યુપત્ર કર્યું હતું. સં. ૧૯૦૬ માં કૃષ્ણના આ એકનિષ્ઠ લોકપ્રિય ભક્તકવિએ દેહ છોડ્યો.

હયારામના મૃત્યુ

ઝરબીઓ, કમળલીલા, ઢાણલીલા, રાસલીલા, પત્રલીલા, રૂકમણીવિવાહ, સ્વત્વભામાવિવાહ, કુંજોપવીત, સીમન્ત, અભમિલાખ્યાન, ઓડાણાખ્યાન, મીરાંચરિત્ર, રસિકવલ્લભ, ભક્તિપોષણ, સિદ્ધાન્તસાર, સંપ્રદાયસાર, ષડ્ઋતુ-વર્ણન, સતસૈયા, સ્વારાવલિ, વસ્તુવંદનીપિકા, હરિહરતારતમ્ય, પિંચળસાર, તાલમાળા, રાગમાળા વગેરે વગેરે.]

પ્રેમપરીક્ષા

. ગરબો .

ઉદ્ધવજી ! છે અળગી રે વાત એક પ્રેમતણી;
કોઈ અનુભવી જાણે રે, કહેતાં તે ન આવે બણી.
પ્રસૂતાની પીડા રે વંધ્યા તે શું જાણે ?
જાણ્યું કેમ આવે રે માણ્યાને પરમાણે ?
મૂંગે સાકર ખાધી રે, ગૂંગાને સ્વપ્ન થયું;
સર્વે મન જાણે રે, બીજાને નવ જાણ કહ્યું.
ધાયણના દુઃખને રે કાયર તે તો શું પ્રીછે ?
એમાં જ્ઞાતી લહે નહીં રે રતિની ગતિ શી છે.
નેમ સધળા નાસે રે પ્રેમ જ્યારે વ્યાપે;
જેને નિદ્રા આવી રે ઉત્તર કયમ આપે ?
આશક માશુકમાં રે રૂપગુણ સૌ દેખે;
જેવું જાણે છે તેહને રે અવર તેવું નવ પેખે.
જેવું ચિત્ત જ્યહાં ચોંટ્યું રે તેને ત્યાંથી સુખ થાયે;
સ્વાદ શો છે અગ્નિમાં રે ? ચક્રાર ભાવે ખાયે.
રીત પ્રીતની એવી રે તેવું સુખ તે જાણે;
અનુભવથી અજાણ્યો રે તેના અવગુણ આણે.
રતેહ સુખથી ન વાધે રે, દેખી દુઃખ નવ ઘટે;
જેમ વૃક્ષને વળગી રે વેલી તો ફરી ના લટે.
શીખેસાંભળે ન આવે રે, ઉદ્ધવ ! ગતિ પ્રેમતણી;
કરવી નથી પડતી રે એની મેળે આવે બણી.

પ્રીત બાઝે તો સહેજે રે, છૂટે ના પછી છોડી;
 મચ્છને દુઃખ દે છે રે ગળ્યા પછી અંકોડી.
 સાચી પ્રીત તો પ્રાણ લે રે, સાધારણ થાય પરી;
 દાદુર જળવણુ જીવે રે, માછલડાં તો જાય મરી.
 મોટી મનની મોહિતી રે પ્રીતથી બીજી ન મળે;
 જડ પણ જુઓ લોહું રે ચમકને દેખી ચળે.
 છીપ રહે છે સાગરમાં રે, ઇચ્છા સ્વાતિભુંદતણી;
 જુઓ દૃષ્ટિ ચકોરની રે અચળ રહે છે ઈંદુ બણી,
 લજ્જા સુધસુધસામથ્ય રે, પ્રેમીજનમાં ન ટકે;
 મધુકર વાંસ કોરે રે, કમળ નવ બેદી શકે.
 મૃગ સહેજે મરે છે રે, પલાયનઅભ્યાસી,
 રાગઅનુરાગપાશે રે બાંધ્યું ન શકે નાસી.
 દૃષ્ટિપ્રીતનો માર્યો રે પતંગ દીપકમાં બળે;
 જાય પ્રાણ પોતાનો રે તો રે સ્નેહી મળે.
 રહે ચાતક તરસ્યો રે સદા બાર માસ લગી;
 પીએ સ્વાતિનું વારિ રે, અવર સ્પર્શે ન ડગી.
 વિખના વ્યસનીને રે સાકર પણ સુખ ના કરે;
 પય પાણીથી ઉત્તમ રે, મીન તેમાં નાંખે મરે.
 જેનું મન જેથું માન્યુ રે તેને સુખ તેથી મળે;
 તે વિના તેથી સારું રે ના'વે તેની આંખ તળે.
 એ વૈરાટનાં લોચન રે ઈંદુબાનુ, બેદ કશેા;
 કંજ કરમાય ચંદ્રે રે, ફૂલે રવિનેહ વસ્યો.
 કંઠે વળગી ના છૂટે એ પ્રેમતણી ફાંસી;
 કાચો હોય તો તૂટે રે સુણી જગની હાંસી.
 છે અગમ પથ સ્નેહનો રે, ઉદ્ધવજી ! તેં નથી દીઠો,
 ત્યાં લગી જ્ઞાન ગોઠે રે, જોગ પણ લાગે મીઠો.
 જોગ તો તેને જોઈ એ રે જેનું મન જગમાં ભમે;
 તે તો અંચળ અમારું રે ચિત્ત રસિયામાં રમે.

જેનું મન માને રે જોમ તે સુખે ગ્રહો;
 અમો તો એહ માયું રે પ્રીતમજીયું પ્રીત રહો.
 તમારા હરિ સધજે રે, અમારા તો એક સ્થળે;
 તમો રીઝો ચાંદરણે રે, અમો રીઝું ચંદ્ર મળે.
 ઈંદુને અવલોકી રે ચક્રારનું ચિત્ત ઠરે;
 તે પ્રકાશને પેખી રે કહો શું સંતોષ ધરે ?
 એવાં વચન સુણીને રે ઉદ્ધવજીની બાંતિ ટળી;
 જોગજંગલ છૂટી રે, ગયું મન સ્નેહે મળી;
 અભિમાન મૂકીને રે ઉદ્ધવ ગોપી પાપ પડ્યા;
 કહું દયાપ્રીતમજી રે, નિશ્ચય એક તમને જણ્યા.

૨

વૈષ્ણવ નથી થયો તું રે !

વૈષ્ણવ નથી તું રે, શીદ ગુમાનમાં ધૂમે ?

હરિજન નથી થયો તું રે, શીદ.

હરિજન જોઇ હૈકું નવ હરખે, દ્રવે ન હરિગુણ ગાતાં;

કામધામચટકી નથી ફટકી, કોધે લોચન રાતાં. વૈષ્ણવ.

તુજ સંગે કોઈ વૈષ્ણવ ન થાયે તો તું વૈષ્ણવ સાચો;

તારા સંગનો રંગ ન લાગે તાંહાં લગી તું ન કાચો. વૈષ્ણવ.

પરદુઃખ દેખી હ્રદે ન દાઝે, પરનિંદાથી ન ડરતો;

વહાલ નથી વિઠલશું સાચું હઠે ન ‘હુંહું’ કરતો. વૈષ્ણવ.

પરોપકારે પ્રીત ન તુજને, સ્વાસ્થ્ય છૂટયો છે નહીં;

કહેણી તેની રહેણી ન મળે, કહાં લખ્યું એમ કહેની. વૈષ્ણવ.

ભજવાની રુચિ નથી મન નિશ્ચે, નથી હરિનો વિશ્વાસ;

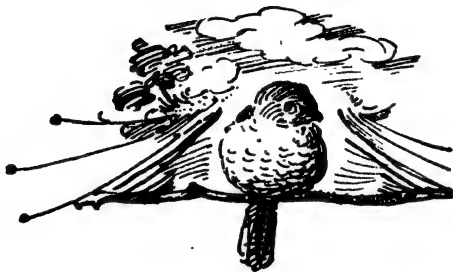
જગતણી આશ છે જાંહા લગી જગત ગુરુ, તું દાસ, વૈષ્ણવ.

મનતણો ગુરુ મન કરેશ તો સાચી વસ્તુ જડશે;

દયા ! દુઃખ કે સુખ માન, પણ સાચું કહેવું પડશે. વૈષ્ણવ.

મક્ષો

- ૧ ‘પ્રેમપરીક્ષા’કાવ્યમાં કોનો સંવાદ છે ? સંવાદનો વિષય શો છે ?
- ૨ ઉદ્ધવજી યોગને માનતા હતા કે પ્રેમભક્તિને ?
- ૩ સાચા પ્રેમની પરીક્ષા કરવા ગોપી ઉદ્ધવને શુંશું કહે છે ?
- ૪ ગોપીએ વણવેલા પ્રેમ વિષે તમારા વિચારો દ્વંકાણમાં જણાવો.
- ૫ ઉદ્ધવ ગોપીને શાથી પાચે પડયા ? જ્ઞાન મોટું કે ભક્તિ મોટી ?
- ૬ વૈષ્ણવનાં લક્ષણ સમજાવો.

દેવાનંદ

[આશરે વિ. સં. ૧૮૬૬ : ઈ. સ. ૧૮૪૦ માં હયાત]

[દેવાનંદ સ્વામીનારાયણના સાધુ હતા. તેમના જીવન વિષે કંઈ હકીકત મળી શકતી નથી. તેમણે છટક પદો બનાવેલાં છે તે ધણાં જ લોકપ્રિય છે. લોકપ્રિય કવિ હલપતરામને કાવ્ય શીખવવાનું માન આ સાધુ કવિને છે. તેમની ભાષા સાદી અને લોકરંજની છે.]

ભગવાનને ભૂલેલાને

• ૫૬ •

તારા મનમાં જાણે છે મરવું નથી રે એવો નિશ્ચય કર્યો નિરધાર;

તેમાં ભૂલી ગયો ભગવાનને રે.

ધનદોલતનારી ને ધણા દોકરા રે, ખેતીવાડીધોડી ને ધરબાર.

તેમાં.

મેડીમંદિરઝરખા ને માળીઆં રે, સુખદાયક સોનેરી સેજ.

તેમાં.

ગાદીતકીઆ ને ગાલમસુરીઆં રે, અતિ આડ કરે છે એ જ.

તેમાં.

નીચી ખાંધ કરીને નમતો નથી રે એવું સાધુસંગાથે અભિમાન.

તેમાં.

મર્માળી મોહનજીની મૂર્તિ રે, તેની સાથે ન લાગેલ તાન.

તેમાં.

પાપ અનેક જ-મનાં આવી મળ્યાં રે, તારી મતિ મલિન થઈ મંદ.

તેમાં.

દેવાનંદના વહાલાને વિસરી ગયો રે, તારે પડયો ગળે જેમ કંદ.

તેમાં.

પ્રશ્નો

૧ મનુષ્ય પોતાનો જીવનહેતુ ભૂલી જઈ કયે માર્ગે ભય છે ?

૨ ભગવાનને ભૂલેલાને કવિ શો બોધ આપે છે ?

ભોળેભક્ત

[વિ. સં. ૧૮૪૧-૧૯૦૬ : ઈ. સ. ૧૭૮૪-૧૮૪૦]

[ભોળેભક્ત—ભોળલ સાવલિયો—ગુજરાતમાં તેના ચમચમતા ચાખખા માટે પ્રખ્યાત છે. એ જ્ઞાતિએ કણ્ણી હતો. એનું વતન કાઠિયાવાડના જેતપુર પાસેનું દેવઝીગાલોલ. એના પિતાનું નામ કૃષ્ણદાસ ને માતાનું નામ અંગાબાઈ હતું. બાર વર્ષના વય સુધી તે દૂધભેર રહેલો અને રામેતવન નામના કોઈ યોગીના સમાગમ પછી અન્ન લેવા માંડેલું. એનામાં વિદ્યાસંસ્કાર ઝાઝા ન હોતા. એની ભક્તિભરી ઉપદેશક વાણી કટાક્ષથી ભરેલી છે. એને ભક્તો ધણા જ હતા. પાંસઠ વર્ષની ઊમરે એણે દેહ છોડ્યો. ફતેહપુરગામના રહીશો આ કવિની પાવડી ને માળા હજી પૂજે છે. વીરપુરગામમાં ભોળલભક્તનું મંદિર છે ને ત્યાં તેની પાવડીઓ પૂજાય છે. ગુજરાતમાં ભોળલનાં બજનો ગાનારા એકતારાવાળા હજી ધણા છે.]

ભોળલના ગ્રંથો

સલેયાખ્યાન, ભક્તમાળ, ઉપરાંત છટક પદો, ચાખખા, પ્રભાતિયાં, સરવડાં, તિથિઓ, સાતવાર, મહીના, સંદેશા, હોરી, ઘોળ, બજનિયાં, કડવાં વગેરે.]

અશ્રદ્ધાળુ નારી

• રાગ : માલ •

કાચબો કહે છે કાચબીને, “ તું રાખની ધારણુધીર;

આપણને ઊગારશે વહાલો જુગતેશું જદુવીર;

ચિંતા મેલી શરણે આવો રે, મરવા તું નહિ દિયે આવો રે.”

“ વારતી’તી તે સમે શા સારું મારું કંથ ! ન માન્યું કહેણું ?

કાળ આવ્યો કોણ રાખશે ? તમે નીચાં ઢાળો નેણ;

પ્રભુ તારો નાવિયો પ્રાણી રે ! માથે આવી મોતનિશાની રે !”

“ અબળાને ઇતબાર ન આવે, કાટિ કરોને ઉપાય;

કહ્યું ન માને કોઈનું રે, એ તો ગાયું પોતાનું ગાય;

એવી વિશ્વાસવહોણી રે, પ્રથમ તો મૃત્યુની પોણી રે.”

કાચબી કહે છે, “ક્યાં છે તારો રાખણુહારો રામ ?
 હુરિ નથી કેના હાથમાં રે, તમે શું બોલો છો સ્વામ ?
 મરવાટાણે મતિ મૂંઝાણી રે, ત્રુટયા પછી ઝાલવું તાણી રે.”
 “ત્રિકમળ ત્રણલોકમાં મારે તમારો છે ધત્યાર;
 અટક પડી હુરિ ! આવળે રે મારા આતમના ઓધાર;
 છોગાળા ! વાત છે છેલ્લીરે, થાળે ખૂડતાના બેલી રે.”
 કાચબી કહે છે, “કાણુ જિગારે ? જાતો રહ્યો જગદીશ !
 ચારે દિશાથી સળગી ગયું રે તેમાં ઓરીઆં વીચોવીચ;
 જેનો વિશ્વાસ છે તારે રે તેનો ધત્યાર ન મારે રે.”
 “બળતી હો તો બેસને મારી પીક પર રાખું પ્રાણુ !
 નિંદા કરે મારા નાથની રે એ તો મારે છે મુને બાણુ;
 વહાલો મારો આવશે વારુ રે, ઓર્યાંથી જિગારવા સારુ રે.”
 કાચબી કહે, “કિરતાર ન આવ્યો, આવ્યો આપણો અંત;
 પ્રાણુ ગયા પછી પહોચશે રે, તમે તેશું બાંધો તંત ?
 આમાંથી જો આજ જગરિયે રે, તો તો બહાર પગ ન ભરિયે રે.”
 “વિઠ્ઠલજી ! મારી વિનતિ સુણી, શામળા ! લેજો સાર;
 લાજ લોપાશે લોકમાં રે, બીજી વાંસે કેની વહાર ?
 હુરિ ! મારી હાંસી થાશે રે, પ્રભુ ! તારી પરતીજ જાશે રે.”
 કેશવજીએ કરુણા કીધી, મોકલ્યા મેઘમલાર !
 આધરણુમાંથી જિગારીઆં આવી કાચબા નર ને નાર.
 ભોળે ભણે: ભરોસો જેને રે, ત્રિકમળ તારશે તેને રે.

ભોળભગતના ચાખખા

અરનો

- ૧ કાચબાકાચબી શી આકૃતમાં આવી પડ્યાં છે ?
- ૨ બેમાંથી પ્રભુમાં પૂરો વિશ્વાસ કોને છે ?
- ૩ અધીરી કાચબી શીશી દલીલો કરે છે ?
- ૪ કાચબા કાચબીને શી રીતે સાંત્વન આપી શક્તા રાખવા વીનવે છે ?
- ૫ કાચબાની શ્રદ્ધા શી રીતે ફળી ?
- ૬ કાચબાકાચબીનો એક દુઃકો સંવાદ ગદ્યમાં લખો.

દલપતરામ કવીશ્વર

[વિ. સં. ૧૮૭૬—૧૯૫૪ : ઈ. સ. ૧૮૨૦—૧૮૯૮]

[અંગ્રેજ રાજ્ય સ્થપાયું ને ગુજરાતમાં નવયુગ પ્રસર્યો. ગુજરાતમાં નવ-શિક્ષણની, સુધારાની, ઉદ્યોગહુન્નરની ને નવીન સાહિત્યની એ તૈયારીઓ હતી. આ અરસામાં વટવાણમાં દલપતરામ ડાહ્યાભાઈનો જન્મ ૧૮૨૦ માં થયો. ગુજરાતી ને સંસ્કૃતની થોડી કળવણી લઈ દલપતરામે સ્વામીનારાયણના એક દેવાનંદ સાધુ પાસેથી કવિતા કરવાનું શીખી લીધું. 'રાસમાલા'ના રચનાર અલેક્ઝાંડર કિન્લૉક ફાર્બસસાહેબને ગુજરાતનાં છટાંછવાયાં ઐતિહાસિક સાધનો શોધે ને લોકકવિ થઈ ગુજરાતના લોકોને બોધ કરે એવો એક કવિ જોઈતો હતો. લોખનાથ સારાભાઈએ દલપતરામની ભલામણ કરી.

ફાર્બસને અતુલ સાહાય્ય કરવા ઉપરાંત કવીશ્વરે બીજી બાજુએ કાવ્યો બનાવી જાહેરમાં ગાઈ સંભળાવી પ્રસિદ્ધ કરવા માંડ્યાં. અમદાવાદ, સુરત, મુંબાઈ, ઇંડર, દાંતા, રાજકોટ, ઉપરાંત ગુજરાતને ગામેગામ દલપતરામ લોકકવિ તરીકે સન્માન પામ્યા. કવીશ્વરની સુબોધક કવિતાથી દેશમાં વિદ્યારૂદ્ધિ ને દેશોદયનાં પગરણ મંડાયાં. એમનો સુધારો નર્મદના જેવો 'ચાહોમ' નહીં પણ 'ધીમો' હતો.

દલપતરામે ફાર્બસસાહેબની સ્થાપેલી 'ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી'ના સહાયક મંત્રી ને 'બુદ્ધિપ્રકાશ' માસિકના તંત્રી તરીકે ૧૮૫૫ થી કામ શરૂ કર્યું. જૂની 'હોપપુસ્તકમાળા'ની સમિતિના કવીશ્વર એક સભાસદ હતા. એમની લોકરોવાની ખૂબ કરી સરકારે એમને 'સી. આઈ. ઈ.' નો ખીતાબ આપ્યો. કેટલાંક રાજ્યોના એ રાજ્યકવિ થયા હતા અને આખી જીંદગી ચાલુ સાહિત્યલેખન કરી બે પૈસા ને કીર્તિ કમાયા હતા.

કવીશ્વરના ગ્રંથો

દલપતકાવ્ય, અંગબિધારનો ઝંખડો, જાદવાસ્થળી, બાળવિવાહનિબંધ, પુનર્વિવાહનિબંધ, જૂતનિબંધ, મિથ્યાભિમાનનાટક, વેનચરિત, કથનાવલી, અરબાવળીઓ, દૈવજ્ઞદર્પણ, કવિતાવિલાસ, સંપલક્ષ્મીસંવાદ, વગેરે વગેરે.]

બાહ્યોનો બહિષ્કાર

વસતિના લોકે, વિપ્ર સાથે પાડ્યો વાંધો;

કોઇ કહે દ્વિજનું કામ ન કરવું, બંધી એવી બાંધો રે. વસતિના.

- ધરધરથી ભેળા થઇને સૌ મુખથી બોલ્યા માળી:
'પુષ્પપત્ર દ્વિજને નહિ દધએ, અમે ગાંઠ એ વાળી રે.' વસતિના.
- કહે સુતાર: 'અમે કાપ્યા તો ભોગ ભટોના મળશે,
ધંટીનો ખીલડો ભાગે તો દાણા શેણે દળશે રે?' વસતિના.
- ઘાંચી કહે: 'અમે નહિ દધએ દીવેલ દીવા સારુ;
દીવા વિના ધર દેખાશે જેમ અપાશ્વરે અંધારું રે.' વસતિના.
- દરજી કહે: 'કાઈ દ્વિજને માટે થીંગડી એક ન મારો;
કાંચળી વિના ઉકાંચળી ફરશે ઋષિ સધગાની નાર્યો રે.' વસતિના.
- વણુકર કહે છે: 'વસ્ત્ર ન દેવાં એટલે અડચણ મોટી;
ચકલેચકલે ચીંથરા વીણી છે વાળે લંગોટી રે.' વસતિના.
- કડિયા કહે છે: 'ધર પડશે તો કોણ હવે ચણી દેશે ?
હાથે રોડાં ગોઠવશે, એની નાર તગારાં વહેશે રે.' વસતિના.
- મોચી કહે: 'અમે કાપ્યા તો ઊડશે એના આટા;
ખરે અપોરે જવું પડે તો પગે બાંધશે પાટા રે.' વસતિના.
- કહે હુળમ: 'હવે આહાણુના કદીએ વાળ ન લેવા:
દાઢાં વધવાથી દેખાશે બધાએ બકરાજેવા રે !' વસતિના.
- કહે ભુહાર: 'કરો એવું કે તરત જ તેઓ થાકે;
લોઢી કે કડછી નહિ દેવી, છે પછી આટો ફાકે રે.' વસતિના.
- કહે ભરવાડ: 'હવે આહાણુનાં નહિ ચારિયે ઢોર;
બણવુંગણવું ભૂલી જઇને ગાયો ચરાવશે ગોર રે.' વસતિના.
- કહે કુંભાર: 'ન દેવાં વાસણુ, તેથી તરત અકળાશે;
હાથે હાંલ્યાં ધડશે તો આહાણુ 'ઓઝા' કહેવાશે રે.' વસતિના.
- ધર ચણવા માટીના ગુણુ દીધાની વાત હવે શી ?
માટીખાણે માટી લેવા જશે ગધેડે બેસી રે.' વસતિના.
- ધોખી કહે છે: 'વસ્ત્ર ન ધોવાં, પછી કકળશે કેવા !
ગોર બધા મેલા ગંધારો, જતિદુઢિયાજેવા રે.' વસતિના.

કોળી કહે: 'અમે બ્રાહ્મણને ખૂણે ખાતર દેશું;
ગોમુખી ને આસનિયાં સુદ્ધાં જઈ ચોરી લેશું રે.'

વસતિના.

ભાંડલવાયાચારણગાંધ્રવ એ વળી બોલ્યા એવું:
'અમે કુળેત કરીને કરશું સૌ યે જાવા જવું રે.'

વસતિના.

વેનચરિત્ર

અરનો

- ૧ બ્રાહ્મણોનો બહિષ્કાર શા માટે કરવામાં આવ્યો હતો ?
- ૨ જુદીજુદી જ્ઞાતિએ જે રીતે બહિષ્કાર કર્યો તેનું દૂ'કાણુમાં વર્ણુન આપો.
- ૩ હલપતરામે આ કાવ્યમાં જમાવેલા હાસ્યરસનું વર્ણુન કરો.

ભોળાનાથ દીવેટિયા

[વિ. સં. ૧૮૭૬-૧૯૪૨: ઈ. સ. ૧૮૨૩-૧૮૮૬]

[સુધારક અને અમદાવાદના આર્યનાસમાજના સ્થાપક ભોળાનાથ સારા-
ભાઈ દીવેટિયા અમદાવાદના વતની હતા. એમના પિતા રાજનીતિનિપુણ હતા
અને વડોદરાની અંગ્રેજ રેસિડન્સીના વિશ્વાસપાત્ર ઠક્તરદાર હતા. ભોળાનાથ
જુનરાત્રી, મરાઠી, સંસ્કૃત અને અંગ્રેજીના સારા અભ્યાસી હતા. મુનસફની
પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થતાં એ જિમરેકમાં મુનસફ અને સુરતમાં મુખ્ય સદર અમીન
નીમાયેલા. ૧૮૭૪ માં એ સરકારી નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયા. કચ્છની હીવાનગીરી
ખેતરો વાર આવી તેનો અસ્વીકાર કરી એ અમદાવાદ યુનિસિપાલિટી, જલ્લા
સ્થાનિકસ્વરાજ્ય અને ખૂંડ કમિટીના મરણપર્યંત સભાસદ રહ્યા હતા. સરકારના
પ્રેમપાત્ર હોવાથી એણે એમને દક્ષિણના ખીન્ન વર્ગની સરદારી અને ૧૮૭૭ માં
દિલ્લીદરબારવખતે સર્ટિફિકેટ બક્ષ્યાં હતાં. આર્યનાસમાજના પ્રાણ ને પ્રેરકરૂપે
એ હતા અને એમના મંથે એમણે એ સમાજને ચરણે ધર્યાં હતા.

ભોળાનાથના મંથે

ઈશ્વરપ્રાર્થનામાળા, અભંગમાળા, સત્યવિવેક અને નાગરમિત્ર વગેરે
પ્રસિદ્ધ અને અપ્રસિદ્ધ રહેલા વિદ્યાપ્રકાશ, વિદ્યા તથા અક્ષરશાસ્ત્ર, પ્રતાહિનાં
આપાંતર વગેરે.]

અભંગ

ભોગવતાં સર્વં સારાંખોટાં કૃત્ય,
નિયમ એ સત્ય છે પ્રભુનો.
લાલ એ જ મોટો સર્વથી ઉત્તમ,
મનુષ્યનો જન્મ પ્રાપ્ત.
નાથ ! તમે મારી કરશો ઉન્નતિ,
પાળું શુભ ગતિ પરલોકે.
યશે જો આ જન્મે ભગવદ્ભજન,
સદા રે' પ્રસન્ન પ્રભુ તેને.
સાધન છે સાચું પ્રભુનામરમણું,
થાય નિવારણ પાપ સર્વં.

રાખો કરુણાથી પુણ્ય વૃત્તિ મોરી,
 પ્રભુ ! ન વિલાસ દેશો મને.
 ભાગ્ય ધન્ય મારું ગણું ભગવાન !
 મંગલ દર્શન થાય જ્યારે.
 ધૃતિર ! તમારા પ્રેમનો પ્રસાદ
 આપી આશીર્વાદ દેશો મને.

અભંગમાળા

પ્રાર્થનો

- ૧ અભંગો સાદા ગદ્યમાં સમજાવો.
- ૨ કાવ્યનું હાઈ આપો.
- ૩ જોગનાથના ભક્તિમાર્ગનો દૂકામાં ખ્યાલ આપો.

નર્મદાશંકર દવે

[વિ. સં. ૧૮૮૬-૧૯૪૨ : ઈ. સ. ૧૮૩૩-૧૮૮૬]

[મધ્યકાલીન યુગમાં પદ્યસાહિત્યના સર્જનદ્વારા ગુજરાતી ભાષાને સ્થિર સ્વરૂપ આપી જે અક્ષય કીર્તિ પ્રેમાનંદે પ્રાપ્ત કરી છે તેવી જ અક્ષય કીર્તિ આપણા નવીન ગદ્યની શૈલીને રૂઢ સ્વરૂપ આપી કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર દવેએ પ્રાપ્ત કરી છે. પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો યુગ દયારામને હાથે પૂરો થતાં નવીન યુગને આંકનાર ને ઘડનાર નર્મદાશંકરનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૩૩ માં સુરતમાં થયો હતો. એ જ્ઞાતિએ વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણ હતા. એમના પિતાનું નામ લાલશંકર પુરુષોત્તમ દવે. એમની માતાનું નામ નવદુર્ગા. લાલશંકર લઘીઆનો ધંધો કરતા હતા. મુંબાઈની સદર અદાલતમાં એમણે કારકુની પણ કરી હતી.

પાંચ વર્ષના નાના નર્મદે સુરતમાં ગામઠી નિરાળમાં પ્રાથમિક અભ્યાસ શરૂ કર્યો. ૧૮૪૪ માં એમની માતાનું મરણ થયું. આ જ વર્ષમાં ગુલાબ નામની કન્યા જોડે એમનું પ્રથમ લગ્ન થયું. ૧૮૪૫ માં એ મુંબાઈ જઈ માધ્યમિક કેળવણી માટે એલ્ફિન્સ્ટન ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં દાખલ થયા. નર્મદનું વિદ્યાર્થીજીવન તેજસ્વી હતું. સ્વર્ગ, વિદ્વાન અને ભાષાશાસ્ત્રી ડૉ. રામકૃષ્ણ ભાંડારકર એના સહાધ્યાયી હતા. ૧૮૫૦ માં એણે કૉલેજની પ્રવેશપરીક્ષા પસાર કરી. ભાષા ઉપર એણે પ્રભુતા મેળવી.

૧૮૫૧ માં જુવાન નર્મદે સુરત પાછા આવી ઘર માંડ્યું. આ જ વર્ષથી અમદાવાદના કવીશ્વર દલપતરામની એને ઓળખ થવા માંડી. ૧૮૫૨ માં એ રાંદેરમાં માસ્તર થયા. બીજે વર્ષે એમની પત્ની ગુલાબનો સ્વર્ગવાસ થયો. આ વખતે સુરત, નાનપુરામાં પંદર રૂપીઆની માસ્તરની નોકરી એ કરતા હતા.

નર્મદની મહત્વાકાંક્ષાને આરો ન હોતો. ફરીથી એ મુંબાઈ ગયો. અઢાર વર્ષના એ યુવકે ત્યાં 'બુદ્ધિવર્ધક સભા' સ્થાપી. સ્વદેશ, પ્રેમ, ધર્મ, સાહસ, ઉદ્યોગહુન્નર અને વિદ્યાકળા ઉપરનાં એનાં પ્રોત્સાહક ભાષણોએ સભાને ગજવી મૂકી. ફરી એક વાર કૉલેજનો અભ્યાસ નરી રાખવા એણે કમ્મર બાંધી. પણ વર્ષ પૂરું થાય તે પહેલાં તો તેને છેલ્લી સલામ એને કરવી પડી. જ્ઞાન મેળવવાની એની હોંસને કદી થાક લાગતો નહોતો. આપણા ગદ્યસાહિત્યના આ પિતાએ આપણા ઊગતા ગદ્યને વિવિધ પેરે લખવા અને વિકસાવવા માંડ્યું.

નર્મદ જન્મથી કવિ હતો. ધીરા ભક્તનાં બે પદોએ એના કાવ્યસંસ્કારોના સતારને ઝબકાવી મૂક્યો.

એણે મહાન થવાની તૈયારીઓ કરવા માંડી. એણે સંખ્યાબંધ અંગ્રેજી, સ્પૅનિશ, ફ્રેન્ચ વગેરે ભાષાનાં પુસ્તકો વાંચવાવિચારવા માંડ્યાં. ૧૮૫૫ થી ૧૮૫૮ સુધીનાં ચાર વર્ષો નર્મદની મહાન તૈયારીઓનાં વર્ષો હતાં. એનું બીજું લગ્ન ૧૮૫૧ માં થયું. ૧૮૫૭ માં એણે ‘પિંગલપ્રવેશ’ પ્રસિદ્ધ કરી પિતાને અર્પણ કર્યો. ૧૮૫૮ માં ‘રસપ્રવેશ’ અને ‘અલંકારપ્રવેશ’ એણે રચી દીધા. આ જ અરસામાં વળી એ ‘લક્ષ્મીકામુદી’ના વ્યાકરણગ્રંથમાં ને કાલિદાસના ‘વિક્રમોર્વશીય નાટક’ના અભ્યાસમાં ગૂંથાયા હતા. ૧૮૫૬ થી ૧૮૬૬ સુધીનો દસકો એ એના વિચારોના મહામથનમાં ગાળે છે. ૧૮૫૮ સુધીમાં ગ્રંથકાર થવાનું પૂરું બાથું એ તૈયાર કરી રહ્યો.

નર્મદમાં નક્કી કરેલા જીવનધ્યેય માટે સ્વાર્પણ કરવાની અજબ અને પારાવાર શક્તિ હતી. નોકરી કરવી કે સ્વતંત્ર જ રહેવું એ નિર્ણય એને કરવાનો હતો. પેતાની આત્મકથા-મારી હકીકત-માં પચ્ચીસમે વર્ષે કરેલી પ્રતિજ્ઞા એ નોંધે છે:

‘મેં ઘેર આવી કલમના સામું જોઈ આંખમાં ઝળઝળીઆં સાથે તેને અરજ કરી કે હવે હું તારે ખોળે છઉં.’

‘નર્મકવિતા’ના લોકપ્રિય છૂટા ભાગો હવે બહાર પડવા લાગ્યા. કવિ લોકપ્રિય થયા. કાવ્યરસિકોએ નર્મદદલપતની કાવ્યશૈલીઓને સરખાવવા માંડી. ખંને કવિઓ વચ્ચેની સ્પર્ધાનાં બીજ અહીં રોપાયાં. નર્મદની વાગ્ધારા આ કાળે જોશથી ફૂટી રહી. ‘ડાંડીઆ’ માસિકદ્વારા એણે અંગ્રેજી ગદ્યસ્વામી જોસફ ઝોડિસને ‘ફેક્ટોટર’ માં કર્યા હતા તેવા વાદ્ પ્રહારો આપણા સમાજ પર કરવા માંડ્યા. ૧૮૫૭ માં એમના ગદ્યલેખોનો અમર સંગ્રહ ‘નર્મગદ્ય’ નામથી બહાર પડ્યો. એમાંનો ‘રાજ્યચરંગ’ લખવા માટે એણે ખસો પુસ્તકોનું વાચન ને તારણ કાઢ્યું કહેવાય છે. આમ કવિની કીર્તિનો સૂર્ય ૧૮૫૬ થી ૧૮૫૮ સુધીમાં પૂર્ણ તપી રહ્યો. ૧૮૬૪ માં પોતાના કુલદીપક પુત્રની સાક્ષરકીર્તિ ધરડી આંખે જોઈ લાલશંકર દેવશરણ થયા.

પણ સાહિત્યદેવીને ઉત્સાહી જીવનનું સમર્પણ કરનાર નર્મદની ગરીબાઈએ પણ એને તાવવામાં જરા યે બાકી રાખી નથી. પેટે પાટા બાંધી, મમરા, પૌઆ ફાકી, આ ઉદાર, લહેરી અને સાચો કાવ્યાત્મા ગરીબાઈ સામે મરણ સુધી ઝૂંઝો. ૧૮૬૮ માં એણે એનો અમર ગ્રંથ ‘નર્મકોશ’ શરુ કર્યો. આ ભારે ગ્રંથને ૧૮૭૩ માં સમાપ્ત કરી, સાથે ‘જય ! જય ! ગરવી ગુજરાત !’ એ આપણું અમર ગીત જોડી એને છપાવવાના સાહસમાં પણ ગ્રંપલાવ્યું. પરિણામે દેવાનો હુંગર વધી ગયો.

ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે, દેવાને હઠાવવા માટે, એણે ૧૮૭૬ માં નાટ્યાલોપન શરુ કર્યું. પણ એમાંથી થયેલી નજૂળ આવકમાંથી એના ખાડા ન પૂરાઈ શક્યા.

૧૮૮૨ માં પ્રેમભક્તિના આ વિરલ વીરગાયકે જીંદગીભરનો ટેક મૂક્યો. ૧૯૧૧ માં જો ને બાએલે પગે 'શેઠ ગોકુળદાસ તેજપાળ દાનખાતા'માં એણે નોકરી લીધી. આઠ ત્રણ વર્ષે તે ખાતામાં કેટલાક સુધારા કરી તેમાંથી તે કારગત થયો. ૧૮૮૫ માં એના મનસમાં પરિવર્તન સૂચવતો 'ધર્મવિચાર' ગ્રંથ પ્રગટ થયો. ૧૮૮૬ માં ગુજરાતનો આ પરમ શહીદ, દેશભક્ત, કવિ અને ગદ્યસ્વામી પરલોકવાસી થયો.

નર્મદની સાહિત્યકૃતિઓ

નર્મદગદ્ય, પિંગળપ્રવેશ, નર્મકવિતા (કંમરા:), અલંકારપ્રવેશ, રસપ્રવેશ, હયારામકૃતકાવ્યસંગ્રહ, મનહરપદ, તુલજવૈધવ્યચિત્ર, નર્મકવિતા (સામટી), હાંડિયો, નર્મકોશ ભાગ પહેલો, કવિચરિત્ર, નર્મવ્યાકરણ, નર્મકોશ ભાગ બીજો, નાથિકાવિષયપ્રવેશ, નર્મકથાકોશ, નાગરસ્ત્રીઓમાં ગવાતાં ગીત, પ્રેમાનંદકૃત દશમસ્કંધ, નર્મકોશ (મોટો), મહાદર્શન પહેલું (જગતના પ્રાચીન ઇતિહાસનું સમગ્રદર્શન), રાત્ર્યરંગ પુસ્તક પહેલું (જગતનો પ્રાચીન તથા અર્વાચીન ઇતિહાસ), પ્રેમાનંદકૃત નળાખ્યાન, રામભનકીદર્શનનાટક, દ્વૈપદીદર્શનનાટક, સીતાહરણનાટક (અપ્રસિદ્ધ), સારશાકુંતલ, ધર્મવિચાર, આલકૃષ્ણવિજયનાટક, હાંડિયાવાડ સર્વસંગ્રહ. ઉપરાંત આર્યદર્શન, કૃષ્ણાકુમારીનાટક, શ્રીમદ્ભગવદ્-ગીતા, ગુજરાત સર્વસંગ્રહ, દેશવ્યવહાર વ્યવસ્થા, ભારી હકીકત, વગેરે.]

લાલ યોધરિયાં

પ્રભાતપહોરે લાલ યોધડીએ મંગળ વાળું વાગે;
ઉદાર યોદ્ધા રણમાં ઊતરે સ્વદેશકેરી દાઝે;
હાર્યા જનનો હો, રણરંગ રાખવા હો!
નિરાશ થયલા સેન્યજનો સૌ સાંતરા સાજે;
સમય શકુન શુભ ઝડપી ચાલો શત્રુને હણવા કાળે;
ઉજ્જમ આણી હો, જયને ઝાંખવા હો!
સાંઝ શત્રુને, વહાણું આપણે, પ્રભુનિર્મિત છે ભાઈ!
કેમ ન જૂઝવું? કેમ ન ધૂમવું રણે ઐક્યથી ધાઈ?
આશા ફળશે હો, દુઃખ પછી સુખ છે હો!
એકમાંહી સકળ સોય ને એક સકળથી સોયે;
એકમાંહિ છે અનેક રંગો એક નિજ રંગ જોયે;
શી બંધુ હો, દંડ કરે ઐક્યને હો!

સંપત્તિકમાં રહી એકઠાં, એકઠું ભોજન કરતાં,
એક હૃદયથી, એક લક્ષતાં, ભેશું જયે સુખ કરતાં;
ત્રી ને પુરુષ હો ! ખતે કામ કરો હો !
એકલક્ષી થઇ વધારી દમ્યે શાય આપણું સાથે;
નમઃદવાણી ભાવભરી કહે, જય જય ગાથું વાધે;
તપશે દીપશે હો રંગ આ દેશતણે હો !

નમઃકવિતા

પ્રશ્નો

- ૧ નમઃ ઉદાર ને બહાદુર યોદ્ધાઓને કેવી રીતે શર ચલાવે છે ?
- ૨ કાવ્યમાં કયો રસ છે ? કાવ્યનો ગદ્યમાં સાર લખો.
- ૩ કાવ્યમાં કવિ કયા પ્રસંગનું નિરૂપણ કરે છે ?

ખાલાશંકર કંથારિયા

[વિ. સં. ૧૯૧૪-૧૯૫૪ : ઇ. સ. ૧૮૫૮-૧૮૯૮]

[મસ્તકવિ ખાલાશંકર ઉલ્લાસરામ કંથારિયા નડિયાદનિવાસી સોઠોદરા નાગર બ્રાહ્મણ હતા. તે શ્રીમણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદીના બાલસખા હતા. ગુજરાતના આ બંને લેખકોએ સાહિત્યકારનું જીવન બાલરમતમાં ને શાળાજીવનથી શરૂ કર્યું હતું. ખાલાશંકરે કૉલેજના અભ્યાસક્રમ સુધીનું અધ્યયન તથા અંગ્રેજ સંસ્કૃત, ફારસી, ઇંગ્લિશ વગેરેનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. કેટલોક વખત સરકારી નોકરી કરીને ત્યજી દીધી હતી. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તથા વડોદરાના ઠલાલવનમાં એ રહ્યા હતા. એમણે લીલીસૂકી ભેઈ કવિહૃદયને ખૂબ જ તપાવી તેમાંથી અનુભવપૂર્ણ કવિતા આપી છે. ઇતિહાસનો એમને બારે શોખ હતો. અંગ્રેજી]

કલાન્તકવિ, હરિપ્રેમપંચદશી, મૃચ્છકટિક (અનુવાદ), હાકીમનાં ભાષાંતરો, ભારતીભૂષણ (ત્રૈમાસિક) તથા ઇતિહાસમાલા, વગેરે વગેરે.]

દેને દોષ ન કવિવરને

• ૫૬ •

દેને દોષ ન કવિવરને જે લતાકુંજ આરામ કરે ;
 સુખશાંતિ ન્યાં વસી રહી છે, હસી કીર્તિનો ત્યાગ કરે.
 મહાન કૃત્યો કરવા માટે જન્મ જગતમાં તે તો ધરે,
 વીરશિરોમણિ ધનુષ'રોના યશ્ન ગાવા મન આશ ધરે.
 કાળગતિ નહિ હોત વિલક્ષણ, વિધિ હોત અનુકૂળ ખરે;
 હૃદયે તેને યજ્ઞતી હોતે દેશભક્તિની જ્વાળા ખરે;
 જન્મભૂમિના પ્રેમપુરમાં વચનો તેનાં નિત્ય તરે. દેને.
 અફસોસ ! દશા શી ! આ ભૂમિની, વૈભવ નષ્ટ થયો જ ખરે !
 માનવંતના માનભંગને માટે સેવાભાર ધરે.
 પ્રજા તેનીને કો નવ પૂછે જો પ્રપંચ પગલું ન ભરે;
 કામ અહીં શું દેશભક્તિનું ? રાજદ્રોહમાં નામ કરે;
 કુળખોળું ને દેશદ્રોહીઓ એસે હાથીહોદ્દા પરે. દેને.

વૈભવ સાથે શ્રદ્ધા પણ ગર્હ, અભિમાન ન પડે નજરે,
કાયર, કપટી, અનાય દીસે, આયજનો આ ભૂમિ પરે;
છેવટ શીખ્યા કપટો કરતાં, તેથી દુર્ગતિ કેવી હરે !
મહાપદવીએ ચઢવા માટે, ફાંફાં મારી આંહી ફરે,
અધકારમાં ભાગ ન જડતાં મશાલ દ્રેષની હાથ ધરે. દેળો.
હરિપ્રેમપંચદશી

પ્રશ્નો

- ૧ સ્વતંત્ર દીલનો કવિ કેવો હોય ?
- ૨ બાલાશંકર કવિજીવનનો શો આદર્શ આપે છે ?
- ૩ કવિ હિન્દની અને હિન્દીઓની દશાનું અહીં કેવું ચિત્ર આપે છે ?
- ૪ હિન્દી લોકજીવન શાથી અધોગતિમાં આવી પડ્યું ?

નરસિંહરાવ દીવેટિયા

[વિ. સં. ૧૬૧૫-૧૬૯૩ : ઈ. સ. ૧૮૫૬-૧૯૩૭]

[સ્વર્ગસ્થ નરસિંહરાવનો જન્મ અમદાવાદના વડનગરા નાગર ગૃહસ્થની જ્ઞાતિમાં ઈ. સ. ૧૮૫૬ માં થયો હતો. એમના પિતા રા. બ. ભોળાનાથ સારા-ભાઈ દીવેટિયા સુધારક, આર્યનાસમાજના સ્થાપક તથા “ ઈશ્વરપ્રાર્થનામાળા ” ના લેખક હતા.

સન ૧૮૮૩ માં એમણે બી.એ. ની પરીક્ષામાં સ્નૃકૃતના વિષયનું “ ભાઉ ઠાણ આઈઝ ” મેળવ્યું હતું. ઈ. સ. ૧૮૮૩ માં એ ‘ રેઈઝ્યુટરી સિવિલ સર્વિસ ’ માં નોડાયા. તેઓ ઍસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરની પદવી સુધી પહોંચ્યા હતા. નોકરીને અંગે સિંધ, નારાક, રત્નાગિરિ, કારવાર વગેરે સ્થળે એમને ફરવું પડ્યું હતું. આથી એઓ મરાઠી તથા કાનડી ભાષાનું જ્ઞાન મેળવી શક્યા અને એ જ્ઞાન એમને ભાષાશાસ્ત્રી તરીકે ધણું ઉપયોગી નીવડ્યું હતું. ઉત્તરાવસ્થામાં એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં ગુજરાતીના અધ્યાપક તરીકે એમણે કામ કર્યું હતું.

૧૮૮૭ માં ‘ કુસુમમાળા ’ નામનો એમનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ પ્રકટ થયો. વર્ણવર્ણ, કીટસ, શેલીએવા અંગ્રેજી કવિઓની શૈલીનાં કાવ્યો ગુજરાતીમાં પ્રથમ દાખલ કરવાનું માન એમને છે. ‘ કુસુમમાળા ’ પછી ‘ હૃદયવીણા, ’ ‘ નૃપુરજ કાર, ’ ‘ રેમરલ્સ હિતા ’ અને ‘ યુદ્ધચરિત ’ નામના એમના કાવ્યગ્રંથો પ્રસિદ્ધ થયા છે.

કવિતા સિવાય સાહિત્યના અન્ય ક્ષેત્રોમાં પણ એમણે સારો ફાળો આપ્યો છે. અવલોકન, કલા ને બીજા અનેક વિષયો પર એમણે લખ્યું છે. એમના એવા કેટલાક ગદ્યલેખોનો સંગ્રહ ‘ મનોમુકુર ’ (ચાર ભાગ) તથા ‘ રેમરલ્સ મુકુર ’ નામનાં પુસ્તકોમાં પ્રકટ થયા છે.

એ ભાષાશાસ્ત્રનું ધણું સંગીન જ્ઞાન ધરાવતા. મુંબાઈની યુનિવર્સિટીએ ગુજરાતી ભાષા તથા સાહિત્ય વિષે એમની પાસે ભાષણો અપાવ્યાં હતાં. “ Gujarati Language and Literature ” નામે એ વ્યાખ્યાનોના સંગ્રહો પ્રકટ થયા છે.

આ સિવાય ‘ પ્રેમાનંદનાં નાટકો ’, ‘ ભરતખંડ માટે એક ભાષા ’, તથા ‘ જોડણી ’ વગેરે વિષયોની સવિસ્તર ચર્ચા કરતા નિબંધો પણ એમણે લખ્યા હતા. ગુજરાતી વ્યાકરણનો તેમનો અભ્યાસ સંગીન હતો.

એમનું અવસાન ઈ. સ. ૧૯૩૭ માં થયું.

નરસિંહરાવની સાહિત્યકૃતિઓ

કુસુમભાગા, હૃદયવીણા, સર્જનરાયની સુપ્રતિ (વિનોદકાવ્ય), નૂપુરમંજાર અને રમરણસંહિતા. આ પછી અશ્રુમતી નાટકનાં બધાં ગીતો પણ પુસ્તકાકાર થયેલાં છે. બુદ્ધિચરિતનાં મોટા ભાગે અનુવાદિત અને કેટલાંક સ્વતંત્ર કાવ્યો.

એમનું ગદ્યસાહિત્ય વિપુલ છે. જોડણી, મનોમુકુર, રમરણમુકુર, વિવર્તલીલા એ તથા અંગ્રેજીમાં Gujarati Language and Literature Vol. I, Gujarati Language & Literature Vol. II અને ઠંકર વસનજી માધવજી બચાવ્યાનભાગાવાળું Gujarati Language & Literature.]

કિસા ગોતમી

[વલણ]

એમ કરતા સાથ સહુ આવ્યો નદીકિનાર,
જો, એવે સમયે આવતી યુવતી કેા તે દાર રે.

• લલિત છંદ •

યુવતિ તે મળી શાક્યનાથને, ચરણપાંજરે જોડી હાથને;
નમન નમ્રતાભાવથી કર્યું, વદન આંસુડે ભીંજીયું ધણું.
નયન છે શીળાં જો કપોતીનાં, નયન તેહવાં એહ રોતીનાં;
યુવતિ ત્યાં પછી દીન વાણીએ વચન ઉચ્ચરી ભાવ આણીને.

• દાળ •

ભાવ આણી બોલી વાણી વિનત વનિતા ત્યાં પછી:—
“ઓ નાથ ! આંહિ તમે જ આવ્યા ! દીન પર કરુણા કરી.
પેલી તટતરુરાજિમાં મુજ પણકુટીમાં હું વસું;
ને બાળ મુજ ઊછેરતી રહી, દુઃખ જાણ્યું નહિ કશું.
નાથ, એ વટરાજિમાં કરી તેં જ કાલ દયા ધણી;
દીધું વચન બાળ ઊગારવા”, બહુ દીન તે યુવતી બણી.
“બાળુડો મુજ ખેલતો ચાલી ગયો તરુકુંજમાં;
કંઈ કુંપળપણું વિષે જ દોઠો કુટિલ એક જુનંગ ત્યાં.

વીંટી વળિયો નાગ એ મુજ બાળુડાના કર પરે;
 ને બાળ એને ચીઢવતો કંઈ હાસ ખડખડ શો કરે !
 તીવ્ર બિહવાયુગલ ધરતો શીતળ એનો ગોઠિયો;
 મુખ વિકસીને ફૂંકવાટ કરતો, ચીઢવતાં જ્યાં ઊઠિયો.
 પણ હાય ! એ મુજ બાળુડો ક્ષણવારમાં પીળો થયો;
 નિસ્તબ્ધ પડિયો, મેં ન જાણ્યું કેમ એ રમતો રહ્યો.
 અધરપુટના બન્ધથી મુજ સ્તન તજ્યું વળી તે ક્ષણે;
 કાંઈ કહે 'વિષ ચડ્યું એને', 'નહિ જીવે' વળી કા બણે.
 પણ મેં ગૂમાવાએ નહિ મુજ બાળ મોંઘા મૂલનો;
 ને ફરી વિકાસ થવા ચહીને કરમિયા એ ફૂલનો,
 માગ્યું ઔષધ સહુ કને, જે બાળુડને લોચને
 ફરી ઊડી ગયેલું તેજ પૂરે, પૂરે મન મુજ મોદને.
 ચુમ્બનબિન્દુ એ સર્પતણું કંઈ હતું બીજું અતિ નાનું;
 વેર ન મુજ બાળશું એ રાખે હું નિશ્ચય મન જાણું.
 માયાળુ મુજ બાળ હતો અતિ, પ્રાણી વિષે ધરે પ્રેમ;
 રમતરમતમાં સ્પર્શ કરતાં સર્પ દૂભે એને કેમ ?

[વલણ]

કેમ દૂભે મુજ બાળને ? પ્રેમભર્યો એ બાળ;
 હા ! માનું નહિ હું એ કદી સર્પ'ડસે કા કાળ રે.

• ચોપાઇ •

પછી કો મુજને વદિયો વેણ, કહું ઉપાય તુજને ઓ બહેન !
 પુણ્યાત્મા કો ગિરિ પર વસે,—જે ! ભગવાં ધરી આદ્યો પણ.
 જ તું એ ઋષિજનને યાચ ઔષધ કંઈ તુજ બાળક કાજ;
 એહ સુણી કાલે તુજ પાસ આવી હું ધરી મોટી આશ.

• દેશી •

આશ ધરી મોટી નાથ ! હું આવી તારી સમીપ,
 ફર અનિલે હોલવ્યો પ્રગટાવવા મોંઘો દીપ.

આશ.

દેવસરીખું દીપતું તુજ ભાળ વિશાળ
 નિરખી હું આવીને ઊભી કંપમાના તુજ આળ. આશ.
 આંસુ ઢાળીને ખશેડિયું શિશુમુખપટકૂળ,
 લળીલળી તુજને પૂછિયું, 'ઔષધ કિયું અનુકૂળ?' આશ.
 ને નાથ મોટા ઓ ! તેં મુને કાઢી તરછોડી નહિ,
 મીઠી મૃદુ નજરે રહ્યો નિરખી પ્રેમે તું કાંઈ. આશ.
 ધીરા કામળ કરવડે સ્પર્શ કરીને તે વાર,
 મુખપટ પાછું ઢાંકિયું, પછી કીધો ઉચ્ચાર:— આશ.
 'અહેન, ઉપાય બતાવું હું, દુઃખ તુજ રૂઝાય;
 ને દુઃખ રૂઝે આ બાળનું:—પણ ઔષધ લાવ. આશ.
 વૈદ્યે કહ્યું ઔષધ લાવતાં વૈદ્ય શોધે જે બાઈ!
 શોધીને લાવ તું કાળી કંઈ તોલો એક જ રાઈ. આશ.
 પણ જોજો બાઈ! જે ઘર વિષે મૃત્યુ પામ્યું કે હોય,
 માત, પિતા, સુત કે સુતા, દાસ દાસી વા કાંય, આશ.
 તે ઘરથી નવ લાવતી રાઈકણ તું એક;
 એવી મળે કદી રાઈ તો,—ધન્ય તુજ કમરેખ.' આશ.

• ઓવી •

એવું નાથ ! વઘા'તા તમો ખરે !—એમ યુવતી થઈ દીન ઉચ્ચરે;
 અતિ મૃદુભાવે સ્મિત કરી નાથ ત્યાં દીધો ઉત્તર દયા અગાધમાં;
 'સત્ય એ હું વઘો કિસા ગોતમી ! પણ રાઈ ક્યાં જે મને ગમી ?'

• ગરબી •

“નાથ ! ભટકી હું ઘેરઘેર ઉટજઉટજમાં રે;
 આ વનમાં અને ઠેરઠેર નગરમારગમાં રે.
 દાખી હાઈડાસરીસો બાળ, બન્યો શીત અંગે રે;
 માગતી દીન હું દારદાર, બીલી સુખલંગે રે.
 'કાઈ આપશે તોલો રાઈ, કાળી,—હું વીનવું રે;
 આણી હૃદય દયા ઓ ભાઈ !—કરમ્યું ફૂલ ખીલવું રે.
 અને હુતી જે'નેજે'ને ઘેર, સવે'એ આપી રે;

રંક જન પર રંકની મહેર નિરંતર વ્યાપી રે.
 પણુ પૂછયું મેં જોણી વાર—કદી આ ધરમાં રે
 ભાઈ ! કોઈ મૂઠિ ? નર, નાર, કે બાળચાકરમાં રે ?
 મળ્યો ઉત્તર તરત આ—બહેન ! શી વાત આ પૂછે રે ?
 ધણાં વઘ્યાં મરણને વેણુ, રહ્યાં અદ્ય પૂઠે રે.
 ભરી શોકે દર્ધ આભાર દર્ધ રાઈ પાછી રે;
 ચાલી આગળ બીજે દ્વાર, વિનંતિ યાચી રે.
 પણુ ત્યાં પણુ ઉત્તર મળિયો;—‘રહી આ રાઈ રે,
 પણુ દાસ અમારો પડિયો મરણમાં બાઈ રે !’
 કોઈ કહે દળી—‘લો આ રાઈ, પણુ આ સદનમાં રે,
 ગુહનાથ ગયો છે બાઈ, અકાલ મરણમાં રે !’
 કોઈ કહે—‘રાઈ આ જોણે વાવી તે વર્ષા વિરામે રે,
 હજી લણુવાવેળ નથી આવી, ને પહોંચ્યો સ્વધામે રે.’

[વલણુ]

નવ મળ્યું ધર મુજને કહીં મૃત્યુ વિનાનું એક;—
 ને થાકી પાછી હું વળી, પૂછવા સત્યવિવેક રે.

• ઢાળ •

સત્ય અર્થ હું શોધવા પાછી આવી તારી પાસ;
 નદીતટ દ્રાક્ષાકુંજ મૂકી શિથિ, ધાવે ન, ન કરે જે હાસ.
 દર્શન કરી તુજ ચરણ ચુખીને પ્રાર્થન કરવા કાળે,—
 ક્યાં મળશે મુજને રાઈકણુ જ્યાં મૃત્યુ કદી નવ ગાળે.
 પણુ, હાય મુજ બાળુડો હાવાં તો પડિયો હશે મૃત્યુહાથ;
 લોકે કહ્યું, ભય મુજ મન જે રહ્યું, સાચું પડ્યું તે નાથ !”

• ચોપાઈ : ત્રણ ચાલની •

પછી નાથ બોલ્યા છે વેણુ—“સત્ય તત્ત્વ તું પામી ઓ બહેન !
 જડ્યું જે નહિ કોઈ જનને, દેવા શાન્તિ મળ્યું તુજ મનને.
 કદુ અમૃત દિવ્ય જ એ તો, તુંને આપવા ધાયું મેં તો;
 તુજ બાળ બહાલો તુંને હુતો, એ તો મરણશરણ થઈ સૂતો.

તુજ હૃદયશ્યા પર કાલે;-ફરી જીવન એ નવ ઝાલે;
આજે જાણ્યું તેં જમ આ વિશ્વાળ તુજ દુઃખે ઢાળે આંસુધાર.
અન્ય હૃદયોએ ભાગ લીધેલો શોક થાય છે હળવો વહેલો;
મુજ રક્ત રેડયેથી રોકાય તુજ આંસુડાં, તો હું આંસુ
સઘ અપાંજુ કરી દઉં બહેન ! મુજ રુધિરનું રાતું વહેણ;
અને શોધી કાઢું તત્ત્વ જીંડું, જેથી જીકલે મહાદુઃખ જૂંડું;
જેહ દુઃખે કરી પ્રેમ મધુરો શોકરૂપ બની થાય અધુરો;
અને જેહ મનુજટોળાને હાંકી લઈ જાય છે બલિસ્થાને;
મૂક આ પથુયૂથને જેમ પથુના નાથ, મનુજને તેમ;
રમ્ય કુસુમ અને તૃણભૂમિ ઓળંગાવી હાંકી જાય ધૂમી.
પહોચાડે મહાબલિસ્થાનમાં તે તીવ્ર દુઃખ, જડયું જન્મસાથે;
હું એ ગૂઢ તત્ત્વ ગોતું બાળ !-હવે શિશુને સ્મશાન પહોચ્યાડ.

પ્રશ્નો

- ૧ બુદ્ધ જાગવાન પાસે કિસા ગોતમી શા માટે આવી ?
- ૨ કિસા. ગોતમીનું દુઃખ શું હતું ? તેણે બુદ્ધને શી વિનંતિ કરી ?
- ૩ બુદ્ધે એને કઈ રીતે જ્ઞાન ઉપદેશ્યું ?
- ૪ છેવટે બુદ્ધે શી રીતે કિસા ગોતમીને સાંત્વન આપ્યું ?

બળવન્તરાય ઠાકોર

[જન્મ વિ. સં. ૧૮૨૫ : ઈ. સ. ૧૮૬૬]

[ભરૂચના રહીશ અધ્યાપક બળવન્તરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૬૯ માં થયો હતો. એ જ્ઞાતિએ બ્રાહ્મણ છે. ૧૮૮૯ માં બી. એ. થઈ એ ઉચ્ચ કેળવણીખાતામાં જોડાયા. કરાંચી, વડોદરા, પૂના વગેરે સ્થળોની કોલેજોમાં ઇતિહાસના અધ્યાપક તરીકે એ હતા. ૧૮૨૪ માં સરકારી નોકરીમાંથી નિવૃત્તિ લઈ એ હાલ અંબાઈમાં રિયલિટી કરી રહ્યા છે અને સાહિત્યનાં વિવિધ અંગોનું હજી ચે યુવાનની માફક સેવન ને આલેખન કર્યા કરે છે.

શ્રી ઠાકોર વિચારપ્રધાન કવિ, માર્મિક વિવેચક, જીવનચરિતકાર, નાટ્યકાર અને નવલિકાકાર પણ છે. એમની કાવ્યશૈલીમાં જુદાજુદા પ્રયત્નો જણાય છે.

અંથે।

‘જુદાકંનાં જીવનચરિત્રો, અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ (અનુવાદ), બાલકાર (એ ધારા), દર્શનિયું, ઊગતી જીવાની, લક્ષ્મમાં બ્રાહ્મચર્ય, અંબાલાલભાઈ, લિરિક, કવિતાશિક્ષણ, ઇતિહાસ દિગ્દર્શન, વગેરે વગેરે.]

કવિનું એકાન્ત

‘ રહે પડી શું એકલો ? ચલ ની વાડીની મોજમાં
જમી રમત ગાન ધૂમ પતાંતણી મયવશું :
ઊઠ એ ! નવ શું આવ તું ? અરર ! કાણુ તુંજેહવો ?
બળેલ ! દીલલિજ્જતો તુજસરીખ માટે નહીં !’

ગયા. વિષયકીટ એ અસલ લિજ્જતો શું લહે !
ભરે પવન મસ્તકે, નહિ વિચારમિત્રો મળે.
લલે રમત એમની, મુજ કને મહાખેલ શા !
—અને ટિલુટિણીતણું મળતું શુષ્ક કો કંઠમાં
શ્રુણી વહન, ગાન તે લહી, દીલે ધણું રાયતા,
—ક્ષમા સદય દેવી, ધૃષ્ટ નવ તે નર્મો અસ જો !

પધાર નિજ ભક્તનું હૃદય તારું સિંહાસન :
મિલાવ ગુણ પૂર સૂર, બહલાવ તુજ બાનીને :
શ્રુણે ગ્રહી રહે પ્રસાદ તુજ દાસ આ મોરલો,
અને વિધુસુધાયકી, ત્યમ ધરે કલાઓ બધી.

મારાં સૌનેટ

પ્રશ્નો.

- ૧ કવિના એકાન્તનો દ્રુ'કો ખ્યાલ આપો.
- ૨ કવિ શા માટે એકાન્ત ઈચ્છે છે ?
- ૩ કવિ પોતાના મિત્રને કયાં જવા સંભાધે છે ? શા માટે ?
- ૪ બળિયલો માટે કયાંકયાં સુખ નથી ?
- ૫ કવિ બળિયલને કયાં જવા આમંત્રે છે ?
- ૬ દેવીકવિતાને કવિ શું કહે છે ? બળિયલો માટે કવિ કાવ્યદેવી આગળ શીશી ફલીલો કરે છે ?
- ૭ કાવ્યદેવીને કવિ કયાં પધારવા વીનવે છે ?
- ૮ કાવ્યદેવી આગળ કવિ શી ચામના કરે છે ?
- ૯ કાવ્યદેવી ને તેની આગળ નૃત્ય કરતા મોરનું શબ્દચિત્ર આલેખો.
- ૧૦ કાવ્યનું હાર્દ દ્રુ'કાણથી સમજાવો.

દામોદરદાસ ઓટાદકર

[વિ. સં. ૧૯૨૬-૧૯૯૦ : ઇ. સ. ૧૮૭૦-૧૯૨૪]

[અંગ્રેજ અભ્યાસ અને સાહિત્યના સંસ્કારથી બેનસીબ છતાં પ્રાદ્ય સંસ્કૃત કાવ્યશૈલીની સફલતા સાધી ગુજરાતના 'ગૃહજીવનના કવિ' તરીકે ખ્યાતિ મેળવનાર દામોદરદાસ ખુરાલદાસ કાઠિયાવાડના ઓટાદના વતની હતા. એ જ્ઞાતિએ-વણિક હતા. પંદરવીસ રૂપિયાના માસિક પગારથી જીવનગીભર શિક્ષણ-કાર્ય કરતાંકરતાં આ કવિએ એની કવિતાસૃષ્ટિના એક પછી એક પાંચ ખંડ રચ્યા છે. કવિ અને એની કવિતા વિષે એ અવસાન પામ્યા ત્યાંસુધી મોટે ભાગે ગુજરાત બહુ જ ઓછું જાણી શક્યું હતું. અજ્ઞાત દશામાં જન્મેલા, જીવેલા ને સ્વર્ગસ્થ થયેલા આ કવિ પ્રકૃતિએ રાત અને આત્મસંતુષ્ટ હતા. કાઠિયાવાડની કોઈ દૂરની વૃક્ષઘટામાં ગાન કરતા નરકોકિલજેવા એ પાછળથી પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા. દામોદરદાસ ઓટાદકરનું પ્રથમ કાવ્ય સ્વર્ગસ્થ ડૉ. હરિલાલ ધ્રુવસંપાદિત 'અંદ્ર' માસિકમાં પહેલું છપાયું હતું. ગુજરાતનો કવિતારસિકવર્ગ આ કાવ્યથી તેમને કંઈક જાણવા લાગ્યો. એમનું બીજું સરસ કાવ્ય 'વિદ્ધમૃગ' પણ ઉપર્યુક્ત માસિકમાં જ પ્રસિદ્ધ થયું હતું. આ પછી પ્રસંગોપાત ગુજરાતનાં શિષ્ટ માસિકોમાં એમની કવિતા દર્શન દેતી હતી. એમના કાવ્યનો પ્રથમ સંગ્રહ 'કલ્લોલિની' ૧૯૧૨ માં પ્રસિદ્ધ થયો. આ પછી ૧૯૧૮ માં બીજો સંગ્રહ 'સ્નાતસ્વિની' નામથી બહાર પડ્યો હતો. 'કલ્લોલિની' ની કાવ્યશૈલી મુઘાવસ્થામાંથી નીકળી 'સ્નાતસ્વિની' માં મધ્યાવસ્થાને પામે છે. એમના ત્રીજા કાવ્યસંગ્રહ 'નિર્ઝરિણી' માં એ પ્રૌઢા બને છે. ગુજરાતના કવિતાસાહિત્યના રાસકાવ્યના એક સફળ કવિ ઓટાદકર હતા અને એમનો રાસસંગ્રહ 'રાસતરંગિણી' નામે ૧૯૨૪ માં પ્રસિદ્ધ થયો હતો. આ સંગ્રહે ગુજરાતી સ્ત્રીસમાજના હૃદયમાં કવિને સ્થાયી સ્થાન અપાવ્યું અને રસિકવર્ગમાં કવિને અને એની કવિતાને લોકપ્રિયતા મળી.

કવિનો પાંચમો ને છેલ્લો કાવ્યસંગ્રહ 'શૌવલિની' છપાયો તે પહેલાં જ કવિનું ૧૯૨૪ માં અવસાન થયું હતું.]

અભિલાષ

• કવ્વાલી •

વિસામાને વિસારીને પ્રવાસે પન્થ કેં કાપ્યો;
અરે ! આરામ લેવાને ઘડીભર બેસશું ક્યારે ?
હજારો હસ્તના ટેકા ગ્રહી નિત્યે ગતિ કીધી;
સુભાગી સ્વાત્મને શોધી અહો ! આલંબશું ક્યારે ?

સદા યે દીનદષ્ટિથી વદન તો સેંકડો જ્યાં;
 નિવારી એ કૃતિ નિત્યે હૃદયમાં રોકથું ક્યારે!
 સગારનેહીરિપુરૂપે જગતને સર્વદા જોયું,
 અભેદે એક દષ્ટિથી હવે આલોક્યું ક્યારે?
 કરોડો કાળજાંમાંહે વિષમ આઘાત કેં કીધા;
 અમૂલી ઔષધિ એમાં સ્વહસ્તે સિંચ્યું ક્યારે?
 પ્રસંગે કેંક પ્રાણીને ગરલના ઘૂંટડા પાયા;
 પ્રણયપીયૂષના પ્યાલા ભરીને આપ્યું ક્યારે?
 તપાવ્યું તીવ્ર તાપોમાં હતું જે હાથમાં હૈયું;
 સલિલ શીળું સમર્પીને અનલ ઓલાવ્યું ક્યારે?
 ભર્યાં દુર્ગંધથી ભૂંડા ત્યજીને ગર્ભ આ જાંડા;
 અનેરા કાઈ આકાશે મળ કેં માણ્યું ક્યારે?
 હળરો લાલહાનિથી હૃદય રાચ્યું અને રોયું;
 હવે એ દુઃસ્વથી જુદી સ્થિતિને સેવ્યું ક્યારે?
 નવેલા કેંક રંગોથી હૃદયને સર્વદા રંગ્યું;
 સુભાગી શુભ્રતા સારી પુનઃ પ્રકટાવ્યું ક્યારે?
 અવરની આંખથી નિત્યે હૃદય પોતાતણું જોયું;
 સ્વદષ્ટિ સદા પામીને હવે એ દેખ્યું ક્યારે?
 જનિ ને મૃત્યુના બુંડા ધણા આઘાત તો ઝીલ્યા,
 હવે એ ચક્રથી છૂટી પરત્વે પહોચ્યું ક્યારે?

શૈવલિની

પ્રશ્નો

- 1 બોટાદકર એમના જીવનના આ છેલ્લા કાવ્યમાં શાશા અભિલાષ જણાવે છે ?
- 2 કવિના જીવનમનોરથો કયા પૂરા થયા છે ને કયા અધુરા રહ્યા હાજે છે ?
- 3 કાવ્યનો સાર આપો અથવા કવિના પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપો.

સુરસિંહજી ગોહેલ (કલાપી)

[વિ. સં. ૧૯૩૦-૧૯૫૬ : ૧૮૭૪-૧૯૦૦]

[કાઠીઆવાડના નાના સંસ્થાન લાઠીના ઠાકોર સુરસિંહજી તાપ્તસિંહજી ગોહેલ આપણા રજવાડાઓના એક જુદા જ પ્રકારના પ્રતિનિધિ હતા. છેક નાનપણમાં જ એમણે માતાપિતાને ગૂમાવ્યાં હતાં. સરકારના સગીરતરીકે રાજકોટની રાજકુમાર કૌલેજમાં એમણે અભ્યાસ કર્યો. આ અભ્યાસ દરમિયાન એ ઉત્તર હિંદ ને કાશ્મીરને પ્રવાસે ગયા હતા. 'કાશ્મીરનો પ્રવાસ' અથવા 'સ્વર્ગનું સ્વપ્ન' એ એમની પહેલી સુંદર ગદ્યકૃતિ છે. ૧૮૯૫ માં એમની ગાદી એમને સોંપવામાં આવી, પણ માત્ર પાંચ જ વર્ષે તે પછી ભરજીવાનીમાં એમનો સ્વર્ગવાસ થયો.

સુરસિંહજી એમના કલાપી ઉપનામથી ગુજરાતમાં બહુ જ લોકપ્રિય છે. એમની હયાતીમાં જ એમણે કવિતાઓ પ્રસિદ્ધ કરવા માંડેલી. એમના મરણ બાદ સ્વર્ગસ્થ મણિશંકર ભટ્ટે (કાંતે) એમનો કાવ્યસંગ્રહ 'કલાપીનો કેકારવ' એ નામથી પ્રસિદ્ધ કર્યો. કલાપીની પ્રેરણાઓ સ્વર્ગસ્થ અધ્યાપક મણિલાલ દ્વિવેદીને મોટે અંશે આભારી છે. ફારસીની મીકાશે અને સુરીવાદના સિદ્ધાંતોએ કલાપીનાં જીવન ને કવિતાને ધણીધણી રીતે રંગ્યાં છે.

કલાપીના ગ્રંથો

'કાશ્મીરનો પ્રવાસ', 'માલા અને મુદ્રિકા' (અંગ્રેજી અનુવાદવાર્તા), 'કલાપીના સંવાદો', સ્વીડનબોર્ગના 'ધાર્મિક વિચારોની અર્થો', 'હમીર કાવ્ય' (અધુરું) ને 'કલાપીના પત્રો' વગેરે.

કલાપીએ ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યમાં જુદી જ ભાત પાડી છે. એની કવિતામાં લાગણીનું તત્ત્વ ખૂબ જ છે. સાચી લાગણી, પ્રવાહી ભાષા, આડંબરની ગેરહાજરી એ ગુણોથી એનાં કાવ્યો માટે લોકપ્રિયતા ને જન્મી જાવું જોઈએ છે. કુદરતપ્રેમી અને હૃદયના બિંદાણના ભાવ આલેખતા વર્ણનવર્થ, શેલી, કીટ્સ, બર્ન્સ વગેરે અંગ્રેજી-કવિઓના વિશાળ વાચને કલાપી ઉપર ખૂબ અસર કરી છે. મણિલાલ અને બાલાશંકરે ગુજરાતીમાં રાકે કરેલી ફારસી સાળાની કાવ્યશૈલીને કલાપીએ ખૂબ વિકસાવી છે.]

એક ઇન્દ્રિય

• પૃથ્વી •

પડ્યા જખમ સૌ સહા, સહીશ હું હજુ યે બહુ,
ગપ્યા નવ કદી, ગણું નવ કદી, પડે છે હજુ;

અપાર પડશે અને નિગર હાય આળુ થયું !
 કઠિન ન બનો છતાં હૃદય એ જ ઇચ્છું પ્રભુ !
 પડી વિજળી તે પડી સુખથી છો, બળું છું સુખે;
 અનન્ત ભજુકા દહો, બહુ દહો, ગળું છું સુખે;
 ન દાહ વસમો કદી, નિગર ખૂમ ના પાડતું,
 કઠિન બનજો નહીં હૃદય એ જ ઇચ્છું પ્રભુ !
 બહુ ય રસ છે મને હૃદય છે હજુ તો અહો !
 અરે હૃદય જો ગયું રસ ગયો પછી તો બધો;
 ભલે મૃદુ રહી સહી જખમ છેક ચૂરો થતું,
 કઠિન ન બનો કદી હૃદય એ જ ઇચ્છું પ્રભુ !

કલાપીનો કેકારવ

અન્યો

- ૧ કલાપી પ્રભુ આમળ શી ઈચ્છા પ્રગટ કરે છે ?
- ૨ કાવ્યનો ભાવ સાદી ભાષામાં સમજાવો.

અરદેશર ખખરદાર

[જન્મ વિ. સં. ૧૯૩૮ : ઇ. સ. ૧૮૮૧]

[ગુજરાતે ઇસુની સાતમી સદીમાં ધર્મપ્રિય પારસીઓને રહેવાનું આશ્રય-સ્થાન આપ્યું ત્યારથી પારસી કોમે ગુજરાતને પોતાના સ્વદેશ તરીકે અપનાવ્યું છે. તેરસો વર્ષનો આ કોમનો ઇતિહાસ ગુજરાતના ઇતિહાસ સાથે સંકળાયેલો છે. ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર પરધર્મી અને પરદેશીઓના સંસ્કાર પડ્યા છે તેમ આ નાની પણ પ્રગતિશીલ કોમના પણ પ્રસંગે પ્રસંગે પડ્યા છે. ગુજરાતી જીવન સાથે એકમેક થઈ તેના આદર્શોને જીવનમાં વણી ધણા પારસીઓએ નામના કરી છે. ગુજરાતના સાહિત્યક્ષેત્રમાં માનવંતી નામના કરવામાં જે શુદ્ધ ગુજરાતી લખનાર પારસી લેખકો ગણ્યાગાંઠ્યા થયા છે તેમાંના એક શ્રી અરદેશર ફરામજી ખખરદાર છે. શુદ્ધ ગુજરાતીમાં લખનાર લોકપ્રિય કવિ અને સરસ ગદ્ય લખનાર ગદ્યલેખક તરીકે એ બહુ જાણીતા છે.]

શ્રી ખખરદારનો જન્મ ૧૮૮૧ માં દમણમાં થયો હતો. દમણના પેાદુંગીજ રાજદરબારમાં એમનું કુટુંબ પ્રતિષ્ઠિત ગણાતું. એમના પિતા ફરામજી કાવસજી છવીસ વર્ષને વયે મૃત્યુ પામ્યા હતા. મુંબઈની ન્યુ હાઈસ્કૂલમાં નાના ખખરદારે કેળવણી લીધી હતી. કવિતા અને સંગીત તરફ એમને નાનપણથી પ્રેમ હતો. વિદ્યાર્થીઅવસ્થામાં એમણે કવિતા લખીને ‘કવિ’નું ઉપનામ મેળવ્યું હતું. શાળા છોડી દમણમાં આવી એમણે દાદી તારાપોરવાળાસંપાદિત ‘માસિક મઝાહ’માં સો દર્શાતિક દોહરા લખીને ખ્યાતિ મેળવી હતી.

૧૯૦૧ માં એમની ‘કાવ્યરસિકા’ પ્રસિદ્ધ થઈ. ‘વિલાસિકા’ પ્રસિદ્ધ થતાં નરસિંહરાવભાઈના વિવેચનથી રસિકવર્ગ કવિ તરફ વિશેષ આકર્ષાયા.

એમનામાં કટાક્ષ કરવાની પણ વિરલ બક્ષીસ છે. નાનાલાલની ડાલનચૈલી પરનો એમનો કટાક્ષ તેમ જ ‘થુવરના કાંટા’ એમની એ રક્તિનાં દર્શન કરાવે છે.

એમણે અંગ્રેજીમાં પણ કાવ્યો રચ્યાં છે. પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજી ઉપરાંત એમના અપ્રસિદ્ધ અંગ્રેજીની સંખ્યા મોટી છે.

પોતાની પ્રિયપુત્રી તહેમીનાના અકાળ મૃત્યુથી કવિહૃદયને બહુ જ આઘાત થયો હતો. આ પુત્રીના અવસાનની કરુણપ્રશસ્તિરૂપે એમનો તત્ત્વચિંતનાત્મક ત્રણ હજાર લીટીઓનો ગ્રંથલુહાઈમાં લખાયેલો કાવ્યગ્રંથ ‘દર્શનિકા’ બહાર પડ્યો છે.

‘શૂરા બાવીસ હજાર’, ‘ગુણવંતી ગુજરાત’ અને ‘જ્યાંજ્યાં વસે એક ગુજરાતી ત્યાંત્યાં સદાકાળ ગુજરાત!’ એ ગીતો ગુજરાતમાં બહુ જ લોકપ્રિય થયાં છે.

ખખરદારના મંથો

કાવ્યરસિકા, વિલાસિકા, પ્રકાશિકા, મલખારીનાં કાવ્યરત્નો (સંપાદનકાર્ય), ભારતનો દંકાર, પ્રભાતનો તપસ્વી, કુકુટદીક્ષા, સંદેશિકા, કલિકા, ભજનિકા, The Silken Tassel-અંગ્રેજી ભૂમિકાવ્યો, રાસચંદ્રિકા ભા. ૧, દરીનિકા વગેરે વગેરે.

સરલ, ભાવવાહી, પ્રવાહી અને મનોરંજક કાવ્યશૈલીદ્વારા ખખરદારે ગુજરાતી કાવ્યદેવીને સંખ્યાબંધ કાવ્યપુષ્પો ચઢાવ્યાં છે. શ્રીખખરદારની કવિતાભક્તિ હજી અણુઓસરી ચાલુ છે.]

અગોચર ધામ

• રાગ માલ •

એક મોધું અગોચર ધામ રે
મારા અંતરનો આરામ !
જેઉંજેઉં ત્યાં આંખ ભૂલે ને
ખોલીખોલી ભૂલું નામ,
ખોળુંખોળું પણ સહેજમાં સરકે
હાથ આવ્યો વિશ્રામ રે !
એક એવું અગોચર ધામ !
રાતદિવસ નહિ, તેજતિમિર નહિ,
નહિ કોઈ કાળ કે ઠામ;
પૃથ્વી, પાતાળ, આકાશ નહિ કંઈ
રૂપ ન રંગ ન નામ રે !
એવું એક અગોચર ધામ !
બાંધી દિશા પણ શોધી જડે નહિ,
શોધી જડે નહિ વાટ;
પંથ પડ્યો કંઈ પાય નીચે પણ
ગોત્યા ગંગાઘાટ રે
જોવ એક અગોચર ધામ !

ભર્યાં સરોવર નીરથકી ને
 હંસલા ઊભા તીર;
 નીર દીઠાં નહિ, શોષ છીપે ત્યાં
 કોણ પેગંબરપીર રે,
 એવું એક અગોચર ધામ !

વાટમાં પૂછો, ઘાટમાં પૂછો,
 પૂછો સકળ સંસાર;
 તારકરૂંડશું રોજ અંધારે
 ના'વે ભટકતાં પાર રે !
 એવું એક અગોચર ધામ !

પંખી પડે ઝંપલાવી ન સિંધુમાં
 શોધવાને આકાશ:
 મચ્છ ઊડે નહિ તેમ નભે, શીદ
 માનવની ઊંધી આશ રે
 જોવા દૂર અગોચર ધામ ?

સૂનીસૂની આ કલ્પના આપણી
 શોધે શું તારક પાર ?
 કાન માંડે તો ગાન સુણે અહીં જ
 મર્ત્ય ધરાને દ્વાર રે,
 રહ્યું અહિં જ અગોચર ધામ !

દેવ અને મહાદેવ બધા અહિ
 મળતા હજી ઠોરે ઠોર:
 પત્ર હલાવો, શિલા ઊથલાવો, ત્યાં
 પ્રગટશે દિવ્ય અંકાર રે !
 વર્યું અહિ અગોચર ધામ !

કાશીમથુરા કે મકામદીના
 મળશે હૃદયને ઘાટઃ
 ખોળો, ખોળો, જરા આત્મથી માગો ત્યાં
 પ્રગટશે સ્વર્ગના પાટ રે !
 મોંઘું મળશે અગોચર ધામ !
 અંતર સ્વર્ગના પાલવ પકડી
 ધરજે અખંડ એક આશઃ
 રોતી જગતમાં ઝીલશે ને ભરશે
 આત્મા ઊંડેરાં હાસ રે !
 ભેધ મોંઘું અગોચર ધામ !—૧૦

લજનિકા

પ્રશ્નો

- ૧ અગોચર ધામ એટલે શું ?
- ૨ કવિએ આલેખેલા અગોચર ધામનું દ્રૂકું વર્ણુન આપો.
- ૩ અગોચર ધામનું સ્થાન કવિ ક્યાં બતાવે છે !
- ૪ પરમતત્ત્વ પ્રશ્નને ખોળવા માનવે ક્યાં જવું ભેધએ !
- ૫ કાવ્યનો દ્રૂકો સાર આપો.

ચંદ્રવદન મહેતા

[જન્મ વિ. સં. ૧૯૫૭ : ઇ. સ. ૧૯૦૧]

[શ્રી ચંદ્રવદન ચીમનલાલ મહેતાનો જન્મ ૧૯૦૧ માં સુરતમાં થયો હતો. એમણે માધ્યમિક કેળવણી સુરતની હાઇસ્કૂલમાં અને ઉચ્ચ કેળવણી સુબાઈની એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં લીધી હતી. સંસ્કૃત અને ગુજરાતી લઘુ એ ૧૯૨૪ માં બી. એ. થયા. કૉલેજજીવનમાં કુશળ નટ તરીકે અને કવિ તરીકે એમણે સુંદર આશા આપી હતી અને તે સાચી પડી છે. એ સંસ્કારી અભિનેતા પણ છે.

ચંદ્રવદન મહેતાએ સાહિત્યનાં વિવિધ અંગોમાંથી કાવ્ય, નાટક, નવલિકા અને કટાક્ષને પસંદ કરી પોતાનાં પ્રિય ધ્યેય બનાવ્યાં છે. ભાઈબહેનનો નિર્મળ પ્રેમ એ બહુધા પોતાનાં કાવ્યોમાં ગાય છે.

બહેનભાઈના અશરીર પ્રેમના અદ્વૈતમાં આ કવિવરને અચળ ને દિવ્ય શ્રદ્ધા છે. ઇલાનું એક ભવ્ય કાવ્યમંદિર રચીને ગુજરાતને આપવું એ એમનો આદર્શ છે.

શ્રી ચંદ્રવદન સફળ નાટ્યકાર છે. એમની નાટ્યકૃતિઓ કટાક્ષથી, સ્પષ્ટ રૂપાઓથી અને સુઅંકિત જીવંત પાત્રોથી ખીલી ઊઠી છે. વાસ્તવિકતાનાં એમાં સુરેખ દર્શન થાય છે. આ યુગના નવકવિઓના રાષ્ટ્રભક્તિસંઘના એ ઉપાસક છે. ગરીબોમાં ગરીબ પ્યારા વતન હિન્દની ઊડાંબી દાઝથી એમનું કવિહૃદય સદા જળે છે. ભયંકર વાસ્તવિકતાથી એ લોકપ્રેમોને ચર્ચે છે. એમના અંતરની જ્વાળાઓ એ સંયમિત કાવ્યવાણીમાં તાદ્દશતાથી મૂર્ત કરી શકે છે.

ચંદ્રવદનને ગુજરાતની અવિભક્તતા અંતરથી રુચે છે. ગુજરાત પ્રાંતની એકતાની સિદ્ધિ કરવાના પ્રત્યેક મહાપ્રશ્નમાં એ ગુજરાત અને ગુજરાતીઓના જીવનવિકાસને પ્રથમ પદ આપે છે. બીજા પ્રાંતોને કે હિન્દને એ ગૌણ સ્થાને રાખે છે એટલો બધો ગુજરાત માટે એમને પ્રેમ ને પક્ષપાત છે. ગુજરાતી નાટ્ય-ધર સ્થાપવું એ એમનો બીજો જીવન આદર્શ છે.

ચંદ્રવદનની સાહિત્યકૃતિઓ

ચમલ (૧૨૯), ઇલાકાવ્યો (૩૩), આગગાડી (૩૫), દેડકાની પાનસેરી, અખો, રમકડાંની દુકાન, ચાંદરણાં, રતન, વગેરે વગેરે.]

મા

• મંદાકાન્તા •

બહાલી માતા ! શિશુસમયમાં બોલતો કાલુંકાલું,
ચાંદાપોળી-વિવિધ રમતે દીધે દહાણી અનેરી,

અંકે પોલી ખલલ કરતો નિંદ હું અધધેરી,
 એવાં મીઠાં સ્મરણમહીં યે ન્યાળતો એમ વ્હાલું
 રૂકું આંકયું મુજ જીવનમાં પોત તારું નિરાળું:
 ને જાગંતી સ્મૃતિમહીં સૂરે કેંક તારા સુનેરી
 સંસ્કારોના, મૃદુલ સવિતા ! ખીજ તેં નિત્ય વેરી
 પાળ્યાંપોષ્યાં ! અરર નગુણો, એ ઋણો કેમ વાળું ?
 મોલી માડી ! જીવન-ભરતી-ઓટમાં તું જ ધન્ડુ,
 તારી આણે મુજ ઉર ચડેજિતરે ઊર્મિસિન્ધુ;
 મારે માટે સદય જનની ! આંસુડાં કેંક સાર્યાં,
 મારે માટે સુખદુઃખ વળી તેં ક્યાં ના વિસાર્યાં ?
 માડી ! તારું સુભગ હસવું ક્યાં ય ખીજે ન જાળું:
 મૂકું છું આ ચરણરજમાં, લે સહી કૃત્ય મારું.

ઈલાકાવ્યો

પ્રશ્નો

- ૧ માતાને કવિ શું સંબોધન કરે છે ?
- ૨ કવિના માતૃસ્નેહનું વર્ણન કરો.
- ૩ કાવ્યનો સાર આપો.

કરસનદાસ માણેક

[જન્મ વિ. સં. ૧૯૫૭: ઈ. સ. ૧૯૦૧]

[શ્રીકરસનદાસ માણેક ભાવના અને વાસ્તવિકતાથી સુંદર કવિસૃષ્ટિ ખડી કરતા આપણા નવીન કવિઓમાં એક માનવંતું સ્થાન ધરાવે છે. 'સુહિણી' માસિકના તંત્રી મંડળમાં એ છે.

અથેા

સુક્રપારા, ખાખનાં પોચણાં, આલબેલ, મહોખતને માંડવે, બે બાળ-
નહકા કબેરે.]

ગુજરી કુંજે સૂની નથી !

ગુજરી કુંજે સૂની નથી, હજુ કોયલ બુલબુલ બોલે;
મેઘધનુષ્યની કલા સળવી મત મયૂરગણ ડોલે :

મદકલ કોમલ કિલોલે

કવિનાં અંતર હિંડોલે !

રૂપના સાગર નથી સૂકાયા, ઓસરી ના ઉર ભરતી;
ધરઆંગણિયાં ગામસીમાડા, પુરપથ પર તરવરતી

કવિઉરમાં સરતી

રસની આરતી બિતરતી !

ધીંગાણાંના ઢોલ બજે, હજુ સિન્ધુડાના સૂરો:
કડાઝૂડ આખડતા અડિખમ હજુ બંકા બહાદુરો:

નીહાળી પુલે કવિઉરો

ગુણાળી ગુજરીના વીરો !

હજુ મેઘાચ્છાદિત ગિરિનારે સન્તજનોના ડેરા
ને ભજનોની રમઝટથી હજુ ગાજે ગુજરીચોરા:

હજુ હાજર હજુરા

અમારાં નરસૈં ને મીરાં !

આલબેલ

અમનો

- ૧ ગુર્જરી કુંજો એટલે શું ?
- ૨ ગુર્જરી કુંજો સૂની નથી તે સાબીત કરવા કવિ શું કહે છે !
- ૩ ગુજરાતનાં પ્રકૃતિસ્થળો ને તેમનાં સૌન્દર્ય વિષે કવિ શું કહે છે !
- ૪ કવિના કાવ્ય ઉપરથી જ્ઞાનવા ગુજરાતનું વર્ણન કરો.
- ૫ કવિના ગુજરાત પ્રત્યેના પ્રેમનું વર્ણન કરો.

સુંદરજી બેટાઈ

[જન્મ વિ. સં. ૧૯૬૦ : ઈ. સ. ૧૯૦૪]

[દ્વારકા પાસેના બેટરા'ખોદ્ધારના રહીશ શ્રી સુંદરજી બેટાઈ જ્ઞાતિએ જીવળી જ્ઞાતિ છે. એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં બી.એ. વર્ગમાં નરસિંહરાવના ગાઢ સંસર્જમાં આવ્યા અને એમનાં કવિતાઝરણાંને વિશેષ વેગ મળ્યો. એ એમ.એ., એલ.એલ.બી. છે અને હાલ ગુજરાતી 'હિન્દુ સ્ત્રીમંડળ'માં શિક્ષક અને સુબાઈની ફર્વે કૉલેજમાં ગુજરાતીના અધ્યાપક તરીકે કાર્ય કરે છે. એમની કવિતા ધીર, ગભીર ને સુષ્ક છે. ઇર્મિકાવ્યો તથા ખંડકાવ્યો એ એમની સફળ કાવ્યકૃતિઓ છે.

બેટાઈના ગ્રંથો

ન્યોતિરેખા, ગુજરાતી સાહિત્યમાં સૌનેટ, ઇન્દ્રધનુ.]

ગંગા ગઈ

• માલિની •

તૃષિતનયન વહ્નલાં વત્સને વહાલ પાવા
ધણુ ધસમસ આવે શૃંગ ડોલાવતું આ;
શ્રવણમધુર વાગે ધંટડી કંઠબાંધી,
સુરભ અનિલમાંહે રેણુની જાય વ્યાપી.

• અનુષ્ટુપ •

આવતું ગ્રામસૌભાગ્ય મૂર્તિમંત નીહાળતી,
ગોકુળે ગોપભાર્યાઓ પ્રેમશબ્દે વધાવતી.

• અનુષ્ટુપ •

ઓસથું સૂચનું તેજ, વિષે અંધાર જિતર્યો;
ના તો યે ગોપગોપીએ ગૃહમાં દીપ પેટવ્યો.
આજ આ ગોપિકાકેરો સહજનનંદ ક્યાં ગયો ?
ધીરતાવીરતા છોડી ગોપ આ મૂઢ કાં થયો ?
ગોપને નેત્રથી પૂછે, ગોપીનો છેડલો ગ્રહે,
અદીકું દેખતા બાલ મૂંઝાતો કંઈ અંતરે.

• વસંતતિલકા •

‘કહાના’ કહી તનુજને લઈ ગોદમાંહે
ગોવાલણી ગળગળી નિજ નેત્ર લૂછે;
‘ગંગા ગઈ; કયમ તને ગમશે હવે, હા!’
એવું વદે; વળી વહં ઉર અશ્રુગંગા.

• અનુક્રુપ •

‘કયાં ગઈ? આવશે ક્યારે! કાં રહે, આઈ, આવડી?’
વીંટાતો માતને કંઠે બાલુડો પૂછતો રડી.
અશ્રુપ્રશ્રુતણો માતા દેતી ઉત્તર અશ્રુથી;
ચાંપતી બાલને હૃદયે પોઢાડે ગોદમાં લઈ.
ગોવાળે ખાટલી ઢાળી પાથરી સ્વચ્છ ગાદલી;
ભીડી ગોવાલણી ધીરે, સુવાડ્યો બાલને જઈ.
પાંગતે ગોપ ને ગોપી બેઠાં સંક્લુબ્ધ ચિત્તથી;
શોકને અશ્રુથી ઘેતાં રહ્યાં એ ગોપદમ્પતી.

• વસંતતિલકા •

સંધ્યાસમે રણકતું ધણુ નિત્ય આવે,
ગંગા પરન્તુ કદિ એ મહિ ના જણાયે;
પુત્રીસમી નિત રમરી નિજ કામધેનુ
ગોવાલણી પુનિત ત્યાં હૃદયાધ્ય અપે.

• અનુક્રુપ •

બનીને નાગણી મોરી ગોપિકાઅંતરે ડસે;
ખીલો એ નિત્ય બોંકાતો ઋગ્નુ ગોવાળને ઉરે.

ઈન્દ્રધનુ

અશ્રનો

૧ ગંગા કોણ? ગંગાના વિયોગથી કૃષ્ણને શું થયું?

૨ કાવ્યનો સાર આપો અથવા ગોપગોપીઓના ગાયો તરફનો પ્રેમ વર્ણવો.

ભાનુશંકર વ્યાસ (બાદરાયણ)

[જન્મ વિ. સં. ૧૯૬૧ : ઈ. સ. ૧૯૦૫]

[નડિયાદના રહીશ, જ્ઞાતિએ ઔદીચ્ય દોળક્રિયા પ્રાણી, શ્રીયુત ભાનુશંકર બાદરાયણ વ્યાસ આપણી મુંબાઈ યુનિવર્સિટીના એમ.એ. છે. એમનાં પ્રતિભાસંપન્ન ને સુઘડ કાવ્યો રસિકજનોનો સત્કાર પામ્યાં છે. એ મુંબાઈની બાઈ કુખીબાઈ હિન્દુ હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક અને સેઇટ એવિયર્સ કૉલેજમાં ગુજરાતીના અધ્યાપક તરીકે કામ કરે છે.

અંથ

‘ કેડી ’ (કાવ્યસંગ્રહ) અને બીજા પુસ્તકારૂઢ ન થયેલા વિવેચનલેખો.]

શિક્ષકનું સ્વપ્ન

રમે હસે બાળક કૈંક છૂપાં,
પાટી પરે કૈંક લખે, ભૂંસે વળા;
કો પ્રાદશા શાન્ત રહેલ ખેસી,
કો વાંચતા, કો કવિતા ય ગૂંજતા.
ઘડીઘડી શિક્ષકને નીહાળતા,
ને વાતમાં લીન વળી બની જતા,
ને આસનેથી કરી દષ્ટિ જાયે
જોતા કવચિત્ શિક્ષક બાલ શું કરે.
છે પાટિયા ઉપર કૈં લખેલું
તે જોઈ ને બાલક સૌ લખે છે.
જે વર્ગમાં બાલ વડો ગણાય
તે ધ્યાનથી સર્વ નીહાળતો રહે.
અને વિરાજી નિજ આસને ત્યાં
થે સ્વસ્થ બેઠા ગુરુજ દીસે છે.
બે પાવની વેલ ગૂંથી પ્રસારી
છે ગોઠવી ટેબલની પરે એ.

ମନେ ହେଉଛି ଶିକ୍ଷା

પવિત્ર છે એ ચરણો, પવિત્ર કે
 છે અન્ય વસ્તુ વળી સન્નિધે પડી.
 સોટી પડી ક્રોમળ બાળકોની
 ધાત્રીવિધાત્રી જગમાં ગણાય જે;
 સંરક્ષતી ચેતન પ્રેરણા દર્ધ
 ને જ્ઞાનકેરા ચમકાર દાખવે.
 પાસે પડ્યું પુસ્તક એક ખુલ્લું
 પ્રકાશતું જ્ઞાન સ્વયં સદૈવ જે;
 નામાવલી બાળક સર્વ સંગ્રહી
 પોથી ખૂણે એક પડેલ છે વળી.

સરે સકલ બાલ, વર્ગ સરતો અને નેત્રના
 પ્રસુપ્ત દ્વય તારકો જગત સ્થલ દેખે નહિ.
 શું આ સ્વપન, નીંદ વા ગુરુજી કોઈ જાણે નહિ;
 પરંતુ કંઈ અન્ય સૃષ્ટિ નિજ પાસ થાતી ખડી.

“ નવીન ના આ કંઈયે જાણાતું,
 છે ભવ્ય આ દર્શન ભૂતકાળનું.
 મેં શીખવ્યું બાળકને સદા ય જે
 પ્રત્યક્ષ તે આજ નીહાળતો અહિ.”

પ્રભુદ્વ તપ કે, શિવાજીસમ શરવીરો વળી
 અમાત્ય કંઈ, કેંક ધર્મગુરુઓ પડે દષ્ટિએ;
 અને સકલ જીવને ગુરુતણી પ્રભા ઓપતી,
 અને મનમહિ વિચારસરણી ઊઠે ગૂઢ ત્યાં—

“ કબીરનો જે વડ વિશ્વમાં વડો
 તે પાંગર્યો એક જ બીજ સૂક્ષ્મથી:
 કેં માનવીજીવન પાંગર્યો” અહિ
 તે બીજના પોષક સૌ અમે છીએ.

મહાન નરનારીઓ જગતને ધરે, ફરવે
નસીબ જગનાં, પ્રકાશ નવ વિશ્વમાં દીપવે;
પ્રચંડ રણધોષ ફા ગજવતા, વળી શાન્તિની
મહા અચલ પ્રેરણા જગતને ધરે; ડોક્ટરો
હરે દરદ લોકનાં પરમ સેવના સાધતા;
અને પ્રખર પડિતો, નવલ સૃષ્ટિસાહિત્યના
વિરાટ સુવિધાયકો કૃતિ અમૂલ વિશ્વે અજે;
અનેક કવિગાયકો કવનગીત લલકારતા
પ્રસન્ન કરતા વસે જગતચિત્તને; સર્વ એ
અનેક વળી એ સમા જગતને સદા પોષતા
અમે જ સરજ્યા વિરાટ કણ પોષતાં વૃક્ષ એ.

અમે ભલે દુર્બલ ને અકિંચન
સડી રહ્યા વિશ્વતણે ખૂણે પડી;
ન જીવને વા નવ મૃત્યુ ગાણતું
ભલે અમારું જગ મોહધેયું.

અમે પ્રગટ દીપ કેંક જગમાં કર્યા તેવડે
પ્રકાશ જમ મેળવે, નવ ભલે ગણે મૂળને!
અમે જગતભોમને કંઈ કઠોર, કેં કામળી
કરી જતન કેળવી, લયતી ફાલથી તો ધરા.

ન દેહનાં સૌખ્યતણી કરી તમા,
ને જોતયું જીવન કાયમાં સદા.
શું મેળવ્યું? કીર્તિ? નહિ; ન વિત્ત વા;
વિસારિયાં બાલકુટુંબનાં હિતે.

ન માનની કેં પરવા ધરી ઉરે,
સદા ધણા યે અપમાનબોલને.
બુદ્ધિપ્રભાલીણ ગણાઈ વિશ્વે
જીવ્યા અમે જીવન વૈતરું કરી.

વર્ષાતણાં યિન્દુ અનેક વર્ષે;
ધરાઉરે પક્ષવ એક પોષતું
કૃતાથ' એ તે ક્ષય પામતું બલે-
બલે અમે એ ક્ષય સર્વ પામીએ-

વિચારસરણી હજુ ન અટકી ત્યહિ ધંટનો
થયો રવ, નિનાદ બાલકતણેા બળ્યો તે મહિ.
ગર્ભ સ્વપનભોમ, ચિત્ર થયું લુપ્ત, નિઃશ્વાસમાં
શ્વમ્યાં સકલ ચિન્તનો ય અણુદીઠ કેા અન્યને.

અરનો

- ૧ શિક્ષકનું ને તેના વિદ્યાર્થીના વર્ગનું વર્ણન કરો.
- ૨ શિક્ષકના જીવનસ્વખનનું વર્ણન કરો.
- ૩ કાવ્યનું હાર્દ સમજાવો.
- ૪ કાવ્યમાં મીઠાસાબર્યો હજીવો કટાક્ષ ક્યાંકયાં છે ?
- ૫ કવિના વિચારો લઈ આ કાવ્યના શિક્ષકનું રેખાચિત્ર દોરો.

ઈન્દુલાલ ગાંધી

[જન્મ વિ. સં ૧૯૬૧ : ઈ. સ. ૧૯૦૫]

[શ્રીઈન્દુલાલ ફૂલચંદ ગાંધી, જ્ઞાતિએ હયાશ્રીમાળી વણિક ને ગોરખી તાપાના મકનસર ગામના રહીશ છે. એમણે અંગ્રેજી પાંચ ધોરણો સુધીના જ માત્ર અભ્યાસ કર્યો છે. હાલ એ પરચુરણ ચીજો વેચવાની દુકાન ચલાવે છે. છતાં સાહિત્યમાં બેઠો રસ લઈ શિષ્ટ સાહિત્યકાર થયા છે. કાવ્ય અને નાટક એ એમનાં પ્રિય વિષયો છે. કવિ તરીકે એમણે સારી કીર્તિ મેળવી છે.

અન્યો

તેજરેખા, નારાયણી, જીવનનાં જળ, પલટાનાં તેજ, ખંડિત મૂર્તિઓ, કીર્તિકા, શતદલ અને ગોરસી વગેરે]

વીણાને વાગવા દેજે

મારી વીણાને તું વાગવા દેજે,
જાતી જુવાનીને જાગવા દેજે,
મારી વીણા જ્યારે અંતરપોપયે
પાથરે પ્રેમનાં આંસુઃ
બરજનાળાની તરસી ભોંયમાં,
વરસી જાય ચોમાસું.

પથ્થરને ય પરાગવા દેજે,
મારી વીણાને તું વાગવા દેજે.
હું તો પ્રવાસી છું પંથવિનાને
મેં આંધેલ થાકતું બાતું:
પરસેવાતણું ટીપું યે પારકું,
પારકા કારણે માથું.

કાયાને એટલું કામવા દેજે,
 મારી વીણાને તું વાગવા દેજે,
 ચારે દિશાઓની બીંસમાં ધરતી
                     જીંધતીજીંધતી હાંફે:
 માનવીની જાયબીત અપંગતા
                     આ બધું કેમ કેમ ઉઘાપે ?
 ઊઘાપનારને ઊગવા દેજે,
 મારી વીણાને તું વાગવા દેજે.

ગોરસી

અશ્વમેધ

- ૧ વીણા કોની છે ?
- ૨ કવિ શી માગણી કરે છે ? કાવ્યનેા મધ્યસ્થ વિચાર શો છે !
- ૩ કવિની વીણાનું વર્ણન કરો.

મગનલાલ પટેલ (પતીલ)

[જન્મ વિ. સં. ૧૯૬૩ : ઈ. સ. ૧૯૦૭]

[ભરૂચજીલ્લાના અંકલેશ્વરના વતની શ્રી મગનલાલ ભુદરભાઈ પટેલ આપણા હાલના પ્રતિષ્ઠિત કવિમંડલમાં એક સિદ્ધહસ્ત કવિ છે. એમનાં કાવ્યો આપણાં શિષ્ટ માસિકોમાં સંખ્યાબન્ધ પ્રસિદ્ધ થયાં છે ને આદર પામ્યાં છે. એમનાં કાવ્યોનો સંગ્રહ હજી અંતર્ય થયો નથી.]

મારી બાળકીને

• રોળાવૃત્ત •

ઓ બહુ બહાલી મને, કેમકે વયે નહાની,
બહાલી વધારે મળી, બહાલી, ક્યમ કે તુજ બાની;
મને અંગની ગમે ખિલાવટ તારી મધુરી,
મમે વળી બહુ તેમ મીઠી તારી મગરુરી.
રહ્યો ચાહી હું તને સૌમ્ય સદ્ગુણને લીધે,
રહ્યો ચાહી વધુ તને તેથી કુદરતને કીધે:
જે દર્શાવી કાંઈ રહ્યો છું હું કારણથી
જણાવાતું વધુ સ્પષ્ટ તેહથી એમ જ મનથી.
આસાયશ લાગતી જેટલી મુજને પ્યારી
ઓછી નહિ લાગતી પજવણી તેથી તારી;
કામકેરી છે મને યદ્યપિ પરવા નહિ થોડી,
કામકાજ તદ્યપિ ના શકું તુજને તરછોડી.
ન્યાંય રોજ છે જવા ત્યાં ય દિલ મારું તલપે,
શકું છોડી નહિ જગા પરંતુ ન્યાં તું જલપે;
રાખી મુખ લાચાર તરફ ઓ મારા જોતી,
હોય મને સુખ કેમ હોય તું જ્યારે રોતી ?

છે તારી અભિલાષ બેસવા કાજ ઊછંગે,
 તો મુખથી તું આવ, લઉં હું તને ઊમંગે;
 રહે જેહથી માત તહારી મુજ પર રાજ,
 અને મહેર વળી રહે જેથી કુદરતની તાજ !

ગુજરાત

અશ્વનો

- ૧ કવિ પોતાની બાળકાને કેવી રીતે સંબોધે છે ?
- ૨ કવિતું પિતા તરીકેનું પાત્રનિરૂપણ કરો.
- ૩ કાવ્યનો સાર આપો.

મનસુખલાલ ઝવેરી

[જન્મ વિ. સં. ૧૯૬૩ : ઇ. સ. સ. ૧૯૦૭]

[શ્રીમનસુખલાલ ઝવેરી આપણા એક પ્રતિભાશાળી કવિ છે. એમનો જન્મ ૧૯૦૮ માં ભામનગરમાં થયો હતો. માંદગીને લીધે થોડો વખત અભ્યાસની તીવ્ર ઈચ્છા મારીને એ વ્યાપારી ને શિક્ષક થયા. પછી અતૃપ્ત આદર્શ પૂરો કરવા ૧૯૩૧ માં એમણે ફરીથી અભ્યાસ આદર્યો. ૧૯૩૫માં એ ભાવનગરની શામળદાસ કૉલેજમાંથી સ્નૃજીત બી.એ. થયા. ૧૯૩૭ માં એમ.એ. થયા. હાલ એ જી.બી. (માટુંગા) ફિઝિયા કૉલેજમાં યુજરાતીના અધ્યાપક છે. એમની કાવ્યશૈલી પ્રૌઢિ છે. ઉત્તર રસની એ જમાવટ કરે છે અને સરસ, સુંદર ને સફળ ઇર્મિકાવ્યો અને ખંડકાવ્યો રચે છે.

ઝવેરીના ગ્રંથો

રામસંહિતા (બે વિભાગ), મૂલદોહા કાવ્યસંગ્રહ), સ્મૃતિભંજન અથવા શાપિત શકુન્તલા (ભાષાંતર), અંદ્રદૂત, અભિમન્યુ અને આરાધના (કાવ્યસંગ્રહ), વગેરે, વગેરે.]

હું તો ચહું

• પૃથ્વી •

મને શિશુતણી ગમે સરલ સૃષ્ટિ રનેહે ભરી,
નિખાલસ સમત્વ ને અનધ એક આનન્દની;
અભાનથક્રી જેહની જીવનધન્યતા નિઝરે,
સદા મુદ્દમયી જ મૂર્તિ જગની ધડી જે રહે.

અને હૃદય આ નમે પુનિત શ્વેત વાષકંચને,
સહી કટુ ય ખોજ કે, જગતનાં વિષો જીરવી,
નીહાળી વળી અન્ય મંગલ સુયોજના વિશ્વની,
ધરે, અનુભવે વિશાળ, નયનો સમાધાનનાં.

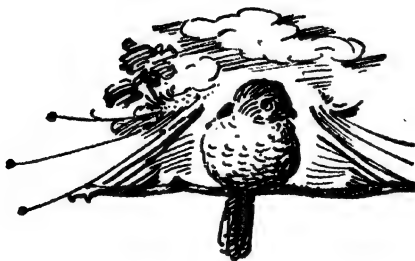
જતાં ય દીલ તો ચહે તન યુવાનની તાઝગી,
ખુમારી નયનોતણી, ગરવઉચ્ચતા ડોકની;

અને અધિક એથી યે અમર એની આત્માકણી,
 સમત્વ શુભ કાળ ને જીવનવિમ્લે ઝંઝૂતી.
 અખૂટ રસ, પૌરુષે સહાર આત્મ હું તો ચહું,
 જહીં મરણુ યે મહોત્સવ અપૂર્વ જેવું થતું.

આરાધના

અત્રનો

- ૧ શિશુમાં કવિને શું ગમે છે ?
- ૨ વૃદ્ધમાં કવિ શું પૂજે છે ?
- ૩ યુવકમાં કવિને શું ગમે છે ?
- ૪ કવિ યુવક તરફ શા માટે ખાસ આકર્ષાય છે ?
- ૫ કાવ્યનો સાર આપો.

રમણુલાલ વકીલ

[જન્મ.વિ. સં. : ૧૯૬૪ : ઈ. સ. ૧૯૦૮]

[શ્રીરમણુલાલ નરહરિલાલ વકીલ, ભરૂચના રહીશ, જ્ઞાતિએ મોઢવાણીયા, છે. એ ૧૯૩૩ માં એમ.એ. થયા હતા. હાલ યું'બાઈની મેડર્ન સ્કૂલના આચાર્યપદે છે. પિતાના સંસ્કારોથી પ્રેરાઈ એમણે કેટલીક પ્રણયકવિતાઓ રચી છે. એમણે નાટક ઉપર તેમ જ નવલિકાઓ ઉપર પણ હાથ અજમાવ્યો છે.

અથા

ઉરતંત્ર (નાટક), નાટ્યકલા (નિબંધ), પ્રણયકાવ્યો, ત્રણ નાટકો ને ચિત્રલેખા.]

દ્વારે ઊભા ફૂતરાને

• પૃથ્વી •

મહાશય ! તમે ભલે બટકું રોટલો દેખીને
સરો નિકટમાં, ફૂદો પટપટાવતા પૂંછડી.
ઊંચું મુખ કરી જુઓ, વિનિતિ છે ભરી નેનમાં.
દીસો અમિત ખૂબ લાલ દદડી રહી જીભથી.

પુશામદ તમે શીખ્યા કવણુપાસથી આટલી ?
અપુચ્છ જનથી તને કદરદાનને શું મળી ?
વસે જગતમાં ધણા તવસમાન છે માનવી,
પુશામદ કરી ભરે ઉદર પુચ્છહીણા છતાં
લૂલી પટપટાવીને—ગરજ સારતી પુચ્છની.

તને નિરખીને—તજ જગ કઠોર સંન્યાસને
ધર્યો કંઈ જને હશે, ભટકતાં જગે જેમ તું,
વિના ધર ભમે, ભસે જગત સાંભળે ના છતાં:
ખપે સકળનું તને, ત્યમ ફરે જગે ભીખતા:
હશે તવ દીધા જ પાઠ વસુધૈવ કુટુંબના.

ગયા ભવ વિષે જ દેવ દસ અંગુલીએ તમે
પૂજ્યા તવ દીધો હશે અમર સાથ દત્તે. અલ્યા,
લલ્લો સરલ દત્તને અગર પુરુષથી બોળવી ?
મળે કદિ ય સ્વર્ગના અછુતને વળી સ્થાન આ ?

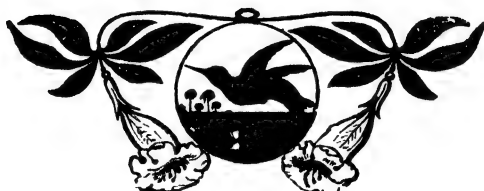
કયા જનમનું તમે મુજ પરે જ લો વેર આ
ભસી નીરવ રાત્રીએ ? સકલ સંધનું ગીત એ
ભયાનક સુષ્પી, ડરી નયનનિદ નાસી જતી,
અને મધુર સ્વપ્નની લહરીઓ તૂટી સૌ જતી:
પછી મુજ કને તમે કશી ય આશ રાખી શકો ?

છતાં પૂંછડીચાતુરી નિરખી આટલો રોટલો
દઉં, કદિ ય દ્વાર આ નહિ હવે ફરી આવશો !

ચિત્રલેખા

અરનો

- ૧ કૃતશને કવિ શું કહે છે ? તેનું કવિ શી રીતે સન્માન કરે છે ?
- ૨ કાવ્યનેા મધ્યસ્થ વિચાર શો છે ?

ત્રિભુવનદાસ લુહાર (સુંદરમ્)

[જન્મ વિ. સં. ૧૯૬૪ : ઈ. સં. ૧૯૦૮]

[શ્રીત્રિભુવનદાસ પુરુષોત્તમદાસ લુહાર, જ્ઞાતિએ લુહાર ને ભરૂચજીવાના આમોદતાલુકાના ઝીયાંભાતરગામના વતની છે. એમના પિતાનું નામ પુરુષોત્તમદાસ કેશવલાલ અને માતાનું ઊજમબાઈ. નવ વર્ષના બાલવયે શ્રીમંગલાબહેન સાથે એમનું લગ્ન થયું હતું. અભ્યાસ પહેલાં પિતાનું અવસાન થતાં એમના પિતામહે એમને ગુજરાત વિદ્યાપીઠના 'વિનીત' સુધી શિક્ષણ આપ્યું હતું. વતનભૂમિમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ લઈ એ માધ્યમિક શિક્ષણ માટે આમોદ અને ભરૂચની રાષ્ટ્રીય શાળામાં ગયા હતા. ગુજરાત વિદ્યાપીઠના એ પહેલા વર્ગના સ્નાતક થયા (૧૯૨૯). વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીજીવનમાં જ એમણે લેખનપ્રવૃત્તિ આરંભી અને 'સાબરમતી' દ્વિમાસિકના (હાલ બંધ) તંત્રીપદેથી વિવિધ લેખમાળાઓ લખી. આ દ્વિમાસિકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા શ્રેષ્ઠ લેખ માટે એમણે 'તારાગૌરીઅંદક' મેળવ્યો હતો. 'ગુજરાતી'માં વધારેમાં વધારે ગુણ મેળવવાથી અખિલ ભારત વિદ્યાર્થી-પરિષદનું એમને ઈનામ મળ્યું હતું. ગ્રામસેવાએ અને અસહકારના નેઈલનિવાસે એમને ઊડા ચિન્તક બનાવ્યા છે. એ કવિ તરીકે અગ્રપદે છે.

સુંદરમ્ના અંથો

કોચાભગતની કંડવી વાણી, કંડવી વાણી અને ગરીબોનાં ગીત, કાવ્યમંગલા, રંગરંગ વાદળિયાં, હીરાકણી અને બીજી વાતો, ખેલકપી ને નાગરિકા, વસુધા.]

ફૂટપાથનાં સૂનાર

સૂતાં છે સોડમાં લેખ પૂંજીઓ પોટલીતણી,
ફાટેલાં ચીંથરાંની કે સૂકેલી રોટલીતણી.
વિશ્વાળા રાજરસ્તાના વિશ્વાળા ફૂટપાથની
પથારી પથ્થરપોચી કરી પોઢ્યાં પ્રશાન્ત સૌ.

પોઢાડવા પથ્થરપંથશાયીને
હોટેલમાં ગાયન છે થઈ રહ્યાં,
પિશાબખાનાંતણી વાસવંતો
વાયુ થઈ વીંઝણલો વહી રહ્યો,

ને મોટરોના થડકાટ બાજે
 લક્ષ્મીપરીના ધૂધરાસમાણા,
 ટાઢી સપાટી ફૂટપાથકેરી
 આમંત્રતી સો મણુની તળાઈશી ?
 સૂતાં છે બાળ ને યુદ્ધાં જીવાનો જિંદગીભૂખ્યાં,
 અધુરે વજ્ર ને પેટે ગંદકીની ગમાણુમાં.
 પક્ષ્યાં છે ડબ્બાં ગિંધાં પાણીના હાથ વાગતાં,
 ગિંધાં અંગ આકારો ધરે ખેડાળ એમનાં.

પ્રશાન્ત છે જીવનની અશાંતિને
 જન્માવનારી સરી છે જ જગૃતિ.
 પ્રશાન્ત કાયા; મન આત્મ એમનાં
 અનાદિથી જગૃતિહીન શાંત છે.

પરિસ્થિતિચક્ર ચલંત કારમું
 ખેંચી અહીં આ સમુદાય લાવ્યું,
 જતું રહ્યું ન્યાં શિરથી જ છાપરું.
 ગયું હશે શું નહિ શું જ એમનું ?

ગયું શાને, કશી રીતે, સમન્યાં, સમન્યાં ન એ,
 કપાળે હાથ ફૂટીને અહીં સૂતાં થયાં જ એ,
 આત્મઅચાનનો દોષ, સકંજે કે સમાજનો,
 શાહુકારતણી સૂડી, રાજ્યની કે ખડાદીલી :

એ ફૂટ કેં કારણમાળ બિડતી
 સંપત્તિના સંગ્રહચક્રકેરી,
 બીંસીપીંસી માનવમાળખાં એ,
 લે લોટ, આ ફેંકી દીધાં જ ફેંકારાં.

વિમૂઢ એ અંતરચિત્ત આપડાં
 સંજોગવંટાળ વિષે ફસાયલાં,
 ગિડે પડે ચક્કરતાં, ધવાતાં,
 પૃથ્વી પરે સૌ પછડાય પામરાં !

કાણુને પ્રાર્થવું, કેને દોષવું, યાચવું વળી,
અનપ્યા જિન્દગીના આ ગૂઢ આડંબરોથકી,
જગૃતિ કૂંકતી જવાલા શમતાં તે પડ્યાં અહીં,
જગૃતિ ઊંઘતી જાતે, ચક્ર સંયોગનું સૂતું.

એ જગતાં અંતરને ઊંધાડવા
યોગ્ય છે યુક્તિ પરંપરાઓ—
આચારની, ભક્તિની, રાષ્ટ્રભાવની
મોહોમિજનો મધુ ધેન પ્રેરતી.
ઊંધાડવાની પણ ઔષધિ કદી
જગાડવાની જ બની પડી કદી.
જંજીરને જે ધડતી હથોડી
ધડી દિયે છે સમશેર કોક દી.

જાગશે ભૂમિપોદ્યાં આ, પથ્થરે પાંખ આવશે.
કાલે તો ભીખશે જો કે, અકાલે ક્રાન્તિ લાવશે.
સંપત્તિ સંચિતા સજેં જંજાનિલો વિપત્તિના,
એહનાં ગિરિશાં હમ્યેં સજેં દારિદ્ર્યજંગલો.

દિનેદિને એ દઢતી દરિદ્રતા
સંપત્તિને અપત્ત ખાણ મોંધું.
ઐશ્વર્યવિસ્તારથકી જ રાચતી
સંપત્તિ પીતી નિજ નાશનો નશો.
દારિદ્ર્યનો એ દવ દીનકેરાં
હૈયાં વિષે નિત્ય થતો જ સંચિત,
હમ્યેં થતી સંચિત સંપતો એ,
સંચે અરે સત્ત્વ જ ક્રાન્તિકેરાં !

દારિદ્ર્યારણ્યથી રે હા દાવાનળ ભભૂકશે,
સુખિયાં હમ્યેંવાસીને ચણાની જેમ ભૂંજશે,
ગૂંજશે કારમાં ગીતો, સોણલાં મિષ્ટ ભાંગશે,
જાગેલું સત્ત્વ સૃષ્ટિનું ના પછી ભીખ માંગશે.

વિકાસનો જે ક્રમ તે પિંછાન્યા
વિના કદી માનવ અંધ ચાલશે,
વિકાસના ગભરૂ વિષે ભરાયેલો
સંહાર ત્યાં સર્જનઅર્થ આવશે !

ગૂંબરતી મંગલનાદ ધંટા
એ ભાવિની કલ્પ વિષે મધુર વું,
પ્રચ્છન્ન એના અધુરા નિનાદના
અભાન આશ્વાસનમાં સુતાં આ.

સૂતાં છે સોડમાં લેઈ પૂંજીઓ પિષ્ટ પ્રાણીની,
રહેલી જિન્દગીઓની તપેલી ઉરગિર્મિની,
વિશ્વાળી સંપત્તે સન્ધ્યાં વિશ્વાળાં દુઃખધામની
પથારી પથથરપોચી વિષે પોઢ્યાં પ્રશ્નાન્ત છે !

વસુધા

પ્રશ્નો.

- ૧ શહેરી જીવનમાં ગરીબોનું જીવન કેવું હોય છે ?
- ૨ ધૂરપાય પર સૂનારાં કોણ કોણ ?
- ૩ ગરીબના જીવનનું સુંદરમે આપેલું જીવન વર્ણવો.
- ૪ કવિના કટાક્ષ ક્યાંક્યાં છે ? કોને માટે ?
- ૫ કાવ્યનો સાર આપો.

ઉમાશંકર જોષી

[જન્મ વિ. સં. ૧૯૬૭ : ઇ. સ. ૧૯૧૧]

[શ્રીઉમાશંકર જોષી જ્ઞાતિએ ત્રિવેદી એવાડા જ્ઞાતાણુ ને ઇડર સંસ્થાનના રહીશ છે. એમના પિતાનું નામ જોઠાલાલ કમળજી જોષી અને માતાનું નવલબાઈ. ઇડરવિભાગના આમણગામમાં એમનો જન્મ ૧૯૧૧ માં થયો હતો.

એમણે પ્રાથમિક શિક્ષણ પોતાના વતનમાં ને માધ્યમિક ઇડરની હાઈસ્કૂલમાં લીધું હતું. '૨૮ માં મેટ્રિકયુલેશન પરીક્ષામાં ત્રીજે નંબરે પાસ થઈ અમદાવાદની ગુજરાત કૅલેજમાં એ દાખલ થયા. ઇડર આર્ટ્સપરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થઈ એ.બી.એ. વર્ગમાં હતા તેવામાં સત્યાગ્રહી બની રાષ્ટ્રસૈનિક બન્યા. એ બે વાર જેઈલનિવાસે રહી આવ્યા છે. એમ.એ. થયા પછી હાલ એ અમદાવાદ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીમાં સાહિત્યસંશોધનકાર્યમાં રોકાયા છે.

અંથો

વિશ્વશાંતિ, ગંગોત્રી, સાપના બારા, આવણીમેળો, ત્રણ અર્ધું બે, ગુલે પોલેડ અને નિશીથ વગેરે.

લૂલાઆંધળાની નવી વાત

હતો એક મજદૂર ન જેનાં દુઃખની થાય જ યાદી,
અને બીજો પડખે રહેતો કે વચને-સમાજવાદી.

પેલો રાતદિ' અંગ ગાળીને કરે મજૂરી કાળી,
આંધળી એની આંખે રાટી કદી ન પૂરતી ભાળી.

પડોશી એનો આંખઅક્કલે નરવો, તો યે રુએ,
પૂરો પાંગળો અંગે, એનું કાણુ ધોનિયું હુએ?

રાત પડે ને દિવસ ઊગે કે હુમાય બન્યો રાંકા,
આંગળીવેટે ફરીફરી ગણુતા થયા કેટલા ફાંકા.

એક થાકીને લોથપોથ થઈ નસીબ નિજનું આપે,
ભદવર્ગની ચૂસ બીજો ખુરસીમાં રહી આલાપે,

પ્રાપનિસાસા, ગાળગપાટાવડે ન ભૂખડી ભાંગી,
ત્યારે પેલો બાણ્યો પડોશી આંખ ઊંચકે ફાંગી:

“ભલા શીદ તું રાતનહાડો ફૂટે અંધ મજૂરી ?
 મારી આંખે દેખ જરી, તેં અન્યની ભરી તિજૂરી.
 ધનિકોના ભંડાર ભર્યા તેં, તારે નસીએ ડાટા,
 તારું તું વરતે ના, તારી આંખે જુગના પાટા !”
 મજૂરે એને જિયકી લીધો ઉમંગથી નિજ આંધે
 લૂલો કહે ત્યમ અંધો ચાલે, -ભેગું ખેડેનું રાંધે.
 દેશપ્રદેશે વાત ઊડી ને વાગી ગડગડ તાળી,
 ‘જુઓ ! ધડીમાં શ્રીમંતોની આવી મોતની પાળી !’
 અંધાલૂલાનાં કંઈ સંધો ઊમટયા ધરતીખોળે,
 લૂલો ખભેથી જીભચાખખે અંધાને ઢંઢોળે.
 મજલ ચલાવે અંધો, લૂલો ખેઠોખેઠો ચાલે,
 કાન અંધના હતા સાંઝધાઃ અવાજ શેનો આવે ?
 લૂલાભાઈ ખભે રહીને કરતા ખે કર જાયા,
 ફળ ઝડપી રસ ચૂસી અંધને દેતા સૂકા ફૂચા.
 ‘જો ભાઈ, ધનિકાને લોભે મરવું આપણુ ભૂખે,
 ઝટપટ તેથી ચલો બિરાદર, ચલો સુખે કે દુઃખે !’
 નાગચૂડ અંધાની કોટે લૂલાએ જકડાવી,
 સિંદબાદને દરિયાઈ બુદ્ધાએ જેવી લગાવી.
 હરતાં, ફરતાં, કામ કરતાં, ખાતાં, સૂતાં, રોતાં,
 પંડિતની ના ચૂડ છૂટતી, ડિલથી ઊખડે છોતાં.
 દૂર દેવગિરિ પર ભદ્રોની તાળી ગડગડ વાગી.
 ‘પગે ચાલીને જાંચે આટલે આપણુ ચઢ્યા અભાગી.
 અક્કલવંતા ખભે અન્યને કેવા જુઓ વિરાગે !
 પંચુ ચડે ગિરિ પર ! જય પ્રભુનો કળિયુગે ય શો ગાગે !’

નિશીથ

પ્રશ્નો

- ૧ લક્ષ્મી ને આધિજાની વાત લખો.
- ૨ જધારે ચતુર કોણ ? આંધળો કે લલો ?
- ૩ કાવ્યનો મધ્યસ્થ વિચાર જણાવો.
- ૪ સમાજમાં કોણ કેને ચૂસી રહ્યું છે ? સાથી ?
- ૫ 'ચૂસણનીતિ' એ વિષય ઉપર એક હળવી નિબંધિકા લખો.

રમણીક અરાલવાલા

[જન્મ વિ. સં ૧૯૫૯ : ઇ. સ. ૧૯૧૩]

[સ્ત્રીરમણીક અરાલવાળા ઊગતા ને આશા આપતા કવિ છે. એ અમદાવાદમાં મિલની કારકુની કરે છે. એમનાં કાવ્યોએ કાવ્યરસિકોનું હૃદય આકર્ષ્યું છે. એમનાં કાવ્યો હજી પુસ્તકસ્થ થયાં નથી.]

સ્વમખડેર

સૂતી રે સૃષ્ટિકેરી છાંયડી, સૂનું આભ અનંત,
આશ્વાભર્યા રે મારા ઉરનો ખૂંચ્યો દીપ જ્વલંત;
શાન્તિ વિના રે મારે સહુ સૂનું !

ઊંચાં ઊષાકેરાં ખેસણાં, ઊંચી સૂરજમાલ,
એથી ઊંચા એ રે એસરે એના ઊર્મિજુવાળ;
શાન્તિ વિના રે મારે સહુ સૂનું !

ઘેરાં આપાઢનાં આલલાં, ઘેરાં સિન્ધુનાં ગાન,
એથી ઘેરાં રે ગોરંભતાં, એનાં અંતર વિતાન;
શાન્તિ વિના રે મારે સહુ સૂનું !

મીઠી કવિતાની કયારીઓ, મીઠા સંતોના સંગ,
એથી મીઠા રે એના સાથમાં માણ્યા રમ્ય પ્રસંગ;
શાન્તિ વિના રે મારે સહુ સૂનું !

ચાંદો સુહાવવા ચાંચમાં ગગને ધૂમતા ગરુડ !
કાણે રે ચાપ ચડાવિયાં ? વીંધ્યાં વજ્રજરઉર !
શાન્તિ વિના રે મારે સહુ સૂનું !

ક્યાં રે તપે રે ભાનુચંદ્રમા ? ક્યાં છે સચ્ચિદાનંદ ?
તિમિરે ભરી રે કોટિકદપના, વ્યથા વિશ્વના છંદ;
શાન્તિ વિના રે મારે સહુ સૂનું !

જ્ઞાણાં વસ્ત્રાં રે મારાં વેગળાં મેલી માયાના મહેલ,
આ રે કાયાકેરે કાડિયે હજી જલકાતાં તેલ;
શાન્તિ વિના રે મારે સહુ સૂનું !
દવમાં બળે રે દિલનો કુંગરો, શીળા એકે ન ટૂંક,
આવો ને કાળના વાયરા ! માગું એકાદી ફૂંક;
શાન્તિ વિના રે મારે સહુ સૂનું !
ગુજરાત

અર્થનો

- ૧ કાવ્યની પ્રેરણા શી છે ?
- ૨ મિત્રના મૃત્યુથી કવિહૃદય ઉપર થયેલી તીવ્ર અસર વર્ણવો.
- ૩ કાવ્યનો સાર આપો.
- ૪ ‘મૈત્રીની છબન ઉપર અસર’ એ વિષય ઉપર વીસેક શીટીનો નિર્બંધ લખો.

ભજનો

અલખલેહ

અલખલેહ લાગી રે ! જાગીને જોયું આ ધટમાં !
 ભમણા તો ભાગી રે ! સોહાગી દીઠા બિલટમાં !
 અંબાડીએ મજરાજને ગળિયો, ઘોડાને ગળિયું જીણુ;
 વચ્ચે ઉપર વાડ સૂકાણી એમ સમુદ્રને ગળિયું શીણુ;
 સસલો શાણો થઈને રે શારદાને નાંખ્યો ધટમાં !
 આંખે તો ફળ શ્રીફળ ખેડાં, કદળાએ ફેરીઓની લૂંબ;
 નાગરવેલે દ્રાખળીજેરાં એમ ખૂળી બની છે ખૂબ;
 જગત દોહું ધટમાં રે, દૂધ પીધું બનજીટમાં !
 પાવક વરસ્યા ને પથ્થર પલળ્યા, ચોદિશ થઈ ગયું પાણી;
 ને પાણીમાં દેવદેવતા ખૂડ્યા, રાયરંકને ગયું તાણી;
 બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શંકર રે, ધુરંધર ખૂડ્યા ઝપટમાં !
 વિદુર, વ્યાસ ને શુકજી જેવા, આપે દાસકબીર;
 મહાલાદ, સુદામા, નારદ, પુંડરીક તેણે રાખી ધારણધીર;
 જીવણ ! મુક્તિ લેવા રે ગુરુગમ વિચારો મટમાં !
 જીવણભગત

૨

એક દિન જાવું છે

કંઈ કરો દયાનાં કામ, એક દિન જાવું છે !
 કંઈ રટો રામનાં નામ, એક દિન જાવું છે !
 આજકાલ કે માસ છ માસે, જાવું એ તો જરૂર રે;
 શું કીધું ? શું કરવાનું છે ? તેહ વિચારો ઉર. એક.
 પાણીના રેલાની પેઠે વખત બધો વહી જાય રે;
 ઇશ્વરની પ્રીતિ મેળવવા કરો જે શુભ કંઈ થાય. એક.

પેટતણું પોષણુ તો કરે છે કાગ, શુકર ને જ્ઞાન રે;
પરમારથ પોષીને રાખો મનુષ્યપણું માન. એક.

સ્વાથંવશ રહી પોખ્યો જેણે પંડ પોતાનો હમેશ રે;
આ દુનિયામાં આવી તેણે લાવ લીધો શો લેશ ? એક.

લક્ષ્મી તો છે ચંચળ, ધડીમાં આવે ને વહી જાય રે;
પરમારથમાં ખચ્ચાં નાણાં એ જ અવિચળ થાય. એક.

લખપતિ લાખ થયા ને થાશે, કોઈ ન જાણે કાજ રે;
જેણે ધન ધર્માંદિ ખરચ્યાં અમર રહ્યા તે આજ. એક.

મધમાખીએ બેશું કરેલું મધ અંતે લૂંટાય રે;
કૃપણતણું ધન મુઆ પછી તો જ્યાંત્યાં વ્યથા વેરાય. એક દિન જાવું છે !
અજ્ઞાત

૩

તનમય તંબૂરો

તનમય તંબૂરો રે 'તું હિ, તું હિ' બોલે છે એકતાર !
પંચ તત્ત્વતું બન્યું તૂંબડું, સરજ્યું સરજનહાર;
કારણરૂપ કરવતીએ કાપ્યું નિશ્ચે એ નિર્ધાર. તન.

વિવેકરૂપી વાંસ જ લઇને, નિર્મી તેની નાળ;
બહુ અનુભવથી કરી બેસતી, કાયમ શુભ પ્રકાશ. તન.

અનુભવરૂપી ક્યાં આંખળિયાં, ત્રિગુણરૂપી તાર;
સક્ત ધાતુને ચરમે મઢિયું ગરજે ઝણુણુકાર ! તન.

ધૂરે શબ્દ ને થાય ગજના, અખંડ નાદઝણુકાર;
આ તનમાં તંબૂરો બોલે, રોમે રોમે રણુકાર ! તન

સદ્ગુરુકેરી સાને સમજે, અનુભવ હોય અપાર;
ત્રિગુણાતીત વૈજ્યે તેનો દેશળદિલઆધાર ! તન.

દેશળભગત

૪

વિદાયગીરી

• ૫૬ •

સાથે આવો તો સગપણ જાણીએ હો જી !
 અમે વહાણે ચઢ્યા પ્રેમાનંદને કરી જગત અધાને જુહાર રે;
 હોડી માછીડા ! વહેલી હંકારજે. સાથે.
 નમું જ્ઞાન, વેદાન્ત, વિચારને ! જેણે માયા વિટંબના વેઠતાં રે
 આખ્યાં ખીલા ને પાટીઆં વહાણનાં. સાથે.
 આવો દેવ ! નમું તમને નમી ! તમે ખેલ રમાડીરંજડી રે
 ધડી હોડી ને સાંધા પૂરીઆ. સાથે.
 ગુરુશંકરને નમું પ્રેમથી ! જેણે રેણુ, અણુ ને બ્રહ્માંડથી રે
 આપ્યો ધડીને માછીડો આ વહાણમાં. સાથે.
 માડી ! તમને નમન પહેલાં સવંથી ! ફેડી જાત ને કીધાં જતન રે;
 દીધો અનુભવ પ્રેમસુકાનનો. સાથે.
 નમું ભૂરજીવર સાતે લોકને ! જેણે વિધવિધ દાખવી રંગ રે
 હોડી હાંકવા દરિયો ભર્યો ભલો. સાથે.
 નમન પ્રથમ ગુરુ ! પિતા ! પ્રેમથી ! જેણે જુજિનું આપી દાન રે
 દરિયો ઝેરનો અમૃતથી ભર્યો. સાથે.
 નમું કાવ્યતરંગવિનોદને ! કરી સુખદુઃખમાં પૂરો ભાગ રે
 મીઠી રમતમાં આણ્યા આ ઠામમાં. સાથે.
 નમું નમીનમી હું ખેવફાઇને ! જેણે રમત રમાડી અનુપ રે
 દીધા મૂકી આ આનંદરેલમાં ! સાથે.
 પહોંચે નમન બહુબલુ શત્રને ! જેણે નિત્યનિત્ય પૂર્ણ પ્રહારથી રે
 ખોલ્યો અભિમાનખડક આ ભાગનો. સાથે.
 નમું દેશવિદેશવિશેષને ! નમું હિન્દુ અને મુસલમાન રે !
 જેણે શ્રદ્ધા દોરા વણ્યા સામટા. સાથે.

જાઓ પાછાં, નમુ'નમુ' પ્રેમથી ! તમે નિર્ભય નામનિશાન રે,
લક્ષે ધરજો સદા જિંચે અમતણાં. સાથે.
આજે નમુ', હું નમુ' ગુરુ સર્વને ! ગુદાં નામ ને રૂપ તમામ રે !
ભર્યો પવન અભેદ આ શઢ વિષે. સાથે.
નમુ' માછીડા ! હોડી હંકારી લે ! બલે ભાગી હોડી ડૂબ્યાં સર્વ રે !
ડૂબ્યાં દરીઓ ને હોડી કહેનારમાં ! સાથે.

મણિલાલ: આત્મનિમગ્નન

લોકગીતા

સવાર

સૂરજ જાગ્યો રે સરોવરિયાની પાળે કે વાણુલાં બલાં વાયાં રે.
ભમરા જોડે રે કેવડિયાની ડાળે કે વાણુલાં બલાં વાયાં રે.
નાચેકૂદે કે હરણાં જિંચી ફાળે કે વાણુલાં બલાં વાયાં રે.
કોયલ ઝૂલે રે આંખે મંજરિયાળે કે વાણુલાં બલાં વાયાં રે.
સૂતા જોડો રે લક્ષ્મીજીના કંથ ! કે વાણુલાં બલાં વાયાં રે.
શુભ શબ્દો રે બોલે સાધુસંત કે વાણુલાં બલાં વાયાં રે.

૨

સાંભર્યાં !

ઢોલે રમતાં સાંભર્યાં હુરિ અમને રે,
મારાં મનડાં ઉદાસી થાય, શું કહીએ તમને રે ?
જિતારા કરતાં સાંભર્યાં હુરિ અમને રે,
મુને મંદિર ખાવા ધાય, શું કહીએ તમને રે ? ઢોલે.
બેસણુ કરતાં સાંભર્યાં હુરિ અમને રે;
મારી માંચી લળીલળી જાય, શું કહીએ તમને રે ? ઢોલે.
નાવણુ કરતા સાંભર્યાં હુરિ અમને રે,
મારી કુંડીઓ ઢળીઢળી જાય, શું કહીએ તમને રે ? ઢોલે.

ભોજન કરતાં સાંભર્યા હુરિ અમને રે;
 મારા કોળીઆ ઢળીઢળી જાય, શું કહીએ તમને રે ? ઢાલે.
 મુખવાસ કરતાં સાંભર્યા હુરિ અમને રે;
 મારી એલચી ઢળીઢળી જાય, શું કહીએ તમને રે ? ઢાલે.
 પોઢણુ કરતાં સાંભર્યા હુરિ અમને રે,
 મારી સેજડી લળીલળી જાય, શું કહીએ તમને રે ? ઢાલે.

ગુજરાતી લોકગીતો

રાસડા

વેણીભાઈના રાસડા

ત્યાંથી ને વેણીભાઈઆપો ઊપડ્યા ને;
 આવી ઊતર્યા કચેરીની માંહે ને.
 કચેરીમાંહીં કબજે ડાંબ્યા ને;
 ત્યારે ને વેણીભાઈઆપો બોલ્યા ને:
 “ કહો તો આપું કારા ને કડકડતા ને;
 કહો તો આપું લાખ બેચાર ને.”
 “ મારે તો લેવા છે તારા જીવડા ને;
 પથ્થર મેલો એની છાતીએ ને.”
 પથ્થર મેલીને જીભો ખેંચીઓ ને !
 જીભ ખેંચી ને જીવડા જતા રહ્યા ને !—
 એવી તે વાતો રે ચાલી દેશમાં ને;
 અકરમાતે ના કરવું કાંઈ કામ ને.
 વિચાર વિના તો વાંકું નિપજે ને;
 બહુ જણથી નહીં કરીએ કાંઈ વેર ને.
 જુલમની વાતોથી જીવડા જતા રહ્યા ને;
 એની માજીમા રુએ રે ઘેર ને.

કાઠની તે વાતો કે આપે ના સુણી જો;

વહુજી રુએ રે એના મહેલમાં જો.

અકડાઈમાં જીવડો જતો રહ્યો જો;

વાતો રે ચાલી જ સઘળા દેશમાં જો.

પૂરણ થયો છે વેણીભાષનો રાસડો જો.

ગુજરાતી રાસડા

ફતેહાસંહ ગાયકવાડનો રાસડો

જનરલ કહે રાજબહાદુરને: ચાલો વડોદરાશહેર રે;

રૈયત નાહી જીવ લાધને, તેને લાવો ઘેર;

નસીબનો બહુ બળિયો.

જનરલે લશ્કરમાં કહાવ્યું: જોરજુલમ ના કરશો રે;

ફાંસી દેઈશું સાંભળતાંમાં તો વણખૂટે મરશો.

નસીબનો.

ટાપીવાળાને તેડી કરીને રાજબહાદુર આવે રે:

આથમણે ઊતારો આપો, લશ્કર સઘળું લાવો.

નસીબનો.

મેજબાની આપી લશ્કરને, સહુને રાજ કીધા રે;

રૈયત સહુ જોવાને ચાલી, મનમાં જરા ન બીએ.

નસીબનો.

જેજેકાર થયો પુરમધ્યે, સુખ સહુ પામ્યા લોક રે;

નરનારી ને બાળક સરવે આવ્યાં થોકે થોક.

નસીબનો.

ગરબો ગાશે, સુણશે કાને, સદાશંકર કરે સાલ રે;

ભોળી ભવાની આશા પૂરશે, ગણપતિ કરશે સાલ.

નસીબનો.

ગુજરાતી રાસડા

પ્રશ્નો

૧ બજન, લોકગીત અને રાસડાની વ્યાખ્યા આપો.

૨ ‘અલખલેહ,’ ‘એક દિન બહું છે,’ ‘તનમય ત’પૂરે’ અને ‘વિદાયગીરી’ એ બજનોના પ્રસંગો વર્ણવો.

૩ ઉપરના પ્રત્યેક બજનનો મધ્યસ્થ વિચાર જણાવો.

૪ ઉપરના ચાર બજનોમાંથી તમને ગમ્યાં હોય તે એ તે બેના ઉપર વિવેચન કરો.

પુનરાવર્તન

પ્રશ્નાવલિ

- ૧ પદ્યવિભાગના જૂનાનવા કવિઓની ઐતિહાસિક વર્ષોના અનુક્રમમાં એક યાદી કરો અને તેમનાં કાવ્યોનાં નામો લખો.
- ૨ જૂના કવિઓના કાવ્યવિષયોની એક યાદી તૈયાર કરો.
- ૩ નવીન કવિઓના કાવ્યવિષયોની એક યાદી તૈયાર કરો.
- ૪ જૂની કવિતામાં પ્રતિબિંબિત ગુજરાતી લોકજીવનનાં સમ્પ્રદાયો આલેખો.
- ૫ નવીન કવિઓના કાવ્યવિષયો તેમના પૂર્વકવિઓ અને કાવ્યવિષયોથી સાથી જુદા પડે છે ?
- ૬ નવીન કવિઓ હાલ કયાકયા વિષયોને પોતાની કવિતાના વિષયો બનાવે છે ?
- ૭ નવીન કવિઓએ આપણા લોકજીવનમાં વ્યાપેલી કાંતિનું દર્શન કરાવ્યું છે ? કયાં ? ખાસ કરીને આ પદ્યવિભાગના કયાકયા કવિઓએ તે કરાવ્યું છે ?
- ૮ જૂની કવિતાની ગુજરાતી ભાષા અને નવીન કવિતાની ગુજરાતી ભાષા વચ્ચે તમને કંઈ ભેદ લાગે છે ? ખાસ કરીને શો ભેદ જણાય છે ?
- ૯ જૂનીનવી કવિતાનાં સ્વરૂપનાં ખીણેલાં વિવિધ અંગો આ પદ્યવિભાગમાં તમને કયાંકયાં જણાયાં છે ?
- ૧૦ પદ્યવિભાગમાંથી પચાસ લીટીઓ જૂની કવિતાની અને પચાસ નવીન કવિતાની—તમને ગમી હોય તે—જીતારો.

ગદ્યવિભાગ

નર્મદાશંકર દવે

[વિ. સં. ૧૮૮૯-૧૯૪૨ : ઇ. સ. ૧૮૩૩-૧૮૮૬]

[ગુજરાતી ગદ્યનો ઇતિહાસ જોતાં જણાય છે કે નર્મદના પહેલાંનું ગદ્ય બહુ જ થોડું ને અણુવિકસ્યું હતું. ગુજરાતી ગદ્યની સારી એવી ઉત્પત્તિ તો દેશમાં અંગ્રેજી યુગ પ્રવર્ત્યો ત્યારથી થઈ એમ કહી શકાય. નર્મદ સાથે અન્ય ગુજરાતી લેખકોએ ગદ્ય લખવા માંડ્યું. પણ જેટલી સફળતા નર્મદને એમાં મળી છે તેટલી બીજા કોઈને નથી મળી. ખરી રીતે ગુજરાતી ગદ્યના પિતા તો નર્મદાશંકરને જ ગણવા જોઈએ.]

[જીવનપરિચય માટે જુઓ આ પુસ્તક પૃષ્ઠ ૫૨]

ભારતનું ગૌરવ

અસલ કોણ રાજ્યો હતા ? હિન્દુ રાજ્યો જ. તે વેળા દેશની સ્થિતિ કેવી હતી ? દેશ તાજે હતો, લોકો સુખી હતા, બ્રાહ્મણો ધર્મોપદેશ અને અર્થો કરતા, ક્ષત્રિયો શૂરા હતા, વૈશ્યો મોટા વ્યાપાર ચલાવતા અને શૂદ્રો મન દઈ સેવા કરતા. બ્રાહ્મણ વગેરે એકેકું કામ પોતાને માથે લઈ હેંસથી દેશનો ઉત્કર્ષ કરતા હતા. તેઓ દેશાટન કરતા. નવા દેશની વસ્તુઓ, નવા રિવાજ, વિલક્ષણ વિચારો લઈ આવી એઓથી સ્વદેશને શણગારતા. રાજ્ય રાજ્યનીતિમાં કુશળ થઈ રૈયતના હકમાં સુખ કરતા. દૂંકમાં, રાજ્ય રૈયત પરસ્પર એકબીજાનો ધર્મ જાળી વર્તતા, વિદ્વાનોને પોષતા. લોકમાં સદાચાર હતા. માતાઓ બહેલી હતી. ન્યાયપ્રતિષ્ઠ થોડા હતા. રાજ્યો, વિદ્વાનો, હુન્નરીઓ, પુરુષો અને બાળકો, તવંગર અને ગરીબો પોતાના કામમાં યશ મેળવવા સ્પર્ધા કરતાં. એ સર્વ હમણાં ક્યાં બળી ગયું છે ?

રાજ્યમનુને હજુ સંભારો. મહર્ષિઓના ચિરંજીવ અર્થોનાં અવલોકન કરો. વેદાન્તશાસ્ત્ર અને કર્મમાર્ગમાં વ્યાસ અને ઐમિનિએ ખૂબ ભુદ્ધિ પહોંચાડી છે. પતંજલિ અને ન્યાયશાસ્ત્રીઓ, તેમ પાણિનિ વગેરે વૈયાંકરણોએ ધણા શ્રમ લઈ અર્થો રચ્યા છે. શ્રુતિ અને તે પર સાયણ્યાચાર્યા-

દિનાં ભાષ્યો અને સ્મૃતિઓ તથા પુરાણો, હિન્દુધર્મ, હિન્દુભાષા અને હિન્દુસ્તાનને દીપાવે છે.

વાસ્ત્વીકિ અને વ્યાસનાં કરેલાં રામાયણ અને મહાભારત પશ્ચિમના લોકો આતુરતાથી ભણે છે. ઉજ્જનનગરીના વિક્રમ, પ્રતિષ્ઠાનના શાલિ-વાદન અને ધારાનગરના ભોજ, એઓનાં રાજ્યો પરદુઃખભંજન કહેવાયાં. એઓના વખતમાં વિદ્યા અને હુન્નરોએ સારાં રૂપો લીધાં. ભવ્ય દેવળો વગેરે ઈમારતોની ઊમદા બાંધણીમાં અને તેમાં નક્સી કરવામાં સલાટોએ થોડો કિસબ જણાવ્યો નથી. એ કિસબ જેવાને યુરોપના વિદ્વાનો તડકા સહન કરી શુદ્ધાઓમાં ભમે છે ને ત્યાંના શીલાલેખો જમન પાડિતો ઊઠેલે છે. કાવ્ય, અલંકાર, શબ્દશાસ્ત્ર વગેરેમાં કાલિદાસ, ધન્વન્તરી, ક્ષેપણક, શંકુ, વેતાલભટ્ટ, ઘટકપર, વરાહમિદિર, અને વરરુચિ એઓએ, નવરત્ન એ ઉપનામે રાજભોજની કચેરી શોભાવી છે. રે ! તમારો મોટો જ્યોતિષી ભાસ્કરાચાર્ય, હિંદુનું નામ રાખી આખી પૃથ્વીમાં દીવાળેવો પ્રકાશે છે. ગૌતમ, શંકર, વલ્લભાદિ મહાપુરુષો ધર્મબોધ કરવાની કીર્તિ મેળવી ગયા છે. પરશુરામ, રામ, અર્જુન, ચંદ્રગુપ્ત, પૃથુરાજ અને શિવાજી વગેરે લડાઈમાં શરૂ કહેવડાવી ગયા છે. આ વિષય બંધ કરવાને મારું મન થતું નથી, પણ આટલી સૂચનાથી આપણી હમણાંની અવસ્થામાં કેટલી ન્યૂનતા છે એ સહજ માલૂમ પડશે.

૨

હિન્દુઓને ઉદ્બોધન

ઓ હિન્દુઓ ! તમે કોઈ દિવસ મંડળીમાં મળી એકમત થવાને વિચાર નથી કરીધો. તમે સુધારાના કામમાં આગળ નથી પડ્યા. તમે દેશને, રાજગારે ને કારખાનાએ પ્રખ્યાત કરવાનું સ્વપનામાં પણ ધાયું નથી. તમે અટકે કેમ અટકી રહ્યા છો ? દેશમાં ભાજરોટલા મળે તે સારું, પણ પરદેશમાં લાખ મળે તે ખોટા, એમ બોલી સંતોષે કાં રહો છો ? તમારો દેશ એ તો તમારું ઝૂંપડું ને તમારું કુળ. એ છોડવાની હિંમત ધરી પરદેશ જઈ સન્માએ વિદ્યા, ધન, યશ મેળવી આવી પછી દેશમાં ઊતરતી વયે

એનમાં દિવસ ગૂળરો. થવાનું તે થશે, દેશમાં ખાઇપીને મોજ કરીએ છીએ એમ આપણાના બોલ કાઢીને જ દુસ્મનોને લગારે હઠાવ્યા વિના પાછાં પગલાં તમે કર્યાં છે. તમારો માણસરૂપે શો હક્ક છે? એકબીજા સાથે, સ્ત્રીબાળક સાથે, સગાંનાતીલાં સાથે ચાલવાની પરસ્પર શી રીત છે? સ્વતંત્રતા શી વસ્તુ છે? રાજ્યકારભાર એટલે શું? સુધારો તે શું? તમારા ઉપર હાલની સરકારનો શો હક્ક છે ને શી રહેમ છે? અગાઉની સરકારનો શો હતો ને શી હતી ને શું જોઇએ? એ બધી વાતોમાં તમે કેવળ વિચાર-શૂન્ય છો.

હવે રાજ્યઓની વાત છોડી દો. સર્વ મહાજનો વિદ્યાજ્ઞાનમાં સારા માહિત થાઓ. છોકરા અને છોકરીઓને નિશાળે મૂકી બણાવો. કંપનીએ વેપાર કરો. તમારી રહેવાની સ્થિતિમાં ફેરફાર કરો. રસ્તા ચોખ્ખા કરાવો. વ્યસનોથી દૂર રહો. ખેડુતો હાલ ધણા અજ્ઞાન છે. તેઓએ વિદ્યા શીખી ભૂમિસંબંધી રસાયનશાસ્ત્ર જાણી ખેતીના કામમાં સુધારો કરવો જોઇએ. યાંત્રિક બળ હસ્તબળ કરતાં ધણું જ વધારે છે. અસલ થોડા જ લોકો પુસ્તકો વાંચતા અને હમણાં ગરીબપૈસાદાર સર્વે થોડી કીંમતે ચોપડીઓ ખરીદ કરી વાંચે છે. છાપયંત્ર કામકામ દાખલ કરો. જોતા જાઓ વિદ્યાનાં ફળો વિલાયતમાં કેવાં થાય છે! અહીં નામાકામા ને તોલખારદાન અને ચીન-વિલાયતની હુડીઓના હિસાબ જાણ્યા અને ૩૫૦૦ નું વર્ષાણુ લાવતા થયા કે પાર પડ્યા એમ આપણે સમજીએ છીએ. પૂરું ગુજરાતી પણ જાણુતા નથી! યુરોપ અને અમેરિકામાં આપણી દેશભાષા જે સંસ્કૃત તેના વેદ, બાળ્યો તથા કાવ્યો વગેરે પ્રથેનું, ઉલ્લાસ લાવી અવલોકન કરવાને તથા શબ્દશાસ્ત્રમાં શોધ કરવાને મોટામોટા ત્યાંના પંડિતો અહોનિશ મહેનત લે છે. સંસ્કૃત શીખવાને ત્યાં મોટીમોટી પાઠશાળાઓ છે. પણ હિંદુસ્તાન જ્યાં સંસ્કૃત ભાષાનો સઘળો વિકાસ થયો ત્યાં એક પણ એવી પાઠશાળા દેખાડશો? આપણી સર્વ વિદ્યા મૂળ સંસ્કૃતમાં, તેને પ્રાકૃતમાં ઊતારવાને પણ હજી કેટલા બહાદુરો બહાર પડ્યા છે?

તમે શરીરે નબળા નથી. યુદ્ધિએ બલવત્તર છો. તમે અસલ પ્રખ્યાત દેશના જન છો, છેક નહારી અવસ્થામાં નથી ને કેમ પોકારો છો

કે નસીબમાં હશે તે થશે ? જ્યારે એકએક માણસ છાતી તોડી કામ કરી આ સંસાર લડાઇનું ઠેકાણું છે એમ સમજી દેશને સારુ પોતપોતાની ફરજને બળવશે ત્યારે દેશનો જયજયકાર થશે. શી તમારી તબિયત છે બાઇઓ, કે ફ્લાણી રસમ નહારી છે એમ જાણો છો તે છોડ્યાથી ધર્મ-બાધ નથી આવતો એવું સમજો છો તો પણ સંપ કરી તે કાઢી નાંખવાને મહેનત નથી લેતા ? મંડળીઓ મધ્યેના નિબંધીઓને હસી કાઢો છો ને જ્યારે સરકાર કાયદા કાઢી તે ચાલ કઢાવે છે ત્યારે જખ મારીને કબૂલ કરો છો. એમાં આખર આપણી, બાઇઓ ? પુનર્વિવાહ સંબંધી કલકતે કાયદો પસાર થયો તે સૌને જાણીતું હશે જ. માટે સંપ બાંધી નહારા ચાલો તોડી નાંખો. પોતાનું ઘર, પોતાની આખર, એને વાસ્તે સૌ કરે, પણ દેશના લાલમાં કંઈ ધ્યાન દોડાવવું એવી ઇચ્છા કરવી તો થોડાની જ; પણ એ સૌની થાઓ. અસ્તુ ! બાળક છોકરાઓનો વિવાહ કરી બંધનમાં રાખો છો; પંદર વર્ષનો થશે કે ગૃહસ્થાશ્રમ લઇ દોડશે. હવે એ છોકરા શા વિદ્યાબ્યાસ કરે ને પૈસા કમાય ? સ્ત્રીને શું સુખ કરી પોતે પામે ? શું શોધ કરે ને શું નામ કરે ? વીસ વર્ષની અંદર તો ઓછામાં ઓછાં બે છોકરાંથી વીંટળાયલા ન હોય ! શું દેશનું અભિમાન રાખે ? કયા અનુભવ ઉપરથી તે અથે કંઈ પણ કામ કરે ? ઘરને જન્મજામાંથી પતે ત્યારે ને ?

નાપુશ છું કે જુવાન, સમજેલ, તેઓ પણ જાણી જોઇને ખાડામાં પડ્યા છે ને પડે છે. રે ન પડે ! નાત જમાડી, વરા, પુલેકાં, વરઘોડા, બડવા, સામેલા, સરઘસ, નાચરંગમાં ફૂલાઈફૂલાઈ પૈસો ઊરાડી દો છો તે તમને ઘડપણે સાલશે. એ નાણાંમાંથી અડધાં ધર્મશાળાઓ, મુસાફરીનાં મકાનો, તરસ્થાને માટે ફૂવા, વાવ, તળાવ, થાક્યાંને માટે ચોતરાઓ એ સર્વ બાંધવામાં, આંધળાંલૂલાં વગેરે ગરીબ નિરાશ્રિતને ધર્મ કરવામાં તથા તેઓને કામે લગાડવામાં, બાળકોને સારુ મક્તબો તથા લોકોને વાસ્તે કિતાબખાનાં અને દવાખાનાં વગેરે કાઢવામાં નાંખ્યાં તો દેશમાં કેટલું પુણ્ય અને સુખ થાય ? અને કીર્તિ કેવી સ્થિર રહે !

કહ્યું છે કે પ્રાણીમાત્રના જીવતરનો, પૈસાનો, જુવાનીનો, છોકરાનો, ઐરીનો, કોઇનો ભરોસો નથી; આજ છે ને કાલે નહિ, પણ ધર્મ અને

ક્રાંતિ' અને એ તો સ્થિર રહેવાનાં. માણસ મરી જાય છે પણ તેનાં સુકૃત્યો વિસરાતાં નથી.

૨ । તમે સુધારાનું નામ સાંભળી આધા જાઓ છો, સ્વધર્મ પાળીએ છેએ એમ કહો છો, પણ વાસ્તવિક જોતાં ધર્માંભિમાન પણ કોઈનામાં હું જોતો નથી. પરોપકારને મોટો ધર્મ જાણો. સર્વશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત એવો છે કે વિશ્વાસઘાતસરખું મોટું પાપ નથી અને પરોપકારજેવું બીજું મોટું પુણ્ય નથી. વહેમો, કવિઓના અલંકારો, પુરાણોની પરસ્પર વિરુદ્ધતા અને સર્વ પંથોમાંહેના મતીઆઓની જુદાં એ સૌને ધર્મ ગણો છો, ને ખરો ધર્મ તે શું છે તે ઉપર કોઈ ધ્યાન આપતું નથી. માટે તે સર્વેને તાવી કાઢી શુદ્ધ ધૃત જે ધર્મતત્ત્વ તેની શોધમાં રહો. વહેમી અને દુઃખ દેતાં ભૂત, પિશાચ, પ્રેત વગેરેના વિચારો માટે સાવધ રહેતા જાઓ. કવિઓના અલંકારને ખરા ન માનો. કવિઓનું લક્ષણ જ છે કે નાની વાતને વિસ્તાર કરી ખતાવવી કે તુરત મનમાં પેસે. નિરંકુશાઃ કવયઃ—કવિઓ અંકુશ વગરના હોય છે. ધીમેધીમે નહારા ચાલ કાઢી નાંખતા જાઓ ને તેને બદલે તમારાં વિદ્યા, જ્ઞાન, અનુભવ અને શુદ્ધિ જેની સૂચના કરે તેને વાતો દેશમાં ઊભી કરો.

હિંમત ! હિંમત ! હિંમત ધરો. જેની પાસ સાધન ન હોય તેને સધળી વાર લાગે, પણ તમારી પાસે રસાળ જમીન છે, અમૂલ્ય ખાણો છે, જે જોઈએ તે તમારી પાસે છે. વિદ્યા અને શ્રમ પણ તમારા જ હાથમાં છે. ત્યારે કહો બાઈ, હવે શા માટે ન મંડી પડીએ ? દેખતી આંખે, કુમળી ચામડીએ અને નાજુક ડિલે, દુઃખના બળાપા શા સારું સહન કરીએ ? આવો, આપણે રણમાં શ્રમ અને શુદ્ધિની તરવાર ઊછાળીએ ! ગરમ લોહી વહેતે મરવું બહેતર છે—શરીરને દુઃખ ન ખમવું પડે ને મુક્તિપદ પામીએ.

હે પ્રભુ ! અમે હિંદુઓ લાચાર થઈ ગયા છીએ. અમારી તરફ જો, સન્માર્ગે ચાલવાની શુદ્ધિ આપ, તારે વિષે અમારું ચિત્ત રહે એમ કર અને હિંદુસ્તાન દેશમાં દશે દિશાએથી, હું મારા સ્વદેશીનું સારું કરીશ, હું મારા દેશને માટે જન આપીશ, એવાં રૂડાં અને શુભ વેણો નીકળે એવો સમય જલદીથી આણું !

અશ્વો

- ૧ ભારતના પ્રાચીન ગૌરવ વિષે નર્મદ શું કહે છે ?
- ૨ ભારતનું ગૌરવ વધારનાર ભારતના કયાકયા મહાપુરુષોનો નર્મદ ઉલ્લેખ કરે છે ? આમાંના પ્રત્યેક વિષે તમે જે ભણતા હો તે દૂંકાણથી લખો.
- ૩ હિન્દુઓને નર્મદ કયાંકયાં સંબોધનોથી સંબોધી ભગ્નત થવા માટે શરૂ ચલાવે છે ?
- ૪ હિન્દુઓ ભૂતકાળમાં કેવા હતા ? પ્રભુએ પોતાના ભૂતકાળને કેટલે અંશે પૂર્ણવો ?
- ૫ હિન્દુઓની પડતી થયાનાં કારણો આપો.
- ૬ હિન્દુઓને નર્મદ કયા અવગુણો ત્યાગવાનું ને કયા ગુણોનું અહણ કરવાનું કહે છે ?
- ૭ 'હિન્દુઓની ઉત્તરિના માર્ગ' એ વિષય ઉપર એક દૂંકો નિબંધ લખો.

ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી

[વિ. સં. ૧૬૧૧-૧૬૬૩ : ઇ. સ. ૧૮૫૫-૧૯૦૭]

[ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી, નડીઆદના રહીશ, ઝુંબર્ડના સુપ્રસિદ્ધ વકીલ, પ્રથમ પંક્તિના સાક્ષર, નવલકથાકાર ને ત્યાગપ્રિય મહાપુરુષ હતા. સ્મરસ્વતી-ચંદ્રના ચાર ભાગમાં લખાયેલી એમની નવલકથા ગુજરાતીઓમાં રસથી વંચાય છે. એણે ઊગતા લેખકો અને સમાજ ઉપર સખળ ને સ્થાયી અસર કરી છે.]

નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિથી કર્તવ્ય કરનાર એ સાક્ષર ૧૮૦૧ માં વકીલાતનો ધીકતો લઈ નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિથી બંધ કરી સાહિત્યસેવાર્થ નિવૃત્ત થયા હતા. ૧૮૦૫ માં પોતાની પ્રિય પુત્રીના સંભારણામાં ‘લીલાવતીજીવનકલા’ લખી. એ જ વર્ષમાં પ્રથમ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના એ પ્રમુખ ચૂંટાયા તેનું વ્યાખ્યાન તથા ‘હયારામને અક્ષરદેહ’ એમણે લખ્યાં હતાં. આજીવનાન્ત સાહિત્યલેખનમાં શૈક્ષાતા ને ચિન્તન કરતા એ ૧૮૦૭ માં સ્વર્ગવાસી થયા હતા.

ગોવર્ધનરામના અંથો

સ્મરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૧-૪, સાક્ષરજીવન, લીલાવતીજીવનકલા, હયારામને અક્ષરદેહ ને નવલજીવન (નવઅંથાવલિમાં). આ ઉપરાંત બીજા સંખ્યાબંધ ગુજરાતી અને અંગ્રેજી લેખો તથા સ્નેહસુદ્રા (કાવ્યસંગ્રહ).]

ગોષ્ઠીવિનોદ

મધુમક્ષિકાના સોંપેલા રાજકુમારને રાજ્યએ પોતાની આંગળીએ લીધો અને પ્રધાનને તેડવા મોકલી રાજ્ય બાળકની સાથે ગોષ્ઠીવિનોદ કરી તેની પરીક્ષા કરવા લાગ્યો.

“કુમાર, હવે માતાજી વિના તમને ગમશે કે?”

મહિરાજ : “માતાજી વિના તો નહીં ગમે, પણ આપને માતાજી વિના રહેવું પડે છે તેમ અમે પણ રહીશું.”

મધુમક્ષિકા : “મહારાજ, એ ઉત્તરમાં કંઈ બાકી રાખ્યું નથી. આપ અને માતાજી ઉભય પ્રતિ આ ઉત્તર સ્વર્ગ છે. સર્વ ધર્મ જળવળી બાળકે બાળભાષામાં આપેલો ઉત્તર જ કહી આપે છે કે મોટપણે એ સ્તનનગરીના રાજ્યોનું ધર્મવૈચિત્ર્ય જળવશે.”

મલ્લરાજ : [પ્રસન્નમુખે બાળકનો હાથ ઝાલી] “ અમારે ભો રાખ્ય કરવું પડે છે—તમે શું કરશો ? ”

મણિરાજ : “ આપ રાખ્ય કરો ત્યારે દેખાડી દેવાની કૃપા કરજો કે રાખ્ય આમ થાય. આપની સાથે રહીશું, આપ દેખાડશો તે દેખીશું ને આપ કહેશો તે કરીશું. ”

મધુમક્ષિકા : “ મહારાજ, બાળકે તો રાજવિદ્યાનું માગણું માગી લીધું તે આપનું એ હવે આપના અધિકારની વાત. ”

બાળકે હાથ ઊંચો કરી દાસીનું મુખ દાખ્યું : “ મધમાખ, અમે રાજજી જોડે વાત કરીએ તેમાં વચ્ચે ગણગણવાનું તને કાણે કહ્યું છે ?—તારે અમારી વાતમાં બોલવું નહીં. ”

મધુમક્ષિકા નીચી વળી કુમારને છાતી સરસો દાખવા લાગી અને તેમ કરતાંકરતાં એની આંખમાં આંસુ ભરાયાં. તેને દાખતીદાખતી છોડી દેતી તે બોલી : “ ધણું જીવો, કુમાર !—મહારાજ ! પ્રભાતનો સૂર્ય ઊગતો-ઊગતો તિમિરને આધું ધકેલે તેમ આપની પાસે આવતા ઊગતા રાજકુમાર, રાજવિદ્યાનો આરંભ કરતા પહેલાં આજથી જ, મજબૂતાનો અધિકાર બંધ કરે છે ને કહે છે કે મારી પાસે અબલા પ્રબલા નહીં થાય. ”

મણિરાજ : “ મધમાખ, હજી તું ગણગણતી રહેતી નથી ને કહ્યું કરતી નથી. ”

મધુમક્ષિકા : “ તે આપ મને શું કરશો ? ”

મણિરાજ પિતાભણી જોઈ બોલ્યો : “ મહારાજ, માતાજીએ કહ્યું છે કે અવળે રસ્તે ચાલે તેને રાજજી શિક્ષા કરે માટે હવે આપ જાણો ! ”

મધુમક્ષિકા : [હસી પડી] “ ત્યારે આપનું બળ તો થઈ રહ્યું કે ? ”

મણિરાજ : “ હું તારી સાથે બોલીશ નહીં. ”

મધુમક્ષિકા : “ મહારાજ, બાળકે આજ્ઞા કરવી જાણી, આજ્ઞાભંગની અસહિષ્ણુતા બતાવી, આપે કરવાની શિક્ષા આપને સોંપી, અને સ્ત્રીજાતિને બાળકે કરવા જેવી શિક્ષા મને કરી—મારી સાથે અબોલા લીધા ! મહારાજ, રાજસ્વભાવના વૃક્ષોના અંતર્ભાવ આ બાલકખીજમાં હોતો તે ખીજના અંકુર આજ આપરૂપી સૂર્યના તેજની પાસે ફૂટવા લાગે છે. ”

મણિરાજ : “ મહારાજ, મારી વાત આપને કહી દીધી; ગમે તો આ મધમાખને ઊરાડી મૂકો અને ગમે તો તેને ગણગણતી રોકો. મને આજ આપની સાથે વાતો કરવાનું મન થયું છે તે આની વાત જરી મમતી નથી. ”

મધુમક્ષિકા : “ કુમાર, આપ જાતે જ મને કાઢી મૂકો તો હું તરત જાઉં. ”

મણિરાજ : “ હું કાંઈ તને કાઢી મૂકતો નથી. તારા મધપુષ્પમાં જરાઈ જ ને ગણગણીશ નહીં એટલે થયું. ”

મધુમક્ષિકા : “ હો, ત્યારે હું આ છાની રહી. ”

મણિરાજ : “ હવે ઠીક. ”

સો બોલતાં બંધ રહ્યાં. કુમાર મધુમક્ષિકા બણી જોઈ રહ્યો, તો યે એ બોલી નહીં.

મણિરાજ : “ મધમાખ, બોલતી કેમ નથી ? ”

મધુમક્ષિકા બોલી નહીં. હસતીહસતી જોઈ રહી.

મણિરાજ : “ કેમ બોલતી નથી ? ”

મહારાજ : “ તમે બોલવાની ના કહી તે બોલે ? ”

મણિરાજ : “ હું બોલાવું ત્યારે તો બોલે. ”

મહારાજ : “ તમારે એની પાસે શું બોલાવવું છે ? ”

મણિરાજ : “ માતાજીએ કહાવેલું બધું એણે આપને કહ્યું, પણ કાલ રાત્રે રાણીજીએ ને મધમાખે પોતે મને કહેલું હતું તે આજ કહેતી નથી. ”

મહારાજ : “ શું કહ્યું હતું ? ”

મણિરાજ : “ એ વાત મધમાખ કહે. ”

મધુમક્ષિકા : “ હું તો બૂલી ગઈ છું. ”

મણિરાજ : “ બૂ...લી...જા...ય ! બોલી દે-રાણીજી રોજ તને જુડી કહે છે. ”

મધુમક્ષિકા : “ એ તો એમનું જુડું ખાઉં મારે જુડી કહે છે. ”

મણિરાજ : “ વાર. બોલ તો ખરી ! ”

મધુમક્ષિકા : “ શું બોલું ? જરા સંભારી આપો તો બોલું ! ”

મણિરાજ : “ પેલું-લાકડાના ઘોડાને ઠેકાણે ખરો ઘોડો ને એવું બધું. ”

મધુમક્ષિકા હસવા લાગી : “ હા, હા, મહારાજ, કુમારને આપની પાસે બોલી કરી આણેલા છે. ”

મણિરાજ : “ તે બોલી શી તે કહે ને. ”

જરાશંકર એટલામાં આવ્યો અને પાસે બેઠો. કુમારને ખોળામાં લીધો.

જરાશંકર : “ મહારાજ, કુમારશ્રીને શું પૂછવા માંડ્યું છે ? ”

મહારાજ : “ કુમાર આજથી માતાજીનું મંદિર છોડી આપણી પાસે આવ્યા છે તે બોલી કરીને આવ્યા છે ? ”

જરાશંકર : “ હેં કુમાર ! શી બોલી છે ? ”

મણિરાજ : “ આજથી મારા લાકડાના ઘોડાને ઠેકાણે હવે મને ખરો ઘોડો આપવાનો. ”

જરાશંકર : “ બીજું કંઈ ? ”

મણિરાજ : “ હવે મારે રમવાનું મૂકી દઈ ઘેરે ચઢવાનું, પટા રમતાં શીખવાનું, ને ખેરાંને મૂકી મહારાજની અને પ્રધાનજીની સાથે ફરવાનું ને દરબાર ભરાય તેમાં આવવાનું. ”

જરાશંકર : “ કેમ મધુમક્ષિકા, આવી બોલી કરી છે ? ”

મધુમક્ષિકા : “ હા જી. ”

મણિરાજ : “ હવે હું મહારાજની સાથે જમવાનો. ”

જરાશંકર : “ એમાં તો મહારાજની આજ્ઞા જોઈ એ. ”

મણિરાજ : “ તે તમે અપાવો કે મધમાખ અપાવે. હું નહીં માગું. ”

જરાશંકર : “ પિતાજી પાસે તો માગવી પડે. ”

મણિરાજ : “ માતાજીએ કહ્યું છે કે ક્ષત્રિયો માએ નહીં. ”

જરાશંકર : “ ત્યારે જોઈતું હોય તે શી રીતે મેળવે ? ”

મણિરાજ : “ જાતે મેળવે, બળે મેળવે. ”

જરાશંકર : “ ત્યારે આપ પણ તેમ મેળવો. ”

મણિરાજ : “ મેં બોલી કરી છે તે મધમાખ નહીં અપાવે તો એના ઉપર રીસાઈશ એટલે એ એની મેળે અપાવશે. ”

મધુમક્ષિકા : “ કુમાર, મારે તો આપની પાસેથી હવે જવાનું.”

મણિરાજ : “ જય ક્યાં ? બોલી પાળ્યા વગર તો બારણા વચ્ચે બિભો રહી રોકું.”

જરાશંકર : “ કુમાર, હવે તમારી બોલી મહારાજ પાળશે.”

મણિરાજ : “ મહારાજ આપને આજ્ઞા કરે તો બોલી પળાઈ સમજું.”

જરાશંકર : “ તે આજ્ઞા કરી જ સમજે.”

મણિરાજે મહારાજ સામું જોયું. મહારાજને હસવું આવ્યું.

મણિરાજ : “ રાણીજીએ કહ્યું છે કે આપની આજ્ઞા વગર કોઈથી ચલાય નહીં ને પ્રધાનજી આમ કેમ પોતાની મેળે કહે છે ? ”

મહારાજ : “ એમને જ પૂછો.”

જરાશંકર : “ કુમાર, મહારાજ પ્રસન્ન થાય ત્યારે એમની આજ્ઞા થઈ સમજવી.”

મણિરાજ : “ ત્યારે અમે પણ એમને પ્રસન્ન જ કરીશું એટલે અમારી મરજી પ્રમાણે થશે.”

જરાશંકર : “ એમ જ.”

મધુમક્ષિકા : “ મહારાજ, કુમાર સોંપી હું રજા લઉં છું.”

મણિરાજ : “ મધમાખ, માતાજીએ કહ્યું છે કે રાજ્યએ અને કુમારોએ સેવકોની ચાકરી જાણવી; માટે બિભો રહે.”

સૌ ભેઈ રહ્યાં.

મણિરાજ : “ મહારાજ, આપની આજ્ઞા હોય તો મારાં રમકડાં મધમાખના દીકરાને આપવાનાં છે તે હું માતાજીને મંદિરે જઈને એને આપું.”

મહારાજ પુત્રની કૃતજ્ઞતાથી પ્રસન્ન થયો અને તેને બોળામાં લઈ બોલ્યો, “ કુમાર, માતાજીએ જેજે કહ્યું છે તે સરત રાખજો ને એમને મંદિરે જઈ મધમાખને ખુશ કરો. મધુમક્ષિકા, કુમારને વારંવાર યોગ્ય વ્યવસ્થા કરતા સુધી માતાજીની પાસે જ થોડા દિવસ રાખજો ને હું બોલાવું એટલે લાવજો.”

મણિરાજ : “ મહારાજ, હું હવે રમકડે રમવાનો નહીં.”

મલ્લારાજ હસીને બોલ્યા: “ ના, કુમાર નહીં. હવે તમારે એસવાને ઘોડો ને રમવાના પટા ને બાણ આવશે-મધાનજી સત્વર મોકલાવશે. ”

મણિરાજ : “ તે શીખવશે કેણુ ? ”

મલ્લારાજ : “ તે પણ આવશે. ”

મણિરાજ : “ મને આપ ક્યારે બોલાવશે ? ”

મલ્લારાજ : “ સાંજે કિલ્લો જોવા લઈ જઈશું. ”

મણિરાજ : “ હા ! મધમાખ, હવે ચાલને ઘેર જઈ તારા દીકરાને લાવ તે હું તેને રમકડાં આપી દઉં. ”

મધુમક્ષિકા : “ મને આપજો એટલે હું એને આપીશ. ”

મણિરાજ : “ ના, તું તો ઘરમાં રાખી મૂકે ને તારા દીકરાને આપે નહીં. એ તો હું જ એને આપીશ તે મારી પાસે લાવજો, ને જો, પાછાં એની પાસેથી ખૂંચી લીધાં તો જોજો તારી વલે. ”

મધુમક્ષિકા : “ એમ કરજો. ચાલો, હવે મહારાજની રજા લેમ્મએ. ”

મણિરાજ : “ એક બોલી તું કરે તે વગર હું આવવાનો નથી. ”

મધુમક્ષિકા : “ શી બોલી ? ”

મણિરાજ : “ ભરતે સિંહના દાંત ગણવા માંડ્યા ને શકુંતલા આવી ત્યારે ભરતને મૂકી રાજ સાથે એ વાતો કરવા મંડી ગઈ ને ભરતને ન બોલાવે શકુંતલા ને ન બોલાવે દુષ્યંત ! ”

મધુમક્ષિકા : “ તેનું આજ શું છે ? ”

મણિરાજ : “ રાણીજીને તારે કહેવું કે મારે આમ ભરતના જેવું ન થાય. મારી સાથે તો આખો દહાડો ને રાત ભરતની ને લવકુશની વાતો કર્યા કરે તો આવું. ”

સૌ હસી પડ્યાં.

મધુમક્ષિકા : “ તે રાણીજી કાંઈ મારા હાથમાં ? આપ એમને કહેજો. ”

મણિરાજ : “ હું આવ્યો ત્યારે રાજાજી તારા હાથમાં ખરા ને હવે જતી વખત રાણીજી નહીં ? આવ્યો ત્યારે કેમ બોલી કરી હતી ?-જા નહીં આવું તારી સાથે. ”

સર્વ હસી પડ્યાં.

મલ્લરાજ: “ કુમાર, જાઓ, રાણીજીને કહેજો. ”

મથિરાજ: “ હું રાણીજી પાસે માગવાનો નહીં. અમે રાજકુમારો તો બળે કરી લઈએ—તે આવો તાલ નહીં ચૂકું. આપ દુષ્પતરાજ જોવું કરશો તો મને નહીં ગમે. મારી સાથે તો વાતો કર્યા કરશો તો મને ગમશે. ”

રાજપ્રધાન ફરી હસી પડ્યા. મધુમક્ષિકા મેં મલકાવી શ્વરમાઈ ગઈ.

મધુમક્ષિકા: “ કુમાર બોલી કરી બાંધશે, માગવાના નહીં. ચાલો ત્યારે એમ કરીશું. ”

મથિરાજ: જોજો હાં ! ફરી જઈશ તો પછી જોજો. હું ખુશ નહીં રહું ને તને કાયર કરીશ. ”

એ બે જણ વાતો કરતાંકરતાં ગયાં. તેમની પાછળ રાજની દષ્ટિ ગઈ. કુમાર આગળ ચાલી ધાત્રીને હાથ ઝાલી ખેંચતો હતો અને ઊતાવળી ચલાવતો હતો. એ બે અદૃશ્ય થતાં રાજની દષ્ટિ પાછી વળી. સૂર્યમાંથી કિરણ ફૂટે તેમ રાજના મુખસૂર્યમાંથી પુત્રાભિમાનનો આનંદ બહુકતો હતો.

રાજને રાજકુમાર પાછળ જોતો જોઈ પ્રધાન આનંદથી મનમાં બોલ્યો:

“ પુત્રદશનનો આનંદ એર જ છે ! ”

સરસ્વતીચંદ્ર : ભાગ ૩

પ્રશ્નો

૧ ગોળીવિનોદ કોનીકોની વચ્ચે થયો છે ?

૨ રાજકુમાર એના બોલ ઉપરથી એના ભાવિની શી આશા આપે છે ?

૩ ધાત્રી, રાજ અને પ્રધાનના મન ઉપર આ પ્રસંગ ઉપરથી પરિણામ વર્ણવો.

૪ યુવરાજ થવા અથવા સામર્થ્યવાન યુવક થવા બાળકને માટે કેવી કેળવણી અને કેવું વાતાવરણ જોઈએ ?

૫ સંવાદનો સાર આપો.

બાલાશંકર કંથારિયા

[વિ. સં. ૧૯૧૪-૧૯૫૪ : ઈ. સ. ૧૮૫૮-૧૮૯૮ :]

[જીવનપરિચય માટે જુઓ આ પુસ્તક પૃષ્ઠ ૫૬]

આર્ય ચારુદત્ત

[નાટકનો સાર]

[મૃચ્છકટિક (માટીની ગાદી) એ આપણા સંસ્કૃત નાટકસાહિત્યને શોભાવર્ધ સદાના હેરાકળનું નાટકરત્ન છે. એનો લેખક રાઘવશ્રદ્ધક હતો. એની પાત્રસૃષ્ટિ જીવન્ત, વિવિધતાભરી ને વાસ્તવિકતાના અંશોથી ભરપૂર છે. હાસ્યરસ એમાં જ્યાં-ત્યાં છલકાય છે. ગર્ભશ્રીમંત છતાં ઉદાર અને પરોપકારી દ્વિજવર્ય ચારુદત્ત એનો નાયક છે. નાયિકા આરુદત્તની ગુણલુપ્ધા વસંતસેના વારાંગના છે. વરસી રહેલા મેઘ જેવો ધનથી ખાલી થયેલો આર્ય આરુદત્ત છેવટ સુધી ઉદાર-અતિઉદાર-રહ્યો છે. રાજાપાલકના રાજ્યની લગભગ સ્વેચ્છાચારે ખેંચતો રાજાનો સાળો સંસ્થાનક ઉર્દે શકાર મૂર્ખ, ખટપટિયો ને સત્તાધારી છે. વસંતસેનાના પ્રેમથી નિરાશ થતાં એનો ઘાટ થકી નાંખવા એ કાવત્રું કરે છે અને તેના પાતક તરીકે આરુદત્તને સંડોવે છે. દૈવયોગે ચારુદત્ત નિર્દોષ ને શુદ્ધ કરે છે ને સર્વે સારાં વાનાં પાય છે.]

[આગળ ચારુદત્ત છે અને પાછળ ચાંડાળ છે એમ પ્રવેશ થાય છે.]

ચાંડાલ : ચ્યમ નથી જોણીતો કે જેને મારી નોંખવો હોય તેમાં અમે બહુબહુ જોણીતા છીએ અને એક જ ઝપાટાથી મોંથું ઊડાવી દેવામાં કે હૂળીએ ચઢાવવામાં તો અમે બહુ બહાદુર છીએ. બાળુ ખહો, બાળુ ખહો; આ સારુદત્તને કરેણાંનો હાર પહેરાવી અમે હલાલખોરાએ પકડ્યો છે તે દીવામાંથી દીવેલ થઈ રહે અને દીવો ધીરેધીરે ઓલાય તેમ જાય છે.

ચારુદત્ત : [ખેદ સહિત]

• માલિની •

નયન જલથી સિંચું, પાંશુએ મેલુંમેલું,
કરણ કુસુમથી ને રક્ત ગંધે બળેલું,
શરીર બલિસમું આ કાગ મારું તકાસે,
વિરસ રટી રટીને ઊડતા ચાર પાસે.

ચાંડાલો : બાબુ ખહો, બાબુ, શું જુઓ છો ? પંખીજેવાં હારાં માણુહને આશરો તેને મારી નોંખવા લઈ જઈએ છીએ, હેંડ, હેંડ, સારુદત્ત, હેંડ.

ચારુદત્ત : પુરુષના ભાગ્યનો વ્યવહાર કળી શકાતો નથી; હું આવી દશાને પ્રાપ્ત થયો !

• દુહો •

સર્વાંગે ચર્ચી મને રક્ત ચંદ્રને સાર

પિષ્ટ ચૂલુથી પુરુષને પશુ કર્યો આ વાર !

[આગળ જોધને] અહો ! આ માણસોમાં મારે વાસ્તે કેવી જુદીજુદી ચર્ચા ચાલી રહી છે ! [સકચ્છ]

• વસન્તતિલકા •

આ પુરવાસી જન જોઈ વિધતિ મારી

છે મત્યંજલ ધિક્ ! એમ મુખે બિચારી.

સર્વે અશક્ત મુજ રક્ષણ કાળ એ છે,

તેથી મજો સ્વરગ એમ મને વદે છે.

ચાંડાલ : બાબુ ખહો રે, બાબુ ખહો. શું જુઓ છો ? ઈંદર-રાજની ધનને લેઈ જતાં, ગાયને જણતાં, નખેતર હામાહામી આવતાં ને હારાં માણુહને મારી નોંખતાં કાઈએ જોવું નહીં.

એક ચાંડાલ : અલ્યા આહીતા ! જો તો ખરો; અલ્યા, આખા શહેરનું જે નાક તેને મારી નોંખવાથી આ તે આલ રડે છ કે વરહાદ તો છ નહીં ને જાણે ઈંદરરાજનું વનજર પડતું હોય એવો ગરગડાટ થાય છે !

બીજો : અલ્યા, ગોહા ! આલહું ચે રડતું નથી ને વનજરે પડતું નથી; એ તો શહેરમાં બાયડીઓ આંહુ ઢાળીઢાળી રડે છે તેનો શબ્દ છે.

વળી જો, આને મારી નોંખવા લઈ જઈએ છીએ તેથી બધાં ચારે પાહા રડે છે; વળી આંછોમાંથી આંહવાં પડે છે ને તેથી શેરીમાં ધૂળે બડતી નથી.

ચારુદત્ત : [ચારે તરફ નજર કરી સકચ્છ]

• વસન્તતિલકા •

આ નારીઓ નગરની ચઢી મેડિયે ને
વાતાયનેથી મુખ બાહર લાવી જુએઃ
“ હા ! ચારુદત્ત ! ” બિચરી મુખ વારવાર,
વર્ષાવતી અહહ ! ચમ્પુથી અમ્બુધાર !

ચાંડાલ : હેંડ, હેંડ, સારુદત્ત ! અહીંઆં હાદ પાડવાનો છે; ચલો,
હેંડો, પીટો દોડી અને પાડો હાદ.

બન્ને જણુ : હાંબળજો રે લોકો, હાંબળજો ! આ વિનેદતશેઠના
સાગરદતશેઠનો દીચરે! સારુદત્ત નોંમનો છે; તેણે વગર લેવેદેવે પેલી ગુણુકા
વસન્તસેનાને પેસા વાહતે ગળામાં બાથ બીડી પેલા ફૂલબાગમાં મારી
નોંછી. તેથી રાજપાલકે તેને મારી નોંખવાને અમને હકમ કર્યો છે; માટે
જે કાઈ આવું કારજ કરશે તેને રાજ આવી હજ કરશે તે જાણુજો !

ચારુદત્ત : [ખેદ સહિત સ્વાગત]

• શાદૂંલવિકીડિત •

સોસો ચમ્પુકી પવિત્ર થયલા આ માહરા ગોત્રની
પૂવે વેદિસભા સમીપ કીરતી જ્યાં બ્રહ્મધોષે થતી,
તેની આ અવસાન મુજ સમયે ચાંડાલના મુખથી
રે ! ચોરેચકલે પીટાય પીટણી ! હા ! હા ! મરું દુઃખથી !
હાય ! પ્રિયા વસન્તસેના !

• પુષ્પિતાગ્રા •

શરીરિમલમયૂખશુભ્રદન્તી !
સુરુચિરવિદુમસન્નિભાધરોળી !
તવ વદનપિયૂષ ચારુ ચાખી
અપકીરતીરૂપ કેમ વિષ પીઉં ?

ચાંડાલ : બાળુ ખહો, પોષશ, પોષશ,

• સોરડો •

આ ગુણુનો બંડાર, સેતૂ સજ્જનનદુઃખતરણુ,
નહિ સોનુંશણુગાર નગરી બહાર જાય છે.

વળી

આ જગમાં સહુકોઈ બેલી સુખિયા જનતણા;

પણ દુઃખિયાનું કોઈ મળે ન બેલી જગતમાં!

ચારુદત્ત : [સર્વે તથા જોધને]

• ઉપગતિ •

આ બંધુ મારા મુખ ઢાંકી જાય,

મારાથકી દ્વર મને જણાય;

સમૃદ્ધિમાં શત્રુ સ્વમિત્ર થાય,

વિપત્તિમાં મિત્ર ન કો જણાય !

ચાંડાલ : લોકોને ખેડી નાંછ્યા; હવે એને મારી નોંખતીવખતનું
નશ્વાન કરો.

ચારુદત્ત : [નિઃશ્વાસ નાંખી]

• વસન્તતિલકા •

મૈત્રેય રે ! વિપત આજ કહીંચકી આ ?

હા ! બ્રાહ્મણી ! દિનકુલે વિમલે પ્રસૂતા !

હા ! રોહસેન મુજ દુઃખદશા ન લેખે,

મિથ્યા રમે પરમ બાલકભાવ નિત્યે !

[નેપથ્યમાં]

હાય ! તાત ! હાય ! પ્રિય મિત્ર !

ચારુદત્ત : [સાંભળીને સકરુણ] અહો ! મહેતર ! તમારી પાસે એક
દાન ચાહું છું.

ચાંડાલ : હેં ? અમારી પાહેથી બોંમણુ દાંણુ લે છ ?

ચારુદત્ત : દુરાચારી રાજપાલક જેવો ચાંડાલ બેસમજ નથી; હું
પરલોકાર્થ મારા પુત્રનું છેલ્લી વારકું મુખદર્શન કરવાનું માગી લઉં છું.

ચાંડાલ : એમ કર ત્યારે.

[નેપથ્યમાં]

હાય ! પિતા ! હાય ! તાત !

ચારુદત્ત : [સાંભળીને સકરુણ] અહો મહેતર ! [ઈત્યાદિ કહે છે]

ચાંડાલ : અરે લોકો ! લગારેક માગ કરો; આ ભાઈ સારુદત્ત એમના દીચરાનું મોં ભુએ. [નેપથ્યમાં જોઈ] આવ, છોકરા, આવ, આમ આવ !

[રોહસેનને લેઈ વિદૂષક આવે છે.]

વિદૂષક : ચાલ, ચાલ, ઊતાવળો આપુ ! તારા પિતાને મારી નાંખવા લાઇ જાય છે.

રોહસેન : હાય ! પિતા ! હાય ! તાત !

વિદૂષક : હાય રે પ્રિય મિત્ર ! હવે હું તમને ક્યાં જોઈશ ?

સારુદત્ત : હા ! પ્રિય મિત્ર ! હા ! પુત્ર ! હા ! મૈત્રેય ! [સકરુણ] અરે રે !

• અનુદુપ •

પરલોકે ધણે કાળે રહીશ હું પિપાસિત,

અર્પેલું બાલકે અદ્યે અલપ તપશ્ચનું જલ.

હું પુત્રને છેલ્લી વારકું શું આપું ? [પોતાના શરીર ઉપર જોઈ] હા ! આ એક ઉપવીત જ મારી પાસે રહ્યું છે તે એને આપું. જે

• દુહો •

મૌકિતિક નથી, સૌવણ્ય નથી, પણ બ્રાહ્મણશુભગાર,

દેવપિત્રીનાં કર્મનો થાય જેથી અધિકાર.

[એમ કહી ઉપવીત આપે છે.]

એક ચાંડાલ : હેંડ, હેંડ, સારુદત્ત, હેંડ.

બીજે ચાંડાલ : અલ્યા, એકલા સારુદત્ત એમ વ્યમ કે છ ? આ નશીબ તો ગમે તો મોટાં હખ પડે કે દખ પણ છૂટેલી હાથણી પઠમ રાત-દહાડો દોડદોડ કરે છે. આમને તે એકલા સારુદત્ત એમ તોમ દેઈ બોલાવાય કે એમને પજે લગાય ? ચંદરમાનું ધરણ થાય છે માટે ચંદરમા ખોટો કે ?

રોહસેન : અરે ચાંડાલો, મારા પિતાને કહી લેઈ જાઓ છો ?

સારુદત્ત : દીકરા !

• ઉપજાતિ •

ગળે ધરીને કરવીરમાલા,
સ્કંધે શૂળી, અંતર શોક વ્હાલા !
શામિત્રમાંહીં અજની પ્રમાણે
વધાર્થ જાઉં પ્રિય ! હું રમશ્ચાને.

ચાંડાલો : પોરિયા ! અમે ચોંડાળાંનો જનમ લીધો માટે ચોંડાળ
નથી; જે ચોંડાળકરમ કરે તે જ ચોંડાળ.

રોહસેન : ત્યારે મારા પિતાને કેમ મારી નાંખો છો ?
ચાંડાલો : અમર તપો ! રાજાજનો હકમ ગનેગાર છે, અમે નથી.
રોહસેન : ત્યારે મને મારી નાંખો, મારા પિતાને મૂકી દો.
ચાંડાલો : ચરંજીવ ! હજી બહુબહુ જીવો !
ચારુદત્ત : [આંસુ સહિત પુત્રને કોટે વળગાડી]

• દુહો •

લક્ષ્મીવાનદરિદ્રને પુત્ર રનેહનો સાર;
વિણુ ચંદનલેપનઉશીર હૃદય શીતળ કરનાર.

• ઉપજાતિ •

ગળે ધરીને કરવીરમાલા,
સ્કંધે શૂળી અંતર શોક વ્હાલા !
શામિત્રમાંહીં અજની પ્રમાણે
વધાર્થ જાઉં પ્રિય ! હું રમશ્ચાને.

[વળી જોધને]

• ઉપજાતિ •

આ બંધુ મારા મુખ ઢાંકી જાય,
મારાથકી દૂર મને જણાય;
સમૃદ્ધિમાં શત્રુ સ્વમિત્ર થાય,
વિપત્તિમાં મિત્ર ન કે જણાય !

વિદૂષક : અરે ભાઈઓ ! પ્રિય મિત્ર ચારુદત્તને મૂકી દો અને માત્ર વધ કરો.

ચારુદત્ત : સચુર, સચુર, [જોધને સ્વગત] આ ચાલ્યો.

[પ્રકાશ]

• વસંતતિલકા •

આ નારીઓ નગરની ચઢી મેડિયે ને
વાતાયનેથી મુખ બાહર લાવી જુએ;
“ હા ચારુદત્ત ! ” ઊચરી મુખ વારવાર
વર્ષાવતી અહહ ! ચક્ષુથી અશ્રુધાર !

ચાંડાલ : ખહો રે ખહો, પોષશ પોષશ. શું જુઓ છો ? આપડા
હારા મનીખને કરમહંજોગે દખ આવી પડયું તે જુઓ છો ? હારો હોનાનો
કગશીઓ હોય પણ દોયડું તૂટી જાય તો તે પણ જાયકેના ?

ચારુદત્ત :

• પુષ્પિતાગ્રા •

શશીવિમલમયૂખશુભ્રદન્તી !
સુરુચિરવિદુમસન્નિભાધરોષી !
તવ વદનપિયૂષ ચારુ આખી
અપકારતીરૂપ કેમ વિષ પીઈ ?

ખીજો ચાંડાલ : અલ્યા, પાડય હાદ ફરી.

ચાંડાલ : [દાંડી પીટી સાદ પાડે છે]

ચારુદત્ત :

• શિખરિણી •

થઈ છે મારી આ અપયશભરેલી અવદશા !
અરે ! જેમાં આવ્યું ફલ મરણનું ભાગ્યવશ આ !
પરંતુ સાલે છે મનમહિ સુણી દૂષણ મહા,
“ અરે, તે વહાલીને ધનવશ હણી ” હાય મૂરખા !

[મહેલમાં બેઠા નાંખી કેદ કરેલો હોય તેમ સ્થાવરકનો પ્રવેશ થાય છે]

સ્થાવરક : [ઢાંડી પીટાતી સાંભળીને આકુળવ્યાકુળ તરફડીઆ મારતો] હેં ! બેચુનાહ શેઠ ચારુદત્તને મારી નાંખે છે શું ? મારા ધણીએ મને સાંકળમાં જકડી લીધેા છે, પણ શું થયું ? હું તો ખૂમ પાડી કહી દઉં છું. સાંભળજો ભાઈઓ ! એ તો હું પાપી રથમાં બૂલથાપ ખાધાથી વસંતસેનાને ફૂલખાગમાં લઈ ગયો હતો. ત્યાં મને ચઢાતી નથી એમ કહી ગળું દાખી મારા પાપી શેઠે એને મારી નાંખી છે ! આ ભલા શેઠે મારી નાંખી નથી. બહુ છેટું પડવાથી કોઈ સાંભળતું નથી. શું કરું ત્યારે હવે ? નાંખું છું પડતું અને એમ કરું તો જ ચારુદત્તને મારી નાંખવામાં ન આવે. આ દરવાજાની જની બારીએ થઈ પડતું નાંખું છું. હું તો મરું તો બહેતર છે, પરંતુ કુલપુત્રોરૂપી પક્ષીનું નિવાસવૃક્ષ શેઠચારુદત્ત તો ન મરે. એમ છતાં હું મરી જઈશ તો મને સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થશે. [એમ કહી પડતું નાંખે છે] અહો ! મને કાંઈ થયું નહિ. મારી બેડીઓ તો તૂટી ગઈ. હવે પેલા ચાંડલો ઢાંડી પીટે છે ત્યાં જાઉં. અરે ચાંડલો ! ઊભા રહો ! ઊભા રહો ! સચુર, સચુર !

ચાંડલો : કુણ એ ઊભા રાખે છ ?

સ્થાવરક : [“ સાંભળો લોકો ” ઇત્યાદિ ફરી બોલે છે.]

ચારુદત્ત : અહો !

• દુહો •

આવે સમય પડ્યો છું જ્યાં કાલપાશ લપટેલ
કોણ કરતો આવતો સખળ માહરી બેલ ?
તમે બધાએ આ કહે છે તે સાંભળ્યું ?

• અનુષ્ટુપ •

જરા ના મરણે ચિંતા, દોષ કેવલ કીર્તિને !
શું હું તો પછી મૃત્યુ પુત્રજન્મસમું મને !

વળી,

• દુહો •

વિના વૈર એ પાપીજન, ક્ષુદ્ર, નીચ મતિહીણ
નિજ શરથી દૂષિત થઈ મુજ યશ કરે મલિન.

ચાંડાલ : થાવરકભાઈ, ખરું કે છ કે ?

સ્થાવરક : હા, હા, ખરું કહું છું. “તું કોઇને કહી દર્શન નહીં” એમ કહી મને તો ખેડીઓ જડી મહેલના એક ખૂણામાં નાંખ્યો હતો.

[શકાર સહ્યં આવીને]

શકાર : આજ તો તીખું ને ખાટું ને ખારું ને એવુંએવું માંસ સાથેનું શાક તથા ખારસો કમોદનો ભાત ને ગોળ બધું ખાઈખાઈ ખૂબ તરપત થયા છીએ. [કાન દર્શને] પણ આ પડતા કાંસાના વાસણુએ ચાંડાલનો ખેલ સંભળાય છે. વળી આ દાંડી પીટી સાદ પાડે છે તે પણ સંભળાય છે; મને લાગે છે કે પેલા દળદરી ચારુદત્તને મારી નાંખવા લઈ જાય છે તે જોવા જઈ. મારા અદાવતીઆને મરતો જોઈ મારા કાળજને બહુબહુ કરાર થશે. એવું લોકો કહે છે તે મેં સાંભળ્યું છે કે જે માણસ પોતાના અદાવતીઆને મારી નાંખતાં જુએ તેને બીજો જનમ આપો દુખવા આવે નહિ. મેં કમળના દાંડામાં ભરાયલા કોતરતા જતા કીડાની પેઠે ચારુદત્તનો તો ભોગ લીધો. હવે તો મહેલની ઊંચી અટારી પર ચઢી મારું પરાક્રમ નિરખું. [ઉપર ચઢી જોઈને] અધધધ ! આ દળદરી ચારુદત્તને મારી નાંખવા લેઈ જાય છે તો આટલાં બધાં માણસ ભેગાં થયાં છે તો મને નરમાં નર વાસુદેવને મારી નાંખવા લઈ જાય તો કેટલાં બધાં ભેગાં થાય ! કેમ આને પેલા જગનના જનવરની પેઠે દખખણુ દશામાં લેઈ જાય છે ? અરે, કેમ મારા મહેલ આગળ દાંડી પીટી નથી ? વળી ચેટ સ્થાવરક પણ અહીં નથી. કદાચ એવું થયું ના હોય કે છૂપી વાત કોઇને કહી દીધી હોય; માટે હું ત્યાં જ જાઉં.

[ઊતરી જાય છે]

સ્થાવરક : આ એ આવ્યો ભાઈઓ, જુઓ.

ચાંડાલો : ખહી જન્મે રે લોકો, ખહી જન્મે. બાવણાં બંધ કરજે, રહતો આપજો; પેલો, ગાજોનું જ જોને શેંગડુ છે તે ગોડો આ ચાલ્યો આવે છ !

શકાર : ચલો, મારગ કરો; ખેડો, ચેટ સ્થાવરક, આવ, આવ, આપણે બે જણ જઈએ.

સ્થાવરક : ચલ, ચલ, નીચ, વસન્તસેનાને મારી નાંખીને હજુ ટાઢે નહીં પડ્યો હોય કે હવે શરણાગતજનોના કલ્પવૃક્ષજેવા ચારુદત્તને મારવા તૈયાર થયો છે !

શકાર : રતનના ઘડાજેવો હું કોઈ દિવસ સ્ત્રીને મારું કે ?

સર્વે : અરે ! તેં મારી નાંખી, તેં ચારુદત્તભાઈએ નહીં.

શકાર : કોણ એવું કહે છે ને ?

સર્વે : [સ્થાવરકને બતાવી] આ બલો માણસ કહે છે.

શકાર : [બાળુ ખસી જઈ સભય] પણ આ ચેટ સ્થાવરક મારા પાપકરમનો સાક્ષી છે. તેને કાંઈ આપણે સુખ દીધું નથી. [વિચાર કરીને] હાં ઠીક રસ્તો છે તો. [પ્રકાશ] સાંભળજો લોકો, આ ચેટ મારા ઘરમાંથી સોનાની ચોરી કરી હતી તેથી મેં એને પકડી, મારી, મારી નાંખી, બાંધી, કેદ કર્યો હતો તેની અદા રાખી જે એ બોલે છે તે સાચું છે કે ? લે બેટા સ્થાવરક હવે ! બદલી નાંખી બોલજે. [એમ કહી જાનોમાનો એક મહોર આપે છે.]

ચેટ : [લઇને] જુઓ સર્વે ! ભાઈઓ ! આ મને સોનું આપી લલચાવે છે.

શકાર : [મહોર ખેંચી લઇને] આ જ તે સોનું જેને માટે મેં એને કેદી કર્યો હતો. [ક્રોધથી] અલ્યા ચાંડાલો, જુઓ એના બરડા ઉપર એને ચોરી કરતાં મેં માર મારી મારી નાંખ્યો છે તે કદાચ તમે ના માનતા હો તો.

ચાંડાલો : [બેઠેને] બરાબર કહે છે. બળેલો નોકર શું ના કરે ?

ચેટ : ધિક્ ધિક્ ! નોકરનો અવતાર જ એવો છે; જે ખરું છે તથાપિ કોઈ માનતું નથી; આય ચારુદત્ત, મારું તો એટલું જ ગજું હતું.

[એમ કરી ચારુદત્તને પગે લાગે છે]

ચારુદત્ત : • વસન્તતિલકા •

રે ! ઊઠ દુઃખી જન, સાધુતથા તું બેલી,
નિષ્કારણ પ્રીતી ચર્ધ મુજ માંહ જેની,
કાષો પ્રયત્ન પૂર તેં મુજ મોક્ષણાર્થે,
તો ચે ન દેવ સુણતું ! શુંશું ના કર્યું તેં ?

ચાંડાલ : આ ચેટને મારીને કાઢી મૂકા આંધથી શાહેળ !

શકાર : નીકળ રાંડના, [એમ કહી કાઢી મૂકે છે] અરે ચાંડાલો, વાર કેમ કરો છો ? આને મારી નાંખો ને.

ચાંડાલ : ભિતાવળ હોય તો તમે જ મારોકન.

રોહસેન : અરે મહેતરો ! મને મારી નાંખો; એમને મૂકી દો.

શકાર : આ સપુતને પણ મારી નાંખો ત્યારે.

ચારુદત્ત : આ મૂખ જે ન કરે તે આધું, એને બધું સંભવે; માટે, દીકરા ! તું જ તારી બા પાસે.

રોહસેન : ત્યાં જઈ ને શું કરું ?

ચારુદત્ત : • ફુહો •

જ તું કોઈ આશ્રમે લઈ તુજ માત તુરંત,

ના પિતૃદોષથી પુત્ર ! તુજ આણીશ આવો અંત.

[વિદૂષકને] માટે પ્રિય મિત્ર, આને લઈ ને તું જ.

[વિદૂષક : પ્રિય મિત્ર ! આખરે તમે એમ જ જાણ્યું કે તમારાથી છૂટો પડી હું પ્રાણુ ધારણુ કરીશ ?

ચારુદત્ત : તારું આયુષ્ય હોય ત્યાં સુધી પ્રાણુ ત્યાગ કરવો એ ઉચિત નથી.

વિદૂષક : [સ્વાગત] ઉચિત તો નથી જ. પરંતુ પ્રિય મિત્રથી છૂટા પડી મારા પ્રાણુ ધારણુ કરવાને હું શક્તિમાન જ નથી; માટે આ બાળકને એની માને સોંપી આવી પછી આત્મઘાત કરી પ્રિય મિત્રની પાછળ જાઉં. [પ્રકાશ] પ્રિય મિત્ર, જલદીથી એને લઈ જાઉં છું. [એમ કહી ચારુદત્તને મળે વળગી વારંવાર પગે લાગે છે. રોહસેન ચેતોરોતો પગે લાગે છે.]

શકાર : અરે, તમને કહું છું કે આ છોકરા સુધ્ધાંત ચારુદત્તને મારી નાંખો.

[ચારુદત્ત અતિશય લચ્ચીત થાય છે]

ચાંડાલ : રાજજનો એવો કાંઈ અમને હકમ નથી કે પોરીઆને પણ સારુદત્ત હાથે મારી નાંખવો. જતો રહે અલ્યા પોરીઆ, જતો રહે આંધથી.

[છોકરાને કાઢી મૂકતાંમૂકતાં]

આ તીજીં ચકલું આયું. ચલ હેંડ, પીટ દોડી.

[દોડી પીટી સાદ પાડે છે]

શંકર : [સ્વાગત] આ શહેરના લોકો કોઇ માનતા નથી; [પ્રકાશ]
અહ્યા ચારુદત્તીઆ ! પોરીઆ ! આ લોકો ખરું માનતા નથી; માટે ખોલ,
તારી જ જીભથી ખોલ કે મેં વસન્તસેનાને મારી નાંખી, ખોલ !

[ચારુદત્ત છનોમાનો હોયો રહે છે]

શંકર : અહ્યા ચાંડાલ માણસો ! એ ખોલતો નથી તો આ તમારા
હોલના જૂના વાંસના દોડીઆથી મારીમારી એને ખોલાવો.

ચાંડાલ : [દોડીઓ ઝગમગી] ખોલ, સારુદત્ત, ખોલ.

ચારુદત્ત : [સકરુણ]

• ઉપજાતિ •

આ દુઃખના સાગરમાં ખૂડેલ

તથાપિ ન ત્રાસ મને, ન ખેદ;

જનાપવાદાગ્નિ મને દહે છે,

પ્રિયા હણી એમ સહુ કહે છે.

શંકર : ખોલ ફરીથી એ ને એ.

ચારુદત્ત : નગરવાસી બાઈઓ !

• દુહો •

ડરી ન પરલોકથી જરા મેં પાપીએ આજ

મારી અરે સાક્ષાત રતિ ! પછી કહે નર આ જ.

શંકર : મારી નાંખી, મારી નાંખી !

ચારુદત્ત : એમ, એમ, હવે છે કંઈ ?

એક ચાંડાલ : અહ્યા, ધા કરવાની વારી તો આજ તારી છે.

બીજો : અહ્યા, તારી.

પ્રથમ : હેંડ, ગણતરી કરીએ ત્યારે.

[સંભારી ગણતો હોય તેમ કરીને] અહ્યા, કદાચ મારી વારી હોય
ત્યારે તો તું ઝિભો રહે, વાર કર.

બીજો : શાને કાળ ?

પ્રથમ : મારો બાપ મરતાંમરતાં કહી જ્યો છે કે તારી કદાચ વાત હોય ત્યારે ગનેગારને મારી નાંખતાં ઊતાવળ ના કરવી.

બીજો : શાને કાળ ?

પ્રથમ : અરે ફેર્ષ બહુ મનીષ ગનેગારને રૂપીઆ આપી વેચાતો લે, રાજાને ઘેર દીયરો અવતરે તારે બધા ગનેગારને વધામણાને દાઉં છોડી દે, હુણી કે તરવાર લાજી જાય તારે વેમધને ગનેગારને છોડી મેલે, અને રાજાને ફેર થાય ત્યારે બધા ગનેગારને છોડી મેલે. એવું થાય.

બીજો : હેં ! હેં ! રાજામાં ફેર થાય ?

પ્રથમ : અલ્યા, હેંડ, હેંડ, આપણે વારીની ગણતરી કરીએ.

શકાર : બસ, જલદી મારી નાંખો ચારુદત્તને. [એમ કહી ચેટ સ્થાવરકને લેઈ બાજુ પર એકાંતે ઊભો રહે છે]

એક ચાંડાલ : બલા સારુદત્તભાઈ, રાજાનો હુકમ ગનેગાર છે, અમે નેચ જાત નથી; માટે જોને હંભારવું હોય તેને હંભારી લે.

ચારુદત્ત :

• સવૈયા •

વૈરીતણે વચને વિધિનાથી કલંકી થયો જગજાહર જો,
ધમ પરંતુ કદાપિ કંઈ મુજ બાકી હશે ભૂમિ ઉપર જો,
જ્યાં મનમાની રહે સ્વરગે હરિ ! માહરું સત્ય સદા તરજો !
ત્યાં રહો આત્મ સ્વભાવ પ્રમાણુ કલંક પ્રિયા ! હરજો, હરજો !
કહો, મારે ક્યાં આગળ જવાનું છે ?

ચાંડાલ : [આગળ બતાવીને] અલ્યા, આ જ દખણિયું મહાણુ તો. એને દેખતાંવાંત જ ગનેગારના તો પરાણુ જ વફૂટી જાય છે. અલ્યા, આ જો, જો, પેલું મડદું અડધું દૂળીએ ચઢ્યું છે ને અડધું મોં શિયાળવાં તોણુ છે તે જાણુ એનું ડાચું ખડખડ અહતું હોય એમ દેખાય કના ?

ચારુદત્ત : હાય ! અંત આવ્યો મજ મંદભાગ્યનો !

[અતિશય શોકથી બેસે છે]

શકાર : ચારુદત્તીઆને મારી નાંખતાં હું જોઈશ નહીં ત્યાં સુધી બસ હું અહીંથી જવાનો જ નહીં. [આમતેમ ફરી જોઈને] કેવો બેઠો છે !

ચાંડાલ : વ્યમ, બીક લાજી ?

ચારુદત્ત : [એકદમ ભીડીને]

• અનુક્રુપ •

જરા ના મરણે ચિંતા, દોષ કેવલ કીર્તિને !

શુદ્ધ હું તો પછી મૃત્યુ પુત્રજન્મસમું મને !

[ફરીફરી બોલે છે]

ચાંડાલ : બાપુ સારુદત્ત ! ગગનમાં વહનાર શરજઅંદર પણ દખમાં પડ
છ તો આપણે મરતલોક મોંનવળતની શી વશાત ? એ તો કોઈ પડે છે,
કોઈ ભડે છે; માટે કાળજે હેંમત રાજ. [બીજા ચાંડાલને] અલ્યા, આ
ચોથું ચકલું આયું; પીટ દોંડી ને પાઞ્ય હાદ.

[પ્રથમની માફક સાદ પાડે છે.]

ચારુદત્ત : હાય, પ્રિયા વસન્તસેના !

• પુષ્પિતાગ્રા •

શશીવિમલમયુષ્મશુભદન્તી !

સુરુચિરવિદ્રુમસન્નિભાધરોષ્ઠી !

તવ વદનપિયૂષ ચારુ ચાખી

અપકીરતીરૂપ કેમ વિષ પીઉં ?

[ગભરાયલી વસન્તસેના તથા ભિક્ષુનો પ્રવેશ થાય છે.]

ભિક્ષુ : અહો ! કંઠકાણે થાકી ગયેલી વસન્તસેનાને તાજી કરી અહીં
લાવતાં પેલા મઠની મુખ્ય આરગ્ગએ મારા ઉપર બહુ ઉપકાર કર્યો.
ઉપાસિકા, હવે હું તને ક્યાં લઈ જાઉં ?

વસન્તસેના : આયં ચારુદત્તને જ ઘેર. એમનાં દર્શન કરાવી અંદ્ર-
દર્શનથી કુમુદિનીવત્ મને આનંદ પમાડો.

ભિક્ષુ : [સ્વગત] કયે રસ્તે જાઉં ? રાજમાર્ગે જ જાઉં. ઉપાસિકા,
ચાલ, આવ, આ રાજમાર્ગે. [માણસોની ગરબડ સાંભળીને] આ
રાજમાર્ગમાં માણસોનો આટલો બધો શોરબકાર શાનો સંભળાતો હશે વારુ ?

વસન્તસેના : [આગળ જોઈને] આ આગળ આટલી બધી

માણસોની બીડ શાની ! આર્ય, શાની હશે તમને ખબર છે ? અનેક જાતિઓનો આ ઉજ્જયિનીની ભૂમિ ઉપર ભાર ભરાયો છે.

ચાંડાલ : આ પાંચમું ચકલું. ચાલ, દોંડી પીટ અને પાણ્ય હાદ. સારુદત, હેમત રાછ હવે, ડરેશ નહોં, થોડી જ વારમાં મારી નોંધીએ છીએ હવે.

[દોંડી પીટ છે]

ચારુદત : હાય ! ભગવતી ! મારી કુલદેવતા !

ભિક્ષુ : [સાંભળી ગભરાઈને] ચારુદ-તે તને મારી નાંખી માટે તેમનો વધ કરવા લઈ જાય છે તેની દોંડી પીટાય છે તે સાંભળી ઉપાસિકા ?

વસન્તસેના : [ગભરાયલી] હાય હાય રે ! મુજ નિર્ભાંગીને માટે પ્રિય ચારુદ-તનો વધ થાય છે ! હાય ! જલદી, જલદી, મને રસ્તો બતાવો !

ભિક્ષુ : ઉપાસિકા, ઊતાવળ કર, ઊતાવળ, આર્ય ચારુદ-તને જીવતા રાખવાને માર્ગ મૂકા ભાઈઓ, માર્ગ મૂકા !

વસન્તસેના : માર્ગ મૂકા, માર્ગ !

ચાંડાલ : આપુ સારુદ-ત, અમારા ધણીનો હુકમ ગનેગાર છે ! માટે જે હંભારવુ હોય તે હંભારી લે.

ચારુદ-ત : હવે વધારેથી શું ?

• સવૈયો •

વૈરીતણે વચને વિધિનાથી કલંકી થયો જગજાહેર જો,

ધર્મ પરંતુ કદાપિ કંઈ મુજ આડી હશે ભૂમિ ઉપર જો,

ન્યાં મનમાની રહે સ્વરગે હુરિ ! મારું સત્ય સદા તરજો !

ત્યાં રહી આત્મ સ્વભાવ પ્રમાણ કલંક પ્રિયા ! હરજો, હરજો !

ચાંડાલ : [ખડ્ગ ખેંચીને] ભાઈ સારુદ-ત ! ટટાર થઈ બરાબર ઊભો રહે, એક જ હપાટે હુરંગમાં લઈ જઈએ છીએ.

[ચારુદત સ્વસ્થ ટટાર થઈ ઊભો રહે છે.]

ચાંડાલ : [ખડ્ગ મારવાને ઊગામે છે પણ હાથમાંથી પડી જાય છે તે જોઈ] હેં આ શું ! બરાબર શપાટામાં તોણી, મૂઠમ્મ બરાબર હજજડ

ઝાલી છે પણ કડકડકડ કરતી તરવાર હાથમાંથી ચ્યમ પડી જાય છે !
ન્યારે આમ થ્યું તારે તો સારુદ-તભાઈ પાછા જીવતા રહે જાણુ છ, જે
માતા વીધવાશ્ચણી ! સારુદ-તભાઈને જીવતા રાછેશ તો બધી ચોંડાળાંની
જાત ઉપર માતા ! તે મહેર કરી એમ મેનિશ.

બીજે ચાંડાલ : કરી નાંછને ભાઈ, આપણને જે હકમ હોય તે.

પ્રથમ : હેંડ, ફરીએ.

[બન્ને ચારુદ-તને શૂળાએ ચઢાવવા તૈયાર થાય છે.]

ચારુદત :

• સવૈયો •

વૈરીતણે વચને વિધિનાથી કલંકી થયો જગજાહેર જો,

ધર્મ પરંતુ કદાપિ કંઈ મુજ બાકી હશે બૂમિ ઉપરજો

ન્યાં મનમાની રહે સ્વરંગે હરિ ! માહરું સત્ય સદા તરજો !

ત્યાં રહી આત સ્વભાવ પ્રમાણુ કલંક પ્રિયા ! હરજો, હરજો !

ભિક્ષુ તથા વસન્તસેના : [શૂળાની તૈયારી જોઈને] સખુર કરો,
ભાઈઓ ! સખુર કરો !

વસન્તસેના : જેને વારતે આપ્યું ચારુદ-તનો વધ થાય છે તે
અભાગિની આ રહી હું ! સખુર ! સખુર !

ચાંડાલ : [જોઈને] અહ્યા, આ કુણુ દોડતીદોડતી આવે છે ? વસ્તર
વખરાય છે ને મોંઘાના વાળ છૂટી ન્યા છ અને શખર શખર કહે છે.

વસન્તસેના : આ શો ગજબ આપ્યું ચારુદ-ત ?

[ચારુદ-તની છાતીમાં જઈ પડે છે.]

ભિક્ષુ : આ શું આપ્યું ચારુદ-ત ? [ચારુદ-તને પગે પડે છે]

ચાંડાલો : [સભય પાસે જઈને] શું વસન્તસેના ? સારુદ-તશેઠને અમે
હજુ મારી નોંછ્યા નથી !

ભિક્ષુ : [બિડીને] અરે, ચારુદ-ત જીવે છે ?

ચાંડાલ : હજી તો હો વરહ જીવશે !

વસન્તસેના : મને પણ જીવતી રાખી !

ચાંડાલ : તારે આ બધી હજીકત મોટો જગન કરનાર રાજાને જઈને
કહી આવીએ, હેંડ.

[ચાંડાલો જવા માંડે છે.]

શકાર : [વસન્તસેનાને જોઈને ખીતોખીતો] કોણ રાંડ ? જીવતી રહી ? મારો તો જીવ જીડી ગયો ! નાસી જઈ. [નાસી જાય છે.]

ચાંડાલ : આપણને તો રાજનો હકમ છે કે જેણે વસન્તસેનાને મારી નાંખ્યાં હોય તેને મારી નાંખજો; માટે હેડો, આપણે પણ પેલા રાજજના હારાની પછવાડે જ ના.

[ચાંડાલો જાય છે.]

ચારુદત્ત : [સવિસ્મય]

• ફુહો •

ગળા ઉપર તો શ્વ છે, મૃત્યુમુખ પડેલ
કોણ કરંતી આવતી સખળ માહરી બેલ ?
નયમ વિણ વૃષ્ટિ બળે કૃષણ, તે ઉપર ધરી મ્હેર
કોણ વૃષ્ટિ વરસી સુખદ કરવા લીલાલ્હેર ?

[વસન્તસેનાને નીહાળીને]

• ઉપજાતિ •

વસન્તસેના અપરા મળી ? કે
શું સ્વર્ગથી સત્વર ઊતરી કે ?
આન્તિમયું અંતર શું વિશેષે
વસન્તસેનામય સર્વ દેખે !
વસન્તસેના શું હજુ જીવે છે ?
કે માહરા જીવનરક્ષણાયે
આવી અહીં સ્વર્ગથી પ્રેમધન્યા
વસન્તસેનારૂપ ધારી અન્યા !

વસન્તસેના : [આંખમાં અશ્રુસહિત જીડીને] આય ચારુદત્ત ! એ જ
હું પાપિણી જેને વાસ્તે તમને આવી અયોગ્ય દશામાં મડવું પડ્યું.

[નેપથ્યમાં સર્વ લોકો]

આશ્ચર્ય છે ! આશ્ચર્ય છે ! વસન્તસેના જીવે છે !

આરુદ્ધ-ત [સાંભળી એકદમ ભઠી સ્પર્શસ્પુષ્પ અનુભવતો હોય તેમ સહય]
ધારી વસન્તસેના ! તું જ ?

વસન્તસેના : તે જ હું મંદભાગિની !

આરુદ્ધ : [નીહાળી ભેધને] નક્કી વસન્તસેના જ ? [હરખાતાં]

• દુહો •

ક્યાંથી મૃત્યુવશ સમય વિલાસમી વિશેષ

ઉર પર કરતી આવતી અશ્રુધારઅભિષેક ?

પ્રિયા વસન્તસેના !

• ઉપજાતિ •

તારે નિમિત્તે જ વિપત્તિવાન

તે દેહ તારાથી જ મુક્ત માન !

પ્રભાવ કેવો પ્રિય સંગતિનો ?

કો નામ ધારે મૃત દેહ પાછો ?

વળી પ્રિયે, જો, જો,

• વસન્તતિલકા •

તે રક્ત વસ્ત્ર વર, તેહ જ માલ ધાર્યાં,

કાન્તાગમેથી વર વઠ શું શોભનારાં !

આ ઢોલનાદ વધકારણુ જેહ વાજે

વાદિત્ર આજ શુભ લગ્નપ્રસંગ વાજે !

વસન્તસેના : આટલા બધા ચતુર થઈને આ પીડાના ભોગ શી રીતે
થઈ પડ્યા ?

આરુદ્ધ : પ્રિયા, મેં તને મારી નાંખી હતી !

• દુહો •

પૂર્વ જન્મના વૈરથી મારે અરિ બલવાન;

નરકગતિ ના ભોગિયે ? દીધું દુઃખ મહાન.

વસન્તસેના : [કાને હાથ ઢઈને] ખોટી વાત છે. પેલા પાપી રાગના
સાળાએ મારી નાંખી હતી.

આરુદ્ધ : [ભિક્ષુને ભેઈને] આ ભાઈ કેણુ છે ?

વસન્તસેના : પેલા આયેં મારી નાંખી હતી; આ આયેં જીવતી કરી !

ચારુદત્ત : આપ પરોપકારથી બંધુભાવ ધરાવનાર કોણ છો ?

લિલ્હુ : આપે મને ના ઓળખ્યો ? હું આપની પગચાંપી કરનારો નોકર હતો તેને જુગાર રમવામાં જુગારીઓથી પકડાયલું આપનું માણસ જાણી આ ઉપાસિકાએ પોતાનો દાગીનો આપી વેચાતો લીધો છે. આ આર્યા રથમાં ફેરફાર થઈ જવાથી પુષ્પકરંડ બાગમાં આવી ચઢી, ત્યાં પેલા દુષ્ટે “ મને કેમ વધારે ગણતી નથી ? ” એમ માની ગળું દબાવી મારી નાંખેલી મેં દીઠી.

[નેપથ્યમાં માણસોની ગરબડ થાય છે.]

• સવૈયો •

દક્ષતણો મખ ભંગ કર્યો હુરે તે વૃષકેતુ કૃપાળુ થયો !

કૌંચતણો વર વૈરી ષડાનન આજ ખરો જયકારી થયો !

વૈરી વિના વર આયંક વીર પ્રતાપી મહા મહીપાલ થયો !

જેમ હિમધ્વજ ધોરી ધુરંધર દુર્જાટિનો ગિરિરાજ થયો !

[શર્વિલક એકદમ આવે છે.]

શર્વિલક :

તે નૃપપાલક દુષ્ટ મહા હણી, આયંકને અભિષેક કરાવી,

છે જ નિદેશ નૃરાધિપનો જઈ ચારુદત્ત પ્રિય લાવું છોડાવી;

તે નૃપપાલકની ગતિ સૈન્ય અને વળી મંત્રી વિના થઈ આવી,

ભૂપતિઆયંક ઈન્દ્રસમાન વિરાજિત આજ હસો જસ લાવી.

[આગળ જોઈને] આ લોકોનું ટોળું ભરાયું છે તે જ બધી એ ગરબડ

હરો. આયં ચારુદત્ત જીવતા રહે એવા રાજાધિરાજ આયંકનો મનોરથ

સફલ થશે ? [ઊતાવળોઊતાવળો જઈને] દૂર રહો મૂરખાઓ, દૂર રહો.

[જોઈને સહર્ષ] ચારુદત્ત જીવે છે ? ચારુદત્ત વસન્તસેનાની સાથે વિરાજે

છે ? નિશ્ચય મારા માલીકના મનોરથ પૂર્ણ થયા જ !

• વસન્તતિલકા •

નોકાસમાન શીલગુણવતી પ્રિયાયે

તાર્યો મહાન દુઃખસાગરથી હવે એ

હું આજ પૂણું નિરખું જન સાધુ વારુ,
જ્યોત્સ્ના સહે ગ્રહણમુક્ત શશાંક ચારુ !

પરંતુ મેં એમનો ગુનો કરી મહાપાતક કયું છે કે એમની પાસે શી
રીતે જઈ શકું ? અથવા નમ્રતા હમેશાં શોભે જ છે.

[આરુદ્ધ પાસે જઈને હાથ જોડી] આય આરુદ્ધ !

આરુદ્ધ : આપ કોણ છો ?

શવિંલક :

• દુહો •

કાચી આપનું ભવન ને ચોરી અનામત સાર;

તે પાપી હું નીચ જન, શરણ તમે આ વાર.

આરુદ્ધ : મિત્ર ! એમ ન બોલ. એ તો તું તારો વિવેક બતાવે છે.

[એમ કરી કંઠે વળગાડે છે.]

શવિંલક : વળી

• દુહો •

તે આયક ગુણી નૃપતિ જે માન કુલીન જનપાલ,

તેણે યશ પશુસમો વધ નૃપપાલક કીધ.

આરુદ્ધ : શવિંલક. જેને રબારીવાડામાંથી વિના કારણ પકડી
મંગાવી પાલકે બંધીખાનામાં નાખ્યા હતા અને તેં છૂટા કર્યા હતા તે જ
આયક કે ?

શવિંલક : હા, આપે બરાબર કહ્યું.

આરુદ્ધ : કીક ત્યારે તો હું ધણો ખુશ થયો.

શવિંલક : પ્રતિષ્ઠાપાત્ર થયેલા તમારા મિત્ર આયકે વેણાતટે
કુશાવતીમાં ઉજ્જયિનીનું રાજ્ય તમને સોંપ્યું છે એ તમારા પ્રિય મિત્રની
પ્રથમ વિનંતિ છે. [ફરી આવીને] અરે ! આ પેલા પાલકના દુષ્ટ સાળાને
લઈ આવો અહીંઆં.

નેપથ્યમાં : શવિંલકનો જેવો હુકમ.

શવિંલક : આય ! રાજ આયક વિનંતિ કરે છે કે તમારા કરેલા
ગુણવડે મેળવેલું આ રાજ્ય છે માટે તેનો ઉપભોગ કરો.

ચારુદત્ત : મારા કરેલા ગુણવડે રાજ્ય મેળવાયું છે ?

[નેપથ્યમાં આવરે રાજસાળા, આવરે ! કરેલા કરમનું ફળ ભોગવ.]

[પાછળ હાથ બાંધ્યા છે તેમ માણસો શકારને પકડી લાવે છે]

શકાર : અરરર ! છૂટી ગયેલા અને દૂર નાસી ગયેલા ગધેડા કે કૂતરાને બાંધી આણે તેમ મને તો બાંધી આણ્યો છે ! આ રાજના સાળા તો ચારે તરફથી જકડાયા છે ! હવે કોને શરણે જઈ ? અથવા શરણે ગયેલાને જે બચાવે છે તેની જ પાસે જઈ. [ચારુદત્ત પાસે જઈને] ચારુદત્ત, મને બચાવો ! [પગે પડે છે]

[નેપથ્યમાં : ચારુદત્તભાઈ, એને જવા દો, અમે મારી નાંખવાના એને]

શકાર : [ચારુદત્તને] ભાઈ, તમે અશરણુશરણુ છો ; મને જીવતો રાખો.

ચારુદત્ત : [દયા લાવીને] શરણાગતને કંઈ ભય નથી, ભય નથી.

શર્વિલક : [ક્રોધથી] અરે ! ખેંચી લાવો એને ચારુદત્ત પાસેથી.

[ચારુદત્તને] બોલો આ પાપીનું હવે શું કરવું છે ?

• દુહો •

બાંધી ખેંચી જઈ કો જ્ઞાન મુખે ખવરાવું ?

શક્તી ઉપર ચઢાવું ? કે કરવત શિર મૂકાવું ?

ચારુદત્ત : ભાઈ, હું કહું તે તમે કરશો ?

શર્વિલક : એમાં શો શક છે ?

શકાર : ઉદાર ચારુદત્ત, હું શરણાગત છું, મને જીવતો રાખો, જીવતો રાખો. જે તમને ધટે તે કરો, ફરીથી આવું કોઈ દિવસ નહીં કરું.

[નેપથ્યમાં નગરજનો]

મારી નાંખો, મારી નાંખો એને ! પાપી શું કરવાને જીવે ?
[વસન્તસેના ચારુદત્તના ગળામાંથી વધ કરતી વખતની પુષ્પમાલા બિતારી લઈ શકારના ગળામાં ફેંકે છે.]

શકાર : અંરે દાસીપુતરી ! મહેરબાની રાખ મારા ઉપર, કૃપા કર. હવે ફરીથી તને મારી નહીં નાંખું, મને જીવતો રાખ.

શર્વિલક : ચાલો બાજુ રહો, બચાવ ચારુદત્ત ! આ પાપીનું હવે શું કરવું છે ?

ચારુદત્ત : હું કહું તે કરશો ?

શર્વિલક : એમાં સદેહ શો ?

ચારુદત્ત : સત્ય કહો છો ?

શર્વિલક : સત્ય જ.

ચારુદત્ત : ત્યારે આને જલદીથી—

શર્વિલક : મારી નાંખું ?

ચારુદત્ત : નહીં, નહીં, મૂકી દો. એને.

શર્વિલક : કેમ વારુ ?

ચારુદત્ત : અપરાધ કરીને શરણાગત પગે પડતા શત્રુને શસ્ત્ર વતે હજીવો નહીં.

શર્વિલક : એમ હોય તો કૂતરાને ખવરાવી દઇએ ?

ચારુદત્ત : નહીં, નહીં, શત્રુને ઉપકારથી હજીવો જોઇએ.

શર્વિલક : આશ્ચર્ય છે ! ત્યારે શું કરું તે કહો, બાઈ.

ચારુદત્ત : ત્યારે મૂકી દો એને.

શર્વિલક : આ મૂકી દીધો.

શંકાર : હેં ! હેં ! હું જીવતો રહ્યો, જીવતો રહ્યો, જીવતો રહ્યો !

[બધા માણસો સાથે નય છે.]

[નેપથ્યમાં માણસોનો શોરબકાર થાય છે]

[ફરીથી નેપથ્યમાં]

આ આર્ય ચારુદત્તની પત્ની ધૂતા પગલે વસ્ત્ર અટવાય છે અને પોતાના બાલકપુત્રને ફેંકી દેતી, આંખોમાંથી આંસુ વરસાવતી, લોકો વારે છે તથાપિ ન માનતાં આ સળગાવેલા અગ્નિમાં પ્રવેશ કરે છે !

શર્વિલક : [સાંભળી નેપથ્ય બહારી જોઈને] કાં અંદનક, અંદનક, શું છે ? શું છે ?

અંદનક : [આવીને] કેમ રાજમહેલની દક્ષિણે લોકોની જખરી બીડ થઈ છે તે જોતા નથી બાઈ ? [એમ કહી "આ આર્ય ચારુદત્તની સતી પત્ની ધૂતા" ઇત્યાદિ ફરી કરી બતાવે છે] મેં સતી ધૂતાને કહ્યું તો ખરું કે બાઈ, સાહસ મા કરશો, ચારુદત્ત જીવે છે; પરંતુ દુઃખમાં ગરક થયેલાં હોવાથી કાણુ સાંભળે અને કાણુ માને ?

ચારુદત : [ઉદ્વેગથી] હાય વ્હાલી ! હું જીવતે છતે તેં આ મું
માંડ્યું છે ?

[જો'એ જોઈ મોટા નિઃશ્વાસ મૂકી]

• વસંતતિલકા •

રે ! નારી ! ચારુચરિતે ! નહિ જો કદાપિ
તારાં ચરિત્ર પૃથિવીતલયોગ્ય વ્હાલી !
તો ચે મહાન પરલોકનું સુખ તારે
ત્યાગી પતિ, સતી ! ઉચિત નથી લગારે !

[મૂર્ચ્છા પામે છે.]

શાવિંલક : અહો ! આ પણ વિદ્ધ !

• દુહો •

પણે જવું છે ઝડપથી, આપ' મોહગત અમ;
પ્રયત્ન સહુ નિષ્ફળ ગયા જણાય છે સર્વત્ર.

વસન્તસેના : ધીરજ ધરો, વ્હાલા, ધીરજ ધરો. ત્યાં જઈને આપાને
જીવતી રાખો, ધીરજ હારી જવાથી મોટો અનર્થ થવાનો સંભવ છે.

ચારુદત : [સ્વસ્થ થઈ એકદમ બીડીને] હાય ! પ્રિયા ! ક્યાં છે ? મને
ઉત્તર આપ.

ચન્દનક : આણી તરફ બાઈ, આણી તરફ.

[સર્વે પરિક્રમણ કરે છે.]

[ધૂતાના વસ્ત્રનો છેડો રોહસેન ખેંચે છે અને પાછળ વિદૂષક તથા રહનિકા
છે એમ પ્રવેશ થાય છે.]

ધૂતા : [રોતીરોતી] બેટા, હવે મને મૂકી દે. મારા મનોરથમાં વિદ્ધ
ન કર. આપ'પુત્રનું અમંગલ મારે કાને પડશે એ મને મોટો લાય છે.

[એકદમ ઝડપથી છેડા છાકરાના હાથમાંથી છોડાવી દઈ સળગતી ચીતા તરફ
જાય છે.]

રોહસેન : માડી ! તું મને બિછેરજો, તું મારા સામું જો, તારા વિના
મારાથી કેમ જીવાશે ?

વિદૂષક : પોતાના પતિ સિવાય ચિતામાં પ્રવેશ કરવો એ બ્રાહ્મણીને માટે મોટું પાપ છે એમ ઋષિઓનું વચન છે.

ધૂતા : પાપ બહુ સારું છે, પરંતુ આયપુત્રનું અમંગલ કાને સાંભળવું એ વધારે ખોટું છે.

શર્વિલક : [આગળ જોઈને] આપ્યાં અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવાની તૈયારી જ કરી રહ્યાં છે, બાઈ, ચાલો, ઊતાવળ કરો.

[આરુદત ઊતાવળો જાય છે.]

ધૂતા : રદ્ધનિકા, સંભાળજે મારા વહાલા આગકને. એને લેઈ તું જા બા. હવે હું મારું ઇચ્છિત કાર્ય કરું.

ચેટી : [રેતીરેતી] હું તો આપનો હુકમ જ પાળતી આવી છું; માટે તમારી ચાકરી કરવા તમારી પાછળ આવીશ.

વિદૂષક : [આવેગથી] ઇચ્છિત કાર્ય કરવાવાળાએ બ્રાહ્મણને આગળ કરવો જોઈએ; માટે તમારા કર્મમાં આગળ હું થઈશ.

ધૂતા : આ બન્ને જણુ મારું માનતાં નથી ત્યારે ખેટા, તું તારી મેળે જ તારું પાલન કરજે. તિલોદકની અંજલી આપી મારો મોક્ષ કરજે. પુત્રના હાથની તિલોદકની અંજલીથી વધારે મનોરથ શો હોય ? ખેટા, તારા પિતા શું તારું પાલન નહિ કરે ?

ચારુદત : [સાંભળીને એકદમ ત્યાં જઈ] વહાલા દીકરાનું હું જ પાલન કરીશ. [એમ કહી બાળકને ઈચ્છી લઈ પોતાની છાતીએ ચાંપે છે.]

ધૂતા : અહો, આયપુત્રના જ ખોલ જણાય છે. [ફરી જોઈને સહર્ષ] અહો ! એ તો આયપુત્ર જ. મારા હર્ષનો પાર ન રહ્યો !

રોહસેન : [જોઈને સહર્ષ] હે ! પિતા મને ગળે વળગાડે છે ? માઠી, તારો ખોલ પળ્યો : પિતા મારું પાલન કરે છે. [એમ કહી આરુદતને ગળે વળગી પડે છે.]

ચારુદત : [ધૂતાને]

• ઉપગતિ •

હા ! પ્રેયસી ! પ્રીતમ વિઘ્નમાન,
આ શું કઠોર વ્યવસાયમાન ?

અંબોજિનીલોચન શું વિરામે
જહાં સુધી સૂર્ય ન અસ્ત પામે ?

ધૂતા : આયંપુત્ર, એ તો અચેતન જડ છે.

વિદ્વષક : [જોઈને સહર્ષ] આ જ આંખો શું પ્રિય મિત્રને જુએ
છે ? અહો ! સતીનો મહિમા કેવો છે કે બળી મરવાને તૈયાર થયેલી છતાં
પતિનો સમાગમ થયો ! [આરુદતને] જયજયકાર ચાઓ પ્રિય મિત્રનો !

આરુદત : ભાઈ, આવ. [બેઠે છે]

રદનિકા : અહો ! નસીબ પલટાયું ! દુઃખના દિવસો ગયા ! આયં,
પાથે લાગું !

[આરુદતને પગે લાગે છે.]

આરુદત : [રદનિકાની પીઠ ઉપર હાથ દઈને] ઊઠ, રદનિકા ! [એમ
કહી દ.કાઢે છે]

ધૂતા : [વસન્તસેનાને જોઈને] બહેન, તમે કુશલ છો ?

વસન્તસેના : હમણાં જ કુશલ છું.

[બે જણી સામસામી બેઠે છે.]

શર્વિલક : આપણું બધું મિત્રમંડળ જીવતું રહ્યું ભાઈ !

આરુદત : તમારી જ કૃપાથી.

શર્વિલક : આપ્યાં વસન્તસેના, રાજ્યએ કૃપાવંત થઈ તમારા
નામને 'વધૂ' એ શબ્દ લાગુ કર્યો છે.

વસન્તસેના : હું કૃતાર્થ થઈ !

શર્વિલક : [વસન્તસેનાનું મસ્તક ઢાંકીને આરુદતને] હવે આ ભિક્ષુને
માટે શું કરવું છે ?

આરુદત : સાધુ ! આપને વધારેમાં વધારે શું પ્રિય છે ?

ભિક્ષુ : સર્વ કંઈ અનિત્ય છે, ક્ષણભંગુર છે, મિથ્યા છે !

આરુદત : મિત્ર, આનો વૈરાગ્ય દૃઢ છે; માટે આ રાજ્યના સર્વ
અપાશ્વરાઓના એ ઊપરી થાય.

શર્વિલક : જેવી આજ્ઞા !

ભિક્ષુ : મનગમતું જ થયું.

વસન્તસેના : મારા ઉપર પણ ઉપકાર કરી જીવતી રાખી.

શર્વિલક : ક્ષમાવરકને માટે શું કરવું ?

ચારુદત્ત : બલા દીલના પરોપકારી પુરુષ ! હવેથી તારે દાસપણું ન કરવું. પેલા ચાંડાલો હવેથી સર્વ ચાંડાલોના ઊપરી થાય. ચન્દનક રાજ્યની સર્વ સેનાઓનો અધિપતિ થાય અને આ રાજસાળો શકાર જેવી સ્થિતિમાં હોતો તેમ મોજમઝામાં રહે !

શર્વિલક : સર્વ આપની મરજી મુજબ થશે; પરંતુ આને તો મૂકી દો, એને હું મારી નાંખું.

ચારુદત્ત : શરણાગતને અભય છે ! શત્રુએ અપરાધ કર્યો હોય તો તેને ઉપકારથી હણીએ.

શર્વિલક : ત્યારે કહો હવે, આપનું હું શું પ્રિય કરું ?

ચારુદત્ત : આથી કંઈ વધારે પ્રિય છે ?

• શિખરિણી •

થઈ શુદ્ધિ મારા ચરિતતણી સર્વત્ર જગતે,
કર્યો છૂટો આને, શરણાગત વૈરી યદપિ એ;
થયા સર્વ શત્રુ પ્રિય સુહૃદના નિમૂંલ વળી,
અહો ! બાધી પૃથ્વી અમલ ચલવે આયક અહીં.

મળી પાછી વહાલી, પ્રિય સુહૃદના સન્નજન ! તમે,
કહો એથી યે શું અધિક પ્રિય મારે મન ગમે ?

પરંતુ કાંઈકે અગમ વિધિનું બોધન થવા
પ્રિયાપ્રેમે પ્રાપ્ત જગતતણી યુકતી સમજવા.

• સવૈયા •

કોઈક તુચ્છ બનાવી તવંગર, કોઈકને સુખસાગર રેલે !
કોઈકને કરી ઉચ્ચથી નીચ, મહાદુઃખને દરિયે કંઈકેલે !

સૂચન મારું કરે ચઢતીપડતી થતી નીમ સદા નિરમેલે,
આ ઘટમાલસમાન વિધિ ખલકે ખૂબ નિત્ય નિરંતર ખેલે !

તથાપિ સર્વદા એવું હજો કે

• સવૈયા •

દૂધભરી સહુ માય ! વસુમતી અનભરી રસપૂરી રહો !
 યોગ્ય સમે વરસો વરસાદ ! સદા સુખકારી સમીર વહો !
 પ્રાણીતણે મન મોદ રહો ! દ્વિજસન્ત સહુ ધનવાન રહો !
 ધર્મનું ધૂંસરું ધારી ધરાપતિ વૈરી વિના મહીપાલ રહો !

[સર્વે જાય છે.]

મૃચ્છકટિક : અંક દસ

અમ્મનો

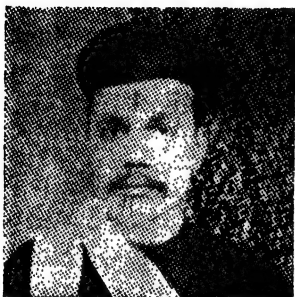
- ૧ નાટકનો દેશકાળ તમને કયા સૈકાનો લાગે છે ?
- ૨ નાટકના આ અંકના પ્રસંગનું વર્ણન કરો.
- ૩ આરુદત્ત, શકર, ધૂતા અને વસંતસેનાનાં પાત્રોનું નિરૂપણ કરો.
- ૪ કયાકયા સંજોગોમાં આરુદત્ત મરણમુખથી આખરે બચી ગયો ?
- ૫ નાટકમાં પ્રતિબિંબિત સમાજનું રાજ ને પ્રજાને ઉદ્દેશીને દ્રુપદાણુમાં રાષ્ટ્ર-
 ચિત્ર દોરો.

મણિલાલ દ્વિવેદી

[વિ. સં. ૧૯૧૪-૧૯૫૪ : ઈ. સ. ૧૮૫૮-૧૮૯૮]

—[નર્મદયુગ પછી ગોવર્ધનયુગ શરૂ થયો તેમાંના આપણા સમર્થ સાહિત્ય-કારોમાં એક નહીંઆદના સ્વર્ગસ્થ અધ્યાપક મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી છે.

નર્મદયુગના લેખકો કરતાં આ યુગના લેખકો આપણી મુંબાઈની યુનિવર્સિટીના પદવીધરો હોઈને તેમની કેળવણી ને રાજીઓ વિશેષ વ્યવસ્થિત થયેલી. મણિલાલ ૧૮૭૬ માં મૅટ્રિક ને ૧૮૮૧ માં બી.એ. થયા. એ જોયે નંબરે પસાર થયેલા હોવાથી એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં દક્ષિણા ફેલો નીમાયા. એમનો તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ બહુ જ સંગીન હતો. ઇતિહાસના એ જોડા અભ્યાસક હતા. એમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિની સંગીન

શરૂઆત કવિ ભવભૂતિના ‘માલતીમાધવ’ નાટકના ભાષાંતરથી થઈ. એમના બાલમિત્ર સ્વર્ગસ્થ બાલાશંકર કુંથારિયા સાથે એમણે છેક શરૂઆતની વિદ્યાર્થીઅવસ્થામાંથી જાહેર પ્રવૃત્તિઓ આદરવાની ને કવિતા લખવાની શરૂઆત કરી હતી. મુંબાઈમાં ગુજરાતી શાળાઓના એન્જ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરના ઓફિસ ઉપર રહીને એમણે ભવભૂતિના બીબ નાટક ‘ઉત્તરરામચરિત’નું ભાષાંતર કર્યું. ત્યાં જ એમણે વનરાજના સમયના ગુજરાતનું સ્વતંત્ર કક્ષારસિક ‘કાંતા’ નાટક લખ્યું, મુંબાઈની ‘બુદ્ધિવર્ધકસભા’માં અગ્રણી તરીકે એ ભાગ લેતા હતા. આ વખતે પ્રાણવિનિમયના પ્રયોગોથી, સાહિત્ય ને તત્ત્વજ્ઞાનના વિદ્વતાભર્યા લેખો લખવાથી એ ગુજરાતમાં, હિંદમાં ને પશ્ચિમના દેશોમાં યે પ્રખ્યાતિ પામ્યા. આર્ય સંસ્કૃતિના એ પક્ષપાતી હતા તેથી ઉપરઉપરના સુધારા ઉપર ને આંખો મીંચીને પાશ્ચાત્ય મોહમાં ફસાતા સુધારકો ઉપર એમણે ભારે શબ્દપ્રહારો કર્યા હતા. ૧૮૫૫ માં ભાવનગરની શામળદાસ કુલેજમાં એ સંસ્કૃતના અધ્યાપક નીમાયા. આ પહેલાં ગુજરાતની સ્ત્રીજાતિની સુધારણા અર્થે એમણે ‘ત્રિયંવદા’માસિક શરૂ કર્યું હતું. પાછળથી ‘ત્રિયંવદા’એ સુદર્શન નામ ધારણ કર્યું ને ગુજરાતનાં માસિકોમાં એ મુખ્ય માસિક બન્યું. નાકના દર્દને લીધે અધ્યાપકપદને ત્યાગ કરી એમણે એકલી લેખનપ્રવૃત્તિ જ કર્યો કરી. પાટણના જાણીતા ભંડારોમાંના પ્રાચીન સાહિત્યનાં કેટલાંક સંસ્કૃત પુસ્તકોનો એમને હાથે સારોફાર થયો છે. ૧૮૯૮ માં

આળીસ વર્ષની દુઃકી હિમ્મરે એમનો સ્વર્ગવાસ થયો તે પહેલાં તો એમણે સંખ્યા-બંધ પુસ્તકો લખી નાંખ્યાં હતાં.

મણિલાલના ગ્રંથો

માલતીમાધવ, ઉત્તરરામચરિત, નારીપ્રતિષ્ઠા, બાલવિલાસ, ગુલાબસિંહ (હોર્ડ) લિટનની 'એનોની' નવલનો અનુવાદ), તર્કબાષા, વિક્રમચરિત્ર, લોન્પ્રબંધ, દ્વાઅય, કુમારપાલચરિત્ર, શિક્ષારાતક, આત્મનિમગ્નન. ભગવદ્-ગીતા, નૃસિંહાવતાર, સિદ્ધાંતસાર, વૃત્તિપ્રભાકર, પ્રાણુવિનિમય, ચેતનશાસ્ત્ર, ન્યાય, પંચરાત્રી, સંક્ષિપ્ત સુવાક્ય, પરમાર્થ, ગુજરાતના જ્ઞાણીઓ, ચરિત્ર, અવલોકન, વિવાદતાંડવ, વાક્યપાટવ, શિક્ષણ અને સ્વશિક્ષણ, વગેરે, વગેરે.]

મનોબલ

સમર્થ, યશસ્વી, પરાક્રમેમાં શૌર્ય દર્શાવી શકાય છે તેમ નિત્યક્રમમાં પણ તે દર્શાવવું આવશ્યક છે. ઉદાહરણ જોઈએ તો પગલેપગલે પ્રામાણિકતા રાખવાને શૌર્યની અપેક્ષા છે; લોભથી ઊગરવાને શૌર્યની અપેક્ષા છે; સત્ય બોલવાને શૌર્યની અપેક્ષા છે; યથાર્થિત જણાવા, એટલે કે જેવા હોઈએ તેવા જ જણાવા, ને જેવા ન હોઈએ તેવા હોવાનો ઢોંગ ન કરવા, શૌર્યની અપેક્ષા છે; ગળ ઉપરાંત ન થઈ જવા, આપણી શક્તિ પાર જઈ બીજાના કરજ ઉપર પડી ન રહેવા, શૌર્યની અપેક્ષા છે. જગતમાં જે દુઃખ છે તેનો લગભગ પોણા ભાગ નિશ્ચય ઉપર આવવાની નાહિમત અને નયનાઈને લીધે, એટલે કે શૌર્યના અભાવને લીધે પેદા થાય છે. માણસો ધણીવાર યોગ્યોયોગ્ય સમજતા હોય છે, પણ તેમ કરવાનું, કહેવાનું, તેમને શૌર્ય હોવું નથી; પોતાનું અમુક પ્રસંગે શું કતવ્ય છે તે જાણવામાં હોય છે, છતાં તેમ કરવાનો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી. આવાં માણસો જ ગમે તે માગે ચઢી જઈ, ગળ ઉપરાંત ભરાઈ પડે છે, ને દુઃખી ઘાય છે. મનમાં કાંઈક હોય ને કાંઈક થઈ બેસે છે, એથી દુઃખ ઊપજે છે. આવાં નિર્બલ અને અનિયમિત માણસ પ્રત્યેક નાનામોટા પ્રલોભનથી આમતેમ ખેંચાયા કરે છે, ને કાંઈપણ પ્રલોભનને તે હડસેલી શકતાં નથી, પણ તેમાં સપડાઈ બેસે છે. એ પ્રલોભન જે પ્રકારનું હોય તે પ્રકારનાં તે પોને પણ થઈ જાય છે, ને જો તે ખરાબ હોય, ને વારંવાર હોય છે તો ગમે તેવાં કૃત્ય આચરી દુઃખમાં પડી પડતાય છે.

નકામી, નજીવી, વાતો પણ તેના મનને પોતાના નિશ્ચય ઉપરાંત થઈ, લોભાવી દોરી શકે છે ને એમ તેનું જીવિત કેવલ વ્યથા અને દુઃખરૂપ કરે છે. એ બધામાંથી ઊગરવાનો ઉપાય શોધાઈ છે. જેવું મનમાં હોય તેવું જ બોલવું અને તેવું જ કરવું સર્વથા સર્વ પ્રસંગે નિશ્ચય ઉપર આવવાની ટેવ પાડવી જોઈએ. જે અનિશ્ચિત મનનો માણસ છે, જેને સર્વદા નિશ્ચય કરવાની ટેવ જ નથી, તે સંશયમાં ઝાલાં ખાય છે, ને વિનાશ પામે છે. ધણી જ તરંગ ઊઠાવવામાં આવે છે જેનું પરિણામ વાણીમાત્રમાં જ રહે છે; ધણાંક કાચાં હાથ ધરાય છે જેનું ફલ તેના અભાવમાં જ રહે છે; ધણાંક પ્રયોગ વિચારાય છે જેનો આરંભ જ કરાતો નથી. આ બધું માત્ર થોડાક નિશ્ચયના અભાવથી નિપજે છે. વ્યવહારમાં અર્થાત્ જીવિતમાં બોલવા કરતાં કરવું એ વધારે ઉપયોગનું છે; ને બધી વાતનો ટૂંકો જવાબ “કરો” એ જ છે. થતું નથી, વખત નથી, એ બાયલા લોકોનાં મનવળામણાં છે. નિશ્ચય એ શોધાઈ છે.

આમાં પણ વળી, જેને “લોક” કહીએ છીએ તેની બગાડનારી અસરો આપણને ન લાગે તે માટે જે શોધાઈ જોઈએ તે થોડું નથી. જે કે લોક એક બહુ નજીવી અને નિરર્થક વાત છે, તોપણ તેની અસર અગાધ અને અમિત છે. ધણી પુરુષો અને વિશેષે કરી સ્ત્રીઓ, જે વર્ગ કે નાતમાં તેઓ હોય છે તેનાં ગુલામ હોય છે. જેમ નાત છે તેમ વિચાર પણ એક બંધનરૂપ જ છે. કેટલાક અમુક “ફેશન”ના ગુલામ હોય છે. કેટલાક અમુક વિચારપદ્ધતીના ગુલામ હોય છે, કેટલાક અમુક રીતરીવાજના ગુલામ હોય છે, —એ બધાંની વર્તણૂક નાત કે વર્ગ સંબંધે કહી તેવી જ હોય છે. પણ પોતાના મંડળની સીમાને ઓળંગી વિચાર કરનારા, કે પોતાના વર્ગની પાર પણ કામ કરનારા, અને એ ઉભય રીતે પોતાના જ શોધાનુસાર સ્વવિચાર અને સ્વવર્તનનું સ્વતંત્ર પરાક્રમ દર્શાવનારા કોઈ વિરલા જ હોય છે. આપણે “લોકો”ના વિચાર અને વહેમ પ્રમાણે ખાઈએ છીએ, પીએ છીએ, પહેરીએ છીએ, ઓઢીએ છીએ, વિચાર કરીએ છીએ, વર્તીએ છીએ—તેમાં દેવું થાય, દારિદ્ર્ય આવે, જુદું બોલાય, પાપ થાય તે કશાની દરકાર નથી. આ બધામાંથી છૂટી લોકલાજ, ફેશન તથા જેને

આપણી જાતે વિચાર કર્યા વિના પરોક્તિમાત્રને આધારે સારા ગણ્યા છે તેવા વિચાર, તે સવંથી મોકળા થવા માટે પણ ખરા શૈયની અપેક્ષા છે.

જેમ ખાનગીમાં શૈયની પૂર્ણ જરૂર, લોકલાજની સામા થઈ સત્યપરાયણ થવા માટે છે, તેમ જાહેરમાં પણ તેની ઓછી જરૂર નથી. લોકપ્રિય થવાની આકાંક્ષા સર્વને હોય છે. પણ કેટલાંકને તો તે એવી હોય છે કે તેઓ કોઈ એક ધોરણે ચાલતાં નથી ને જેમનો વા વાતો હોય તેમના વળી જઈ લોકોનાં મન રીઝવી વાહવા કહેવરાવવામાં રાજી હોય છે. એ તો પ્રસિદ્ધ વાત છે કે ઘણા લોક અમુક વાતને ઈચ્છતા હોય કે વખાણતા હોય માટે તે ખરી વાત હોય એવો નિયમ નથી. આવા જ પ્રસંગોમાં જાહેરમાં કામ કરનારા પુરુષોને શૈયની અપેક્ષા પડે છે; કારણ કે જ્યાં લોકપ્રિયતાથી માન ખોવાતો સંભવ છે ત્યાં સત્યપરાયણતાથી શૈય દર્શાવનારા કોઈ વિરલા જ હોય છે. પણ એમ ન કરવાથી બહુ હાનિ થાય છે. પોતાને થાય તે તો જુદી, પણ તે વિના જે અગણિત લોક પોતાના વિચારે દોરાતા હોય તેમને ખોટી આશાઓ ને ખોટા માનમાં ચલાવવાથી તેઓ નિર્મૂળ થઈ જાય છે. માન તથા આબરૂની નિશાની લોકપ્રિયતા નથી, પણ સત્યપ્રિયતા છે. નિન્દન્તુ નીતિનિપુણા યદિ વા સ્તુવન્તુ । એ નીતિ સત્પુરુષોની છે. ડાહ્યા-ડમરા થઈ ફરનાર નિન્દો કે સ્તવો, ગમે તેમ થાઓ, પણ સત્પુરુષો ન્યાયમાગથી ચલિત થતા નથી. ખરું માન માનની આશા રાખનારને પ્રાપ્ત થતું જ નથી. કર્તવ્ય કરવામાં સર્વદા શૈય રાખી ચાલ્યા જતાં માન પોતાની મેળે પાછળ આવે છે એ ખરું માન ને તે ખરી લોકપ્રિયતા છે. એક પ્રખ્યાત વિદ્વાને પોતાની પુત્રીને કહ્યું કે, “બહેન ! હું હમણાંનો બહુ લોકપ્રિય થતો જાઉં છું, તો મને જાય રહે છે કે હું થોડા સમયમાં કાંઈ કામનો નહિ રહું.” આ વાતમાં સમાયલું રહસ્ય બહુ ઉપયોગી છે. જે માણસ સર્વને મોઢે વખણાઈ રહ્યાં છે તે ઘણું કરીને ખુશામદથી ઠગાય છે, ને તેથી તેની વૃત્તિ, એક ધોરણ ઉપર ન રહેતાં વિચલ થઈ ખાલી લોકપ્રિયતાના બાયકા આમનેમ ભરવા માંડે છે, ને છેવટ તૂટી પડે છે. ખુશામદ એ એવું દુષ્ટ વ્યસન છે કે તેથી તેને ભોગવનાર તથા ભોગવાવનાર બંનેને હાનિ થાય છે.

ખરી પ્રીતિ, ખરી આબરુ, ખરી ખુશામદ, તમારા પોતાના અંતઃકરણ પાસેથી જ પામે, પરમ શૌર્યથી અંતઃકરણની સૂચના પ્રમાણે જ આચરણ રાખે, તો લોકપ્રિયતા, માન, આબરુ, બધું એની મેળે આવશે. “લોક” એ એક મિથ્યા છતાં પચરંગી કલ્પનામાત્રનું જ નામ છે. એમાં સત્ય કે સ્થિર કશું નથી. આજ એક વાત, કાલે બીજી, વળી ત્રીજી, એમ લોકમાં અનેક રંગ જણાશે. ટૂંક વેચવા જનાર મિયાંની વાત લોકરુચિનું ઉત્તમ દષ્ટાંત છે. લોકરુચિ અનુસરતાં એવી હાનિ જ થાય છે. પણ અવિચલ નિશ્ચયપૂર્વક સત્યપરાયણ શૌર્યવાળાનું વર્તન એ રુચિના રંગથી ન છંટાતાં સર્વદા શુદ્ધ અને તેજિત રહી પરિપૂર્ણ પ્રકાશી, બધાંના નયન પોતા ઉપર ખેંચશે. સત્યપરાયણ શૌર્યવાનને લોકો ગાંડા ગણે છે. પણ એ ગાંડપણ ધણીવાર ડહાપણની નિશાની હોય છે. એક જ ચીજે ચાહ્યાં જનારાં હજાર બકરાંમાંથી જુદો પડી પોતાનો જુદો માર્ગ સાધનાર સિંહ સર્વને ગળવવાને સમર્થ હોય છે. મનોનિગ્રહયુક્ત દૃઢવૃત્તિવાળાં માણસ સર્વદા લોકને મન ગાંડાં જ જણાયાં છે, પણ એવી ગાંડાઈ જ આ વિશ્વના તત્ત્વવેત્તા, શોધક, કવિ, પાંડિત, સર્વના સ્વભાવનું તત્ત્વ છે, વિશ્વનું જૂથણ છે.

ચરિત્ર

પ્રશ્નો

- ૧ મનોબલ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છનારે શું કરવું ને શું ન કરવું જોઈએ ?
- ૨ શૌર્ય, લોકલગ્ન પ્રત્યે નિડરતા અને નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ એ સદ્ગુણો! મનોબળને કેટલી પુષ્ટિ આપી શકે ?
- ૩ મણિલાલના આ લેખના વિચારો લઈ ‘મનોબલ’ ઉપર એક દૂંડો નિબન્ધ લખો.

રમણુભાઈ નીલકંઠ

[વિ. સં. ૧૯૨૪-૧૯૮૪ : ઇ. સ. ૧૮૬૮-૧૯૨૮]

[સ્વર્ગસ્થ સર રમણુભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠનો જન્મ ૧૮૬૮ માં કેળવણી-કાર, સુધારક અને સાહિત્યકાર સુરતનિવાસી મહીપતરામને ત્યાં અમદાવાદમાં થયો હતો. એમના પૂર્વજ નીલકંઠ મહેતાએ સુરતના નવાબનું કારભારું કરી નામના મેળવેલી તે ઉપરથી તેમના સ્મરણાર્થે એમનું કુટુંબનામ ‘નીલકંઠ’ રાખવામાં આવ્યું છે. મહીપતરામ જ્ઞાતિનાં બંધનો તોડી છોડી જનારાઓમાં પ્રથમ ગુજરાતી હિંદુ હતા. પાર્વતીકુંવર રમણુભાઈનાં માતા થાય. રમણુભાઈ એમના ત્રણ ભાઈઓમાં સૌથી નાના હતા. એમની કેળવણી એમના ચોથા વર્ષમાં શરૂ થઈ. આઠમે વર્ષે એમણે અંગ્રેજી અભ્યાસ આરંભ્યો. ૧૮૮૩ માં મૅટ્રિક થયા. ગુજરાત કૉલેજમાં શિષ્યવૃત્તિ મળી હતી તે છોડી દીધે તે યુગાધની એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં પ્રિન્સિપાલ વર્ડ્ઝવર્થના જ્ઞાનનો લાભ લેવા દાખલ થયા. ઇતિહાસ ને અર્થશાસ્ત્ર સાથે એમણે બી.એ.ની પરીક્ષા પસાર કરી હતી. રમણુભાઈએ પોતાના કૉલેજજીવનમાં જ ‘ગુજરાતી એલ્ફિન્સ્ટન સભા’ને આશ્રયે ‘કવિતાની ઉત્પત્તિ અને સ્વરૂપ’ વિષે વ્યાખ્યાન આપી સાહિત્યકારના જીવનની શરૂઆત કરી હતી.

એમનું પહેલું લગ્ન સુરતમાં ૧૮૮૪ માં થયેલું. તે પત્ની ૧૮૮૮ માં સ્વર્ગસ્થ થયાં હતાં. રમણુભાઈએ તે પત્નીનું નામ ‘તું ગઈ’ ને ‘રેખાશૂન્યતા’ એ બે સરસ કાવ્યોમાં અમર કર્યું છે. ૧૮૮૯ માં એમણે અલ્બર્ટ. બી. ની પરીક્ષા પસાર કરી. એ જ વર્ષે એમનું બીજી વારનું લગ્ન-આપણાં લગ્નગીતોનો સુંદર સંગ્રહ કરનાર જોગાનાથ સ્વારાભાઈનાં પુત્રી સ્વર્ગસ્થ જોગાબહેન જોડીલાલ ધ્રુવનાં પુત્રી-વિદ્યાબહેન સાથે થયું.

આર્યનાસમાજના મુખપત્ર ‘જ્ઞાનસુધા’માંસિકંતું (હાલ બંધ) તંત્રીપદ ૧૮૮૭ માં હાથમાં લઈ એમણે તેમાં ધર્મ, સુધારો, સાહિત્ય અને ગુજરાતની-હિંદની-ધાર્મિક, સામાજિક અને સાહિત્યની પ્રવૃત્તિઓ ઉપર ચર્ચા કરવા માંડી. ‘હાર્થમંદિર’, ‘ભદ્રંભદ્ર’, ‘કવિતા અને સાહિત્ય’માંના છટાછટા અને સામટા વિવિધ પ્રકારના લેખો એ માસિકદ્વારા પહેલા પ્રસિદ્ધ થયા હતા. ૧૯૦૦ માં અજ્ઞાન સનાતનીઓનો અપાર દ્વેષ વહોરતી ‘ભદ્રંભદ્ર’ ની કલિપત હાર્થચરસિક જીવનકથા ટાળી રમણુભાઈએ પ્રસિદ્ધ કરી. ૧૯૧૨ માં પિતાના ‘ભવાઈસંગ્રહ’માંથી વસ્તુ શોધી એમણે ‘રાધનો પર્વત’ એ સફળ, સુંદર, સરસ ને સુધારાનું ઉત્તમ નાટક પ્રસિદ્ધ કર્યું.

રમણભાઈ શોડાંક ભિંઈકાળ્યો લખીને ઉચ્ચ કોટિના કવિ તરીકે પણ રસિક-વર્ગમાં પ્રેમપાત્ર થયેલા છે.

૧૯૧૧ ની સાલમાં સરકારે એમની લોકસેવાની કદર કરી એમને રાવબહાદુર બનાવ્યા હતા.

૧૯૧૫ માં વિદ્યાબહેન ને એમનો સહિયારો લેખસંગ્રહ ‘હાસ્થમંદિર’ પ્રગટ થયો. આ વર્ષમાં ‘મુ’બાઈ ખાતે ભરાયલી આઠમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદનું પ્રમુખપદ એમને આપવામાં આવ્યું. અનેક ભારેભારે પ્રવૃત્તિઓને પરિણામે રમણ-ભાઈને આખરે લકવાનું દર્દ લાગુ થયું. ૧૯૨૮ માં સન્ન્યસતાની સાક્ષાત મૂર્તિજેવા એ લોક ને સરકારની ખેશુમાર લોકપ્રિયતા સાથે સ્વર્ગવાસી થયા.

રમણભાઈના ગ્રંથો

કવિતા અને સાહિત્ય ભા. ૧-૪ (ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ પ્રસિદ્ધ કરેલી બીજી આવૃત્તિ), ભદ્રંભદ્ર, હાસ્થમંદિર, જ્ઞાનસુધા વગેરે પત્રોમાં લખાયેલા પુસ્તકસ્થ નહીં થયેલા બીજા લેખો, રાઇનો પર્વત (નાટક) અને કાવ્યો, વગેરે.]

થોભીઆ

ન્યારેન્યારે હું કોઈ માણસના ચહેરા ઉપર થોભીઆ જોઉં છું ત્યારેત્યારે મારા મનમાં બહુ તકવિતક થાય છે. એમ કહેવાય છે કે કુદરતમાં કોઈ વસ્તુ હેતુ વગરની હોતી નથી, અને મનુષ્યો પણ કાંઈ કાય હેતુ વગર કરતા નથી. ત્યારે થોભીઆનો શો હેતુ હશે? થોભીઆ કુદરતી ન કહેવાય, કેમકે થોભીઆની આકૃતિ કુદરતથી થતી નથી. દાઢી અને મૂછ કુદરતી રીતે જોગે છે, પણ થોભીઆ તો માણસની અનાવટથી થાય છે. એમ છે તો માણસો શા હેતુથી થોભીઆ રાખતા હશે? દાઢી અને મૂછ બન્ને કાઢી નાંખવાં એ ચહેરા સ્વચ્છ દેખાય અને આકૃતિ ગંભીર દેખાય એ હેતુથી કરેલી મનુષ્યકૃતિ કહેવાય. દાઢી રાખી ફક્ત મૂછ કાઢી નાંખનારા પણ કેટલાક હોય છે. તેમનો હેતુ કુદરતનું અનુસરણ કરવાનો અને રાંક દેખાવાનો હશે. પણ, થોભીઆ રાખવાનો શો હેતુ હશે તે બહુબહુ વિચાર કરતાં પણ મારાથી કળા શકાતું નથી. એ વિષે અનેક ધારણાઓ મેં અજમાવી જોઈ પણ એકે અધ્યક્ષતા આવી નહિ.

બહાદુર દેખાવાના હેતુથી માણસો થોભીઆ રાખતા હશે? થોભીઆથી ચકુરો કાંઈક વિકરાળ દેખાય છે, અને નાનાં છોકરાં થોભીઆવાળા

માણસને જોઇને બીએ છે પણ ખરાં. વાઘવર થોભીઆ જોઈ બીએ છે કે કેમ તે જાણવામાં નથી. પણ, તે બીતાં હોય તો શિકારીઓ એ ઉપાય લીધા વગર રહે નહિ. “ભેંસ ભડકે એવાં ટીલાં” કહેવાય છે, પણ, થોભીઆનું વળુ’ન એ પ્રકારે થતું નથી તેથી, થોભીઆથી ભેંસો ભડકતી હોવી ન જોઈએ. ખાવાઓ અને ફફીરો વિકરાળ દેખાવાનો અને છોકરાંને બીવડાવવાનો પ્રયત્ન કરે ખરા, પણ, કોઇ સંસારી મનુષ્યો છોકરાંને બીવડાવવાના કે દોરને ભડકાવવાના હેતુથી કાંઈ કાર્ય કરે એ બનવા જોગ નથી. થોભીઆથી ચહેરા પર કાંઈ બહાદુરીની, જવાંમદીની, શાયની, સાહસિકતાની કે પરાક્રમની રેખાઓ દેખાતી નથી. થોભીઆથી એવી રેખાઓ દેખાતી હોય તો લશ્કરમાં સિપાઈઓને અને સવારોને જેમ ફેંટા વાંકા પહેરાવવાના, છોયાં ઊડતાં રખાવવાના, કમરપટા કસીકસીને બંધાવવાના, પટ્ટીઓ બીપીચીપીને વળાવવાના, વાંસે એક વેંત ખાડો પડે એવી રીતે છાતી કાઢીને ચલાવવાના, નિયમો હોય છે તેમ થોભીઆ રાખવાના પણ નિયમો હોત.

ત્યારે, સુંદર દેખાવાના હેતુથી માણસો થોભીઆ રાખતા હશે ? સુદતાની ઘણી વ્યાખ્યાઓ હું જોઈ ગયો, પણ તેમાંથી એકમાં થોભીઆના દેખાવનો સમાવેશ થઈ શકે તેમ નથી. ‘અવયવોના પરસ્પર પ્રમાણની સુઘટિતતા દેખાય ત્યાં સુંદરતાનું દર્શન થાય,’ એમ કેટલાક વ્યાખ્યા કરે છે; પણ થોભીઆથી ચહેરાના કોઇ અવયવોનું પ્રમાણ ગોઠવાતું નથી. ઊલટું પ્રમાણ બગડે છે. ગાલ સાધારણ હોય તો પણ થોભીઆને લીધે ફૂલેલા દેખાય છે, આંખો સામાન્ય રીતે ઊઘડેલી હોય તોપણ થોભીઆને લીધે પહોળી કરેલી દેખાય છે. મુખાકૃતિ ગોળ કે લંબગોળ હોય તોપણ થોભીઆને લીધે ચોરસ દેખાય છે. ‘અવયવોની રચના એવી હોય કે જોનારનું ચિત્ત તે અવયવોમાં આન્દોલન થતું હોવાથી કલ્પના કરે ત્યારે તે ચિત્તને સુંદરતાનો અનુભવ થાય છે,’ એમ કેટલાક વ્યાખ્યા કરે છે; પણ થોભીઆ જોઈ એથી આન્દોલનની કલ્પના ઉત્પન્ન થતી નથી. થોભીઆથી તો ઊલટું ચંચળ મનુષ્યના ચહેરામાં પણ જડતા અને સ્થૂલતાનો આભાસ થાય છે. ‘જેના દર્શનથી રસિકતા તૂટ થાય અને

આનંદની પ્રાપ્તિ થાય તેને સુન્દર ગણવું, એમ કેટલાક વ્યાખ્યા કરે છે; પણ રસિકતાના કોઈ ભાવનું થોભીઆથી પોષણ થતું જણાતું નથી. કોઈ કવિતામાં, નાટકમાં કે નવલકથામાં સુન્દર આકૃતિના મનુષ્યના વર્ણનમાં તેને થોભીઆ હોવાનું કહેવામાં આવ્યું નથી. નાયકના ચહેરા પરના થોભીઆ જોઈ નાચિકા મોહિત થઈ ગયાનું કોઈ કવિએ વર્ણવ્યું નથી. સેતાનની લલચાવવાની શક્તિ દર્શાવવા ચિત્રકારોએ તેને બહુ જ સુન્દર આકૃતિવાળો કહ્યો છે. પણ, કોઈ ચિત્રમાં તેના ચહેરા પર થોભીઆ કાઢેલા હોતા નથી. થોભીઆ જોઈ કાંઈને આનંદ થયો હોય એમ પણ કોઈ વખત વાંચ્યું કે સાંભળ્યું નથી. ‘એકતામાં અનેકતાનો વાસ હોય તે સુન્દરતા કહેવાય’, ‘જેથી લાગણી પર અસર થાય તે સુન્દર કહેવાય’, ‘જ્યાં પરિચયના સંસ્કાર જન્ય થાય ત્યાં સુન્દરતા પ્રકટેલી કહેવાય’, છત્યાદિ ગમે તે વ્યાખ્યા લઈને પણ કોઈ થોભીઆને આશ્રય આપે એમ જણાતું નથી. થોભીઆ જોતાં થોભીઆ સિવાય બીજા કશાનો ખ્યાલ આવતો જ નથી, તેથી થોભીઆથી ચિત્તમાં અનેકતાની ભાવના શી રીતે દાખલ થઈ શકે? અથવા અનેક ભાવનાઓ એકઠી થાય અને તે થોભીઆથી ઉદ્ભવેલી મનાય એમ શી રીતે બને? લાગણીની કસોટી પર તો ઉપર રસિકતા અને આનંદના અંશવાળી વ્યાખ્યાના સંબંધમાં થોભીઆને મૂકી જોયા પછી કાંઈ સાર જણાયો નહિ. થોભીઆથી જો કાંઈ પરિચયના સંસ્કાર જન્ય થતા હોય તો માત્ર હાથીની સૂંઢની કે લગ્નવખતે કન્યાના મોં પર કાઢેલી પિયળની કે ઝાડ પર થયેલાં અને ઝાડનાં પાંદડાં બહાર દેખાતાં જાળાંની સ્મૃતિ થોભીઆથી ઉદ્ભવ થાય છે, પણ સૌન્દર્યનું ભાન કોઈ પ્રકારે થતું નથી.

માછલીની પાંખેની ગરજ થોભીઆથી માણસને સરે છે એવું મેં કોઈ ઠેકાણે વાંચ્યું છે. પણ એ ખુલાસો ખરો લાગતો નથી. પાંખથી માછલીને પાણીમાં તરવામાં મદદ થાય છે, પણ માણસને હવામાં તરવું પડતું નથી. પવનનો સપાટો આવે તો થોભીઆ તે ઝીલી લે અને માણસ પડતો બચી જાય એમ પણ બનતું નથી. થોભીઆવાળા માણસો પવનના ધક્કાથી ઊથલી ન પડે એમ કહી જોવામાં આવ્યું નથી. થોભીઆ એ રીતે

હિપયોગી થતા હોય તો ખલાસીઓ અને વહાણવટીઓ થોભીઆ રાખ્યા વિના દરિયો ખેડવા નીકળે નહિ એવો ચાલ પડત. થોભીઆથી તરાતું હોત કે દરિયાના તોફાની પવન સામે ટક્કર ઝીલી શકાતી હોત તો તેઓ પોતે થોભીઆ રાખત, એટલું જ નહિ પણ વહાણને પણ થોભીઆ ઊગાડત.

મેંમાં પાનસોપારી ને તમાકુનો ડૂંચો હોય તો તે થોભીઆને લીધે દેખાય નહિ એમ કોઈ કહેશે, પણ એ ખુલાસો નભે તેમ નથી; કેમકે થોભીઆથી તો ડૂંચો ન હોય તે છતાં ડૂંચા જેવું દેખાય છે.

આમ એકે રીતે થોભીઆનું પ્રયોજન સાબીત થતું નથી. તેથી મને બહુ ગૂંચવણ થાય છે, અને કદીકદી હું મુશ્કેલીમાં આવી જાઉં છું. એક વાર એક થોભીઆવાળા ગૃહસ્થ સાથે મારે મેળાપ થયો. તેમણે ઘણા વિષયો બાબત વાત કરી પણ મારી દષ્ટિ તો કેમે કરી તેમના થોભીઆ પરથી ખસી નહિ. આકાશથી માંડીને પાતાળ સુધીની એકેએક વસ્તુ વિષે તેમણે વાતો કરી તે મેં ધ્યાન કમને સાંભળી, પણ મારા મનના ઊંડાણમાં તો તેમના થોભીઆ જ ઘોળાયા કરતા હતા. તેમણે પાતાળથી શરુ કરીને આકાશ સુધી જઈ પહોંચી એ ની એ વાતો ઊલટા ક્રમમાં ફરીથી કહી તે પર મેં બહુ લક્ષ આપ્યું, પણ થોભીઆમાં મગ્ન થયેલું મારું મન પરવશતામાંથી છૂટ્યું નહિ. એ ની એ વાતો ત્રીજ્યાર તેઓ આકાશથી શરુ કરી કહેવા જતા હતા, પણ અંતે મારી ધીરજ રહી નહિ. હું એવો વિહ્વલ અને આકુલવ્યાકુલ થઈ ગયો હતો કે હું શું કરું છું તેનું મને ભાન રહ્યું નહિ, અને હું બોલી ઊઠ્યો, માફ કરજો, આપ અગાડી વાત કરો તે પહેલાં પૂછી લઉં કે આપ આ થોભીઆ શા માટે રાખો છો? તે ગૃહસ્થ તરત ઊઠીને ચાલતા થયા. તેમની જોડે તેમના થોભીઆ પણ અદૃશ્ય થયા ત્યારે હું ભાનમાં આવ્યો, અને મેં કેવો અવિવેક કર્યો હતો તે મને સમજાયું. બેભાનપણામાં થયેલી ભૂલ માટે મેં તે ગૃહસ્થની ક્ષમા માગી છે, અને, મારે ને તેમને સમાધાન થઈ ગયું છે. પરંતુ મારા મનની મૂંઝવણ તો એમ ની એમ રહી છે.

કદીકદી મને એવો વિચાર થાય છે કે થોભીઆવાળા ગૃહસ્થોની કૉન્ફરન્સ બોલાવી 'થોભીઆ કૉન્ફરન્સ' પાસે જ થોભીઆના હેતુને

નિશ્ચય કરાવવો. પણ દેશની આટલીઆટલી કૉન્ફરન્સો ભરાય છે તેમાં 'થોભીઆ કૉન્ફરન્સ' ભરવાનો વખત ક્યાં મળે ? અને કદાચ તે કૉન્ફરન્સ ભરાય, પણ થોભીઆવાળા માણસો થોભીઆ રાખવાનો હેતુ પોતે જ જાણતા હશે કે કેમ ? તેઓ જાણતા હોય તોપણ મન મૂકીને વાત કરે કે કેમ ? એ શંકાઓને લીધે કૉન્ફરન્સ મેળવવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો છે.

‘ભાવિતુ સ્વરૂપ કેવું હશે ?’ એ પ્રશ્ન રા. નરસિંહરાવને બહુ ગૂઢ લાગ્યો છે. અને તેનો ઉત્તર તેમને કોઈ ઠેકાણેથી મળ્યો નથી. પરંતુ મને તો ‘થોભીઆ રાખવાનો હેતુ શો હશે ?’ એ પ્રશ્ન એથી વધારે ગૂઢ લાગે છે. તેનો ઉત્તર આમ કોઈ રીતે મળતો નથી, માટે “કુસુમમાળા” માંથી રા. નરસિંહરાવનાં વચન ઊતારી મારે ઉદ્દગાર કરવો પડે છે કે

‘આ હૃદયમથન પ્રશ્નનો ન કો ઉત્તર વાળે;—

હા ? કેણુ એહવો આંહિ સંશય મુજ ટાળે ?

હાસ્થમંદિર

પ્રશ્નો

- ૧ થોભીઆ જોઈ રમણભાઈને શારા ખ્યાલ આવતા ?
- ૨ થોભીઆવાળા પુરુષનું વિનોદભર્યું લેખકે કહ્યું છે તેવું અથવા તમને ગમે એવું વર્ણન કરો.
- ૩ રમણભાઈ થોભીઆ સંબંધમાં તેની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને તે રાખવાના હેતુ વિષે શું કહે છે ?
- ૪ “થોભીઆવાળા વિરુદ્ધ થોભીઆ વગરના” એ વિષય વિષે વાહ કરો.

મહાત્મા ગાંધીજી

[જન્મ વિ. સં. ૧૯૨૫ : ઇ. સ. ૧૮૬૮]

[આ જગતપ્રસિદ્ધ પુરુષોત્તમ મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી કાઠીઆવાડના પોરબંદરસંસ્થાનના રહીશ ને જ્ઞાતિએ મોઠ વણિક છે. એમનો જન્મ ૧૮૬૮ માં થયો હતો.

પોરબંદરના કારભારીનું પદ એ એમના વડીલોનો આઠેક પેઢીનો ધંધો હતો. ગાંધીજીની માતાનું નામ પૂતળીબાઈ અને તે ચૂસ્ત ને ધાર્મિક વૃત્તિ ધરાવનાર બાઈ હતાં. મોહનદાસ ગાંધી ઉપર ચારિત્ર્યવાન એ માતાના સંસ્કારોની દૃઢ અસર પડેલી છે.

મોહનદાસની પ્રાથમિક કેળવણી પોરબંદરની એક ગામઠી શાળામાં શરૂ થયેલી. ત્યાંથી તે રાજકોટ ગયા ને ૧૮૮૧ માં ત્યાંની હાઈસ્કૂલમાં દાખલ થયા. મૅટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા એમણે ૧૮૮૭ માં પસાર કરી. ગાંધીજી ઉપર ધાર્મિક જીવનની વિશેષ છાપ પડી હતી અને તે હાલ વિશાળ વિશ્વખંધુતાધર્મરૂપે ફેલીફાલી ગઈ છે.

૧૮૮૮ માં ભાવનગરની શામળદાસ કુંડેજમાં દાખલ થઈ થોડા માસ પછી તા. ૪ થી સપ્ટેમ્બરે એ ઍરિસ્ટર થવા માટે ઇંગ્લેંડ ગયા.

ગાંધીજીનું લગ્ન શ્રી કસ્તુરબાઈ સાથે તેર વર્ષની ઉંમરે ૧૮૮૨ માં થયું હતું.

એમની અસલ સામે સત્યાગ્રહની, દેશભક્તિની ને આત્મબોગની અનેક પ્રવૃત્તિઓ જગજહેર છે.

ગાંધીજીકૃત ગ્રંથો

સર્વોદય, હિંદ સ્વરાજ્ય, નીતિધર્મ, નવજીવન (સામાજિક), ગાંધીજીની વિચારસૃષ્ટિ, દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ, સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા ભાગ ૧-૨ (૧૯૨૯), આરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન, નીતિનાશને રસ્તે, ચેરવડાના અનુભવ, વગેરે વગેરે.

અંગ્રેજી : Young India (Weekly), ખીબ સંખ્યાબંધ પુસ્તકરચ ન થયેલા લેખો તથા My Experiments with Truth.]

અનુપમ હિમાલય

સિમલા દાજિલિંગ પશુ હિમાલયના પ્રદેશ છે, પશુ ત્યાં મને હિમાલયના મહત્વનો ખ્યાલ ન આવી શક્યો. હું ત્યાં રહ્યો પશુ ઓઝો, અને એ પ્રદેશ એક અંગ્રેજી સંસ્થાનજેવો લાગ્યો આલમોડામાં હિમાલય

શું છે એની કંઈક કલ્પના આવી. હિંમલય ન હોય તો ગંગા, જમના, ગ્રહપુત્રા, સિંધુ ન હોય; હિંમલય ન હોય તો વરસાદ ન હોય અને આ નદીઓ ન હોય; વરસાદ ન હોય તો હિંદુસ્તાન રેગીસ્તાન અથવા સહરાનું રણ હોય. આ જાણનારા અને સદા ય બધી પ્રસાદીઓને સારુ ઈશ્વરનો પાડ માનનારા દીર્ઘદર્શી પૂર્વજોએ હિંમલયને યાત્રાનું ધામ કરી મૂક્યું. આ પ્રદેશમાં હજારો હિંદુઓએ ઈશ્વરની શોધમાં પોતાના દેહનો ભોગ આપ્યો છે. તે ગાંડા ન હોતા. તેમની તપશ્ચર્યાને બળે હિંદુધર્મ ને હિંદુસ્તાન ટકી રહ્યાં છે.

એ હિંમલયનાં ધોળાં શિખરો નીહાળતાં જુદીજુદી કોટિનાં માણસો શું ધારે એમ વિચાર કરતો હું કોસાનીમાં સૂર્યનાં તેજમાં નાચતાં, બરફથી ઢંકાયેલ શિખરોની હારનાં દર્શન કરી રહ્યો હતો. તે વખતે જે વિચારો ઉપરાઉપરી ધસી આવ્યા તેનો ભાગીદાર હું વાંચનારને બનાવી દઉં અને મન હળવું કરું.

બાળકો જુએ તો કહે : આ તો સૂતરફેણીનો પહાડ છે; ચાલો, આપણે દોડી જઈએ ને તેની ઉપર બેઠાં સૂતરફેણી ચાખ્યા જ કરીએ. મારાજેવો રેંટિયાધેલો કહેશે : કપાસ ફેલીને, કપાસિયા પીલી કાઢીને, ૩ પીંજને કોઈ એ રેશમજેવા અખૂટ રૂનો પહાડ બનાવી મૂક્યો છે; આ દેશના લોકો કેવા ઘેલા છે કે આટલી રૂની સગવડ છતાં નાગાભૂખ્યા રવડે છે ! ધર્મનિષ્ઠ પારસી પહોચી જાય તો સૂર્યદેવને નમસ્કાર કરતો કહેશે : હમણાં જ પેટીમાંથી કાઢેલી નવી ગિજળી દૂધજેવી પાકડી ને તેવા જ ગિજળા, અસ્તરી કરેલા, ધડીઅંધ જમ્મા પહેરેલા પહાડજેવા દસ્તુરો સૂર્યનારાયણનાં દર્શનમાં લીન થઈ, હાથ જોડી, રિથર થઈ બેઠેલા શોભી નીકળે છે. ભાવિક હિંદુ આ ઝગમગતાં છતાં દૂરથી ધટ્ટ વાદળાંમાંથી પાણી ઝીલતાં શિખરોને જોઈ કહેશે : આ તો સાક્ષાત્ દયાના જાંડર શિવજી ગંગાજીને પોતાની ગિજળી જટામાં ઝીલી રહ્યા છે ને ભારત-વર્ષને પ્રલયમાંથી બચાવી રહ્યા છે.

શંકરાચાર્યે આલમોડમાં બ્રમણ કયું હતું. તેમને તો અત્યારે પણ કહેતાં સાંભળી રહ્યો છું : ‘ખરેખર, આ અદ્ભુત દર્શન છે, પણ બધી

ઈશ્વરી માયા જ છે. હિમાલયે નથી, હું ચે નથી, તું ચે નથી; જે છે, તે છે તે એ શ્રદ્ધા જ છે. એ જ સત્ય છે, જગત મિથ્યા છે. બોલો બ્રહ્મ સત્યં જગન્મિથ્યા.'

વાંચનાર ! ખરો હિમાલય આપણા હૃદયમાં છે. એ શુદ્ધમાં સંતાઈ જવું તે ત્યાં શિવદર્શન કરવાં એ ખરી યાત્રા છે, એ જ પુરુષાર્થ છે.

ધમધમથન

પ્રશ્નો

- ૧ મહાત્માજી હિમાલયનું અવલોકન કઈ દષ્ટિથી કરે છે ?
- ૨ લેખનો સાર આપો.
- ૩ હિમાલય જોઈ તમને શાશા વિચારો આવે ?

શારદા મહેતા:

[જન્મ વિ. સં. ૧૯૩૮ : ઇ. સ. ૧૮૮૨]

[શ્રીશારદાબહેન સુમંત મહેતા આપણા ગુજરાતી સમાજ, રાષ્ટ્ર ને સાહિત્યમાં હમેશાં આગળ પડતો ભાગ લેતા ગુજરાતનાં અનુપમ સ્ત્રીરત્ન છે. એ ૧૯૦૧ માં બી.એ. થયેલાં. સુપ્રસિદ્ધ ગુજરાતી દેશભક્ત ડૉ. સુમંત મહેતાના સહચારમાં એમણે વર્તમાન દેશકાલનાં વિવિધ સેવાક્ષેત્રો પોતાનાં કર્યાં છે અને એમાં પોતાનાં સેવા અને સ્વાર્પણ અર્પ્યાં છે.

શારદાબહેન આદર્શ ગૃહિણી છે અને ગુજરાતના ઉત્તમ ગૃહશિક્ષણ માટે એમણે પુરાણોમાંથી સાર કાઢી આપણાં બાળકો માટે સરલ, બોધક ને રસભરી વાર્તાઓ લખી છે. એમનાં મોટાં બહેન લેડી વિદ્યાબહેન રમણ-

ભાઈ નીલકંઠ સાથે એમણે રમેશ દત્તકૃત "Lake of Palms" એ નવલકથાનું "સુધાહાસિની" નામથી અને શ્રીમતી મહારાણી ચિમનાબાઈકૃત "The Position of Women in India" નું "હિંદુસ્તાનના સામાજિક જીવનમાં સ્ત્રીનું સ્થાન" એ નામથી ભાષાંતર કર્યાં છે. કુમારી ફ્લૉરેન્સ નાઇટગેલનાં એ જીવનચરિતકાર છે.]

સંભારણાંનો ઉપસંહાર

રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સમાંથી પાછા આવ્યા પછી ગાંધીજીને પરજેજ કર્યા હતા. તે વખતથી ચરવડાજેઠલમાં ખેતીને દેશનાં બાળકોને, સ્ત્રીઓને અને સમસ્ત જનતાને આત્મશુદ્ધિના સંદેશાઓ ગાંધીજી મોકલાવતા હતા અને જોડાં મનનકાર્ય કરતા હતા. હિન્દુસ્તિલમ ઐક્યના પ્રશ્નનો તોડ કાઢવાનો રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સમયે એમણે પ્રયાસ કર્યો હતો અને તેમાં નિષ્ફળતા મળી હતી. નવા રાજ્યબંધારણમાં કોમી બેદબાવને પૂરું સ્થાન મળ્યું હતું. હરિજનનો પ્રશ્ન એમને બહુ ખૂંચતો હતો. હરિજનને મંદિરપ્રવેશનો તેમ હિન્દુ જનતા સાથેનો સંયુક્ત મતાધારર આપવાના પ્રશ્ન ઉપર એમણે જેઠલની અંદર ઉપવાસ આદર્યો. એ બીના

તો જગમગાડૂર થઈ ગઈ છે. ગાંધી સત્યાહ દરમિયાન અમે અમદાવાદનાં અધિકારીઓએ સનાતનીઓને સમજાવવા માટે તન તોડીતે મહેનત કરી. એક પણ સનાતની શેઠીઆએ કે મંદિરના અધિકારીઓએ સહેજ પણ મત્થક આપી નહિ. મંદિરોના ને હવેલીઓના દાદરનાં પગથીઆં ચઢીતર કરીને અમે થાકી ગયાં. ગાંધીજીના ઉપવાસની કદર પણ એ રીઠા થઈ ગયેલા માનસને ન હોતી. સરકારે કેટલેક અંશે સમાધાન કયું—પણ દયાળુ ગણ્યતા હિંદુભાઈઓનાં પાણી હાલ્યાં નહિ. ધનિકવર્ગનું માનસ સમજાઈ ગયું—મૂડીવાદ અને સત્યધર્મની વચ્ચે આસમાનજમીનનું અંતર સર્જનજૂનું છે—અને તે સામ્યવાદ આવતા સુધી રહેશે જ. અનેક કાયડાઓનો ઉપાય સામ્યવાદમાં જ સમાયેલો છે.

ડૉક્ટરની તબીબત જેઠલજીવનના આરામને લીધે કેટલેક અંશે સુધરી હતી. નિયમિત ખોરાક, કસરત, સ્વચ્છ હવા અને મનની શાન્તિ, બહારના જગતની ઉપાધિમાંથી મુક્તિ એ સઘળાં કારણોને લઈને સ્વાસ્થ્ય કેળવ્યું હતું. આત્મવૃતાન્ત લખવાનું કામ ચાલી રહ્યું હતું. કુટુંબપરિવાર તરફની કાંઈ ચિંતા હતી નહિ, એટલે વર્ષ તો વહી ગયું. દંડ બદલના છ મહિના બીજા કાઢવાના હતા. જે સરકાર સામે સામનો કર્યો હોય તેમનો માઓ દંડ તો ભરી શકાય જ નહિ—છતાં અનેક મિત્રો, સગાંરનેહી તરફથી પૈસા ભરી દેવાની માગણીઓ આવવા લાગી. કાંઈને અમે કાઠું આપ્યું નહિ. છેવટ એમનાં એક નિકટનાં રનેહી બહેનથી રહેવાયું નહિ અને બારોબર દંડ ભરી દીધો. ડૉક્ટરને કાંઈ જ માહિતી નહિ—અને એક સવારે એમને છૂટકારોનો હુકમ મળ્યો. એમનો જીવ ખાટો થયો. દંડ ભરાઈ ગયો તે એમને બહુ ખૂંચ્યું—પણ ભરાઈ ગયા પછી ધલાજ ન હોતો. થોડા જ દિવસ પહેલાં મેં મુલાકાત લીધી હતી. નાશક જેઠવમાંથી છૂટીને મારી લીધા ને કાન્ટુભાઈ ત્યાં જ હતાં તેમને ઘેર ગયા ને ખેચાર દિવસ મુંબઈ રહીને અમદાવાદ આવ્યા. વર્ષ દિવસમાં શરીર સુકાઈ ગયું હતું, અને વજન બાવીસેક રતલ ઘટી ગયું હતું, પણ પિત્ત વગેરેની ફરિયાદ નાબૂદ થઈ હતી. જેઠલજીવન ગાળ્યા પછી બહારના જીવન સાથે ઓતઓત થતાં થોડોક વખત થયો. પછી શેરથાઆશ્રમનું અને

વડોદરાના પ્રજામંડળનું કામ હાથમાં લઈ લીધું. લડતના વાતાવરણમાં મંદી આવી ગઈ હતી અને અજંપાનું વાતાવરણ જામી ગયું હતું. અનેક પ્રકારના મતમતાન્તરો અને વાડા બંધાઈ ગયા હતા. જીવનમાં સ્વાસ્થ્ય કે આનંદજેવી ચીજ રહી ન હોતી. હારેલાંથાકેલાં મનુષ્યે સાથે રહીને કામ કરવાનું હતું. નિરાશામય પરિસ્થિતિ થઈ ગઈ હતી. છતાં કાર્ય કરનાર હાથ જોડીને બેસી રહી શકે નહિ, કાર્યની નવી દિશાઓ શોધી કાઢીને તે રસ્તે પ્રયાણ કરે. કામ કરનારને કામના ઢગ પડેલા હોય છે. એટલે કાંઈને કાંઈ મળી આવે, કડીપ્રાંતના ઠાકરડાનો પ્રશ્ન એમણે ફરી હાથમાં લીધો. એ પ્રશ્નને કાંઈએ સાથ આપ્યો ન હોતો, હાથ પકડ્યો ન હોતો; તેમને જનતા તરફથી તેમ જ સરકાર તરફથી રાહત અપાવવા માટેની યોજના ધડી અને તાલુકાઓમાં તપાસ કરીને માહિતી મેળવવા માંડી. ગામડાં માટે કાર્યકરોને તૈયાર કરવાનો તાલીમવર્ગ કાઢ્યો. શેરથા-આશ્રમની પુનર્ધટના કરી. એ વખતે હું પણ થોડો વખત એમની સાથે શેરથામાં રહી, અને કડીપ્રાંતનાં બીજાં ગામોમાં સાથે ફરી હતી. મારાથી લાંબો વખત રહી શકાતું નહિ; છોકરાં ઘરમાં હોય અને કેટલાંક કામ હાથમાં લીધેલાં હોય તે અધવચ્ચ છોડી દેવાય નહિ—એટલે શહેરમાં રહેવું પડતું હતું. કામ સિવાય એક ધડી પણ અમારી જતી નહિ. રાતદિવસ એ જ પ્રકારની વાતો, ચિંતન, મનન અને વ્યવહાર. સામાન્ય સામાજિક વ્યવહારોને તો ધણી વખતથી તિલાંજલી જ આપી હતી. છોકરાંનું માનસ પણ એ જ પ્રકારનું ધડાઈ ગયું હતું. અમારા કરતાં એ છોકરાં તો એક ડગલું આગળ હતાં. ચાલતી રૂઢિનાં બંધનો તોડવા માટે તો બિલટાં છોકરાં અમને બોધપાઠ આપતાં હતાં. એ સંબંધી તો અમે નિશ્ચિંત હતાં—વર્ષોથી સામાન્ય કેટિના જીવન કરતાં જુદું જ જીવન ગાળતાં આવ્યાં હતાં. સ્વાર્થનો વિચાર કદી કર્યો ન હોતો. કીર્તિ કે માન મેળવવા માટે કામ આદર્યો ન હોતાં—આત્મસિદ્ધિના માર્ગે જવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો—એમ ને એમ જીવન વહી જાય છે. જીવનકલા સંકેલી લેવાનો સમય પણ પાસે આવી ગયો છે. રમરણોની છાપ તાજી હતી તેટલી અપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. બહુ શ્રમ લઈને કાર્ય કરવાની શક્તિ રહી નથી; છતાં હાથપગ જોડીને

બેસી તો રહી શકાશે જ નહિ. વર્તમાન સમયનાં સંભારણાં શાં ? ગુજરાતની જનતા અને વિશેષ કરીને સ્ત્રીજનતા માટે મને ઊંડી લાગણી છે. તેમની પાસેથી હું વિદાય લઉં છું. ગુજરાતનાં સ્ત્રીપુરુષોએ મારા ઉપર ખૂબ મમતા રાખી છે, પ્રેમ દર્શાવ્યો છે. મારા ચત્કિચિત પ્રયાસોમાં સફલતા મળી છે, આનંદના પ્રસંગો અસંખ્ય આવ્યા છે. વિષાદના પણ કેટલાક તો આવ્યા જ છે. અનેક સાહસોમાં જય, પરાજય મળ્યો, પણ એકંદર રીતે ભૂતકાળમાં દૃષ્ટિપાત કરતાં મારી જીવનનોકા સરલતાથી વહે ગઈ છે.

વિદ્યાથી અવસ્થા પસાર કર્યા પછીનાં લગભગ પાંત્રીસ વર્ષનાં લાંબા ગાળામાં આનંદ ઘણો માણ્યો છે. શ્રમ પણ સારા પ્રમાણમાં વેઠ્યો છે. જમાનાના અનેક પલટા જોયા છે અને અનુભવ્યા છે. મિત્રો અને સ્નેહીઓનો મોઠો પ્રેમ અનુભવ્યો છે અને તેમના હૃદયના ખૂણામાં સ્થાન મેળવ્યું છે. કામને અંગે પ્રાન્તભરનાં કાર્યકર્તા બહેનો અને ભાઈઓ સાથે માયાળુ સંબંધ બંધાયો છે. એ સંખ્યાબંધ મિત્રો સાથે કામ કરવાનું મને સદ્ભાવ્ય પ્રાપ્ત થયું છે તે માટે હું મને પોતાને ધન્ય ગણું છું. એમનાં જીવનમાંથી મને અનેક પ્રસંગે કાંઈ ને કાંઈ શીખવાનું મળ્યું છે. એ સૌના સહકારથી મારા કામને વેગ મળ્યો છે. મુશ્કેલીઓના પ્રસંગે મિત્રવર્ગના સાથથી પ્રસંગનો ખોજો હળવો થયો છે. કુટુંબીજનોનાં પ્રેમ, પ્રોત્સાહન અને સદ્ભાવથી માર્ગ સરલ થયો છે.

વિચાર કરવા બેસું તો જણાય છે કે સ્ત્રીઓની પ્રગતિના કેટકેટલાક પ્રશ્નમાં માથું માયું છે ! કેટકેટલી મગજમારી કરી છે ? સ્ત્રીસંસ્થાઓ, પરિષદો, શિક્ષણવર્ગોના આરંભ કરવામાં ચલાવવામાં જેટલો બન્યો છે તેટલો સક્રિય સાથ આપ્યો છે. વડોદરા, મુંબઈ, અમદાવાદ ઈત્યાદિ સ્થળોએ સ્ત્રીસમાજો, સ્ત્રીમંદિરો, ઉદ્યોગશાળાઓ, મહિલાશાળાઓ, પાઠશાળાઓ કઢાવવામાં ને ચલાવવામાં મેં મારાથી આપી શકાય તેટલી શક્તિ ખર્ચી છે. અલખત્ત, સમાજની ઓથ વિના કાંઈ સંભવિત જ ના બનત. પરંતુ એક વસ્તુ હું સ્પષ્ટ રીતે વિના સંકોચે કહેવા માગું છું કે મારા જીવનમાં જેટલે અંશે સફળતા મળી છે તેનું મૂળભૂત કારણ તો એ જ છે કે મારા પૂરા સદ્ભાગ્યે મારા જીવનસાથી તરીકે ડૉક્ટર

સુમન્તજેવા પતિ પ્રાપ્ત થયા છે. મારાં સઘળાં કાચ'માં એમનું પીડબળ અને પ્રેતસાહન મળતું રહ્યું છે—બધે અનેક પ્રકારની અગવડો વેઠીને પોતે મારા કાચ'નો માર્ગ શોધી આપ્યો છે અને સરલ કરી આપ્યો છે. સેવાના જે ઉચ્ચ માર્ગે જવાને પોતે કટિબદ્ધ થયા તે માર્ગે મને દોરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. સઘળા પ્રેરણા એમના તરફથી જ મને મળી છે કેટલાંયે કામો એવાં હતાં કે જે એમની સક્રિય સહાયતાને લઈને જ ઉપસ્થિત થયાં હતાં. અનેક કામો અમે સાથે જ રહીને આદર્યાં છે અને સર્ગર્વ સફળ થયેલાં નીહાળ્યાં છે. વર્ષોના સહચારથી વિચારસરણી લગભગ એક જ પ્રકારની બંધાઈ ગઈ છે. અને તેને લઈને બ-ને જુદાં છતાં એક જ થઈને જીવન-પ્રયાણ કર્યું છે.

આ પ્રયાણમાં મારાં પ્રેમાળ સંતાનોએ જે સાથ આપ્યો છે તે નાનોસુનો નથી. એ છ જે બાળકોએ અમારા માર્ગમાં ખૂબ સરલતા કરી આપી છે અને અમારું જીવન આનંદમય બનાવ્યું છે. તેને માટે તો હું શું કહું ? માત્ર મારા અંતરના આશીર્વાદ છે કે જીવનમાં ઉચ્ચ આદર્શ રાખીને પ્રામાણિક અને ઉચ્ચ જીવન ગાળજે, જિંદગીને જિંદગી ચઢવાનાં સ્વપ્નાં સેવજે ! સૈને એ જ મારા આશીર્વાદ છે.

જીવનસંભારણી

પ્રશ્નો

- ૧ પોતાનાં જીવનસંભારણીના ઉપસંહારમાં શારદાબહેન શું કહે છે ?
- ૨ શારદાબહેનના આ લેખ ઉપરથી આપણી હાલની રાષ્ટ્રીય ને સામાજિક સ્થિતિ વર્ણવો.
- ૩ શારદાબહેનનું પત્નીરૂપે ને માતારૂપે એકએક રેખાચિત્ર દોરો.

વિનાયક મહેતા

[વિ. સં. ૧૯૩૯-૧૯૮૬ : ઈ. સ. ૧૮૮૩-૧૯૪૦]

[સ્વર્ગસ્થ વિનાયક નંદશંકર મહેતાનો જન્મ ૧૮૮૩ માં એમના પિતા કૃષ્ણભાઈ દીવાનપદે હતા ત્યારે મહાંડવીબંદરમાં થયો હતો. 'કરણુ થેલો' નવલકથા લખનાર પિતાના સાહિત્યસંસ્કારો એમના બીજા નામાંકિત ભાઈઓ (સર મનુ ભાઈ મહેતા, સ્વર્ગસ્થ મારકંડ મહેતા) પેઠે વિનાયકરાયમાં પણ લિપ્તયા હતા. રાજાપીપળા, લૂણાવાડા વગેરે ત્રિવિધ સ્થળે બાળપણમાં ફરવાથી એમનું જ્ઞાન વિરાળ થયું હતું. 'વાવાભાઈ' એ લાડકા નામથી એ કુટુંબમાં ને બહાર સૌના પ્રેમપાત્ર હતા.

સુબાઈની એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાંથી બી.એ. થઈ એ સિવિલિયન થવા ઇંગ્લેંડ ગયા. ગુજરાતીઓમાં એ પહેલા સિવિલિયન હતા. ૧૯૦૭ માં એમનાં લગ્ન શ્રી ઈરાવતીબહેન સાથે થયાં હતાં. ચોવીસમા વર્ષની ઉંમરે પહેલા એ નોકરીમાં ભેડાયા. ઉત્તર હિન્દમાં એ જુદાજુદા ઓફિસ પર આવેલા. ડાયરેક્ટર ઓફ ઇન્ડસ્ટ્રીઝનો પ્રથમ હિન્દી તરીકે ઓફિસ ભોગવનાર પણ એ હતા. કાશ્મીરરાજ્યના રેવન્યુ એમ્પ્લર તરીકે, બિહારમાં સુપ્ર અધ્યાન તરીકે થોડાક વખત અને છેવટના વખતમાં એ રેવન્યુ ઓર્ડર્ના એમ્પ્લર હતા. દેશભક્ત મોતીલાલ નહેરુ, સર તેજ-બહાદુર સપ્ત, પંડિત સુન્દરલાલ, ચિંતામણિ વગેરેના એ મિત્ર હતા.

ચાલુ કામકાજના બોલમાં હોવા છતાં એમણે પોતાને પ્રિય સાહિત્યને કદી નહીં વિસારતાં ચાલુ કંઈ ને કંઈ લખ્યા કર્યું છે. એમનું 'નંદશંકરજીવનચિત્ર' જેવું અબેડ જીવનચિત્ર જીવનચરિતના નાયકના યુગનું ચથાર્થ ચિત્ર રજૂ કરે છે. બીજું પુસ્તક 'કો ભામિ ?' (કોણુ ભગે છે ?) એ નાટક છે અને તે પણ વિવિધ ગુણોથી અંકિત છે. નર્મદશતાબ્દીવખતનો એમનો લેખ 'નર્મદ-કર્મવીર કવિ' અને રમણ સાધનાં રેખાચિત્રો એ એમના બીજા લેખો છે.]

રસિક સુરતીઓ !

ખાવાપીવાનો પણ શોખ તે સમયમાં ભારે હતો. આગળ ખતાવી ગયો છું કે મિષ્ટાન્ન ખાવા તુળજભાઈ એ કમળાનો આડંબર કરેલો ને ખીરલહેંચી સારુ જમિયતરાયના ખાપને નામે મોં સચોટ વાળેલું. 'ચાલ્યો છે તડકો કેવો તેરમાનો !' તેમ કોઈ વૃદ્ધ મયુર કે જમવાનાં (બહુ વચનમાં માનાથે) બહુ ચાલે ને સૌ તેમાં ભાગ લે. કોઈ તો પોતાની જીવતક્રિયા

જીવતાં કરે ને સૌને નોતરી, પોતીકા મૃત્યુભોજનમાં હોંસથી ભાગ લે. અધરણીમાં પણ જન્મવાનું થાય તો લક્ષ્મણનાર્ધમાં તો પૂછવું જ શું? સારી લક્ષ્મણનાર્ધ તો મહિના લગી ઘેર ચૂલો બંધ. ચોવીસ કલાકે જન્મવાનું મળતું, તેથી જો કે ખાવાનું પેટમાં ઝાઝું ઓરાતું તો પણ પાચનશક્તિને હાનિ પહોંચતી નહિ; મુળચીથી કાઢકે મરતા હશે તોપણ ‘અમૃતં ક્ષીરમોજનં’ ની ગાંઝાઈ ઓછી થતી નહિ. પોતે કહેતા કે લાગણી વિનાના ‘મૃત્યુભોજન’-માં ખુશી મનાતી તે જોઈ મને ઘણો ત્રાસ છૂટતો ને અમારી ટોળી તે ખાવા જતી નહિ. અમુક મહેતા મુઆ ત્યારે તેરમાની ન્યાતમાં ખીરલહેંચી થયાં. પહેલી પત્નીની પૂંકે વરજેલી ખીર વડા પુત્રથી ન ખવાઈ. ખાય નહિ તો પિત્રીને પહોંચે નહિ તેથી તેમને માટે બાસુદી આવી, ને તે ખૂબ પીવાઈ. અમને તો આ સાંભળી બહુ માહું લાગ્યું. ‘સત્યાથ પ્રકાશ’ના કર્તા, સ્વામી દયાનંદે એક વ્યાખ્યાન આપેલું. તેમાં કહેલું કે ‘અમનકા પેટ કૂછ લેટરબક્કસ હૈ કે ઉરમે કૂછ અન્ન ડલોગે વો કાગજ માફિક પિતૃકે વહાં પહુચ જયેગા!” શાક મોળવું એ પણ એક કળા! અન્ન પીરસવું એક કુશર! પીરસતાં બોલવું એમાં કવન અને વકતૃત્વશક્તિનું સંઘટન! જમણવાર એ કંઈ જમણવાડ નથી, એ તો રંગભૂમિ. નાટ્યકાર વેશ સારો ન ભજવે તો જીવનપર્યંત રટણ કરે. ઓચ્છવલાલ દેસાઈ કારેલાં સમારે તે જોવા મહેતાઓ તો શું પણ દેસાઈઓ પણ પરસ્પરની સ્પર્ધા છોડી દઈ આવે! ‘શાકપ્રિયસુરતવાસિન:’ આમ કહીએ તો ચાલે. હિંદુસ્તાનમાં ‘ટોટ’ની શરિયાદી કવચિત્ જ મંડાય છે, પણ ભંડારાને દિવસે પકવાનના ભોજનસમયે લાટિયાએ મઠો ખાટો કર્યો તેથી નાણાં તો ન અપાયાં પણ અદાલતે ચઢવા તૈયાર થયેલા સખસનો દાખલો મશહૂર છે. ‘ઉદો’ કુશરપોરો તે તો રસાયણશાસ્ત્રમાં ‘ડીઝી’દાર! ભીમસેનસરખો પણ શું પોતાની કળાની ડંશસ એની આગળ મારી શકે? ખાધપી મઝાહ કરનાર, અલ્પવિચારી, ભવિષ્યાંધ, સહેલાણી, પતંગીઆ માફક જીવન વ્યતીત કરતા લોક, દેવામાં રૂબેલા. મારા માતામહુના પિતા મોતીરામ મહેતા એક તરેહના ઓગણીસમી સદીના નાગરભાટ હતા. જેનીતેની જમાનત કરે. મોટાઈમાં જતાં ખરડાય ને અંતે વેડે. અરદેશર કેતવાલ ઉપર હુકમનામા (ડીક્રી)ઓ જારી તો જીમ્મેદારી મોતીરામ મહેતાની.

દીવાનજી દેવામાં ડૂબેલા તો ઝામિન મોતીરામ મહેતા ! આ માત્ર નામના ભૂખ્યા ફૂલજીજીને ‘બેલિકે’થી છૂપાઈ રહેવું પડતું; દર મહિને સવાસો રૂપીઆનો મોટો પગાર છતાં પાછળ દેવું મૂકી ગયા. મારી માતા કહે છે કે હું નાની હતી ત્યારે દાદાજીની એવી જ સૂચના કે કોઈ નવતરો માણસ આવે—મારી ખબર કહાડે—તો વગર પૂછ્યે કહેવું કે ઘેર તથી. એક બીજા રતનરામ નામે અદ્ભુત પુરુષ હતા. ધંધો વકીલનો ખરો પણ જે કમાઈ આવતી તે માત્ર ઊઠાવગીરપણાને લીધે. દલ્લાલી પણ કરતા ને વકીલોને ‘મુડદા’ આણી આપવાનો ધંધો કરતા. એક દિવસ ઊંચી જાતની વિલાયતી છત્રી લઈ પોતે જતા હતા એટલામાં સામેથી તેમના કાઈ મિત્ર ચીનાઈ છત્તર લઈને જતા મળ્યા. મિત્રથી બોલાયા વિના નહિ રહેવાયું: “જુઓ, આનો દોઢ રૂપીઆ આપ્યો છે—ચોવીસ આનાનો !” “પણ આ જોયું” ? રતનરામ બોલ્યા. તે જોનારની આંખ તો ટાઢી થઈ ગઈ. “શી ધાપ મળી વારુ ! કે એ લીધું?” “ધાપ શેની ? ઊધાર ધાપ મારા શેઠ !” તે ઊધારખાઉએ જવાબ વાળ્યો. “મારે આનાં નાણાં આપવાં હોય તો કની ? આ નોંધપોથી (અમે વકીલલોક મુકદ્દમાની નોંધ રાખીએ છીએ)માં લખ્યું છે: “અચ્ચા રતન ! ફલાણા મહોદ્ધાનો છ મહિના સુધી ત્યાગ કર. કાનસિયા વધાર. પાઘડીનો રંગ બદલ !” રતનરામને બીજું યે ભારે દેવું હતું. વેશ બદલે, નાસભાગ કરે. તે છતાં પણ વળે નહિ, ને લેણદાર તકાદો કરવા આવે તો આ બગલાલકત એવો શંકરલકત બની, રાખ ચોળી, ધ્યાનમાં ખેસે કે માગવા આવનાર રોકાઈ જાય. પછી પ્રશ્ન થતાં જ ને બોલે:—“અરે દુષ્ટ ! તું મને ચીડવ નહિ. આ જે મારો ગુસ્સો !” એમ કહી શરીર ઉપર ચોળેલી ભસ્મ ઊરાડે. “આ જવાબાથી હું તને બાળી ભસ્મસાત કરી નાંખીશ !” બ્રાહ્મણ આ જમાનામાં પણ શાપથી દયાવતા ને માગનાર થરથર કાંપતા, વાયદો લઈ ચાલ્યા જતા. આખરે ‘સો ચુઆ ખાકે બિલ્લા હજકા ચલા’ તેમ જીવનની પૂર્ણાહૂતિરૂપે રતનરામ ખનારસ ગયાં. બહુ ઠાઠમાં આવ્યા. ગોરે ખૂબ આગતાસ્વાગતા કરી. દક્ષિણા માગવાનો વારો આવ્યો ત્યારે તેમણે કહ્યું કે “જુઓ મહારાજ ! દક્ષિણામી દ્રવ્ય હું તમને આપતો નથી. આ મહોર કરેલા, મારાં બે ગામના વેચાણદસ્તાવેજ આપું છું.” ગોરનો લોભ વધ્યો. ‘નત્રાભયો’ કરાવવા સારુ બ્રહ્મભોજન થવું જોઈએ. રતનરામ બોલ્યા: ‘હવે રોકડ

નાણું મારી પાસ છે નહિ કે અલ્પભોજન થાય !’ ગોરે કહ્યું:—‘યજ્ઞમાનરાજ !’ હું છું કે નહિ ?’ તેણે રૂપીઆ ત્રણસો ઊધાર કાઢી આપ્યા. અડધા ઊપરાંત ખરચ કર્યા. દક્ષિણા આપીને પછી વિદાય થયા. આ ગોરે ઘણાને મૂંડ્યા હશે; પણ શેરને માથે સવાશેર, આ ઉસ્તાદ, ‘ગુરુ ઘંટાલ,’ તેને પણ મળ્યા. પાછળથી ન્યારે ગોરના નોકરો દસ્તાવેજ લઈ સુરત આવ્યા ત્યારે જણાયું કે જે ગામ લખી આપ્યાં હતાં તેની સાથ રતનરામને કાંઈ સંબંધ હતો નહિ. નાગર-કાયસ્થ જ્યાં જુઓ ત્યાં ‘આત્મારામ ભૂખણવાળા,’ ‘ચક્રવાળા’ કે ‘ભાસાળીવાળા’ના કરજદાર હોય જ ! પહેલો છોકરો પરણાવવા માતા પલ્લું આપે, પણ બીજાને માટે તો કરજ કરવું જ પડે. દેસાઈઓ પણ ઝણમાં રૂબેલા. રંગીલા તુર્કો ઝરને જુતીસમાન ગણે છે, પણ ન્યારે મહાજન પાસે નાણાં કઢાવવા જાય છે ત્યારે જુતી શિર પર મૂકવા તૈયાર થાય છે. આનું ખોટું દૃષ્ટાંત લઈ કરજદારની સ્થિતિમાં કઢાપી આબરુ મનાઈ હોય ! ‘હોશે તેને જ કાઈ ધીરશે’ આ ખ્યાલ સચોટ થયો. જેને આરણે શેઠનો મહેતો ધરકર્યો નહીં તે અમીર નહીં; હૈસીયતદાર નહિ; કન્યા તેને કાઈ આપે નહિ, ને જઘાતીઓ રહી જતો. “કાઈ દિન ગાડી, કાઈ દિન ઘોડા ને કાઈ દિન પાંઉસે ચલના જ; કાઈ દિન લાડી, કાઈ દિન વાડી, કાઈ દિન ફક્કા ફક્કા જ !”—સ્થિતિનું અનિશ્ચિતપણું એ જ સિદ્ધાન્ત પ્રચલિત થયો. ને ‘જહાંગીરીમાંથી ‘ફકીરી’માં રૂપાંતર પામતાં ક્ષણીની જ વાર ! આને લીધે “ખાનાપીના હો સો ખા લો, ફિકર નહિ કલકી, આઝાદો ! ફિકર નહિ કલકી !” એવો બોધ મળતો. હજાર રૂપીઆના માસિક પગારે, અરદેશર કોતવાલને પાંચ લાખનું દેવું ! હજારો વાર જમી આવે, માલમત્તા મિત્રોને ત્યાં સંતાડાય. તે ન્યારે પાછી આવે ત્યારે અડધી જ ! ન્યારે અરદેશર પર બલાત્કારે પૈસા કઢાવવાનું તહોમત આવેલું ને કામ ચાલી તે નિર્દોષ ઠરી છૂટેલા ત્યારે સુખાસનમાં બેસી ઘેર વિદાય થતાં લોકની મોટી ઠક્ક મળેલી. મારા માતામહ કહેતા કે દસદસ હજાર રૂપીઆની બે થેલીઓ સામી મૂકેલી તેમાંથી મૂકેમૂકા રૂપીઆ ચારો તરફ વેરેલા. ‘અરદેશરકા બોલબાલા—દુરમનોકા મું કાલા !’ આમ પુકારતી સુરતની ઘેલી પ્રજા તેની પૂઠે ગયેલી. મોતીરામ મહેતાએ બિહુક નાગર બ્રાહ્મણમાં પેટેલો કુસંપ મટાડવા કરજ કરી ન્યાત જમાડીને પીતાંબર દક્ષિણમાં આપ્યાં. જેનેતેને જાહિરદારીનો જ

શોખ. વરઘોડો દમ પર કાઢવો, ‘સામેલા’ શણગારવા, ઊછીનું ધરેણું લાવવું ને ધરની વાહવાહ કહેવડાવવી, એ જ જેના જીવનનો ઉદ્દેશ! આમ નામ તો અમર થાય છે, એમાં જ તેઓ કૃતકૃત્ય સમજતા. વરઘોડાનો અદ્યોષસ્ત કરવામાં કેટલાક તો એવા પ્રવીણ કે ‘વરઘોડીઆ’ જ તેઓ કહેવાતા; ને ન્યાતજ્ઞતની દરકાર કીધા વગર સર્વ કોમમાં સન્માનથી તેઓને નોતરવામાં આવતા. ‘સામેલા’ શણગારવામાં માકુભાઈનો પહેલો નંબર. વરઘોડે ખેડેલી છોકરીઓના ચોટલા ગૂંથવાની કળા તો તેમની જ! કપાળે આડ કરવી, ટાંકાઓ મારી ધરેણું લટકાવવાં એ હુન્નરમાં તે એકા! આ શણગાર સજવા માટે જે આંખ જોઈએ છે તે કાંઈ બધાને જ હોતી નથી. ‘ઝૂંટોનાઈન સીઝર્સ’ના જમાનામાં ‘રોમન’ પ્રજા જેમ બહારનો દેખાવ કરવામાં ખુબાર થયેલી, તેમ જ સુરતવાસીઓની પડતી દશામાં આ જ ઘેલછા સૂઝેલી. જેમ એક દીવો ગુલ થતા પહેલાં જાસ્તી પ્રજ્જ્વલિત થાય છે તેવી રીતે આ સુરતી ભાઈઓની દશા થઈ. આ જમાનાનું રૂપાંતર થયા પછી પણ નવા જમાનામાં જીવન વ્યતીત કરતા કેશવરાયજી તો ધણાના જોવામાં આવ્યા હશે. તેમણે અરદેશર કોતવાલને ત્યાં ઊમેદવારી કરેલી ને પછી કારકુની ઉપરથી શિરસ્તેદારી સુધી ગયલા. પગાર તો ટૂંકા પણ ‘આડી-વેડી’ આમદની ઝાઝી! જ્યારે અરદેશરની પડતી આવી, નોકરી છૂટી, ત્યારે કોઈએ સૂચવ્યું કે બીજો નોકરી કરો, ત્યારે જવાબ દીધો: “માલિક ને પતિ ને તો એક જ શામે. નોકરી કરવી તો અરદેશરની કે જેનામાં નોશીરવાનનો ઇન્સાફ, હાતિમતાઈની સખાવત, અને યુસુફની ખૂબસુરતી!” રાયજીનું દીલ ઉદાર, હાથ જૂટો, પણ આવતી કાલનો ખ્યાલ ટૂંકો. “રાયજી! કાંઈ થવું જોઈએ હો!” એટલો સવાલ થતાં જ “જા લુચ્ચા! પેલા ગોખલામાંથી એક રૂપીઆ લે, ‘મોડિયા’નો માવો લાવ!” એ પ્રમાણે આજ્ઞા અપાય. જીવ્યા ત્યાં સુધી ચૈાટામાં એમની દુકાન હતી તેનું ભાડું ઊધરાવવા જય ત્યારે ‘વાહ! રાયજીકાકા! વાહ!’ એવા ઉદ્ગાર લોકોના મોંથી સાંભળે. એકાદમેને આનો ખે આના ઇનામ પણ આપી દે. સોદો ખરીદે, ત્યાં લાવ કેરવતાં હજાર વાનાં સંભળાવે ને આખર નાણું વિશેષ આપે ને બોલે: “આ અરદેશરની અમલદારી નથી તેથી થાય છે હો!” એમ કહી પાન ચાવતાચાવતા ચાટ્યા જાય. ઘડીઆળ રાખતા તે ઈસ્તાંબુલની,

અરદેશરે આપેલી તે. ઘડીઆળ લટકાવી રોયમાં ફરતાં રસ્તામાં મળતા. અન્ય ગૃહસ્થને પોતાની ઘડીઆળ કાઢી પૂછે: ‘જુઓ તો, કેટલા વાગ્યા છે?’ ફક્ત કપડાં પહેરેલાં એટલે કાણુ જાણે કે એમને ઘડીઆળ જોતાં પણ નહીં આવડતું હોય? એમ પણ કદાચ હોય કે પોતાની પાસેની સુશોભિત સીજનાં દર્શન પણ બીજાને કરાવીએ! એક પ્રસંગે અક્કડ અંગરખું પહેરી, બૈલગાડીમાં સવાર થઈ ધૂળ પડવાને દહાડે, કેશવરાય અરદેશરને ત્યાં જતા હતા. એ દિવસે શેતાનકૃણિયું વટાવવું ને ‘ઐશ્વરપાસ’ વટાવવો સરખો! ધૂળે છંટાયા વિના આગળ જવાય જ નહિ. કેશવરાયના પિતા અમરીતરાય ડોસા એટલે બેઠેલા તેમણે હુકમ આપ્યો: “જુઓ છો શું? નાંખો કેશવ પર ધૂળ. પળમાં ગદથી ખરડાયા. બાપબેટા વચ્ચે વાગ્યાણુ છૂટયાં. કેશવરાયે પોતાના સીપાઈને હુકમ કીધો: ‘ગુનેહગારને પકડો!’ તે હુકમ થતાં જ કેટલાક નાગરના છોકરાઓને પકડીને કાતવાળીમાં લઈ જવામાં આવ્યા. તેમની કુમકમાં અમરીતરાય ડોસા પણ આગળ ચાલ્યા. પ્રજામાન્ય કાતવાળ પાસે તેઓને હાજર કરતાં અમલદારની આંખ બુઢા પર પડી. એટલામાં કેશવરાયજી બોલ્યા, “આ બુઢાની અક્કલ ખોખું થઈ ગઈ છે. આપનું નામ લીધું તો યે મારા પર ધૂળ નંખાવી.” બુઢા બોલ્યા: “હા બચ્ચા! નાગરકાયરથનું નામ બાળતું હતું કે અમે ધૂળપડવે વગર ખરડાયલો તને જવા દઈએ! બદો ખાટું કહે છે, હુઝુર!” એમ અરદેશર તરફ નજર કરી બુઢા બોલ્યા. સોહરાયને રૂસ્તમનું યુદ્ધ થવા પામ્યું નહિ. બુઢાને શાન્ત પાડી પાછા કાઢ્યા ને કેશવરાયને મજા નીચી કરવી પડી.

રાયજી વિષે બીજી એક રમૂજ કહાણી એ કહેવાય છે કે એક વેળા તેમના એક જુવાન મિત્રે તેને કહ્યું: “જગન્નાથ શંકરશેઠ જોડે મિત્રતાનો દાવો કરી રહ્યા છો, પણ અમે શું જાણીએ કે એ સત્ય છે?” ત્યારે જવાબ મળ્યો કે “ખાંડ ખાઓ છો! એમની છબી લઈ આવું તો કેમ!” તે મમતી, નિરુદ્ધમી, પુરુષ મુંબાઈ બીડ્યા. વિનાયકરાવ જગન્નાથ શંકરશેઠને ત્યાં ગયા, ને વરધી કહેવડાવી કે મરહૂમ શેઠના કાઈ મિત્ર આવ્યા છે. હાવભાવથી સત્કાર થયો. ત્યાં શેઠનું એક મોટું ચિત્ર ટાંગેલું હતું તે તરફ જોઈ રહ્યા ને પત્ની:રોયા. શેઠે પૂછ્યું: “શું કામ રુઓ છો?” ત્યારે તેઓ બોલ્યા: “શું”

કહું? એઓ મારા પર પિતા સમાન હેત રાખતા, પણ તે વાત મારા વંશજે કેમ જાણશે? મને એમણે જાણી આપવાની કબૂલાત આપેલી, પણ તેઓને એટલામાં કેલાસવાસ થઈ ગયો. હૃદયમાંની મૂર્તિ તો મારા દેહ સાથે જશે, પણ ઘરમાં તેની શી નિશાની રહેશે?” “અહો! એમાં શી મોટી વાત છે! લો આ તસ્વીર” એમ બોલી તસ્વીર આપવામાં આવી. હોડ પૂરી કરી, મૂંઝ પર તાલ દેતા રાયજી સુરત આવ્યા. રાયજીસાહેબ બધાના જ વાલી ને મુરખી. વારસ તો માત્ર એકના જ! બધે ઠેકાણે ખોટો કારભાર કરવામાં અંપલાવવામાં તૈયાર. જે કારભારમાં જસ મળે તો મૂંઝે તાલ દે; નિષ્પ્રજ થાય તો જીવંત જીવંત આવે પણ તે મોંઝ પર રિમત તો રમતું જ! એક વખતે અમરીતરાયને એમના ભાઈ સંપતરાયે કહ્યું, “ભાઈ! તું અલડાયો, હવે લહેણમાં પેસીશ નહીં” “હું અલડાયો!” ક્રોધાન્ધ અવાજે વૃદ્ધ રાયજી બોલ્યા, “લો ત્યારે” એમ કહી અન્નદાણથી નીશો પામી તુર્યાવસ્થામાં એક ફૂતરું ત્યાં પડ્યું હતું તેની બે ટાંગ પકડી લહેણમાં તેને પટક્યું! “ક્યાંઈ! ક્યાંઈ!” કરી ચીસ પાડતું તે ફૂતરું હડેહડેનાં અવાજે વચ્ચે લહેણ છોડી બહાર નાસી ગયું ને સૌ “તેરી મેરી ચૂપ” કરી કામે વળગી ગયાં.

તે જમાનાનાં ઐરાં શરીરે કદાવર હતાં. સૌ કામગારાં એટલે શરીરે કસાયલાં હતાં. ઘરમાં જાણે “હાંડીધોયો” કાઢીને ત્યાં ન મળે. પાણી ટાંકામાંથી હાથે કહાડતું, ઘર સ્વચ્છ રાખતું, છોકરાંને સંભાળવાં, રાંધવું, ને આ સૌ એકલહથ્થે એટલે સ્ત્રીઓને પૂરતી કસરત મળતી. નાગરીન્યાતમાંથી હજુ સૌન્દર્ય ગયું ન હતું. દયારામની નાજુક કવનશ્રેણિમાં નાગરોનાં વખાણ જણાઈ આવશે. તેમનામાં તન્દુરસ્તી હતી. કળા ટાપટીપ પણ જાણે તેટલી હતી. કુદરતી લખલખાટ ન્યાંત્યાં પ્રદર્શિત થતો હતો. “નાગરીઆં કાંચળી લાવશે, પણ પાંસળી ક્યાંથી લાવશે?” એ કહેવત ઉપરથી, જણાય છે કે વસ્ત્રની દબનું અનુકરણ નાગર સ્ત્રી ઉપરથી બીજા કામનાં ઐરાં કરતાં. તેઓ સ્વભાવે ઢીલાં-પોચાં ન હતાં. મારા માતામહ દીવાનજીના કુટુંબની કહાણીઓ જાણાર ભાષામાં કહેતા: “જ્યારે મયારામ દીવાનજી મરણ પામ્યા ત્યારે દુષ્ટ, કૃતમી નવાળ તોષળખતખાને પોતાના નિમકહલાલ, મરહૂમ દીવાનના ઘર પર જામી એસડાવી તેમનું શય અવલ મંજલે લઈ જતાં પહેલાં તેમની વિધવા પોતાના

એ સગીર પુત્ર, કીરપારામ તથા કાશીરામને લઈ, ભારે કીમતનું ઘરેણું છાનુંમાનું લઈ એકલી ઓરપાડ ચાલી ગઈ. ત્યાં પેશ્વાઈની પનાહ, એટલે સહીસલામત રહી. પોતાના પુત્રના લવિષ્યની કાળજી રાખી તે બાઈએ પોતાનું સુરતનું ઘર લૂંટાવા દીધું.” એક વખતે એમણે બીજી એક વાત કહેલી તે એ હતી કે “દીવાનજીના ધરની એકાદ સ્ત્રી ઉપર નવાબના નોકરની નજર અગડેલી. બાદશાહે મયારામને કહ્યું કે ‘તમારે ત્યાં હું મ્યાનો મોકલું છું તેમાં તમારા ઘરમાં અમુક બાઈ છે તેને મોકલો, મારે એને મળવું છે.’ ઘેર નવાબસાહેબની પાલખી આવેલી, છતાં ધરનાં માણસો જરા પણ ગલરાયલાં જણાયાં નહોં. એકદમ, હળાહળ સોમલ હાજર કરવામાં આવ્યું ને નવાબની મુલાકાત માટે સજ્જ થતી આ સોળ વર્ષની રંભા ચમનાથને મળવા માટે સામગ્રી કરી સુતી ! પાલખીવાળા બેસી રહ્યા. એટલામાં ન્યાતીલાઓએ આવી તેના શબ્દને સ્મશાન લઈ જવા તૈયારી કરવા માંડી. આ પ્રમાણે ઇજ્જત બચી.” શરીરે સુકુમાર પણ લઢવે શરીરે ને કામમાં પૂરી સુરતવાસિની ! તારામાં જે મોહક-કામણ-શક્તિ છે તે હજુ સુધી ગઈ નથી ! એટલે એકઠી થઈ ન્યાતયચ્યા કરતી, રસ્તે જનાર જોડે વાતોમાં લગતી ‘કેમ બેઠાં ? કેમ બેઠાં ?’ આમ પ્રશ્નપરંપરાનું પહેલું અચ્છ છોડતી, ને તે છૂટતાં જ વાગ્યાણુનો વેગ વધારતી, હજુ પણ તું તારું પ્રાધાન્ય જાળવી રહી છે. લગ્નપ્રસંગે જોડકણાં જેતજેતામાં જોડાતાં. ચાચરિયાં તો વગર મોસમે પણ બોલાતાં ને એદ્વારા અગ્રિય વ્યક્તિ ચકલે ચઢતી, અર્થાત્ “મને ચાર ચોટલા તો ભાંગે એટલા,” એ કહેવત યથાર્થ થતી. નાગરી ન્યાતમાં લગ્ન પહેલાં, ધાધરી નવાડવામાં આવતી; અધરણીપ્રસંગે કપાળે ચિતરાવતી, દસિયાં ચરતી, ધેણુરાણી મહાલતી. માતા થયા પછી સંતતિવિવાહના તોડજોડમાં મશ્ગુલ રહેતી. લગ્નનો જાતિ અનુભવ યાદ નહિ તેથી સંતતિલગ્નમાં લક્ષ્યો લેતી. રંડાપો આવે મોં વાળી, રીઠી થઈ, વિરૂપા બની રહેતી. ‘સમય હુષ’નો ત્યારે હુષ’દષ્ટિ સમય શોકનો ત્યારે બાળપવૃષ્ટિ. પણ સંતમ ભૂમિમાં જેમ વરસાદના પાણીની નિશાની રહેતી નથી તેમ અશ્રુસ્ત્રાવના શેરડા તેના ગાલ પર તરત સૂકાઈ જતા. માયાનાં બાળકો માયાના મોહમાં પડી કહેતાં કે

‘ સુખદુઃખ મનમાં ન આણીએ, ધટ સાથે રે ધડીઆં;
ટાણ્યાં તે કોઈનાં નવ ટળે રઘુનાથનાં જડીઆં.’

સુખદુઃખ મનનાં માનેલાં છે ! આ જમાનો માયાખંડ હોવાથી સુખી હતો. (Where ignorance is bliss 'tis folly to be wise).” અખો કહી ગયો છે :—‘ અંધારો ફૂવો, ઝગડો ચૂકવી કોઈ નહિ મુઓ.’ પોતાના શબ્દોમાં કહીએ તો ગુણસુંદરી પેઠે તેઓ બોલતા :—‘ પીડાકારણ શું હશે જગતમાં શોધ્યાતણું પાપ રે ?’ તે સમયમાં સોંધવારી વિશેષ તેથી કમાણીની ન્યૂનતા, દબ્યની અધિકતર ઉપાજનશક્તિને લીધે ટંકાઈ જતી હતી. જીવન સરલ હતું. આનંદભિમિંઓથી સરસપારી ક્ષુબ્ધ રહેતી. બધી જાતના મોજશોખ મારતી. વૈષ્ણવ્યની છાયા પાસે આવતી જતી જોઈ દુઃખ મનમાં ન આણી, ટાણે કે આડે દિવસે, શણગાર સજી મહાલતી. ‘ પડશે તેવાં દેવાશે,’ એ જ ન્યાય તેને માન્ય હતો. મુસલમાની રાજ્યની અધોગતિનાં પરિણામ પ્રગ્લવગં ઉપર કેવાં થયેલાં તેનો ચિતાર ‘ કરણુ-ચેલો ’ના તેરમા પ્રકરણમાં પોતે નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે : “ તેઓનો જુરસો નરમ પડી ગયો, તેઓનું શરાતન નબળું પડવા લાગ્યું, અને તેઓની તલવાર તથા ખીજાં લડાઈનાં શસ્ત્રો કટાવા લાગ્યાં. બિચારા હિંદુઓ ભાજખાઉનેવા થઈ ગયા. લઢવાને બદલે બખડવાનું કામ વધારે ચાલ્યું. જેમજેમ તલવાર કટાતી ગઈ, તેમતેમ જીભ વધારે તેજ થતી ગઈ અને ગુલામગીરી તથા જીલમ ધણા દહાડા મૂંગામૂંગા સહન કરવાથી જુદું બોલવાની ટેવ, ઢોંગ, લુચ્ચાઈ, હલકાઈ, નબળાઈ, આળસ વગેરે ધણાએક દુર્ગુણો એ લોકમાં આવ્યા અને તેની અસર આજ પાંચસે વર્ષ થવા આવ્યાં તો પણ છેક ગઈ નથી.

મારા પિતાનું લગ્ન મોતીરામ મહેતાના પુત્ર વિદ્યારામની પુત્રી નંદગૌરી સાથે ઈ. સ. ૧૮૫૫ ની સાલમાં થયું. તે વેળા મારાં માતુઃશ્રીનું વય માત્ર નવ વર્ષનું હતું. તે વિષે આનંદભિમિંથી વાત કરતાં પોતે કહેતા કે, ‘ હું તે વખતે સાહેબ સાથે નિશાળોની તપાસણી સારુ પ્રગણામાં ફરતો હતો. લગ્નપ્રસંગે સુરત જવા સારુ સાહેબ પાસે રજા માગતાં તેણે બહુ આનાકાની સાથે માત્ર સાત દિવસની રજા આપી. તે વખતે મુસાફરીનાં

સાધનો બરાબર નહીં હોવાથી લાંબો વખત જવાઆવવામાં લાગતો. અમારી સ્થિતિને અનુસરીને ટૂંકા ખર્ચમાં લગ્ન કર્યાં તોપણ રૂઢિથી માન્ય થયેલી સઘળી ક્રિયા કરેલી. તે વખતે માત્ર વરરાજના ઘોડાની અગાડી કાગળના ફૂલની વાડી આજની માફક રાખવામાં આવતી, અને કન્યાને માંડવો પાસે આવતાં તેને લૂંટવામાં આવતી. આ રીવાજ મુસલમાનોમાંથી દાખલ થયો હશે. મારા ઘોડા અગાડી રાખેલી વાડી લૂંટાઈ ત્યારે મારા ઘોડાએ ચમકી મસ્તી કીધેલી અને તેથી મારા માથા પરનો પાંચડી પડી ગયેલી. સૌએ માન્યું કે ભારે અપશકુન થયા. મોતીરામ મહેતા વહેમીલા એટલે વિનાયકશાંતિ કરવાની મને ફરજ પાડેલી કે વિદ્વ દૂર થાય. 'મારી માતા દસ વર્ષની જિમ્મરથી સાસરે આવવા લાગી. સવારસાંજ રાંધી ચાલી જય. દાદાજીનાં ભારે લાડ હતાં. તેઓ પણ જ્યારે ચાલતા થયા અને ઘરમાં કોઈ વડીલ રહ્યું નહીં ત્યારે પડોસણે તે ગરજ સારી ને મારી માતા આવતીજતી રહી. મારી માતાની તે વખતની કાંતિનું વણુંન કરતાં મારા માતામહની છાતી હૃષ્થી ફૂલી આવતી. 'નંદગૌરી મધ્યમ કદની હતી. તેની ચામડી ઉજ્જવલ, તેમાં તનદુરસ્તીથી લોહી પસરેલું તે જ્યાંત્યાં લાલી પ્રદર્શિત થયેલી. કપાળ વિશાળ, મુખ બહુ મોટું નહિ, પણ ભવ્ય ને લંબગ્રોળ; રનેહમથી મોહક આંખ; એકવક્રું શરીર, આખા દેહલતિકામાં, તેના હાવભાવમાં, જગૃતિ વ્યાપેલી, વિદ્યુત્સમ અહીંતહીં ચમકતી તે જણાય. 'આ લાવણ્યમયી, ભાગ્યશાલી, લક્ષ્મી અમારા ગરીબ નિવાસમાં દાખલ થઈ ત્યારથી બધા મહોદ્ધાવાળાનું માનવું હતું કે અમારો સિતારો ચમકવા લાગ્યો. તે વેળા એક જ ચાકરડી ઘરમાં કામ કરનારી હતી પણ ઘરખટરાગ બધો તેને માથે, એટલે કામ તો ખૂબ જ હોય તેમાં શી નવાઈ! (આજે વૃદ્ધાવસ્થામાં છે, કુડીબંધ નોકરો છે, છતાં પણ તેનાથી ખેસી નથી રહેવાતું.) 'કામ કીધું તેણે કામણ કીધું: 'આ ગુણ એનામાં હતો. હોંસીલી અથાગ: 'તોડીખલ'ની દુશ્મન. એકત્ર કુટુંબજળમાંથી જૂટેલા અંજન માફક અનિયન્ત્રિત તેને રહેવા મળ્યું, ને મંદમંદ હસતી કળી જે પિતૃઘરમાંથી નીકળેલી, તે સુશિક્ષિત પ્રેમળ ભર્તારના સમાગમમાં આવી પ્રૌઢ પ્રતાપી પુષ્પમાં ખીલી. તેનો કાંતિપ્રભાવ ઈશ્વરકૃપાથી હજુ સુધી કાયમ છે. મોતીરામ મહેતાના કુટુંબમાં, સામાન્ય

હિંદુ કુટુંબીઓ પેઠે, બાળકી પર કમ મહેરબાની રહેતી. કાણુ જાણે કોને પરણશે ? સુખી થશે કે દુઃખી ? ધરમાંથી જાય તેમાં જ ફળ. એ તો ‘જાયફળ’. કોઈ એ એનો એ પણ અર્થ ક્યો કે સંસારથી જાય તેમાં જ ફળ. આવા લોકના ખ્યાલ ત્યારે દેવતાઓ તો રમણુ કરવા ક્યાંથી આવે ? ભૂતો ભૂરકા મારે ! આ નવા વાતાવરણમાં આવી, સુખધેલી, માનવનિ ઉત્પન્ન કરાવનાર પ્રૌઢવૃક્ષ સાથે નાણુક વેલી પેઠે વીંટાઈ ગઈ—જીવનમાં ઓતપ્રોત થઈ ગઈ.

ગૃહસંસાર સૃષ્ટિનો અજબ વણાટ છે. પુરુષ તે તાણો ને સ્ત્રી તે વાણો. વણાટ ટકાઉ જોઈએ, કુમાસ નરમ જોઈએ તો બન્ને વાનાં સરખાં સામિલ થવાં જોઈએ. આથી જ હિંદમાં નારીને અર્ધાંગના કહી છે. અમે ગરીબ હતાં પણ ટકાનું દેવું ન હતું. જેમજેમ પગાર વધતો ગયો તેમતેમ મોકળે હાથે રહેવા લાગ્યાં; માત્ર રહેવાની રહેણીકરણીમાં બહુ ફેરફાર કીધો નહીં. પોતે બહેનોને આપે તે બાબત હું જરા પણ કટાણું મોં કરતી નહિ. ભાઈ પાસે છે તો બહેન માગે છે ને તેને અપાય છે. મારા બધા મનોરથ એમણે પૂરા પાડ્યા; મેં કરકસરથી એકઠું કરવા માંડ્યું. અઢીસેં રૂપિયાનો પગાર થયો પણ નોકર એક જ ! બળદગાડી ઘેર હતી. તે હાંકનાર બહારનું કામ પણ કરતો. સતારે પોતે ‘સ્કૂલ’ જાય, એટલે હું બાજી (મારાં માતામહી)ને ઘેર જાઉં. સાયંકાળે પાછી આવું. બીક શું એ એમના સમાગમથી હું જાણતી જ નહિ. ઇશ્વર દેવતા ઉપર મને ભરોંસો હતો. તેણે સૌ સારાં વાનાં ક્યાં.” ઈ. સ. ૧૮૫૪ થી ૧૮૫૮ સુધી ‘એસિસ્ટન્ટ. માસ્ટર’ રહ્યા. ઈ. સ. ૧૮૫૮ માં જે શાળામાં ગરીબ વિદ્યાર્થી તરીકે અથમ દાખલ થયેલા તે જ શાળાના મુખ્ય અધ્યાપક નીમાયા. પગાર અઢીસેં રૂપિયાનો મળતો. પોતે પહેલા જ દેશી ‘હેડ માસ્ટર’ હતા. અમારા ધરમાં પરાપૂર્વથી નવરાત્રીમાં માતાની સ્થાપના થતી. બાર વર્ષ લગી પોને નવરાત્રીમાં ફળાહાર પણ કરેલો. મોરી માતા નવરાત્રી બહુ ધામધૂમથી ઊજવતી. ‘કરણુ ઘેલો’ના પહેલા પ્રકરણમાં માધવના ધરમાં થયેલા હોમનું જે વર્ણન આપ્યું છે તેના કરતાં ધણુ વધારે ભભકાથી નાંદોદમાં ને ત્યાર બાદ સુરતમાં મારી માતા નવરાત્રમાં દેવીનું પૂજન

કરતી. સુરતની અંબામાતા ઉપર નાગરોનો પક્ષપાત જાહે છે. જૈનલોકના સમાજમયી તેનો પૂજનવિધિ વૈષ્ણવમય બન્યો છે. દહેરું રક્તથી સુધડ્યાથી જ રહ્યું એમ પોતે કહેતા. તેનો પરતો મોટો ગણાય છે. ને તેની સોડમાં સુરતના લોક રસિકતા શીખ્યા છે. સુરતમાં ગવાતા ગરબા અસલથી પ્રખ્યાત ગણાય છે. શ્રાવકજેવા ઘેલા શ્રોતાજનો લાગ્યે જ ખીજે મળશે! “નાગડીનો ગડમો છે, બચ્ચા દમા? જકુડ જોવો જોઈએ” વીરચર્યાં માટે નીકળેલા કરણની આંખે પડતો જે દસેરાનો દેખાવ આલેખ્યો છે તેનો પોતાને પણ અચપણમાં અનુભવ થયો હશે. કાંઈ પણ જાણવા જોગ બનાવ અને કે સુરતવાસી તે ઉપર ગરબી લખે! એક ગોલા ઉપર કાંઈ સોનારણુ ઊડાવી લઈ જવાનું તહોમત મૂકાયું ને તે ગોલો છૂટી ગયો તો તે બાબત પણ લાવણી લખાઈ; ને કાબાવાળી ઓખંધ કૂટતીકૂટતી હજુ યે તે ગાણું ગાય છે : ‘એકવાર રામરામ ખોલો, પેલી નવાપરાની સોનારણુને લઈ ગયો ગોલો!’ એકવાર એક વાણીઓશેઠે કાંઈ નોકરનું ખૂન કયું” તો તરત તે વિષે ગીત જોડાયું: “જુઓ જુઓ રે શહેરના લોક, જગુભાઈએ જુલમ કર્યો; તેનો દીકરો મોતીરામ સખટ (ત) માર તેણે રે માર્યો!” ત્રવાડીજી બાબત તો કેટલી રાગરાગણીઓ જોડાઈ હશે. સુરતવાસી તે રસજ્ઞ, બટકખોલા, ટીખલી. હજુ યે સુખદુઃખમાં જેવા ને તેવા જ રહ્યા છે. મારાં માતામહી એક કહેવત ધણીવાર ખોલતાં કે ‘ગધેડે ખેડા તો પછી ગામ બહાર શાને ઊતરવું’? પોતાને મેં પૂછેલું કે આ કહેવત શાથી પડી? ત્યારે એમણે કહેલું કે અમારા નાનપણમાં પ્રતિજ્ઞા ઉપર જુડી જખાની આપવા માટે અને ખોટા દસ્તાવેજ બનાવવા માટે કેદખાનાની સજા ઉપરાંત કે તેને બદલે, પુરાણા વખતની ગધેડે ખેસવાની સજા પણ કરવામાં આવતી. નવાખીમાં તો ગધેડા ઉપર ખેસાડ્યા ઉપરાંત અધુરું માથું, મૂછ, ખોડાવવાની પણ સજા થતી. એકવાર એક નફ્ટ, રીઠો, ઝુનેહગાર આ સજામાં જકડાયો. આખા ગામમાં ગધેડા ઉપર ખેસાડી હાંટેરો પીટતાંપીટતાં એને ફેરવવામાં આવ્યો ને શહેરની બહાર એને ગધેડેથી ઊતારી મૂક્યો. આ વેળા એણે ગધેવાનને વિનંતિ કરી કે “ભાઈ, સજા તો ખમી પણ હવે ધર લગી ચાલતો ન મોકલ.” તો “અત્યા, તને શરમ નહીં લાગે?” ત્યારે ઉતરમાં આ વેણુ કહેલું, ‘ગધેડે ખેડા તો ઘેર જ

ઊતરવું. ' તેથી આ જ વાહન ઉપર વિરાજિત થઈ આ સહેલાણી પોતાને આંગણે ઊતર્યો. કરવું તો ઠેક કરવું; પછી એમાં શરમાવું શાને? લાજ મૂકી તો તદ્દન મૂકવી. તે વેળાની ઇનસાફ કરવાની શૈલી ઉપર મશ્કરી કરતાં પોતે કહેતા : “ કાઝીનો ઓઢો વંશપરંપરાનો થઈ જવાથી હાસ્યાર્પદ નીવડ્યો હતો. એક ધાંચીના બળદે બીજા મુસલમાનના બળદે જોડે લઢી તેનું શીંગડું ભાંગી નાંખ્યું. કાઝી પાસે ફરિઆદ ગઈ તો કાઝીજી શરહની કિતાબ ઊઘલાવી શેર બોલ્યા :—

લાલ કિતાબમેં લિખા યું

તેલી (ધાંચી) બેલ લદાવે કયું ?

એમ કરીને બળદની અદલાબદલી કરી દેવાની સજા થઈ. ”

દીવાળીનો તહેવાર તે સમયમાં બહુ ધામધૂમથી ઊજવવામાં આવતો. પાટણની સુંદરીઓ નાના પ્રકારના રંગ લઈને હાથવડે તથા લાકડાનાં બીબાં વડે રમણીક સાથિયા પૂરતી હતી, અને કોનો સાથિયો સારો પૂરાય છે તે બાબે માંહોમાંહે સ્પર્ધા કરતી હતી. પૂરઆનંદમાં સ્ત્રીઓ સારાં લૂગડાંધરેણાં પહેરીને મહાલતી હતી અને વખતેવખતે તેઓના હૈયામાંથી હર્ષ ઊભરાઈ જતો હોય એમ તેઓનાં ગીત ગાવાથી જણાઈ આવતું હતું. ” ‘ પાટણ ’ની જગાએ ‘ સુરત ’ રાખીએ તો સુરતશહેરમાં ઊજવાતો દીવાળીનો ઓઝવ આપણી સન્મુખ ખડો થાય છે.

નંદશંકરજીવનચિત્ર

પ્રશ્નો

- ૧ વિનાયક મહેતાના લેખ ઉપરથી સુરતના લોકજીવનની કેટલીક વિલક્ષણ ખાસિયતો વર્ણવો.
- ૨ સુરતના અસલી નાગરોનાં કે બીજા ઉચ્ચ કોમનાં જીવન અને રહેણીકરણીનો ટૂંકો ખ્યાલ આપો.
- ૩ ‘ રસિક સુરતી ’ અથવા ‘ સુરતી લાલા ’ નું રેખાચિત્ર દોરો.
- ૪ સુરતની અસલની સ્ત્રીઓ કેવી હતી? તેમના લેખકે આપેલા અભિપ્રાય ચર્ચો.

દત્તાત્રેય કાલેલકર

[જન્મ વિ. સં. ૧૯૪૨ : ઇ. સ. ૧૮૮૬]

[શ્રી આલકૃષ્ણ કાલેલકર, જ્ઞાતિએ ગૌડ સારસ્વત બ્રાહ્મણ છે. એમનું મૂળ વતન શહાપુર (એલગામજિલ્લો) છે. એમના પિતાનું નામ આલકૃષ્ણ જીવાજી કાલેલકર. માતાનું નામ રાધાબાઈ. આલકૃષ્ણ કાલેલકર અંદિશ રાજ્યમાં હેડ એકાઉન્ટન્ટ ને ટ્રેઝરર હતા. ત્યાંથી પેન્શન લઈ સાંગલીસ રથાનમાં નોકરીએ રહ્યા. દત્તાત્રેયનો જન્મ સાતારામાં ૧૮૮૬ માં થયો હતો. પાંચ ભાઈ ને એક બહેન મળી એ સાત ભાંડુ હતાં.

દત્તાત્રેય પ્રાથમિક કેળવણી સાતારા, પૂના, કારવાર, રામદુર્ગ, શહાપુર, મિરજ, જાત, યુધોળ ને એલગામ ઇત્યાદિ વિવિધ સ્થળોમાં લીધી હતી. એમની માધ્યમિક કેળવણી શહાપુર, એલગામ, કારવાર, સાવંતવાડી ને ધારવાડ વગેરે સ્થળે એમણે લીધેલી. કાલેલજી ઈ.ચી કેળવણી એમણે પૂના ને મુંબાઈમાં લીધેલી.

દત્તાત્રેય એમના પિતાના ગૃહસ્થાશ્રમના સુંદર ફલસ્રમા એક ચોર સંસ્કાર-મૂર્તિ છે. એમની આલલીલાઓ એમણે 'કુમાર' માસિકમાં (વિ. સં. ૧૮૯૧) રસપૂર્વક જાળવી આપેલી છે. યુજ્જરાતના લોકપ્રિય કાકા થયા પહેલાંના આ જીવનચિત્રમાંથી કાકાસાહેબના વિલક્ષણ ને પચરંગી જીવનની આપણને ખૂબ જ માહિતી મળે છે.

કાકા કાલેલકરે બી.એ. ની પરીક્ષા પૂનાની ફર્ગ્યુસન કાલેજમાંથી બીઝ વર્ગમાં પસાર કરી હતી. એમના વિષયો ન્યાય અને તત્ત્વજ્ઞાન હતાં. અષ્ટાં જ વર્ષો એ કાલેજમાં રહીને હતા. આ પછી મુંબાઈ રહી પહેલી એલએલ.બી.ની પરીક્ષામાં એ ઉત્તીર્ણ થયા. બીજી એલએલ.બી. નું સત્ર એમણે પૂરું કર્યું હતું. ખૂદ પરીક્ષા આપવા પછી એ ગયેલા. પછી તેમાં ન બેસતાં દેશમાં ચાલતી ચળવળથી એ આકર્ષાયા ને તેમાં જોડાયા. મુંબાઈના જીવન ઉપર એક વાર પ્રોત્સાહક અસર કરનાર 'રાષ્ટ્રમત' પત્રના લેખકમંડલમાં એ હતા. પછી વડોદરાના ગંગનાથ વિદ્યાલયના એ આચાર્ય બન્યા. તેને છેલ્લી સલામ કરી એમનો પ્રગતિપ્રિય આત્મા હિમાલયને પ્રવાસે ઊડવા તૈયાર થયો. એમની સુંદર આત્મકથાજેવા 'હિમાલયના પ્રવાસ'માં એમણે આ વખતના એમના જીવનનાં તાદૃશ સંસ્મરણો સર્જનાત્મક ને પ્રાણવાન કલામયતાથી રજૂ કર્યાં છે. આપણા દેશકાલના જીવનનું આ ગ્રંથમાં રજૂ થયેલું ચિત્રપટ આપણને આકર્ષ્યા જ કરે છે. એ વાસ્તવિક જીવનચિત્ર 'દેશરણ્યાત્રા' હવે પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધ થયું છે.

કાકાશ્રી કાલેલકરનાં જન્મ ૧૯૦૨ માં એલગામના શહાપુરગામમાં શ્રી સુંદરાબાઈ વામનરાવ શિરોડકરનાં પુત્રી અ. સૌ. કે. લક્ષ્મીબાઈ સાથે થયાં હતાં. એ સહધર્મ્યાશિષીનું ૧૯૨૯ માં ગાંધીજીના આશ્રમમાં મૃત્યુ થયું હતું.

હિંદમાં વેરાયલાં વિવિધ પ્રકૃતિનાં મનુષ્યો, તેમનાં વિવિધતામય જીવન-વિધાનો, પર્વતરાજ હિમાલયની અદ્ભુત સૃષ્ટિશોભા તથા સંપત્તિ ને મહામંથને ચઢેલો દેશકાલ : આ સૌને જગતાં ને બંધતાં જોવાનાં સ્વપ્ન સેવનાર કૃતાત્રેયને નિશ્ચિન્ત પ્રવાસી બનાવ્યા. એમણે ઉત્તર હિંદને પ્રવાસ કર્યો. સિંધુઋણચર્યા-શ્રમમાં એ જઈ રહ્યા. કલાના આદર્શોની જીવંત શિક્ષણસંસ્થાજેવા રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના બોલપુરના શાંતિનિકેતનમાં એ જઈ રહ્યા. ત્યાં એ સંસ્કૃત વગેરેનો વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ કરાવતા. ૧૯૧૪ માં ગાંધીજી ત્યાં ગયા ત્યારે ત્યાંથી કાલેલકરને ગુજરાતમાં ઠીકાવી લાવ્યા ને તેમને ગુજરાતી બનાવ્યા.

પુરુષાર્થી કાકાના જીવનમાં પ્રખર દેશભક્તનો ઉચ્ચ આત્મા છે. પ્રેમ, સ્વાતંત્ર્ય, સાંતિ, સ્થિતપ્રજ્ઞતાના એ ગાઢ મિત્ર છે. એ સૌને હાલ એ જીવનમાં ઊતારી રહ્યા છે. સ્વર્ગસ્થ લોકમાન્ય દિગ્ગજના કર્મવાદને જીવનમાં રૂંધેરૂંધે ઊતારી મહાત્મા ગાંધીજીના નિષ્કામ ગીતાજીવનમાં એકરસ ને એકરૂપ એ થઈ રહ્યા છે.

કાકાશ્રી ગુજરાત વિદ્યાપીઠના આચાર્ય ને વાઈસચેન્સેલરપદે હતા. એમણે ગાંધીજીના ‘નવજીવન’ કે ‘Young India’નું વિષમ પરિસ્થિતિઓમાં કાંટાળું તંત્રીપદ લીધું હતું. ગુજરાતી કે અંગ્રેજી બંનેમાં એમનો આત્મા રેફી એમણે પ્રભને કંઈ ને કંઈ જીવનસત્યો સમજાવ્યાં છે.

૧૯૨૧ માં એક વર્ષ એ જેઈલમાં રહી આવેલા. તે વખતે સ્થાનપ્રમત્તી આશ્રમ પાસેની ‘ઓતરાતી હીવાલો’ને એમણે પુસ્તકમાં ઊતારી છે. સત્યા-અહિંસવાલમાં એ ફરી જેઇલ જઈ આવી પાંચ માસ મહાત્માજી સાથે ચરોડામાં રહ્યા હતા.

કાલેલકર કહે છે : મારા જીવન ઉપર સખળ અસર કરનાર સ્ત્રીપુરુષો કે પુસ્તકો સ્વામી વિવેકાનંદ, રામતીર્થ, રાનડે, અરવિંદ ઘોષ, ટાગોર, ગાંધીજી કુમારસ્વામી, નિવેદિતા, ઉપનિષદો, ગીતા, જ્યોતિષ, તુકારામના અભંગો વગેરે વગેરે છે.

અઘસર્જનની કાલેલકરે અદ્ભુત કલા કેળવી છે. એમાં કહીકહી દોષ તો છે છતાં એ કલા એમના સિદ્ધ હાથની જામેલી કલા છે. ગાંધીજીના સિદ્ધાન્તોના સંપૂર્ણ સવિસ્તર ભાષ્ય એટલે કાકાસાહેબ કાલેલકર.

કાલેલકરના મંથા

પ્રથમ કૃતિ મરાઠી 'રામતીર્થ-બે ભાગ', (ઓતરાતી દીવાલો, હિમાલયનો પ્રવાસ (૨૪), પૂર્વરંગ, કાલેલકરના લેખો-બે-ભાગ-(૧૪-૨૫). ઉપરાંત નવજીવન ને ચંચલડિઆ, સાબરમતી, પુરાતત્ત્વ, વસંત, યુગધર્મ, કુમાર, ગુજરાત વગેરે સામયિકોમાંના સંખ્યાબંધ લેખોના પુનઃ મુદ્રણરૂપે જીવનવિકાસ, જીવનનો આનંદ. જીવનભારતી, લોકમાતા, સ્વસ્થચાત્રા, નક્ષત્રમાળા, જીવતા તહેવારો ને જીવનસંસ્કૃતિ વગેરે વગેરે.]

શિક્ષકની ધર્યા

નાનપણથી મને કૉપી કરવા બાબત બારે ચીઠ હતી. બીજા છોકરાની નોટ કે ચોપડીમાં જોઈને જવાબ લખ્યાનો એકે ચ દાખલો મારા જીવનમાં નથી. પરીક્ષાવખતે પડોશના છોકરાને પૂછવું અથવા છાની ચોપડી રાખી એમાંથી જવાબ જોઈ લેવો, પહેરણની બાંધ હિપર પેનસિલથી ઉપયુક્ત માહિતી લખી રાખી પરીક્ષામાં તેનો ઉપયોગ કરવો, શાહીચૂસ પર એક ખૂણે ઇતિહાસના સન લખી રાખવા, પડોશના છોકરા સાથે કાગળની અદલતદલ કરવી વગેરે ચૌધશસ્ત્રનાં તત્ત્વો હું બરાબર જાણતો છતાં એકે ચ દિવસ મેં એનો ઉપયોગ કર્યો નથી. જેજે નિશાળે ગયો છું (અને મેં કંઈ ઓછી નિશાળો નથી જોઈ; કોઈ પણ નિશાળમાં એક સામટું એક વર્ષ તો મેં પૂરું કર્યું જ નથી) તેતે નિશાળોમાં શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓમાં મારી પ્રામાણિકતા સંશયાતીત રહેતી. શિક્ષકની ગેરહાજરીમાં વર્ગમાં કંઈ બનાવ બને અને શિક્ષક મુઘી તકરાર ખય તો બન્ને પક્ષના વિદ્યાર્થીઓ મારી સાક્ષી ટાંકે. અનેકવાર તો હું સાક્ષી આપવાની જ ના પાડું. પણ જેટલું કરું તેટલું સાચેસાચું.

એક વખતે કારવારમાં મારા એક દીલોગ્ગન દોસ્ત વિષે કંઈકે કહેવાનો પ્રસંગ આવ્યો. હુરિમાસ્તરે મને એક મુદ્દાનો સવાલ પૂછ્યો. મારી શાખ વટાવીને જુહું બોલવાનું અને સહેજે મારા મિત્રને બચાવવાનું મન થઈ આવ્યું. મનમાં જવાબનું વાક્ય પણ ગોઠવાયું. હિંમત કરી અને શરૂઆત કરવા ગયો ત્યાં હિંમત ભાંગી પડી. અરધીએક ક્ષણ મન સાથે લઢ્યો અને સાચેસાચું કહી દીધું. બધા માસ્તરની દુષ્ટ આંખોએ મારું

મનોમંથન બરાબર જોઈ લીધું. તેઓ હસી પડ્યા. મારો માનસિક ગુનો ઊઘાડો પડ્યો. હું શરમાયો. પણ આખરે મારી લાગણી સમજી શિક્ષકે મારા મિત્રને નહિજેવી સગ્ગકરી તે દિવસથી શિક્ષક આગળ મારી શાખ ઘટવાને બદલે વધી. એ તો હું પાછળથી જોઈ શક્યો.

કૉપી કરવામાં હિંચકારાપણું છે એ તો સ્વાભાવિકપણે મારી રગેરગમાં હતું; પણ કૉપી આપવી એમાં તો બહાદુરી છે, દાનશૂરતા છે એમ તે વખતે લાગતું. અને એથી યે વધારે તો, ચોકીદારની આંખે આમતેમ ફરનાર શિક્ષકો સામે વેર વાળવાની એક સરસ તક છે એમ પણ હું માનતો. પણ એ બહુ નાનપણની વાત. જરાક મોટા થયો એટલે એ પણ મેં છોડી દીધું હતું. કાંઈ છોકરો કૉપી માગે તો બહુ જ સૌમ્ય રીતે હું ના પાડતો. ફરીફરીને અને કરગરીને કૉપી માગે ત્યારે શિક્ષકને કહી દેવાની એને બીક બતાવતો. છતાં કાંઈ કાળે મેં કાંઈને આવી રીતે ઊઘાડા પડ્યાનું સ્મરણ નથી. માત્ર એક દિવસ આબાદ કૉપી આપ્યાનો દાખલો હજી બરાબર યાદ છે.

ગોખલેમાસ્તર નવસવા બી.એ. પાસ થઈ અમારી નિશાળમાં આવ્યા હતા. એમનું ગોળ માથું, લીંબુજેવી કાંતિ, ધૂત આંખો, ઠીંગણું શરીર, —બધું જ આકર્ષક હતું. એમના અંગ્રેજીના ઠાવકા ઉચ્ચારો અને છોકરાઓ પ્રત્યેનો વિવેક એ એમની ખાસિયત હતી. ‘ઈડિયા’ને બદલે તેઓ ‘ઈડિય’ ઉચ્ચાર કરતા. તેઓ હસતાહસતા છોકરાઓને કહેતા કે ‘તમારી બધી યુક્તિઓ હું જાણું છું. મને તમે છેતરી ન શકો. હું પણ તમારામાંનો એક છું એમ માનજો. ગોખલેમાસ્તર પ્રત્યે અમારો બધાનો સદ્ભાવ ખરો, પણ અમારાથી એ ન છેતરાઈ જાય એનો અર્થ શા? એ તો વિદ્યાર્થીઓનું હડહડતું અપમાન! શું અમે આટલા મોળા થઈ ગયા? શિક્ષકોમાં જો આવો આત્મવિશ્વાસ વધવા દઈશું તો જ્ઞાતજ્ઞેતમાં એ આપણને પામી જશે, અને પછી તો એમનું આખું રાજ્ય સહીસલામત ચાલશે. ના, આ માસ્તરને તો પહોંચી વળ્યે જ છૂટકો.

અમારી સત્રાંક કે વાર્ષિક પરીક્ષા હશે. શાહપુરની નિશાળમાં અમે અંગ્રેજી બીજી ભણતા. ગોખલે ભૂગોળની પરીક્ષા લેવાના હતા. મને તો

પચાસમાંથી પચાસ મળવાના છે એ ખાતરી. પણ આજે ગોખલેમાસ્તરને જરૂર છેતરવા, એવો મેં મન સાથે સંકલ્પ કર્યો. લેખી પરીક્ષાનો શિક્ષકો તેમ જ વિદ્યાર્થીઓને કંટાળો હોય છે અને જ્યાંની પરીક્ષામાં બધાને સરખા જ અધરા સવાલો નથી પૂછાતા. આ અગવડને પહોંચી વળવા ગોખલેમાસ્તરે એક ઉપાય શોધી કાઢ્યો. પરીક્ષ્ય વિદ્યાર્થી બધાઓને બહાર કાઢ્યા અને એક ઓરડીમાં બેસવાનું કહ્યું. પરીક્ષા માટે જુદી ઓરડી રાખી એમાં એકેક વિદ્યાર્થીને બોલાવે. આ ઓરડી સાથેની વચલી ઓરડી ખાલી રાખેલી. એમાં બીજા નંબરનો વિદ્યાર્થી આવીને બેસે. પહેલાની પરીક્ષા પૂરી થાય એટલે એ બારણું ખોલી નંબર બેને બોલાવે. નંબર બે અંદર આવતા પહેલાં બહારની ઓરડીમાં બેઠેલા નંબર ત્રણને બૂમ પાડી વચલી ઓરડીમાં આવી બેસવાનું કહે અને પછી પોતે કતલખાનામાં દાખલ થાય. જેની પરીક્ષા થઈ તે તો પરીક્ષાની ઓરડીમાં જ આખર સુધી પૂરાર્ધ રહે. માસ્તરના હાથમાં પચીસ સવાલો લખેલો એક કાગળ હતો. એમાંથી જ દરેક વિદ્યાર્થીને સવાલ પૂછે અને દોકડા મૂકતા જાય.

આવા સજ્જ કિલ્લામાંથી ચોરી કરીને પરીક્ષાના સવાલો બહાર ફેંડવા એ સહેલી વાત ન હતી. વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ કહેવા લાગ્યા કે આપણે હાર્યા છીએ. મેં કહ્યું, ‘આમ તો લાજ ન જ ગૂમાવાય. હું જમને સવાલો તમને ચોક્કસ લખી મોકલીશ. પરીક્ષાની ઓરડી મેડા પર હતી. મેં એક વિદ્યાર્થીને કહ્યું, ‘તું બારી નીચે જઈને બેસજે. હું સવાલોનો કાગળ ઉપરથી ફેંકી દઈશ તે ઝટ લઈને ત્યાંથી નાસી જજે. ઊભો રહ્યો તો આપણે બંને માર્યા ગયા જાણજે.’

મારો વારો આવ્યો મેં ઝટ જવાબો આપ્યા અને પચાસમાંથી ઊડતાળીસ દોકડા મેળવ્યાનું સમાધાન લઈને એક ખણમાં ઢળિયા (ડેસ્ક) આગળ જમને બેઠો. પછી ગજવામાંથી ત્રણ કાગળ પર કેટલીક મરાડી કવિતાઓ લખી, બીજા પર ભૂગોળના સવાલો, અને ત્રીજા પર કેટલાક રમૂજી દુયકા. કવિતાનો કાગળ તો ઢળિયા પર જ રાખ્યો. ભૂગોળના સવાલવાળો કાગળ વાળી, એની અંદર એક કાંકરો મૂકી, એ તૈયાર રાખ્યો.

પછી દુયકાવાળો કાગળ ફાડીને એના નાનાનાના દસઆર દુકડા કર્યાં. અને પછી કાંકરાવાળો કાગળ તેમ જ પેલા નાના કકડા હાથમાં લઈ સીધા ચાલતો બારી આગળ ગયો અને બારી બહાર ફેંકી દીધા. શિક્ષકનું ધ્યાન મારી તરફ ન જાય એવું તો હતું જ નહિ. મેં તો શાહુકારની પેઠે સીધા ચાલતા બારી સુધી જઈ કાગળો ફેંક્યા હતા. કાંકરાવાળો કાગળ તો ઝટ નીચે પડી ગયો. પડી જાય શાનો ? મારા મિત્રે અદ્ધરથી જ ઝીલી લીધો અને એ ત્યાંથી નાઠો.

શિક્ષકને મારી હિંમત જોઈને જ મારા પર શક આણવાનું નહિ રુચ્યું હોય એક જ ક્ષણ અનિશ્ચિતતામાં ગાળી તેઓ ઝટ ઊઠ્યા. દોડતા-દોડતા બારી પાસે આવ્યા ને જુએ છે તો બારીમાંથી કાગળના કકડા નીચે ઊડતા પડે છે. મને પૂછ્યું, ‘તેં નીચે શું ફેંક્યું છે ?’ મેં કહ્યું, ‘નકામાં કાગળના કકડા !’ બારી આગળ ધ્યાન રાખી એમણે ઢળિયા પરનો મારો કાગળ જોયો. એના પર તો મરાઠી કવિતા જ હતી, એટલે શંકાનિવૃત્તિ થઈ. છતાં એમારંગજીએ કંઈ વિશ્વાસથી ચાલે ? માસ્તરે પોતે બારીમાં જ બિભા રહી વર્ગના મૉનિટરને નીચે મોકલ્યો અને પડેલા બધા કાગળોના કકડા ભેગા કરી આવવાનું કહ્યું. મૉનિટરને દોડતા જઈ દોડતા આવવાનું કહેતાં તેઓ બૂલ્યા ન હોતા; કેમ કે રસ્તામાં એ જ સવાલો કહી દે તો ?

મૉનિટર ગયો. બધા કકડાના આકાર તપાસીતપાસીને મેજ પર જોડવ્યા, ને વાંચી જોયું તો એના પર રમૂજ દુયકા સિવાય કશું હતું નહિ ! એમણે મને એટલું કહ્યું, ‘ફરી કાગળ ફેંકીશ નહિ. જો કેટલો વખત નકામો ગયો ?’ મેં પણ ડાઘા થઈ ને કહ્યું, ‘હા જી.’

પછી જેમજેમ વિદ્યાર્થીઓ આવવા લાગ્યા તેમતેમ સવાલોના તેમના જવાબ સાચા પડવા લાગ્યા. શિક્ષકને શક ગયો. દરેક આવનાર વિદ્યાર્થીને પૂછવા લાગ્યા કે સવાલો બહાર ફૂટ્યા છે ? પણ કબૂલ કોણ કરે ? આખરે એક છોડરો આવ્યો. અમારા વર્ગનો એ ઠોઠ નિશાળિયો. એ તો એકે ય વિષયમાં પાસ ન થાય, એટલે એને કોઈએ સવાલો કહ્યા ન હતા. પોતાનો આવો બહિષ્કાર એને બહુ સાદ્યો. એને જ્યારે શિક્ષકે પૂછ્યું, ‘કેમ નારાયણ, સવાલો બહાર ફૂટ્યા છે ?’ ત્યારે એણે પૂછ્યું, ‘હા જી.’ હું

તો બેઠેલે ટેકાણે ઓગળી જ ગયો ! પગમાં પરેરેલા ખૂટ પણ ભારે થઈ ગયા. છાતી ધડકવા લાગી. અત્યાર સુધીની શાખ ધળમાં મળશે. ગોખલે-માસ્તર ઘણી વખત મારા ભાઈને મળે. એટલે આમરુનું નિશાળમાં જ નહિ, પરંતુ ઘરમાં પણ દેવાળું નીકળવાનું ! મને ક્યાંથી એ કુલુદ્ધિ સહી ? ગયું, અધું ગયું, હવે ગમે તેટલો સાચો થઈશ તો યે ડાઘો કાયમને માટે રહેવાનો. ક્યાં આ શિક્ષકની ઈર્ષ્યા કરવા ગયો ?

ઈશ્વરને ઘેર કેવો કાયદો છે એ જણાતું નથી. કોઈક વખતે ઘણા અપરાધ ક્યાં છતાં માણસને સજા થતી જ નથી. એ અપરાધમાં વધ્યે જ જાય છે અને છેલ્લી ઘડીએ જ અપરાધનું સાદું વળાય છે. કેટલીક વાર પહેલી ઘડીએ જ એવી તો સખત સજા થાય છે કે ફરી એ અપરાધ કરવાનું નામ જ ભૂલી જાય છે. આને હું ઈશ્વરની કઠોર કૃપા કહું છું. કોઈક વાર માણસનો પ્રજ્ઞાતાપ એ જ એને પૂરતી સજા છે એમ સમજી ઈશ્વર એને અચાવી લેતો હશે. આ છેલ્લો પ્રસંગ મહાકવિન. બચી જવામાં જો એ ઈશ્વરની દયા ઓળખી શકે તો ફરી ગુનો ન કરે. પણ જો બચી જવામાં પોતાના ભાગ્યની જ મહત્તા ગણે અથવા નીતિના નિયમની શિથિલતાનું અનુમાન કરે, તો તો એ વધારે ને વધારે અંધારા ખાડામાં ડૂબી જવાનો. ઈશ્વર ગમે તે નીતિ અપત્યાર કરે તો યે ઈશ્વર ન્યાયી છે, તેથી જ દયાળુ છે, એને સુનીતિ પ્રિય છે. એટલું જો આપણે ધ્યાનમાં રાખીએ અને એ વિચારને જ દૈવતાથી વળગી રહીએ તો જ આપણે બચી જવાના.

શિક્ષકે પૂછ્યું, ‘જવાબો ક્યાંથી બહાર પડ્યા ?’ નારાયણે કહ્યું, ‘મોનિટર પટ્ટવેકરે ફલાણુ ભાઈ ને કહ્યું, ફલાણુએ ઢીંકણાભાઈને કહ્યું, એમ સત્રાલો અંધે ફેલાઈ ગયા છે. મને કોઈએ કહ્યું નહિ; મારો બધાએ બહિષ્કાર કર્યો છે.’

કમઅખત મોનિટરે બારણું ખોલતાં એકબે સત્રાલો હળવેથી કહી દીધા હતા, ને મારા કાગળો લાવવા નીચે ગયેલો ત્યારે પણ એકબે કહી દીધેલા. એની દુલુદ્ધિની ઢાલ પાછળ હું બચી ગયો. બચી ગયો એટલે કે શિક્ષક આગળ ઊરાડો ન પડ્યો. વર્ગમાં કોઈની સાથે મારે દુશ્મનાઈ ન હતી, એટલે મારું નામ બહાર ન આવ્યું.

વર્ગના છોકરાઓ તો એ પ્રસંગ ભૂલી પણ ગયા હશે. પણ એ 'છેલ્લી ચારપાંચ ક્ષણમાં મેં જે માનસિક વેદના વેડી છે અને મારી જાતને જે શિખામણ આપી છે તે તો મારા જીવનના કીમતી પ્રસંગ તરીકે યાદગાર રહેશે. એ હું કદી નહિ ભૂલી શકું.

જેને મેં સવાલોનો કાગળ આપ્યો હતો એ વણકરનો છોકરો હતો. એણે મને સૂતરના પડીકાની બે બાજુ વપરાતાં જડાં પૂઠાંમાંથી એક સરસ પૂઠું ભેટ દાખલ આપી દીધું. કેટલાંય વરસ સુધી એ પૂઠું મારી પાસે હતું અને દરેક વખતે તે દિવસની વાતનું મને સ્મરણ કરાવતું.

સ્મરણયાત્રા

પ્રશ્નો

- ૧ કાલેલકરે વિદ્યાર્થીજીવનમાં શિક્ષકની ઈર્ષ્યા શાથી ને કેવી રીતે કરી ?
- ૨ 'કૌંપી કરવાની કળા' એ વિષે એક હજીવી વિનોદભરી નિબંધિકા લખો.
- ૩ કાલેલકરના વિદ્યાર્થીજીવનનો ટૂંકો ખ્યાલ આપો.

કનૈયાલાલ મુનશી

(જન્મ વિ. સં. ૧૯૪૩ : ઇ. સ. ૧૮૮૭)

[અગ્રગણ્ય નવલકથાકાર, નવલિકાકાર, નાટકકાર અને નિબંધલેખક શ્રી કનૈયાલાલ માલુકલાલ મુનશી જ્ઞાતિએ ભાર્ગવ બ્રાહ્મણ ગૃહસ્થ ને પુરાણપ્રસિદ્ધ ભક્ત્યના વતની છે. એમનો જન્મ ૧૮૮૭ માં ભક્ત્યમાં થયો હતો. એમના પૂર્વજે સરકારી ઓફિસરો અને મુસ્લિમો હતા. માલુકલાલ નરભરામ મુનશી ગુજરાતના જુદાજુદા જિલ્લાઓમાં જાયી સરકારી નોકરીમાં-એક વખતે સચીનના દીવાન-હતા. મુનશીનાં માતાનું નામ તાપીગૌરી. મુનશીને એમના વિદ્યાર્થીજીવનને ગુજરાતમાં ઠેરઠેર ફેરવવાનો અને તેને સ્થળે પ્રાથમિક ને માધ્યમિક કેળવણી લેવાનો લાભ મળ્યો હતો. ચૌદ વર્ષને વયે ૧૯૦૧ માં એમણે મૅટ્રિકની પરીક્ષામાં સફળતા મેળવી. ૧૯૦૬ માં બી.એ., ૧૯૧૦ માં એલ.એલ.બી. અને ૧૯૧૩ માં મુંબાઈ હાઈકોર્ટની એડવોકેટની પરીક્ષાઓમાં એ ઉત્તીર્ણ થયા. થોડાં જ વર્ષોમાં એ હાઈકોર્ટની 'એડારિનિનલ સર્જિસ'ના 'બાર' માં મોખરે આવ્યા.

મુનશીએ વિદ્યાર્થીઆશ્રમમાં જ અનેક માનસિક પ્રવૃત્તિઓ આદરી. ૧૯૧૧ માં એમણે "સામાજિક સેવાનાં સિદ્ધાંત ને પદ્ધતી" એ નિબંધ લખી "મેટ્રી-વાળા પારિતોષિક" મેળવ્યું હતું. ૧૯૧૨ માં એમની જ્ઞાતિના 'ભાર્ગવત્રૈમાસિક'નું એમણે તંત્રીપદ લીધું. ૧૯૧૪ માં ઇંદુલાલ યાજ્ઞિકના સહકાર્યમાં એમણે 'નવ-જીવન અને સત્ય' માસિક ચલાવવા માંડ્યું. પછી તેને જ ગાંધીજીએ 'સાપ્તાહિક' તરીકે ચલાવ્યું. એ જ વર્ષમાં મુંબાઈના સાપ્તાહિક 'ગુજરાતી'માં એમણે 'વેરની વસુલાત' એ સામાજિક નવલકથા પ્રસિદ્ધ કરવા માંડી. ૧૯૧૫ માં શ્રી જમનાદાસ દ્વારકાદાસના સહતંત્રમાં એમણે અંગ્રેજ સાપ્તાહિક "ચંડા ઇન્ડિયા" ચલાવવા માંડ્યું. તે પછી પછી મહાત્માજીના તંત્રમાં ગયું હતું. એ જ વર્ષમાં એમની પહેલી ઐતિહાસિક નવલકથા "પાટણની પ્રભુતા" ગુજરાતી સાપ્તાહિકની વાર્ષિક ભેટ તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ. આ પછી "હિંદુસ્તાન" દૈનિકની સાપ્તાહિક આવૃત્તિમાં "કોનો વાંક ?" એ સામાજિક વાર્તા કટકેકટકે પ્રસિદ્ધ થઈ. બાકીની પછીથી શ્રીઅટુલાઈ ઊમરવાડીઆસંપાદિત "એતન" માસિકમાં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. ૧૯૧૭ માં 'પાટણની પ્રભુતા'ના અનુસંધાનમાં "વીસમી સદી" માસિકમાં એમણે "ગુજરાતનો નાય" શરૂ કરી. તે પછી એમની ટૂંકી વાર્તાઓનો સંગ્રહ "ભારી કમળા અને બીજી વાર્તા" એ નામથી થયો. 'પૃથિવીવલ્લભ' "વીસમી સદી"માં ૧૯૨૦ માં શરૂ કરવામાં આવી. ૧૯૨૨ માં ગુજરાતના સાહિત્યકલાના રસિકોની "ગુજરાતી સાહિત્ય સંસદ" એ સાહિત્યસંસ્થાની મુંબાઈમાં સ્થાપના થઈ

અને એના પ્રમુખ તરીકે ઝુનશીની ચૂંટણી થઈ. એ સંસ્થાના પ્રમુખ તરીકે “ગુજરાત” માસિકના એ તંત્રી થયા. ‘ગુજરાત’ના આરંભમાં એમણે “ગુજરાતનો નાય” ના અનુસંધાનમાં “રાજધિરાજ” ની ઐતિહાસિક નવલકથા રાખી કરી. એમનું વેદકાલનું વાતાવરણ આલેખતું નાટક “પુરંદરપરાજય” એ પછી “ગુજરાત”માં પ્રસિદ્ધ થયું. ૧૯૨૩ માં એ યુરોપને પ્રવાસે જઈ આવ્યા અને તેનાં સંસ્મરણોને “એક પ્રવાસ, મારા પ્રવાસની બીજાનવાબદાર કહાણી” એ લેખમાળારૂપે એમણે આરંભ્યાં. આ વર્ષમાં એમનાં પ્રથમ પત્ની સૌ. અતિલક્ષ્મીનું અવસાન થયું. એ જ વર્ષમાં “ગુજરાત”માં “અવિભક્ત આત્મા” નામનું નાટક પ્રસિદ્ધ થયું. ૧૯૨૪ થી ‘ગુજરાતી સાહિત્ય’ એ શીર્ષકથી ગુજરાતી સાહિત્યની ઇતિહાસમાલાની યોજનાનો સંસદે આરંભ કર્યો. તેના પાંચમો ખંડ ૧૯૨૫ માં પ્રસિદ્ધ થઈ ગયો છે. “રાજધિરાજ” પૂરી કરી એમણે “સ્વપ્નદ્રષ્ટા”, “ભગવાન કૌટિલ્ય” નવલો લખી. પછી “તર્પણ” અને “એ ખરાબ જણ” એ નાટકો પ્રસિદ્ધ થયાં. આ સાથે “કેટલાક લેખો”માં એક પુસ્તકાકારમાં એમનાં જુદેજુદે પ્રસંગ લખાયલાં નિબંધો, વ્યાખ્યાનો અને વિવેચનો ૧૯૨૬ માં પ્રસિદ્ધ થયાં. એ જ વર્ષમાં એમણે સુપ્રસિદ્ધ જૈન લેખિકા શ્રી લીલાવતીબહેનસાથે પુનર્લગ્ન કર્યાં.

એમનાં “કાકાની શરી”, “ધ્રુવસ્વામિની દેવી”, “પુત્ર સમોવડી”, “આશ્વાકિત” વગેરે સામાજિક ને પૌરાણિક નાટકો ૧૯૨૯ માં છટાં પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધ થયાં.

ઘઈ અસહકારની ચળવળમાં જોડાતાં ઝુનશીને બે વાર કારાવાસ મળ્યો હતો અને તે દરમિયાન ચરોડા, નારાક ને બીજાપુર જેઈલમાં એમણે જેઘણડાયરી (અપ્રસિદ્ધ), જ્ઞાપર્યાશ્રમ, Gujarat and its Literature, નર્મદરાતાબ્દી માટે જીવનચરિત્રલેખ, નરસેથી-ભક્ત-હરિનો વગેરે લખ્યાં હતાં.

છેક હોમરુલ લીગનાં ૧૯૧૫-૧૯૨૦ સુધીનાં વર્ષોથી એમણે રાજકીય ક્ષેત્રમાં સક્રિય ભાગ લેવા માંડ્યો છે. આ પછી થોડાક સમય રાજકીય ક્ષેત્રમાંથી નિવૃત્તિ લઈ ઝુંબાઈની યુનિવર્સિટીની સેવા કરવા એ પ્રેરાયા. ’૨૫ માં રજિસ્ટર્ડ એન્જ્યુએટાથી ચૂંટાઈ એ યુનિવર્સિટીસેનેટમાં ગયા. ’૨૬ માં તેઓ તે સંસ્થાની સિડિકેટમાં ચૂંટાયા. ’૨૭ માં યુનિવર્સિટીએ એમને ‘ગુજરાતી બોર્ડ ઓફ સ્ટુડીઝ’ના પ્રમુખ ચૂંટ્યા. પછી ’૨૮ માં ઝુંબાઈ યુનિવર્સિટીની એકેડેમિક કાઉન્સિલના બોર્ડ ઓફ પોસ્ટ ગ્રેન્જ્યુએટ સ્ટુડીઝના તે સભ્ય ચૂંટાયા. એમના બે વારના જેઘણનિવાસ પછી પાછા એ યુનિવર્સિટીમાં જઈને એમની સેવા આપી રહ્યા છે.

૧૨૭ માં યુનિવર્સિટીદ્વારા એ આપણી ધારાસભામાં ગયા ત્યારે પણ કેળવણીવિષયક ઉપયોગી કાર્ય એમણે કર્યાં હતાં. પછી આરંભીસત્યાગ્રહ પ્રકરણ લેખન થતાં એમણે ભતે તપાસ કરી તે વખતના અવર્તરને એમનો ઐતિહાસિક પત્ર લખ્યો ને ધારાસભામાંથી રાજીનામું આપ્યું. આરંભીના ખેડૂતોની એમણે સંગીન સેવા કરી હતી. મહાસભા તરફથી વડી ધારાસભામાં જવા માટે એ તૈયાર થયા પણ ચૂંટાયા ન હોતા. મહાસભાએ જ્યારે સરકાર સાથે સહકાર કર્યો ત્યારે મુંબઈ સરકારનું 'હોમ મેમ્બરનું' તંત્ર એમણે ખૂબ બાહોશીથી ચલાવ્યું હતું.

મુનશીની સાહિત્યકૃતિઓ.

નવલકથાઓ : પાટણની પ્રભુતા, ગુજરાતનો નાથ, રામધિરાજ, વેરની વસુલાત, કોનો વાંક ૧, પૃથિવીવલ્લભ, સ્વપ્નદ્રષ્ટા, ભગવાન કૌટિલ્ય, સ્નેહસંઘમ, લોપામુદ્રા અને જય સોમનાથ.

નવલિકાઓ : મારી કમલા અને બીજી વાતો-નવે નામે — 'નવલિકાઓ.'

નાટક : પૌરાણિક નાટકો : પુરંદર પરાજય, અવિભક્ત આત્મા, તર્પણ, પુત્રસમોવડી. સામાજિક નાટકો : વાવાશેઠનું સ્વાતંત્ર્ય, એ ખરાબ જણ, અજ્ઞાકિત, કાકાની શાશી, સ્નેહસંઘમ, કુવસ્વામિનીદેવી (ઐતિહાસિક નાટક), લોપામુદ્રા ભાગ ૨, ૩, ૪ (પૌરાણિક નાટકો.)

નિબંધ : કેટલાક લેખો ભા. ૧-૨, થોડાંક રસદર્શનો, આદિવચનો (સંસદનાં વ્યાખ્યાનોનો સંગ્રહ).

પ્રહસન : ધ્રુવચર્યાશ્રમ.

ચિત્રાત્મક કથા : શિશુ અને સુખી.

જીવનકથાચિત્ર : નરસૈયો-ભક્ત-હરિનો, નર્મદ : અર્વાચીનોમાં આદ્ય, રેખાચિત્રો : ગુજરાતના જ્યોતિર્ધરો.

આ ઉપરાંત મારી મુસાફરીની બીનજવાબદાર કહાણી, Gujarat and its Literature વગેરે, વગેરે.]

પ્રસ્થાન

કીર્તિદેવની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. મુંજલમહેતા મંબીર ચહેરે ઊભા હતા. તેનાં ઓઠ ને નયનો નિશ્ચલ હતાં, માત્ર તેના ધીમા અવાજમાં કંઈ લાગણીનો પડગો હતો. “પિતાજી !” કીર્તિદેવે આંખમાંથી આંસુ લૂછી કહ્યું, “મારું હૃદય ચીરાઈ જાય છે. પણ હું શું કરું ?”

“ ખેટા ! ” અસ્થિર અવાજને સ્થિર કરતાં મુંઝવે કહ્યું, “ તું શું કરવાનો હતો ? બધું ભાવિ કરે છે. તું અવન્ટી જઈ રહે તે જ યોગ્ય છે. મારું ઘર તો સદા એ પુત્ર વિનાનું છે એમ હું માનતો આવ્યો છું પણ ખીચારા ઉબક પરમારનો તો આધાર તારા પર છે. ”

“ પિતાજી ! પિતાજી ! તમે એમ નહિ બોલો. ”

“ હું સાચું કહું છું, હું દુઃખે એવો આંધળો નથી થયો કે ખીજનું સુખ જોઈ ન શકું. તું અવન્ટી, જય તેમાં સાર છે. પાટણમાં તને કદી રુચવાનું નથી. અમારી રીત જુદી છે, અમારા સંસ્કારો જુદા છે. તને— મુંજ ને ભોજના સંસ્કારે ન્યારી બની રહેલી ભૂમિના—સંસ્કારો છે. તું અહિયાં નહિ સુખી થાય. ”

“ પિતાજી ! કટાક્ષમાં બોલો છો ? ”

“ ના. દીકરા ! દુઃખ પડીપડી, તટસ્થતાથી જોવાની મને ટેવ પડી ગઈ છે. ”

“ ને હું તે દુઃખમાં વધારો કરું છું. ”

“ ના, તારે સુખે હું સુખી. પરમારના પાટનગરમાં તારું સ્થાન છે. મારી તો એક જ વિનંતિ—”

“ વિનંતિ ! ”

“ હા. કોઈકોઈ વખત સમાચાર કહાવતો રહેજે ને હવે બ્રહ્મચર્ય છોડજે. ”

“ પિતાજી ! તમારી આજ્ઞા માથે ચઢાવીશ. ”

“ મને તો એટલું જ કે મારું નામ રહે. પુત્રને તો ન રમાડ્યો, કોઈ દિવસ પૌત્રને તો રમાડું. ”

“ પિતાજી ! ” વાત ફેરવતાં કીર્તિદેવે કહ્યું, “ હવે કોણ જાણે ક્યારે મળીશું ? ”

મુંઝવેની આંખમાં તીક્ષ્ણતા આવી. “ જયદેવમહારાજ અવન્ટી લેશે ત્યારે. ”

કીર્તિદેવ ચમક્યો. “ હે શું કહો છો ? ”

“ત્યારે બીજું શું ? મારો ધર્મ અહીંઆં રહેવાનો છે; તારો અવન્ટીમાં રહેવાનો છે, એ સિવાય બીજો રસ્તો આપણે કેમ મળીએ ?” મુન્નલના ઓઠ જરા ગર્વમાં મરડાયા.

“પિતાજી !” ખારી બહાર જોઈ કીર્તિદેવે કહ્યું, “આ મંડલેશ્વર. મહારાજ આવી લાગ્યા !” મુન્નલ પ્રયત્ન કરી વધારે સ્વસ્થ થયો, અને ત્રિભુવનપાલ અને કાકને આવકાર દેવા આગળ આવ્યો.

“ત્રિભુવન ! કાક ! આવી પહોંચ્યા ?” મુન્નલે જરા હસીને પૂછ્યું.

“હા, મામા ! ત્રિભુવનપાલે કહ્યું. તે વીરની આંખો ચમકતી હતી. “હું જરા ખાતે ને મહારાજને મળી આવું. જવાનો વખત થઈ ગયો.”

“હા. સુખેથી,” મુન્નલે કહ્યું ને ત્રિભુવનપાલ અંદર ગયા.

“કાક !” તેણે કહ્યું, “આજે તો મારા ત્રણ દીકરા જાય છે.”

“મહારાજ ! મને દીકરો ગણો છો એમાં આપની વડાઈ છે.”

“ના, કાક ! કીર્તિદેવ ને ત્રિભુવનપાલ ગયા હોત ને તું રહ્યો હોત તો પણ મને જરા દીક પડત.”

“મહારાજની આજ્ઞા થઈ એટલે કાંઈ જૂટકા થાય ?” કાકે કહ્યું.

“ખરી વાત છે. તું અહિયાં રહ્યો હોત તો મારે માથેથી ભાર જરા ઓછો થાત. પણ હવે લાટનો બધો ભાર તારે શિર.”

“મંડલેશ્વરમહારાજ છે ને ?”

“તે ખરું, પણ એટલું યાદ રાખજે કે તમે માત્ર લાટ જીતવા નથી જતા, તેને ગુજરાત બનાવવા જાઓ છો.”

“હા !”

“માત્ર તેનાં સૈન્યો હરાવવાં નથી, તેના વાસીઓનાં હૃદય ને ટેક બે વશ કરવાં છે. ત્યાર વગરનો વિજય નકામો.”

“મહારાજ ! આપનાં વચન સોનાસમાણાં છે. હું તો લાટનો છું—મને કેટલાક પાટણનો દાસ ગણે છે. પણ આપ કહે છો એવી જો પાટણની રાજ્યનીતિ રહે તો મારા દાસત્વમાં મને નાનમ નથી.”

“મંજરી કેમ છે ?”

“ ખુશીમાં છે. ”

“ મોટાંબાને મળી ગયું ? ”

“ હા. હમણાં જ કાશ્મીરાબા અને એ મળીને નીકળ્યાં. ”
એટલામાં મીનળદેવી, જયદેવમહારાજ ને ત્રિભુવનપાલ આવી
લાગ્યાં. “ મહેતાજી ! ” મીનળદેવીએ કહ્યું, “ તું આ બધાને લીમનાથને
આરે વળાવવા જાય છે કે ? ”

“ હા, ” મુંજલે કહ્યું.

“ કાક ! ” મીનળદેવીએ કહ્યું, “ જોજો હોં. હવે લાટ પૂરેપૂરું
જીતવાનું છે. ”

“ બા, આપની આજ્ઞા થઈ એટલે પછી એમાં બાકી શું રહે ? ”

“ ને પેલી મૃણાલકુંવરને ત્રિભુવનને વરાવવી છે. ”

“ ત્રિભુવન તેને ન પરજી તેથી તો કાશ્મીરા એની સાથે જાય છે. ”

મુંજલ હસ્યો.

“ કાક ! ” જયદેવે જરા તિરસ્કારપૂર્વક કહ્યું.

“ જી ! ”

મીનળદેવી જરા ગંભીર થયાં. જયદેવ જે વતણુક કાક સાથે
ચલાવતો હતો તે તેને પસંદ ન હોતી.

“ ત્યારે હવે જૂનાગઢ જીતવા ક્યારે જશે ? ” જયદેવે જરાક
ટોળમાં કહ્યું.

“ જ્યારે આપ મને આજ્ઞા કરો ત્યારે. ”

“ મને ” પર ભાર મૂકી ગર્વથી માથું ઊંચું કરી કાકે કહ્યું. તેણે
પણ જયદેવના હૃદયમાં વસેલો દ્વેષ પારખ્યો હતો, અને પોતાનું ગૌરવ
સાચવવા તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો. તેણે પણ અસ્પષ્ટ તિરસ્કારથી ઊમેર્યું.

“ આપને મારી જરૂર જણાય એટલે કહાવજો. હું તરત આવી
પહોંચીશ. ”

“ ખેંગાર તારો મિત્ર થાય છે એટલે જરૂર તો જણાશે જ, ”
મુંજલે હસીને વાત ઊડાવવા માંડી.

“ આપણે તો ખેંગારના મિત્રો નથી જોઈતા. આપણે તો દુશ્મનો
જોઈએ છે. ” જયદેવે કહ્યું.

“એમ કહો મહારાજ !” માથું ઊંચું કરી ભયંકર અવાજે કાંકે ઉત્તર વાળ્યો “કે એંગારજેવા વીર શ્રેષ્ઠ જોડે લડવા વીરો જોઈએ છે. જેવાતેવાથી જૂનાગઢ ભાંગે એમ નથી.”

મીનજીવેવીને પણ લાગ્યું કે તે વચ્ચે પડશે નહિ તો વાત વધી પડશે. “લે આ સંજ્ઞનમહેતા આવ્યા !” “ત્રિલુવન ! વખત થયો. બહાર હાથીઓ ખોટી થાય છે.”

“હા, બા ! આજા. રજા લઈશ”

“દીકરા ! સો વર્ષનો થજો.”

“મહારાજ ! આજા.”

“હા ભાઈ, ખમર અંતર કહાવજો,” કહી જાયદેવ ને ત્રિલુવનપાલ બેટ્યા. કીર્તિદેવ ને કાંકે પણ રજા લીધી ને મુંગલ સહિત તે બધા હાથીએ ચઢી લીમનાથને આરે આવ્યા.

ઝોવારા પર લોકોની મેદની ભેગી થઈ હતી, અને આ ચારે જણને ઊતરતા જોઈ લોકોએ હર્ષનાદ કર્યો. મહારાજનોએ શ્રીફલ આપ્યાં, મ્રાત્રીયોએ આશીર્વાચન ઉચ્ચાર્યાં. મુંગલમહેતા ને બીજા મંત્રીઓ ત્રણે જણાને બેટ્યા ને શુભાશીષો દીધી.

x x x x

સૂર્યના તેજમાં નાયતા સરસ્વતીના તરંગો પર એક નાની નાવડી જતી હતી. તેમાં પાંચસાત યુવતીઓ બેઠી હતી. તેમાંની બે તેજસ્વી, નવયૌવના મદભરી હતી; એક કાશ્મીરા હતી, બીજી મંજરી હતી. કાશ્મીરાની આંખો તોફાનમાં નાયતી હતી; તેણે એકદમ મંજરીતે પગે ચોટી દીધી.”

“ઓ ! ઓ ! બા, શું જોયા કરો છો ?”

“તો પાછી વળી ત્યાં શું જોયા કરે છે ?”

“હું તો જોઉં છું કે પાટણ અહિયાંથી ફેરું દેખાય છે.”

કાશ્મીરાએ મંજરીને એક તમાચો માર્યો. “જુડી ! નજર તો પેલા આરા પર હતી.” મંજરીનું મોં લાલચોળ થઈ ગયું.

“ત્યાં શું જાય છે ? ત્યાં તો બધા વહેંતીઆ વીરો છે. ક્યાં અમારા લીખ, ને દ્રોણ, ને પરશુરામ ?”

મંજરીના ઉચ્ચારણના ચાળા પાડતાં કાશ્મીરાદેવીએ ટાણે માર્યો.

“આ જમાનામાં એવા છે ક્યાં?” ત્યાં ખેઠેલી સ્ત્રીએ બધી હસી પડી.

“હા, બધા વહેંતીઆ જ છે.” ગવંથી મંજરીએ કહ્યું, “એક સિવાય”—તેણે ઊમેર્યું.

“એક કાણુ?” કહી કાશ્મીરાદેવીએ મંજરીનો હાથ પકડી હસતાહસતાં દાબવા માંડ્યો. “ખોલ, કાણુ મંડેશ્વર, નહિ? ખોલ.”

“ઓ બા! મારો હાથ લાંગરો,” ચીસ પાડતાં મંજરીએ કહ્યું.

“તો પીડા ઓછી. ખોલ હરામખોર! એક કાણુ?”—કહી તેણે વધારે હાથ મરચ્યો.

મંજરીની આંખમાં હસતાહસતાં પાણી આવ્યાં, “લો, હાથ જોઈ એ તો લાંગી નાંખો. હું જીકું નહિ ખોલું—”

“એક કાણુ? ખોલ!”

“ઉદો, નવધણુ, ખેંગાર ને કાળ-લૈરવ-એ ચારનો વિજેતા હોય તે.”

“હજી કોઈ રહી ગયું છે?” કાશ્મીરાએ હસતાં પૂછ્યું.

“હા, ને પેલી કવિકુલશિરોમણિ એ પાંચનો વિજેતા.”

“લુચ્ચી! હરામખોર! શરમ નથી આવતી? તારી બધી પંડિતાઈ ગઈ ક્યાં?”

“સમાઈ ગઈ બધી ત્યાં?” કહી મંજરીએ જે હોડીમાં મંડેશ્વર, કીતિદેવ ને કાક ખેડા હતા તે તરફ આંગળી કરી.

“નફક્ટ!” કાશ્મીરાએ કહ્યું.

“તમે બનાવી. પરણાવી શું કામ?”

મંડેશ્વર, કીતિદેવ અને કાક એ હોડીમાં બેઠા, અને ત્રણ જણ મૂંગામૂંગા એવારા તરફ જોઈ રહ્યા. એવારા પર બધાથી નીરાળો, ટટ્ટાર બની, પાટણની સત્તાનો પ્રતિનિધિ, દુઃખબીની આંખે જોઈ રહ્યો હતો. તે સ્વસ્થ લાગતો, અચ્ચમમાં એકલું એક મહાવૃક્ષ ઊભું હોય તેમ; પણ તે સ્વસ્થતા, તે એકલતા, દયાજનક લાગતી હતી.

“ બિચારા મામા છે ત્યાં સુધી એકલા જ રહેવાના,” મંડલેશ્વરે કહ્યું.

“ પણ એ છે ત્યાં સુધી જ પાટણનો પ્રતાપ રહેવાનો,” કાકે કહ્યું.

“ ને એ છે ત્યાં સુધી આર્યાવર્તમાં એકતા પણ નહિ આવવાની.”

કીર્તિદેવે ઊમેર્યું.

“ કેમ કીર્તિદેવજી ! તમે નિરાશ થવા લાગ્યા કે ?” કાકે પૂછ્યું.

“ ભટ્ટરાજ !” કીર્તિદેવે કહ્યું, “ હું પાટણ ન આવ્યો હોત તો સારું થાત. મારું કુલ ન હોતો જાણતો ત્યાં સુધી હું મારી જાતને દૈવી માનતો. મારા બાહુમાં ઈંદ્રિયમાન બળ હતું—આર્યાવર્તમાં એકથ કરવું એ રમતવાત લાગતી. તે વખતે મારી શક્તિઓને મર્યાદા ન હોતી. પણ જ્યારથી મેં મારું કુલ જાણ્યું ત્યારથી કોણ જાણે કેમ મારા હાથ ભાંગી ગયા છે. હું આવ્યો ત્યારે દેવ હતો—આખરે માણસ થઈ પાછો ચાલ્યો !”

“ બાઈ !” ત્રિભુવનપાલે પૂછ્યું, “ મુન્નલમહેતાથી તો તમે કેવા એક પિતાની આજ્ઞા રાખી હતી ?”

“ એમ નહીં મહારાજ ! વસ્તુ મપાય નહિ ત્યાં સુધી જ મોહ રહે ; મપાય કે પછી માત્ર ગણતરી.”

“ એમ નિરાશ શું થાઓ છો ?” કાકે કહ્યું.

“ નિરાશ નથી થતો. પણ ભટ્ટરાજ ! તમારી બુદ્ધિ તો ન્યારી જ છે. શ્રદ્ધાની ઝનૂન વગર તમે પરાક્રમ કરો છો તેમ મારાથી નથી થતાં.”

અને, મુન્નલે દેખીતી સ્વસ્થતાથી દૂર ને દૂર જતી નાવડીઓ તરફ જોયા કર્યું.

ગુજરાતનો નાથ

૨

યુરોપ જતાં

સ્ટીમરના ઊતારુઓ યુરોપના જુદાજુદા દેશના અને અમેરિકાના હતા, અને બધા—માત્ર થોડાક અંગ્રેજ સિવાય—મોજ કરવા નીકળ્યા હોય એવી લહેરમાં હતા ; એકમેકની સાથે મળતા, હસતા, બોલતા, અને વગર-કારણે આનંદમાં રહેવાનો સફલ પ્રયાસ કરતા. તેમાં કેટલીક વ્યક્તિઓ તો સ્મરણમાં નોંધવા જેવી હતી.

અમારો કંપ્ટન ઠીંગણો, જડો ને વૃદ્ધ ઘટાલીઅન હતો. તેની લાંબી દાઢી તેને અમારી જીવનદોરી પંદર દિવસ હાથમાં રાખવાનો અધિકાર આપતી. તેની મોજીલી આંખો બધાંને જોઈ હસતી. તે જ્યાં જતો ત્યાં સ્ત્રીઓને જોતાં અડધો નમી પડતો; અને આખા દિવસમાં બધી સ્ત્રીજિતારુઓ પાસે વારાફરતી બેસી આવી, તેમની ખમર પૂછવાનો હક્ક છોડતો નહોતો. ખાસ કરી કોઈ સ્ત્રીને જો આકાશના તારા જેવા હોય તો તે દેખાડવા તરત તૈયાર થઈ જતો. એક દિવસ અમને પોતાની કંપિનમાં બેલાવી પોતાની પત્ની ને પુત્રની છબી બતાવી. પોતાના હૃદયની આદ્રતા દેખાડવાનો મજબૂત પ્રયત્ન એણે કર્યો. એ આદ્રતા કેટલે અંશે અંતરની હતી ને કેટલે અંશે મુસાફરને ખુશ કરવાની કલાથી ઉદ્ભવેલી હતી તેનો હું નિષ્કૃંપ કરી શક્યો નહોતો.

ડૉક્ટર સ્ટીમરસંઘનો 'ફક્કડ' હતો. વગરકરચલીનાં કપડાં પહેરી તે લટકમટક ફરતો; કેટલીક સ્ત્રીઓને તે પોતાની કીમતી સોબતનો લાભ આપતો; અને તેમાંની કોઈને પણ પીઆનો શીખવાનો કે ગાવાનો શોખ થાય તો તે એકપગે પોતાની હાજરી આપતો. અને ઘડીકમાં ફર્ટ' કલાસના દીવાનખાનામાં તો ઘડીકમાં સેંકડ કલાસના દીવાનખાનામાં તેનો સંસ્કારી સૂર ગાજતો સંભળાતો. તે સ્ટીમરના બધા અમલદારોથી પોતાની જાતને નીરાળો માનતો; અને માથું ઝીચું રાખી ફરતો. એકબે જણની માંદગીવખતે તેની બાહોશી જેવાનો પ્રસંગ મને આવ્યો; અને તે ઉપરથી મને ખાતરી થઈ કે એનામાં ડૉક્ટર તરીકે મુખ્ય ગુણ તો માત્ર બધાંને પોતાના ખુશમીજનથી અને સંગીતથી પ્રદુષિત રાખવાનો હતો.

સંગીતને વૈષ્ણવમાં આવું સ્થાન મળેલું જેમ અમને ધણો આનંદ થયો. આ જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવા અમે એક સીરસતો નક્કી કર્યો; અને તે અમે શ્રદ્ધાથી આખી મુસાફરીમાં પાળ્યો. સ્ટીમરમાં કે હોટેલમાં ગમે ત્યાં પીઆનો પડ્યો હોય કે તેનો કબજો લેવો; અને બીજા બધા ગમે તે ધારે તેની પરવા કર્યા વિના ગુજર સંગીત ગજવવું. તેમાં રખેને અમારી રાષ્ટ્રભક્તિ વિસરાઈ જાય કે અમે ગુજરાતી છીએ તે અમે ભૂલી જઈએ

એવા કાંઈ બચથી કે પછી બીજા કાંઈ કારણથી અમે નર્મદના ‘જય ! જય ! ગરવી ગુજરાત !’ના પડધા મુંબાઈથી ઝિંઝિસી ને ઝિંઝિસીથી પાઝા માસેન્સ સુધી ઠેકાણેઠેકાણે પાડતાં ચાલ્યાં આવ્યાં.

...અને એન વેરેનિકા આખી સ્ટીમરમાં અદ્ભુત હતી. તે બધાંને પ્રિય હતી, અને બધાંની સાથે થોડોથોડો વખત તે કંઈ ને કંઈ વાત કરી જતી. હું ને તે ધણાં જ મિત્ર થઈ ગયાં હતાં. હું ડેક પર આવી તેની શોધમાં ફરતો. હું કસરતશાળામાં જતો તો તે મને શોધી કાઢતી.

તેની મોહકતા જળ્યરી હતી. તેની વાણીમાં મીઠાશ હતી. તે મળકમાં કે મરડમાં બોલી દરેકનું મન હરતી. તે રોજરોજ કંઈ ને કંઈ નવાં ટીખણ કાઢતી. તેને જોઈ બધા થેલા થઈ જતા. તે એક દિવસ મારા સ્વપ્નમાં આવી.....

તે પાંચ વર્ષની અંગ્રેજ બાલિકા હતી. તેના ગડેરીઆ હાથપગ, હસમુખું મોઢું, ઊછળતા વાળ, અને શારીરિક સ્ફુર્તિ ચારે તરફ પ્રકુક્ષિતા પ્રસારતાં. તે એક વખત અમારી જોડે અમારી કૃષ્ણિનમાં ખાવા આવી. કાલાકાલા બોલોથી તેની આયાની વાત તેણે કરી; અને સેવ, હલવો ને સોપારી હોંસથી ખાધાં. વાત કરતાં તેણે અમારી અડધી અંગ્રેજી રીતભાત તરફ અન્યબી જણાવી. તેના નાનકડા મગજમાં સવાલ પેદા થયો હતો કે આ તેની આયાના રંગના લોકો સારું અંગ્રેજી કેમ બોલતા, તેમનાં જેવાં સારાં કપડાં કેમ પહેરતા, ને ચમચેકાંટે કેમ ખાતા. “You don’t eat with your hands like dirty natives ?” (તમે ગંદા દેશીઓની માફક હાથથી નથી ખાતા ?) તેણે નિર્દોષતાથી પૂછ્યું. મને કંપારી વજૂટી. આ વાક્ય પાછળ કેટલો સાંસ્કારિક તિરસ્કાર હતો ! અંગ્રેજોની જોડે મૈત્રી કરવા મરી શીટતા મહેરબાનોને તેમના તરફ અંગ્રેજોનો કેવો તિરસ્કાર કેળવાય છે તેનો ખ્યાલ આવે તો એ મૈત્રીનો કેટલો મોહ રહે ? હું એ નિર્દોષ ને મોહક બાળકી તરફ જોઈ રહ્યો. એ સ્ત્રી થશે, એને પરિવાર થશે, એનો પરિવાર મારા દેશ પર રાજ્ય કરવા આવશે—ને સાથે આ મૈલિક તિરસ્કારનો વારસો લેતો આવશે. અને મારા સ્વદેશબંધુઓની પરંપરા તેની મહેરબાની યાચી પેટ ભરવા જશે !

કાણુ જાણુ કેમ તે દિવસથી મને એન વેરોનિકા જોડે વાત કરવી ગમતી નહીં; પણ છતાં હું રોજ તેની તંદુરસ્તી, તેની ચંચલતા, તેનું ડહાપણ, ને તેના સ્વભાવનું તોફાન જોઈ રાત્રી વિના રહી શકતો નહીં. એક દિવસ હું એની અને આપણાં સામાન્ય ગુજરાતી છોકરાંની વચ્ચેના ફેરનો વિચાર કરતો સૂઈ ગયો.....

હું જાગી ઊઠ્યો. કંબિનમાં અંધારું હતું. કૃષ્ણપક્ષનો ક્ષીણ થયેલો ચંદ્ર પોર્ટહોલમાંથી દેખાતા સમુદ્ર પર આછો પ્રકાશ નાંખતો. બહાર પોર્ટહોલની નીચે મોજાં સ્ટીમર સાથે અથડાતાં. પોર્ટહોલમાંથી કાઢતો રડવાનો અવાજ આવ્યો. અવાજ એક ન હોતો, બે હતા—ને તે નાનાં છોકરાંના હતા. રડતાંરડતાં તે ધ્રુસ્કાં ખાતાં.

મેં આંખો ચોળી. દરીઆને પેલે તીરે, અસ્પષ્ટ ચાંદનીમાં મેં બે છોકરાં સ્પષ્ટ રીતે જોયાં. એક છોકરો હતો—ખીજી છોકરી હતી. બન્ને એકબીજાનો હાથ ઝાલી ઊભાં હતાં. છોકરો મૂઠીઓ વતી આંસુ લૂછતો હતો; છોકરીની આંખો રડીરડી સૂઝી ગઈ હતી. બન્નેનાં મોઢાં સુકુમાર ને તેજસ્વી હતાં. બન્નેના હાથપગનાં ગંડેરીઆં એન વેરોનિકા જેવાં સખળ હતાં. બન્નેની આંખોમાં તેજસ્વિતા હતી, બન્નેના મુખ પર તોફાનીપણાની છાપ હતી...તે ઊગતા જીવનની આશાની બાલમૂર્તિઓજેવાં હતાં.

મારો જીવ તણાયો. ન સમજાય એવા આકર્ષણે મારું અંતર ખેંચ્યું. તેમનું આકુંદ દુઃસહ થઈ પડ્યું...તે ગુજરાતી છોકરાં લાગ્યાં. આવી રાતે, આવી નિર્જનતામાં આ કેમ એકલાં ઊભાં હશે ?

દિશા ને કાલનું અંતર કાણુ જાણુ મેં કેમ ભેદ્યું ? મેં સ્નેહભીને હૈયે પૂછ્યું: “બાપુ! તમે કાણુ છો ?” મારા અવાજમાં અણપાડયાં આંસુ હતાં.

છોકરાંનું આકુંદ જરા શમ્યું, પણ તેમની અધીરાઈ વધી.

“અમે ?” છોકરાંના કાલાકાલા બોલોએ મારા હૈયામાં કંઈ અજબ એવા પડધા પાડ્યા. “અમે ગુજરાતી છીએ.”

એ તો કાણુ જાણુ કેમ હું જાણતો હતો. પેલી અધીરી છોકરી ગુસ્સામાં, રડતાંરડતાં બોલી: “ઓ બા ! તું મને લઈ જાની.....”

આ નિર્જન સમુદ્રતીરે છોકરાં રખડાવનારી તેમની મા પર મને

ગુસ્સો આવ્યો. મારું દીલ દુઃખાયું. મને એ મોહક બાલિકાને લઈ છાતીસરસી ચાંપવાનું મન થયું... પણ આટલે દૂરથી તે કેમ થાય ?

“બહેન ! છાતી રહે.” મેં હેતભર્યે હૈયે આશ્વાસન આપ્યું.
“તમારાં માબાપ ક્યાં ગયાં ? તે કેમ તમને લઈ જતાં નથી ?”

છોકરાંએ આક્રંદ કરતાં જવાબ આપ્યો : “એમની વાટ જોતાં તો વર્ષો થયાં.” તેણે ધુસ્કું ખાધું ને બહેનનું રક્ષણ કરવા તેના ખભા પર હાથ મૂક્યો. મને સમજ ન પડી.

“તે કેમ તમને લઈ જતાં નથી ?” મેં પૂછ્યું.

“કોણ જાણે, અમે શું કરીએ ?” છોકરાંએ કહ્યું, “અમે વાટ જોતાં થાકી ગયાં, અમે ક્યારે આવીશું ?” તેનો સ્વર ધુસ્કામાં બળી ગયો.

અને છોકરીએ છાતીફાટ રુદન શરૂ કર્યું. “ઓ બા ! મને ક્યારે લઈ જશે ? ...” રુદન દૂર ગયું; પવનના, તરંગોના નાદમાં બળી ગયું. હવે તેનાથી વધારે અપાર્થિવ બન્યું.

મને આંખે અંધારાં આવ્યાં. મને છાતીમાં ડૂબો ભરાઈ આવ્યો. મારું ચાલત તો તેમને લઈ હું છાતીસરસાં દાબત, તેમનાં આંસુ લૂછત, તેમને મારી પાંખમાં ધાલત. આ મોહક છોકરીના રુદને મારું રોમેરોમ ઊભું થઈ ગયું.....

હું આંખો યોળતો બેઠો હતો... મને મારી ભ્રમણાનું જ્ઞાન થયું... ખરેખર આ સ્વપ્નમાં ગૂઢ અર્થ રહ્યો હતો... એન વૈરોનિકા કરતાં યે વધારે પ્રતાપી ભાવિ બાલકયુજરાત અનંતતાને પેલે તીરે વાટ જોતું હતું. આપણે ત્યાં વધારે સશક્ત ને પ્રભાવશાળી માતાપિતા ન આવે ત્યાં સુધી તે બીચારું ત્યાં ઊભુંઊભું આક્રંદ કર્યા જ કરવાનું.

મોટા પર કેટલાક ધણા જ સારા અમેરિકનો હતા. આખી મુસાફરીમાં ધણા અમેરિકનોને અમે મળ્યા; અને બધા માયાળુ, મળતાવડા ને રાગદ્વેષ વિનાના હતા. એક પાદરી એક મોટા મિશનનો મંત્રી હતો. તેનો ને તેની ઐરીનો અમને ઘણો પરિચય થયો. ધડપણમાં પણ એ બંનેનો પ્રેમ, એકતાનતા, ને ઉત્સાહ ધણાં નવાં પરણેલાં જોડાંને દાખલારૂપ થાય એવાં હતાં. એ બંને જોડે ઘણી વાતચીત થઈ—ને આપણું રાષ્ટ્રીય દષ્ટિ-બિંદુ તેમણે ધણા રસથી સાંભળ્યું. ગાંધીજી સ્વીંદ્રનાથથી માનવતામાં

ધણા ચઢીઆતા છે; રડિયાડ' કિપ્લિંગને કેળવાયલા હિંદીવાનો રાષ્ટ્રીય બદનક્ષી માટે ધિક્કારે છે; અંગ્રેજોને આવ્યા પછી જ ધણે ભાગે હિંદુઓ દારૂ પીતાં શીખ્યા—એવા મારા અભિપ્રાયો ને હકીકત સાંભળી તેમના અચંબાનો પાર રહ્યો નહીં.

પણ આમ દરેકની વિગત ક્યાં આપતો ફરું? એક અમેરિકન પ્રોફેસર ને તેની પત્ની ચોપડીમાં ચિત્રો જ ચોંટાડ્યા કરતાં. એક પુરુષ ને સ્ત્રી રોજ સાથે કંઈ વાંચતાં, વારાફરતી કંઈ ટાઇપ કરતાં, અને અવારનવાર મારામારી કરતાં. એક અનેક છોકરાંવાળી સ્ત્રી કાં તો કાઢને ખવડાવતી કે સૂવાડતી, રમાડતી કે રડાવતી જ હમેશાં દેખાતી; અને એક ગૃહસ્થ બધાંને ઊભા રાખી, વળગીવળગી વાત જ ક્યાં કરતો; અને અમારી જોડે અંગ્રેજો જુલમી છે એ વાત પર બે મિનીટમાં આવી જતો. અને આ વાતચીત તે એવા પારદર્શક મુદ્દાથી કરતો મને લાગ્યો કે મને બધા દેશીઓને ચેતવવાની જરૂર જણાઈ.

અમારી બોટ પરનાં કેટલાંક સ્થૂલદેહી સ્ત્રીપુરુષો વિષે ગભરાતાં-ગભરાતાં બે બોલ બોલ્યા વિના મને ચાલતું નથી. મને શક્તિ માટે માન છે; લંબાઇચોડાઇની પ્રશંસા કરી શકું છું; પણ કેટલાંકનાં શરીર પ્રભુ ! તું કંઈ પુરસદની વખતે ધડે છે? તેમાં શરીરશાસ્ત્રનો કોઈપણ નિયમ નજરે નથી ચઢતો; તેમાં સૌંદર્યના કોઈ સિદ્ધાંત માટે માન નથી હોતું; જ્નેનારની આંખને માટે પરવા નથી હોતી. માત્ર ચારે તરફ અનેક પ્રકારની નિઃસીમ વિશાલતા વિસ્તરે છે; અને તે વિસ્તાર પણ આડો નહીં, ઊભો નહીં; પણ વતુંલાકાર. જેમ કલાને ખાતર કલા, પ્રેમને ખાતર જ પ્રેમ, તેમ માત્ર જાડાઈને ખાતર જ જાડાઈ નજરે ચઢે છે.

કાં તો આવી વિશાલતા જોઈ મારી કલાદષ્ટિ મૂઝાં પામે છે તેથી કે કાં તો એ વિશાલતા મારે નસીબે નિર્માઈ નથી તેથી અદેખાઈ આવે છે તેથી—ગમે તે કારણ હોય—પણ હું આ નરનારીઓને જોતાં ભયંકર વ્યથા અનુભવતો. એમને જોતાં સમુદ્રમાંથી ગાંભીય જતું રહેતું; વ્યોમમાંથી ભવ્યતા જતી રહેતી; એન વૈરોનિકામાંથી આકર્ષકતા જતી રહેતી. આવી બે સ્ત્રીઓ સાથેસાથે ફરતી, અને સામે મળતાં મારે 'ગૂડ મોર્નિંગ !' કરવું પડતું. આખા દિવસમાં તે પ્રસંગથી હું ત્રાસતો. એ પ્રસંગ ન આવે માટે

હું સંતાતો ફરતો; એ પ્રસંગ ન આવે માટે હું ફરવાનો વખત ચૂકવતો; કોણ જાણે કેમ જરા ફરવા નીકળું કે થોડી વારમાં એ બરફના પહાડો દરીઆમાં તરતા આવતા હોય ને સ્ટીમરનો કેપ્ટન અચાવવાની આશા છોડે તેમ મારી કલાદષ્ટિ આશા છોડી દેતી; અને એ વિશાલ દેહનો પ્રતાપ મારી કલાદષ્ટિ ને રસવૃત્તિની પાછળ ભૂતની પેઠે ભમતો...અમે બ્રિટિશી ઊતર્યા ત્યારે મને નીરાંત થઈ—પણ ચોથે દહાડે નેપલ્સના ‘એકવેરિયમ’માં એક માછલીના અદ્ભુત રંગો હું નીહાળી રહ્યો હતો ને મને ઓચિંતી કંપારી આવી. મારી આંખ બીકથી અસ્થિર બની.

“ગૂડ મોનિંગ ! મિસ્ટર મુનશી !” પાછળથી અવાજ આવ્યો. અસલના રાજાઓને પનોતીઓ પડતાં પહેલાં સંબોધતી તેવું આ સંબોધન લાગ્યું. મારાં ગાત્ર ગળ્યાં. હું પાછો ફર્યો...જૂની એળખાણ તાજી કરાવવા આનંદમાં એ નિઃસીમ વિશાલતાઓ હસી રહી હતી....

ત્રીજા વર્ગનાં ઊતારુઓમાં એડન જતાં કેટલાંક ગુજરાતી કુટુંબો હતાં. તેઓ પથારી નાંખી નીરાંતે પડ્યાં રહેતાં, અને સગડી ચેતાવી પોતાનું ખાવાનું તૈયાર કરતાં. ઘણી વખત ત્રીજા કક્લાસ તરફ અમે જતાં અને એ ગુજરાતી કુટુંબો સાથે કંઈ વાતચીત કરતાં. એડન પણ બૃહદ્ગુજરાતનો એક ભાગ છે એનો મને સ્પષ્ટ ખ્યાલ ત્યારે જ આવ્યો.

ગુજરાત

પ્રશ્નો

- ૧ કોણકોણ પ્રસ્થાન કરે છે ?
- ૨ મુંબલ અને કીર્તિદેવ એ પિતાપુત્રે એકબીજાની વિદાયગીરી શી રીતે લીધી ? તેમની વચ્ચે શી વાત થઈ ?
- ૩ કાશ્મીરાદેવી અને મંજરી વચ્ચેનો સંવાદ વર્ણવો.
- ૪ મુંબલનું પિતા તરીકે અને ગુજરાતના મહાઅમાત્ય તરીકે એકએક રેખાચિત્ર આલેખો.
- ૫ શ્રી મુનશીના યુરોપપ્રવાસનું આ ગદ્યખંડ ઉપરથી વર્ણન કરો.
- ૬ સ્ટીમરના ઊતારુઓ વિષે શ્રીમુનશીના મન ઉપર પડેલી છાપનું દ્રૂંકું વર્ણન આપો.
- ૭ એન વેરેનિકા કોણ હતી ? એના નાના મન પર હિન્દીઓ વિષે શાશ્વત સંસ્કાર જણાયા ?
- ૮ બૃહદ્ગુજરાત એટલે શું ? એડન અને ગુજરાતીઓનો સંબંધ શો છે ?
- ૯ ‘તમે કરેલો કોઈ સમુદ્રપ્રવાસ’ એ વિષે આશરે વીસેક લીટીમાં નિબંધ લખો.

રામનારાયણ પાઠક

[જન્મ વિ. સં. ૧૯૪૩ : ઇ. સ. ૧૮૮૭]

[શ્રી રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક જ્ઞાતિએ અમોરા નાગર બ્રાહ્મણ છે. એમનો જન્મ ૧૮૮૭ માં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ વિશ્વનાથ અને માતાનું આદિત્યાબાઈ. એમના પિતા પૈરળંદરમાં એન્જ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર હતા. એ ધાર્મિક વૃત્તિના હતા અને પંચદશી, નચિકેતા સુમનગુચ્છ, ભગવદ્-ગીતા, મહિમ્નસ્તોત્ર વગેરેના અનુવાદક હતા. એમનું વતન ધોળકાતાલુકાનું ભોળાદ ગામ છે. રામનારાયણે આધમિક શિક્ષણ રાજકોટમાં લીધું હતું. ભાવનગર હાઈસ્કૂલમાંથી મૅટ્રિક થઈ એ પ્રથમ ત્યાંની શામળદાસ કૉલેજમાં અને પછી મુંબાઈની વિલ્સન કૉલેજમાં અભ્યાસાર્થ ગયા હતા. આ કૉલેજમાંથી ૦૮ માં એલ્ફિક વિષય તરીકે લૉજિક અને મારલ ફિલસોફી લઈ પહેલા વર્ગમાં બી.એ. ની પરીક્ષા એમણે પસાર કરી હતી. આ પછી એક વર્ષ એ કૉલેજના દક્ષિણ કેવો રહી સંસ્કૃતના અધ્યાપનનું એમણે કામ કર્યું હતું. એલ.એલ.બી. થયા પછી એક વર્ષ અમદાવાદમાં રહી એમણે વકીલાત કરવા માંડી. પણ નાદુરુત તબિયતને લીધે શહેરી જીવન તજી ગામડામાં રહેવાની વૈધકીય સલાહ મળતાં એ સાબરકાંઠા એજંસીના મુખ્ય સ્થળ સાદરામાં રહેવા લાગ્યા. અહીં એમણે સાતેક વર્ષ વકીલાત કરી. એજંસીનું ખટપટિયું વકીલજીવન જોઈ એ અમદાવાદ આવ્યા અને 'ગુજરાત કેળવણીમંડળ'ના સ્વયંસેવક થઈ તેની ન્યુ ઇંગ્લિશ સ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે કામ કરવા લાગ્યા. એ શાળા સરકારી ગ્રાંટ લેતી હતી. મહાત્મા ગાંધીજીએ એટલામાં અસહકાર અંગે વકીલાત, વિદ્યાર્થી-જીવન વગેરે મોઢું રાખી શકે એવા સ્વયંસેવકોની માગણી કરી. રામનારાયણ શાળાની સેવા છોડી મહાત્માજીસ્થાપિત ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં જોડાયા. '૩૦ની સામુદાયિક અસહકારની ચળવળમાં કાયદો તોડવાથી એમને છ માસની સખ્ત કેદ મળી હતી.

શ્રીપાઠકની મહત્વાકાંક્ષા પહેલેથી જ વકીલાતના ધંધામાંથી નિવૃત્તિ લઈ સાહિત્ય અને સમાજસેવા કરવાની હતી. એમની એ ભાવનામાં એમનાં પત્નીનો પણ સહચાર હતો. પણ થોડા જ વખતમાં તેમની એ સહધર્મિણીને મૃત્યુએ જાપાડી લીધાં.

શ્રીપાઠકના પ્રિય વિષય સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાન હોવાથી એ વિષયોમાં એમણે વિદ્યાપીઠના અધ્યાપકપદે રહી અભ્યાસ વધાર્યો. સ્વભાવે ખડુ જ ચોક્કસ

હોવાથી એમણે લેખક તરીકે લખવાનું બહુ જ મોડું-પહેલવહેલું છેક ૧૯૨૨ ના રાજ-કીય અસહકારયુગમાં-શરૂ કર્યું. એમનો પ્રથમ લેખ ‘કવિ બાલાશંકર ઉદ્ધાસરામ કંથારિયાનાં કાવ્યો’ એ વિષે ‘સાબરમતી’ દ્વિમાસિકમાં પ્રગટ થયો હતો. આ પછી એમની વાચન ને સાહિત્યલેખનની સમૃદ્ધિ એમણે ધણી જ વધારી એ જ વર્ષમાં વિદ્યાપીઠના પાઠ્યપુસ્તક માટે એમણે એમના પ્રિય વિષય તર્ક-શાસ્ત્રનો સ્વતંત્ર ગ્રંથ ‘અભાણુશાસ્ત્રપ્રવેશિકા’ રચ્યો. ‘૨૨ થી’ ૨૪માં એમણે ગુજરાતના નવીન કાવ્યસાહિત્યનો અભ્યાસ કરી નવીન કાવ્ય સાહિત્યકારોની કૃતિઓમાંથી પદ્યસમુચ્ચય ભાગ ૧-૨ પ્રસિદ્ધ કર્યા.

ગાંધીજીનું સહકારમંડલ આ વખતે સાહિત્ય અને લોકસેવાનાં જુદાંજુદાં ક્ષેત્રોમાં કામ કરવા જમે થતું હતું. ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક, રસિકલાલ પરીખ, મહાદેવ દેસાઈ, રવામી આનંદ, કાકા કાલેલકર, જીનવિજયજી, પંડિત બેચરલાલ વગેરેવગેરેમાં એક બીજાના સહચારમાં વિદ્યાપીઠના શિક્ષણનાં સાધનપુસ્તકોના પ્રકાશન માટે સરસાઈ ચાલવા માંડી. પરિણામે ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના અભ્યાસમાં ઉપયોગી નીવડે એવાં સમર્થ પુસ્તકો એકએક પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યાં. ગાંધીજીના મંડળના ઉપગ્રહ જેવા પાઠકજી પણ ગાંધીજીના તેજે ઝટ પ્રકાશમાં આવી ગયા.

શ્રીઈન્દુભાઈએ જીભું કરેલું ‘યુગધર્મ’ માસિક વિદ્યાપીઠના લેખકમંડળનું મુખપત્ર બન્યું. તેદ્વારા આ લેખકમંડળે બહુધા રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિકોણથી રાષ્ટ્રના, સમાજના, અર્થશાસ્ત્રના અને સાહિત્યના પ્રશ્નો ચર્ચાતી લેખમાલાઓ પ્રગટ કરવા માંડી. શ્રીપાઠકના સાહિત્યકારજીવનની આ પ્રવૃત્તિશીલ પશ્ચાદ્ભૂમિ છે. ‘યુગધર્મ’ માસિક શ્રીમુનશીનાતંત્ર તળે ચાલતા ‘સાહિત્યસંસદ’ના મુખપત્ર ‘ગુજરાત’ સાથે બળી ગયું. શ્રીપાઠકે એમના સાહિત્યાદર્શો ચાહુ રાખવા ‘અસ્થાન’ માસિક શરૂ કર્યું.

એ એક સફળ વિવેચક, ગંભીર ચિન્તનાત્મક કવિ, તર્ક અને ન્યાયના સફળ અભ્યાસના પરિપાકરૂપ નવલિકાકાર અને ગંભીર વિનોદલેખક છે. ‘શેષ’ ઉપનામ એમણે કાવ્યો લખ્યાં છે, ‘દ્વિરેક’ ઉપનામ નવલિકાઓ અને ‘દેવૈરવિહારી’, ઉપનામે વિનોદાત્મક લેખાવલિઓ લખી છે.

શ્રીપાઠકની સાહિત્યકૃતિઓ

અભાણુશાસ્ત્રપ્રવેશિકા, કાવ્યસમુચ્ચય (કાવ્યસંગ્રહ) ભાગ ૧-૨, નરસિંહ મહેતાકૃતગોવિંદગમન (સંપાદનકાર્ય), કાવ્યપ્રકાશ ઉદ્ધાસ ૧-૬ (ભાષાંતર). ધમ્મપદ, દ્વિરેકની વાતો ભા. ૧-૨, દેવૈરવિહાર ભા. ૧-૨, શ્રેષ્ઠનાં કાવ્યો વગેરે વગેરે.]

વાર્તાલેખન

રસ્તે જતાં એક તંત્રીજી મળી ગયા. મારી મળવાની ઇચ્છા ન હોતી. મનમાં ડર કે રખેને ક્યાંક ઊભા રાખી લેખની માગણી કરશે. ત્યાં તે

તંત્રીજી મળ્યા

સાચે જ મને મળ્યા, લેખની માગણી કરી. અને તે પણ કોઈ સામાન્ય લેખની નહિ, પણ વારતાની.

હમણાં તો વારતાનું નામ પણ સાંભળવું નથી ગમતું. દીવાળી પહેલાં પાંચ મહિનાથી જીહ્વાન્તુદાં વત્તમાનપત્રો એ જ માગણી કરતાં હતાં. સૌને વારતા જોઈએ. પેલું નાનુંસરખું વાર્ષિક “વીણા” તેને પણ વારતા જોઈએ!

આટલી બધી વારતાની ભૂખ પ્રજામાં પહેલાં કદી ન હોતી. યુગેપમાં સાંભળ્યું છે કે સારા ક્રિકેટિયર કે હવામાં ઊડનારને સ્ત્રીઓ મુઝ થઈ પરણે છે. આપણે ત્યાં કોઈ સ્ત્રી, વારતા કહેનાર કે લખનાર ઉપર મુઝ થઈ પરણે તો મને નવાઈ ન લાગે! આંથેલો પોતાના પરાક્રમોની વાતો કહેતો તેથી ડેસડીમોના તેના ઉપર મોહી પડી હતી. પણ તે તો સાચી અથવા સાચીજેવી હશે. પણ ગુજરાત તો ખોટી વાતો ઉપર મુઝ થવા માંડ્યું છે. ગુજરાત ગાંડી તે માટે જ કહેવાતી હશે.

વારતા તો છોકરાં કહેવરાવે. ‘એક સારી...વારતા કહો ને!’ પણ આ તો પ્રજા આખી બાળક થઈ ગઈ લાગે છે!

પણ વારતા તે કઈ રીતે લખું? સૌ કોઈ જાણે છે કે વારતા એટલે ટૂંકી વારતા. લાંબી વારતાનો જમાનો ગયો છે. સૌકોઈ જાણે છે કે ટૂંકી વારતામાં વ્યંગ્યાર્થ જોઈએ. પણ વ્યંગ્યાર્થ લાવવો કઈ રીતે?

અત્યારે શબ્દમાં અને શબ્દના અર્થમાં વ્યંગ્ય શક્તિ જ રહી નથી. પહેલાંના જમાનામાં ધારો કે કોઈ માણસ વાર્તા માંડે કે ‘એક હતો વાણીઓ—’ એટલે આપણને સમજાઈ જાય કે લોભની, ખીકની કે ચતુરાઈની વાર્તા આવવાની. અથવા કહેશે, ‘એક હતા મિયાંબાઈ...’ એટલે આપણને સમજાઈ જાય કે કાંઈ બેવકૂફી કે મશ્કરીની વાત આવવાની. અને વારતા આગળ ચાલ્યા પહેલાં સાંભળનાર હસવા માંડે. કાં તો કહેશે, ‘એક હતો રાજા...’ એટલે તરત સમજાય કે પરાક્રમની અથવા અણુમાનીતી રાણીની કે કુંવરને દેશવટો દેવાની વાત આવવાની. અત્યારે આમાંનું કશું જ નથી. અત્યારે તો વારતામાં નાત કહેવાય પણ નહિ સરસ્વતીચંદ્ર બ્રહ્મણ હતો કે નાગર, અથવા કેવો નાગર કે બ્રાહ્મણ હતો એ ક્યાંય કહ્યું જ નથી. માત્ર તેની જોનોઈએ વીંટી હતી તે ઉપરથી માનવું હોય તો માનો

કે તે બ્રાહ્મણ અથવા નાગર હશે. પણ લુવાણો શા માટે નહિ? કાંઈ જ કહી ન શકાય. અને વાણીઓ એમ વારતામાં કહ્યું તોપણ કશું જ સમજાય નહિ કે એ તે શાક વેચતો, કે હીંગ તોળતો, કે મિલ ચલાવતો, કે ઔક ચલાવતો, કે દેવાળું કાઢતો, કે ઈંજીનિયર હતો, કે કાઠિયાવડી છોકરીને બદલે કાંઈ છોકરાને પરણાવી દેતો, કે કુસ્તી કરતો!

કાંઈ સુધારકને લાગે કે એ તો નાતજાતનાં બંધનો તૂટવા માંડ્યાં તેથી એમ થાય છે. પણ તેવું તો કાંઈ દેખાતું નથી. કેટલાં વર્ષોનંતર લગ્નો થયાં? મને તો ઊલટી નાતની સત્તા બીજાં ક્ષેત્રો ઉપર ધસારો કરતી લાગે છે.

કાર્ડિસિલની ચૂંટણીમાં જુઓ, અરે! તમારા ઍન્યુએટોએ આપેલા મતો જુઓ, દરેકમાં પોતાની નાતના મતોનું કેટલું પ્રમાણ નીકળે છે! વિશેષ શું? અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીની ચૂંટણીમાં પણ દરેક મતદારને પોતાની નાતમાંથી મળેલા મતો જુઓ. કાંઈ પણ સરકારી ખાતું જુઓ કે મુખ્ય ઉપરીની નાતના તેમાં કેટલા માણસો છે? કાંઈ પણ સ્ટેટમાં જુઓ. કે કારભારીની નાતના કેટલા માણસો છે? મુસલમાન રાજ્યમાં મુસલમાનની સંખ્યા જુઓ. અને હવે વળી સાંભળીએ છીએ કે રજપૂતોમાં નવી જગૃતિ આવી છે એટલે રજપૂત રાજ્યોમાં રજપૂતોને મોટી નોકરી અને હોદ્દાઓ આપવાની હિલચાલ ચાલે છે. આમાં નાતનાં બંધનો ક્યાં તૂટ્યાં? પણ આ તો આડકેટે ચઢી ગયો. મૂળ વાત પર આવું.

હિંદુ મુસલમાન વૈમનસ્યના જમાનામાં મિયાંભાઇની તો વાત જ ન થાય. કહેશે કે કાયદેસર રથપાયેલા રાજ્યની પ્રજાના એક વર્ગને બીજાની સામે ઉશ્કેરે છે; સીધા જેઠલમાં જવાનો વખત આવે. અથવા મુસલમાન ભાઇઓને લાગી જાય કે તેમના ધર્મની કે તેમના ધર્મસ્થાપકની નિન્દા કરી છે. એટલે તેમની તો વાત જ ન થાય. રાજની વાત કરીએ પણ તેમાં કંઈ શકરવાર ન વળે. હવેના રાજ શું પરાક્રમ કરે? કોઇની દીકરી ઊપાડી લાવે, પણ બુદ્ધભાઈ ઉમરવાડીઆએ એક નાટક લખીને બતાવી દીધું કે એમ તો કોઇથી ન બને. આ અંગ્રેજી રાજ્યની શાન્તિ છે ત્યાં સુધી કાંઈ બીજા રાજ ઉપર શી રીતે ચડાઈ કરે! તેમ જ કુંવરને શી રીતે દેશવટો દે! બહુબહુ તો ગામ બાળે કે ભાયાતતું ખૂન કરાવે તેમાં કાંઈ વારતા થાય, કાંઈ પરાક્રમ આવે!

તેવી જ મુશ્કેલી નામની છે. પહેલાંના જમાનામાં કહો કે ગૌરીશંકર એટલે તરત જ સમજાય કે બ્રાહ્મણ હશે, નવનીતરાય એટલે તરત સમજાય કે નાગર હશે, ખંડુભાઈ એટલે તરત સમજાય કે અનાવલા હશે, મરઘાભાઈ એટલે પાટીદાર હશે, કોદર એટલે તરત સમજાય કે કોઈ નીચ વર્ણ હશે. પણ અત્યારે કશું જ ન સમજાય. કહે છે કે રાજકોટમાં પહેલાં નાગર પાર્ટી અને વાણીઆ પાર્ટી હતી, બન્નેની વચ્ચે એજન્સી અને રાજ્યની નોકરીની હારિ-કાઈ હતી. તેમાં નાગરની સમાન થવા વાણીઆએ પોતાનાં નામો નાગર-જેવાં પાડવા માંડ્યાં ત્યારથી નામની અવ્યવસ્થા થઈ ગઈ. હવે તો મારા ધાંચળનું નામ પણ કાંચનપ્રસાદ છે. ઠાકરડાનું નામ પહેલાં બે કે ત્રણ અક્ષરથી મોટું ન હોતું અને છેવટે જ મૂકે ત્યારે ચોથો અક્ષર થાય. અમરા-જી, ડુંગરજી, કેશાજી, અમથાજી, પથાજી, ... અંદાજી, સદાજી; પણ હવે ઠાકરડા જેમ બૂટમોર્જાં પહેરવા માંડ્યા છે તેમ મોટાં નામો પણ પાડવા માંડ્યા છે. અને કાલ સવારે કનૈયાલાલ અને મહેરામણસિંહજેવાં નામો ઠાકરડામાં પણ પડવાનાં. પહેલાંના લોકો, શામળબટો ના કહી હતી છતાં, નામમહિમા રાખતા; અત્યારે 'નામ મોટાં ને દરશન ખોટાં' એ દિવસ આવ્યો છે. નામથી નાગર લાગે અને નીકળે કુંભાર !

વ્યાકરણશાસ્ત્રીઓ, એટલે અંગ્રેજ વ્યાકરણશાસ્ત્રીઓનો એક પક્ષ કહે છે કે વિશેષ નામનો અર્થ ન થાય. તેમના વિરોધીઓ કહે છે કે કંઈક તો અર્થ થાય જ. જોકે કહો એટલે પુરુષ છે, મેંરી કહો એટલે સ્ત્રી છે એટલું તો સમજાય જ. પણ આપણા આ જમાનામાં તો આપણે અંગ્રેજીથી પણ એક ડગલું આગળ ગયા. વિજ્ઞ, મદન, હુરિ, મંજન, વિલાસ, કંચન, એ છોકરીઓનાં નામો હોઈ શકે !

આ નામોના ગોટાળાના જમાનામાં મને એકમે સૂચના કરવા ઇચ્છા થાય છે. એક એ કે જૂનાં વૈદિક નામો પાડવા માંડવાં જોઈએ. શા માટે વ્યાસ, વાલ્મીકિ, વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, યૃત્સ્નમદ, શુનઃશેષ, શુનઃપુન્ન, શુનોલાંગૂલ એવાં નામો ન પાડવાં ? હું તો કહું છું એવાં નામો પાડવાં ! હું તો કહું છું નામો બનાવનારા સ્પેશિયાલિસ્ટો પણ જોઈએ. ખરાબ નામથી જે નુકસાન થાય છે તે અસહ્ય છે. ધારો કે તમારું નામ નવનીતરાય કે

ગૌરવપ્રસાદ હોય તો લેખની નીચે કે ઉપર કે કાગળના શિરનામામાં કે દુકાનના પાટીઆ ઉપર ખુશીથી શોભે. પણ તમારા આપનું નામ મકનજી કે નાથાભાઈ હોય તો ? ‘ગૌરવપ્રસાદ નાથાભાઈ’, ‘નવનીતરાય મકનજી’ જરા ય શોભે છે ? એક બિચારા સરકારી નોકરના આપનું નામ ખરાબ હતું તે પછી તેણે તે લખવું જ બંધ કરેલું હતું. માણસ કપડાં સીવડાવે છે તે પણ ફિટ આવવાં જોઈએ, તો નામ તો જિંદગીભર ચાલવાનાં છે. માટે કાં તો દીકરાને પોતાનું તેમ જ આપનું નામ ફેરવવાની છૂટ મળવી જોઈએ અથવા આપનું નામ લખ્યા વિના ચાલે તેવો રિવાજ દાખલ કરવો જોઈએ. દક્ષિણ હિન્દમાં આપનું નામ લખવાનો રિવાજ નથી. ‘ભાષ્યમ્ આયંગર’ નામ અને અટક બે જ. બંગાળીઓએ નામના ત્રણ ટુકડા સાચવવા બીજી યુક્તિ કરી છે. પોતાના નામના જ બે વિભાગ તેઓ કરે છે. અમ્યુત કુમાર ચટ્ટોપાધ્યાય. રોશિયાલિસ્ટો ન મળે તો નામ પાડવા માટે વકીલોની સલાહ લેવાની મારી જલામણ છે. વકીલોનો ધંધો વધારે સારો ચાલે માટે હું આ કહેતો નથી—મારે કાંઈ એ ધંધો સાથે લેવાદેવા નથી—પણ તેમની પાસે નામોનો પુષ્કળ જથ્થો હોય છે માટે કહું છું. લાંબાં સંસ્કૃત નામો તેઓ કલકત્તા હાઈકોર્ટ રિપોર્ટમાંથી શોધી આપી શકશે. હેમન્તકુમારીદેવી, અમૃતાક્ષીદેવી, વગેરે. નાનામાં નાનાં નામો મહારાષ્ટ્રમાંથી મળશે. તે રાષ્ટ્ર મોટા છે પણ તેનાં નામો નાનાં છે. માત્ર તેમની અડકો લાંબી હોય છે. જુરિ બાળ દેઉસકર ધોંડુ ભાંડુ વિજયપુરકર !! આપદીકરાનાં નામોના સરવાળાથી પણ લાંબી અડક ! ઉચ્ચાર જ ન કરી શકાય તેવાં નામો મદ્રાસ તરફથી મળે. વ્યંકટાપ્પા ચેલ્લુમુલ. તેમાં પણ આપણા વકીલોની સલાહથી જ નામ પાડશે તો આખો હિંદુસ્તાન તાબુબ થાય તેવાં નામો પડશે. કારણ કે મદ્રાસી નામો મૂળ તો ન ઉચ્ચારાય તેવાં અને તેમાં વળી અંગ્રેજીમાં લખેલાં ગુજરાતી વકીલો આપશે, તેનો ઉચ્ચાર કરતાં વળી આપણે એટલાં બદલાવીશું કે ખુદ મદ્રાસીઓ પણ તેનો ઉચ્ચાર નહિ કરી શકે !

આપણને નાનાં નામો ગમતાં નથી. ગુજરાત માટે નાનાલાલ કવિ કહે છે :

ખેતરો નાનાં, નાનીશી પોળ,
નાતળતે નાનાડયા ધોળ;

ક્ષત્રીજનયાનાં નાનલ રાજ્ય,
ધર્મના નાનકડા જ સમાજ.

(ગુજરાતમાં કવિ પણ એક નાનલ છે એમ કેમ ન કહ્યું ? શું કંઈ સરમાયા ?) પણ જેમ નાનલ કવિ 'વિરાટ' શબ્દ વારંવાર લખે છે, તેમ નાનલ ગુજરાત પોતાનાં નામો બહુ મોટાં પાડે છે ! મહારાષ્ટ્ર નાનાં નામો પાડે, તો નાની ગાંડી ગુજરાત મોટાં ડહાપણવાળાં નામો પાડે એ ઠીક છે. એથી આંતરપ્રાંતીય સમતોલપણું સચવાઈ રહે છે.

સ્વૈર વિહાર : ભાગ ૧

પ્રશ્નો

- ૧ સ્વૈરવિહાર એટલે શું ?
- ૨ ગુજરાતીઓને વાર્તા શા માટે ગમે છે ?
- ૩ શ્રીપાઠકના આ લેખનું હાર્દ સમજવો અને એમાં વિનોદ ક્યાંક્યાં છે તે લખો.
- ૪ 'તંત્રી' એ વિષય ઉપર એક નાનો નિબંધ લખો.
- ૫ હાલમાં આપણે ત્યાં ગુજરાતમાં બાળકોનાં નામો કેવી રીતે પાડવામાં આવે છે ? તમે એ માટે કઈકંઈ સૂચનાઓ કરો ?
- ૬ ગુજરાતીઓના આદર્શો અનુસાર પચ્ચીસ છોકરાનાં ને પચ્ચીસ છોકરીનાં નામોની એક યાદી તૈયાર કરો.

શંકરપ્રસાદ રાવલ

[જન્મ : વિ. સં ૧૯૪૩ : ઈ. સ. ૧૮૮૭]

[શ્રીશંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવલ સાબરકાંઠા એન્જીનીની ડભોડા-વડોદરાગામના વતની ને જ્ઞાતિએ જ્યૌહીચ સહસ્ર બ્રાહ્મણ છે. વતનમાં ગુજરાતી અભ્યાસ શરુ કરી ભણ્યામાં પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ પૂરું કરી એ ૧૯૦૬ માં મૅટ્રિક થયા. ૧૯૦૮ માં મુંબાઈની વિલ્સન કૉલેજમાં એમણે એક વર્ષ ગાળ્યું ને કૉલેજજીવનને અધુરું મૂક્યું. ૧૯૦૮ ની સાલથી એમણે સાહિત્યલેખન પ્રવૃત્તિ શરુ કરી. એમના પ્રિય વિષયો કાવ્યો, વિવેચન, દૂંઝી વાર્તા અને જૂનાંનવાં ગુજરાતી સાહિત્ય અને ભાષા છે. શિષ્ટ માસિકોમાં એમના લેખો ચાલુ આવ્યા કરે છે. હાલ મુંબાઈની બાઈ કબીબાઈ હિન્દુ હાઈસ્કૂલમાં એ શિક્ષક છે.

અંથો

સાહિત્યવિષયકઃ ઑલિવર ગોલ્ડસ્મિથના ડેઝર્ટેડ વિલેનનું ભાષાંતર, ભક્તકવિ શ્રીદયારામનું જીવનચરિત, માંડણકૃત ઊખાણા અથવા પ્રબોધબત્રીશી, શ્રીધરકૃત રાવણમંદોદરીસંવાદ, નરપતિકૃત પંચદંડની વાર્તા, મધુસૂદનવ્યાસકૃત હંસાવતીવિક્રમચરિત્રવિવાહ એ જૂની ગુજરાતીની સંશોધનકૃતિઓ, નર્મદરાતાબ્દી-અંથ (સંપાદન) અને ગુજરાતી સાહિત્યના યાત્રાળુઓ વગેરે.

શાળોપયોગી અંથોઃ ક્રમિક પાઠ્યપુસ્તક ભાગ ૧-૨-૪, ગદ્યસમુચ્ચય ભાગ ૧, ગુજરાતનો નાથ : અવલોકન ને ટીકા; નવલિકાપુષ્પોઃ ભાગ ૧-૨, વગેરે વગેરે.]

મંજરીનું પાત્ર

મંજરી એ ઐતિહાસિક સ્ત્રીપાત્ર નથી. શ્રીકૃત્તેયાલાલ મુનશીની રસભર કલ્પનાની એ સુંદર ને સરસ પુત્રી છે. કાકને મંજરી પરણાવીને એમની ઐતિહાસિક ત્રિવેણીની વાર્તાને એમણે એક આદર્શ યુગલ આપ્યું છે. આ યુગલની પ્રેમકથા પણ વિલક્ષણ છે. કાક પ્રેમી છે, સૈનિકના જીવન-કલહમાં રાતદિવસ રચ્યોપચ્યો યોદ્ધો છે; મંજરી કાશ્મીરી બ્રાહ્મણપંડિતની પુત્રી છે. એ સંસ્કારગર્વિતા ને જ્ઞાનગર્વિતા છે. એમનાં લગ્ન હૃદયઅનિયંત્રી ને વિધિથી આખરે જોડાયાં તે પહેલાં કંઈકંઈ વિવિધ પ્રસંગો બન્યા છે.

કાંક સદા પ્રેમપિપાસુ ને આતુર હોય છે ત્યારે મંજરી છેવટ સુધી આધી ને આધી જ ખસતી રહે છે, ખસતી જાય છે.

મંજરીના પિતા મરી ગયા હતા. એની માતા ખૂબાતની ધર્મે જૈન હતી. ઉદો મહેતો આ બાલાના અનુપમ સૌંદર્ય પાછળ ગાંડો થઈ ગયો હતો. ઉદોને પરણી લેવાને માતા એના ઉપર જીલ્મ કરતી હતી. તેમ નહીં તો એણે આરજ બનવાનું જ હતું. મંજરી શુ કરે? માતા આગળ એ ત્રાડે છે:

“માતા ! માતા ! તેં મને જન્મ આપ્યો પણ તું મને ઝોળખતી નથી. હું—શ્રાવકને—પરણું?” દરેક શબ્દ ઉપર ભાર દેતાં તે બાલા બોલતી સંભળાઈ, “હું—હું ? કવિકુલશિરોમણિની આત્મજા—હું—એનું પાણિગ્રહણ કરું ?”

“એ કાણુ છે ? ભલે, દુનિઆનો માલીક હોય, મારે મન કાણુ છે ? કહું ? મારા પાદ પૂજવાનો પણ તે આધિકારી નથી. મા ! મા ! સુદદત વાયસ્વતીની અર્ધાંગના થઈ છતાં તારો ઉદ્ધાર થયો નહીં કે તું આજે શ્રાવક બની ગઈ છે ? આજે શ્રાવક સાથે મને પરણવવા તૈયાર થઈ છે ? અને શી પદ્વીની લાલચે ? કવિકુલશિરોમણિજેવાની છોકરી—મારે મન મહારાજધિરાજનો હિસાબ નથી તો તારા આજકાલના ધનાઢ્યનો શો હિસાબ ?”

“હા ! મને મારા બાપનું, મારા વણનું, મારા ધર્મનું અભિમાન છે.”

“સૃષ્ટિના સર્જનકાલથી પુનિત એવું બ્રહ્મનિષ્ઠ વેદમૂર્તિઓનું લોહી હું કલંકિત કરું ? આ ભવે ને તે ભવે આંડાલ થઈ રહું ? તેના કરતાં કુંવારી મરું તે શું બોલું ? સરસ્વતી રહી તો મને રહેતાં શું પાપ ?”

“તેમ નહીં રહેવાય !”

“કેમ ! બધાં તારા જોવાં શીરા સારુ શ્રાવક થતાં હશે ?”

“નહીં માને તો પરમ દિવસે મહારાજ દીક્ષા અપાવશે.”

“તારી ને તારા મહારાજોની શી મગદુર છે ?

“તું શું કરશે ?”

“ત્રિપુરારિએ દાંત આપ્યા છે. ધર્મબ્રષ્ટ થતા પહેલાં જીભ કરડતાં નહીં આવડે ?”

“ મંજરી ! જીવ આપવો એ કહેવું સહેલું છે, કરવું કપરું છે.” જો,
હજી વિચાર કર ! મહારાજ જાતે કાલે અહીં આવશે.

“ કહેજે કે તસ્દી નહીં લે.”

‘કેમ ?’

‘ નહીં તો એને જોઈ મારી આંખો અપવિત્ર થશે. ’

‘ તારા ગવનો પાર નથી. ’

“ તારી અધોગતિનો યે પાર નથી રહ્યો એટલે તને એમ જ લાગે
તો !” દીકરીએ કહ્યું, ‘ હવે તું સાધ્વી થઈ જા કે જીનશાસનનો ઉદ્ધાર
થાય !”

“ તું આવો આડંબર ક્યાં સુધી રાખે છે તે હું જોઈશ. ને આજે તને
ત્રણ દહાડાનો ઉપવાસ ભંગાવ્યો તેથી આટલું જોર આવ્યું છે કે ? ”

“ ત્રણ શું—ત્રણ યુગના ઉપવાસ કરાવની ! બ્રાહ્મણ રહેવાની.”

“ ઠીક છે. કાલે આવીશ.”

—આવી અડિયલ—આડી—મંજરીને કાઢે બચાવી. એને કાંક ઉપર
પહેલે જ પ્રસંગે વિશ્વાસ ખેડો. એ બંને ખંભાતથી જાનામાંનાં સટકી છૂટ્યાં.
હોડીમાં નવ દિવસ એમણે મુસાફરી કરી. રસ્તામાં બંનેએ એકબીજાને
પારખ્યાં પણ અતડાઈથી. કાંકના હૃદયમાં કોઈ છૂપા છતાં સજ્જ મંજરી
માટે પ્રેમસંસ્કાર પડ્યા. મંજરી તો બેદરકાર જ હતી. કાંકનાં રીતભાત ને
સંસ્કારથી તે સંસ્કારમૂર્તિ ચીંતાતી. એની રસિકતા આગળ કાંકજટજી પાણી
ભરતા હતા. મંજરી કંઈકંઈ પ્રશ્નોથી કાંકની પરીક્ષા લેતી હતી. કાંકને
પણ નીસાસો મૂકવો પડ્યો—ક્યાં મંજરી અને ક્યાં હું પોતે ?

કર્ણાવતી ઊતરીને કાંક પોતાના સ્વચ્છંદી મંતોરાન્યમાં રમતી
મંજરીને દાદાકને ઘેર મૂકી આવ્યો. ત્યાંથી એ રા’પ્રકરણમાં જોડાયો.

કાંક મંજરીને મનથી પોતાની જ ગણતો હતો. તેણે તે વાત
ત્રિભુવનપાળને કરી. પણ એ બેની પાછળ ઉઠે આઈપીને મંડ્યો જ રહેતો.

પાટણમાં મંજરી એના પિતાના મિત્ર પંડિતજી ગજનન વાચસ્પતિને
ઘેર ઊતરી હતી. કાશ્મીરાદેવી એનું કાંક માટે માગુ કરે છે; કારણ કે એનો
કન્યાકાલ વીતી ગયો છે. એની પાછળ કામીઓનાં કાવતરાં ચાલુ જ હતાં.

મંજરી અહીં ઉદાને જુએ છે ને પેલા કેશીરાક્ષસના ભયથી ગભરાયલી પેલી ઉવંશીજેવી પંડિતજીના ઘરમાં દોડી આવે છે. કાશ્મીરા એને પોતાને ત્યાં લઇ જાય છે. પંડિતજી અને પંડિતાણી હવે કાકને મંજરી લગ્નદાનમાં આપવાની બાબતમાં એકમત થયાં છે.

ખીલતી શશીકલા મંજરીના દિવસે ચાલ્યા જતા હતા. કાક એને પોતાની કરવા ટાંપી રહ્યો હતો. કાશ્મીરા મંજરીને કાક માટે પલાળતી હતી. પણ મંજરી તો બધાંના ચે માથાની હતી.

મંજરી આ સંબંધમાં કાશ્મીરાદેવી સાથે સંવાદ કરે છે :

“બા, મને કોની જોડે સંબંધ હોય ? મારા પિતા ગયા પછી સંસાર માં કોઈ મને સમજે એવું દેખાતું નથી. ક્યાં મારા મનોરાજ્યમાં મોંઘા માનેલા વીરો ? અને ક્યાં આ બધા નિર્માલ્ય નિરાધાર વહેંતીઆઓ ? કાકમાં નથી બુદ્ધિ, નથી બળ, નથી આદર્શ; બધાનું લક્ષણ જોઈએ તો અલ્પતા.”

જવાબમાં કાશ્મીરા હસી.

“મૂર્ખી ! કંઈ બાન છે ? પાટણમાં જેવા વીરો છે તેવા બીજે ક્યાં પણ છે ?”

“હં !” તિરસ્કારથી મંજરી બોલી. “તમારા પાટણના વીરો અને પંડિતો બધા—”

“તેનો તને હિસાબ નથી !”

“બા ! મારી સાથે વાત કરતાં માથું પાકશે. જવા દો. હું તમારા કાલની નથી. ત્રિભુવન ગંગવનારા મહાકવિઓના કાલની છું; હું પાટણની બ્રાહ્મણી નથી—પણ બ્રાહ્મ, વિષ્ણુ અને રુદ્રને ખોળામાં છૂપાવવાની હોંસ ધારતી બીજી અનસૂયા છું.”

“તે તો કોણ જાણે ? પણ તું ગાંડી તો છે !”

“મારું ગાંડપણ મારે મન ડહાપણ છે.”

“પણ તું આમ ને આમ ક્યાં સુધી રહેશે ? નથી બાપ, નથી બાઈ; તારી ઊંમરે તો આમ એકલવાયાં ક્યાં સુધી ચાલશે ? અનસૂયા થશે તો કોઈ અત્રિ હશે ત્યારે ને ?” કાશ્મીરાએ હસતાંહસતાં બોલ્યું.

“બા ! તે હું જાણું છું. પેલો કાક નહીં હોત તો મારે મરવું પડત. મોહિનીએ જેમ દેવદાનવો ડાલાવ્યા તેમ મારા રૂપમાં પણ ભયંકર શક્તિ

છે; એટલે લાલસાના સેવકો દુઃખ દેવા આવશે. દુઃખ દેશે, રીઆવશે, પણ હું કોને પરણું? કોની જોડે સંબંધ બાંધું? આ! મેં તમને શું કહ્યું? જ્યાં જોઉં છું ત્યાં વહેંતીઆઓ નજરે ચડે છે. એમાંથી કોની દાસી થાઉં?”

ભય કર કટાક્ષમયતાથી મંજરીએ આમ કહ્યું. તેના શબ્દો કરતાં તેની બોલવાની રીત ગર્વભરી, હૃદયભેદક હતી. ઝૂપાઇને સાંભળતા કાકડું હેયું રડી ગઇયું. મંજરીનાં વચનો ખરાં હતાં; છતાં તેની આશાઓની તે કતલ કરતાં હતાં.

કાશ્મીરા મંજરીને કલાવે છે. પણ મંજરીનું ગૌરવ અંતરના ઊછાળા સાથે પોતાના મનના માન્યા સ્વામીઓના આદર્શોના ને સંસાર વિષેના છૂટથી અભિપ્રાયો બેધડક આપે જાય છે. એણે શ્રાવકોને નિંદા. આ આખત શ્રાવકપિયરની ને પતિની કાશ્મીરાએ ખોટો ગુસ્સો કર્યો ત્યારે મંજરી તેને કેવી સંભળાવે છે?”

“ત્યારે બોલાવો છો શું કામ?” જાણે પોતે મહારાણી હોય અને મંડલેશ્વરની પટ્ટરાણી કોઈક દાસી હોય એવા ગૌરવથી મંજરીએ પૂછ્યું, “મારાથી કેમ પરણાય?”

“એ તો એની મેળે સમજશે. ધણીઓ આંધળાપાંગળા ધણી સેવે છે. તેનું શું?”

“હું પણ સેવું છું જે મારે હૃદયે ઊતર્યા છે તે. બીજાને મન તે ધણી ચે નકામા છે.”

પણ એના ઉઘ આવેશો આગળ કાશ્મીરાદેવી ચમકતી હતી. આ નાની છોકરીના ભયંકર શબ્દો સાંભળી એ લાજ ભરતી હતી. એ કુંવારી કન્યા છે છતાં કેવુંકેવું બોલે છે?

“હું ક્યાં વાત ગિડાવું છું? તમે કહો છો કે હું એકલી છું—ખરું જોતાં તો મારો સંસાર ભરછક છે. તમે કહો છો કે મારે પરણવું જોઈએ. ખરું કહું તો હું પરણેલી છું.”

“શું બક છે?”

“ખરી વાત. તમને પરણે જે સુખ મળે છે તેથી વધારે મારા નાથો મને આપે છે.”

કાશ્મીરા ચમકી ! આ તે કઈ કુંવારી બીજી દુપદ્ધતનયા ?

“ નાથો ! તું ભાનમાં છે કે નહીં ? ” કહી એકદમ હિંચકો રાખી મંજરીને ચક્રમ ધારી કાશ્મીરા હેઠળ બિતરી, ડોળા ફાડી તેની સામું જોઈ રહી.

“ ભાનમાં છું. ગભરાશો નહીં. મારે નાથ ધણા છે. પાંચાળી કરતાં યે વધારે. ”

મંજરી આમ કુંવારી છતાં કોઈ દૃઢ શાંતિમાં કોઈ સનાતન નવોદાનાં નિર્દોષ અને સાત્ત્વિક સુખો લેતી હતી. એના પતિઓ રસરાજવી કાલિદાસ ને નદાત્રિય પૃથ્વી કરનાર ભાગવ પરશુરામ છે. એના સંસારમાં છોકરાંની લીલીછમ વાડીઓ છે. ઊંચા રસની અમોલી લૂંટો છે, સમરાંગણનાં વીરખેલન છે, કાવ્યની મહાસરિતાઓ છે. ઊંચાઊંચા વ્યોમના વિહારો છે. આ બધાં આગળ મંજરી સારુ કાક શા માટે ? શી લાયકાતથી ? કાશ્મીરા તો એ બટકતા બટજી પાછળ નાહક ગાંડાં યઈ ગયાં છે !

કાશ્મીરા આ અદ્ભુત બાળાને શું કરે ? એના ઉપર એ વારી જાય છે. એને એ હેતથી હૈયામાં લે છે. પ્રેમથી જરથી બેટે છે. કાક માટે એ છેલ્લે શું કહે છે ?

“ પહેલાં સંસ્કાર અને શુદ્ધતા જોઈએ. જો બૂદ્ધિ જ સંસ્કાર કે શુદ્ધતાથી બદ થાય તો પૃથ્વી રસાતલ જાય. ”

કાશ્મીરા : “ એટલે તારે મન કાક સંસ્કારી યે નથી ને શુદ્ધ નથી, નહીં ? ઠીક છે, કહેવા દે તેને. ”

“ કહેજો. ”

નરવીર કાકને આવી કુમારી માનિનીના મહાગવંતું મર્દન કરવાનું હતું.

મંજરીના પાત્રને એના કલાવિધાયક આમ સમર્થ રીતે ખીલવે છે. સંજોગોના દબાણે છેવટે મંજરી કાક સાથે લગ્ન કબૂલ રાખે છે. પણ મંજરીને માથે દુઃખનાં વાદળ ઝડૂમી રહ્યાં છે. ઉદો એને ઊપાડી જવા હજી કારસ્તાન કરી જ રહ્યા છે. બીજી વાર કાક વળી એને બચાવે છે. એનું અભિમાન હજી ઓસડું નથી. એ જોતી હતી કે કાક એને એના દાદાને ત્યાં જૂનાગઢ ક્યારે મૂકી આવે છે.

એણે આનંદરાત્રિને જાણી નથી. ઉદો એને વિમલ મહેતાના અપાસરામાંના બોંયરામાં પૂરે છે. એના કેદખાનાના સાથી કીર્તીદેવ સાથે આ પંડિતાણી સંસ્કૃતમાં વાતો કરી પોતાના સૌભાગ્યનાથની ઓળખ આપે છે એને છોડાવવા કાંક જાય છે ત્યારે આ હઠીલી યુવતી એના કારાવાસના સાથી વગર આવવાની ના પાડે છે. કાંકને એ મહાજ્વળમાં હડસેલે છે. મુંજલની સાથે કાંક ને કીર્તીદેવનું વિનાશક યુદ્ધ થાય છે ત્યારે એ વીરાંગના તરવાર સામે પડી ! એ વખતનો મુંજલનો અને એનો સંવાદ એનો હૃદયવિકાસ કેટલા બધા ગવંથી રજુ કરે છે ?

“કાણુ છે તું ?”

“હું ! કાંકભટ્ટની અર્ધાંગિના.”

“તું અહીંઆં ક્યાંથી ?”

“મારા સૌભાગ્યનાથની સાથે.”

મુંજલ પુત્ર પ્રાપ્ત થવાથી પુત્રવાન થયો હતો. મંજરી ઓગળી આઢ્યે થવા માંડે છે ત્યારે કાંકને વળી ગવં ધરવાનો વારો આવે છે. કાંઈ કવિએ બરાબર જ કહ્યું છે :

“મીઠું નકકી સુખ કંઈ હશે પ્રેમીનાં રુસણાં !”

મંજરીકાંકનાં આ રુસણાંનાં સુખ આપણે હજી ઉત્સુકતાથી જોઈએ, સાંભળીએ તેવાં છે. કાંકને એણે કૂતરો કહ્યો હતો. હવે એ જ હંસની એ હંસી બની હતી. આ દંપતિના હૃદયવિકાસના ક્રમ એક પછી એક ઝીલુવટથી કાંકમંજરી સંબંધનાં પ્રકરણોમાં જોવા જોવા છે. માતામહના ધેરથી એ કારાગૃહમાંના પતિની મુક્તિ કરવા ગઈ ત્યાંથી બંને વનમાં ને ગામડાંમાં સળેડે સંચર્યાં. ગિરનારનું સિંહનાદબયુ” ને વનનું મોંઘું સૈદ્ય સંસારનાં આ વિરલ દંપતિને પૂરપ્રેમથી સત્કારી કહ્યું હતું. પણ પતિ આડો હતો, એનામાં ઊર્મિ ન હોતી. પ્રવાસમાં નાજુક મંજરીનો પગ કપાયો હતો. કાંકે પાટા બાંધ્યા. પણ એ નિર્વિકારી શાંતિમાં હતો. મંજરી જોગમાયા બની. આ આયુષ્યમાંની અભિમાની સંસ્કારી આયાંએ પતિની લાતથી પૂજા કરી ! એ બચકર કટાક્ષથી કહે છે :

“તમે તે માણસ છો કે રાક્ષસ ?”

“આ શું કહો છો? તમને આંખો નથી? શા માટે રીબાવો છો? હું ક્યારની તલસું છું. મારો જીવ જાય છે, તમને હૃદય છે કે નહિ? ભટ્ટ! ભટ્ટ!”
કહી મંજરી ડૂસકેડૂસકે રોવા લાગી.

આ પછી શું જોઈએ છીએ? બન્ને આત્માઓ પૂર અદ્વૈતમાં ભીડાયા છે. આગળ જતાં ઉષા આ યુગલને દૃષ્ટિ ભરીભરીને નિરખે છે. નવલત્રિવેણીનાં યુગલોમાં શ્રેષ્ઠ રાણક ને રા' સાથે આપણે મંજરી ને કાકને જોઈએ છીએ. પાટણથી પત્ની અને રાજપ્રેમ સાથે પ્રસ્થાન કરતા કાકને આપણે જોઈએ છીએ. પેલી મંજરી હવે કાશ્મીરાને ત્યાં શું કહેતી સંભળાય છે? પાટણમાં હવે પેલાં જૂનાં વહેતિયાં નથી. પણ માત્ર એક સિવાય. આ એક તે કાણુ?

“એક કાણુ? બોલ!”

“ઉદો, નવધણુ ખેંગાર, ને કાળભૈરવ એ ચારનો વિજેતા હોય તે.”

“હજી કોઈ રહી ગયું છે?” કાશ્મીરાએ હસતાં પૂછ્યું, “હા, ને પેલી કવિકુલશિરોમણિ એ પાંચનો વિજેતા.”

“લુચ્ચી! હરામખોર! શરમ નથી આવતી? તારી બધી પડિતાર્ધ ગઈ ક્યાં?”

“સમાઈ ગઈ, બધી ત્યાં,” કહી મંજરીએ જે હોડીમાં મંડલેશ્વર, કીર્તિદેવ ને કાક ખેડા હતા તે તરફ આંગળી કરી.

“નપ્પટ!” કાશ્મીરાએ કહ્યું.

“તમે બનાવી. પરણાવી શું કામ?”

“રાજધિરાજ”માં પ્રૌઢ અને વિકસેલી મંજરીને આપણે જોઈશું? લાટની એ લક્ષ્મીસમી સદાના સૈનિકપતિના ગૃહસ્થાશ્રમનો અન્યેય ગઢ છે. એ ભટ્ટરાજ આ સિંહણસમી ધર્મપત્નીના ઉપર ગૃહસ્થાશ્રમનો બધો યે ભાર નાંખી નિશ્ચિન્ત છતાં પૂર્ણ પ્રેમભર સાહસોની સેનાઓમાં નિભય ભમે છે ને વિજય મેળવે છે. મંજરી હેમચંદ્રાચાર્યજીવાને યે ગુણગૌરવથી નમાવી શકી છે. મંડનમિશ્રની સાધ્વી પત્ની સરસ્વતી આપણને આ મંજરી સાથે ખસુસ કરીને યાદ આવે છે. લાટમાં એ સુખી છે. એનો સંસાર જળ્યો છે. હવે તો મહાશ્વેતા ને જૈસરીની એ પ્રેમલ ને ગર્વિલી માતા બની છે.

લાટે બળવો કર્યો. મંજરી બાલકો અને માણસો સાથે ભૂગુપુરના ગઢમાં પતિની વાટ જોતાંજોતાં ભૂખે મરવા માંડી. આ સમયનાં એનાં હૃદયમંથનો ફરીફરી યાદ કરવા જેવાં છે—મનન કરવા જેવાં છે. કોણ પ્રિયતર ? પતિ કે બાલકો ? આ કાયડો એનું હૃદય ઊકેલવા મથી રહ્યું છે. પ્રેમાનંદે વનમાં જતી દમયંતીપાસે બે બાલકો દુઃખી દીલે તળવ્યા છે; ત્યારે શ્રીમુનશીએ મંજરી પાસે મરવા જતા પહેલાં બે બાલકો તળવ્યાં છે. કરુણરસનો અવધિ અહીં રેલાઈ રહ્યો ! છે. પતિવિહોણી, બાલવિહોણી, નાથનામતી જપમાલા જપતીજપતી મંજરી સનેપાતે ચઢી છે. મરતાંધડી એણે એના પતિની આબરૂને આપ્યાદ સાચવી છે.

મોડો, ઘણો મોડો, છતાં આખરે એનો સૌભાગ્યપતિ આવ્યો. “ નાથ ! ” કહેતી એ પત્ની એને મંજરીસૂતા જગતમાં હસેલી સ્વર્ગમાં ચાલી ગઈ !

મૃત પત્નીને શ્મશાનયાત્રાએ લઈ જતાંજતાં પણ એના પતિને તો લલવાનું છે. એક ચેહ ભૂગુકચ્છના વિશાળ દશાશ્વમેધના ઓવારે લડલડ બળી રહી છે. પવિત્ર નર્મદાનદી પોતાનામાં પ્રતિબિમ્બદ્વારા કુમળી છતાં સખ્ત, મનોહર છતાં મોંઘી, પવિત્ર માટીની ને ઉન્નત આત્માની મંજરીને પોતાના ઉરમાં સમાવી રહી છે. મંજરીના અકાળ મરણ માટે આપણને પૂછું ને ગાઢ શોક થાય છે. આપણે એને સહજ આંસુની અંજલી આપીએ છીએ. એને બૂલાય કેમ ?

મંજરીનું સ્ત્રીપાત્ર વિરલ છે. ગુજરાતની સ્ત્રીજાતિને જોઈ વળો—ભૂતની ને વર્તમાનની. કોઈ મંજરી મંજરીજેવી આપણને લાંધશે ? મુનશીની આ વિરલ માનસપુત્રી ને સ્ત્રીરત્નને માનનો અર્ધ હૃદયથી અપાઈ જાય છે.

શ્રીમુનશીની ઐતિહાસિક નવલત્રિવેણી

પ્રશ્નો

- ૧ મંજરીનું રેખાચિત્ર દોરો.
- ૨ મંજરીના કયાકયા ઉન્નત ગુણો એને વાચકના હૃદયમાં સ્થાયી સ્થાન આપે છે ? એના જીવનના કટોકટીના પ્રસંગો કયાકયા ?
- ૩ શ્રીમુનશીની ઐતિહાસિક નવલત્રિવેણી વાંચી તમે મંજરીનું પાત્રલેખન કરો.
- ૪ ‘ આદર્શ સ્ત્રી ’ એ વિષય ઉપર એક નિબંધ લખો.

ધનસુખલાલ મહેતા

[જન્મ વિ. સં. ૧૯૪૬ : ઇ. સ. ૧૮૯૦]

[શ્રીધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા, સુરતના વતની, જ્ઞાતિએ વાલ્મીકિ કાવ્યસ્થ છે. એમનો જન્મ વઢવાણમાં ઇ. સ. ૧૮૯૦ માં થયો હતો. મૅટ્રિકયુલેટેડ થયા પછી મુંબાઈના વિ. જે. ટી. ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં દાખલ થઈ એમણે એલ. ઇ. ઇ. નો ડિપ્લોમા મેળવ્યો હતો. એ સિંધિયા સ્કિટમ નૅવિગેશન કંપનીની નોકરીમાં છે. એ હાસ્યરસપ્રધાન લેખક છે. એમની લેખનપ્રવૃત્તિ 'જ્ઞાનસુધા' માં શરુ થઈ હતી. પશ્ચિમની કેટલીક સરસ હાસ્યરસ સાહિત્યકૃતિઓનાં એમણે ભાષાંતર કર્યાં છે તેમ જ સ્વતંત્ર વાર્તાઓ ને હળવા નિબંધો આપણા શિષ્ટ માસિકોમાં ચાલુ પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. ઇ. સ. ૧૯૨૦ માં એમનું 'હું' સરલા ને મિત્રમંડળ'એ હાસ્યરસપ્રધાન પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થતાં એ ધણા જ રસિકપ્રિય થયા.

એ 'શ્રીહિતોપદેશ' ત્રૈમાસિકના તથા 'ગુજરાત' માસિક ને ત્રૈમાસિકના સહતંત્રી વર્ષો સુધી હતા. એમનો લેખનપ્રવાહ ચાલુ જ છે.

ધનસુખલાલના ગ્રંથો

મેટર્લિકના નિબંધો, ભૂલનો ભોગ અને ખિચારો, 'હું', સરલા અને મિત્રમંડળ, હાસ્યકથામંજરી : ભા. ૨, વિનોદવિહાર, હાસ્યવિહાર, વાર્તાવિહાર, ભૂતના ભરૂકા, સાસુજી, અમે બધાં (શ્રી. જયોતિન્દ્ર દવે સાથે સંયુક્તકૃતિ), અને 'છેલ્લો ફાલ, 'વગેરે વગેરે.]

હવાફેર

હવાફેરની પ્રથાને રૂઢિ કહેવી કે ફેશન કહેવી એ વિચાર મારા મનમાં ઘણીવાર ઘોળાયા કરે છે, હું રૂઢિનો અર્થ એવો કરું છું કે જે પ્રથા આપણા આપદાદાથી ચાલી આવેલી છે—પછી ભલે તે સારી હોય કે નરસી હોય—તે રૂઢિ અને જે પશ્ચિમના લોકોના સંપર્કથી આપણામાં દાખલ થઈ હોય તે ફેશન !

હવે આપણા આપદાદા હવાફેરની પ્રથામાં માનતા હતા કે નહિ, એએા વર્ષમાં અમુક વખતે, અનેક અગવડો વેડીને પણ હવાફેર જતા હતા કે નહિ એ જાણવાને માટે આપણી પાસે ચોક્કસ સાધનો નથી. ઇતિહાસ એ બાબત

માં ઝાઝું અજવાળું પાડી શકતો નથી—કોઈક ઠેકાણે પાડતો હોય તો તેની પૂરતી ખબર નથી. હા, હિંદુસ્તાનમાં મુગલ આદેશાહો ઊનાળામાં કોઈક બીજે ઠેકાણે જતા એમ અમુક ઠેકાણે વાંચેલું એવું મને યાદ છે; પણ આદેશાહ અમુક કાર્ય કરે તે રૂઢિ પણ ન કહેવાય તેમ ફેશનમાં પણ પ્રચલિત નહિ થાય. અને આપણા રજપુત રાજ્યોને તો હવાફેર જવાનો વખત જ ન હતો એમ કહીએ તો ચાલે. જરાજરામાં એઓ પ્રતિજ્ઞા લઈને ગાદી છોડીને ચાલ્યા જાય. રણવાસમાં જ છછ માસ પડ્યા રહે અને મરવા જાય ! આમ એમના જીવનમાં શાંતિ જ નહિ અને અમુક દૈનિક કાર્યક્રમ જ નહિ તો પછી હવાફેરજેવું તો હોય જ ક્યાંથી ? ન્યાં દૈનિક, માસિક અને વાર્ષિક અમુક રીતે મુકરર કાર્યક્રમ હોય ત્યાં જ હવાફેરને સ્થાન હોય એમ આપણે સ્વીકારી લઈએ તોપણ ખોટું નથી. આપણા આપદાદઓમાં જત્રાએ જવાનો રિવાજ હતો પણ એને હવાફેરનું નામ આપવું એ બેહુદું તેમજ પાપમાં પડવા જેવું છે.

પણ પશ્ચિમના લોકોમાં નાનામાં નાના પ્રસંગે પણ સ્થાનફેર કરવાનો રિવાજ બહુ જોવામાં આવે છે. લખજોવા ગંબીર પ્રસંગે પણ ન્યારે પતિપત્નીએ ઘણી નવી અને ગંબીર જોખમદારીઓ માથે વહોરી લીધી હોય છે ત્યારે પણ એઓએ સ્થાનફેરનું લાકડું ઘૂસાડી દીધેલું હોય છે. અને પશ્ચિમના લોકો જે કરતા હોય તે બધું જ બહુ સારું હોતું જ જોઈએ એમ આપણામાંના ઘણા માનતા હોવાથી આપણામાં હવાફેરનો રિવાજ દાખલ થઈ ગયો છે.

હું કબૂલ કરું છું કે એક માણસ માંદો થઈ ગયો હોય અને તેમાંથી ઊંઠે ત્યારે એને આરામની જરૂર છે. અને તેવે સમયે એને એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે થોડા દિવસ લઈ જવામાં આવે તો એમાં કશું ખોટું નથી; પરંતુ આપણે બધાં જ ધાબડધીંગાજોવા હોઈએ અને છતાં ફેશન પડી એટલે ગાંઠનું ખર્ચાંને ગમે ત્યાં નાનો બંગલો રાખીને કે અમુક સેનેટોરિયમમાં જઈને પડવું એમાં કોઈ પણ રીતે શયદો નથી. એટલું જ નહિ પણ પરિણામે અનેક રીતનું નુકસાન જ છે એમ હવે હું માનતો થયો છું. અલખત, આ પ્રમાણે બીજા લોકો માનવાને તૈયાર નહિ જ થાય એ હું જાણું છું, કારણકે

મનુષ્યોને સ્વાભાવ જ એવો પડ્યો કે પોતે અત્યારસુધી અમુક કાર્ય કરતા હતા તે બેવકુફાઈભર્યું છે એમ માનવાને કબૂલ થાય જ નહિ.

હવાફેરની પ્રથાની સામે મારો વિરોધ છે એનાં કારણો મારે કંઈ વધુ સ્પષ્ટ રીતે બતાવવાં જોઈએ. હવાના ફેરથી માણસને ફાયદો થાય છે એ વાત હું કબૂલ કરું છું અને હવાફેર કરવા જ્યારે તે વખતે માણસો માત્ર આ જ વાત ધ્યાનમાં રાખતાં હોય તો તેમને હવાફેરથી ફાયદો પણ કદાચ થાય. પરંતુ માણસો થોડાથી સતોષ માનતાં નથી. એઓ હવાફેર જ્યારે ત્યાં હવા ઉપરાંત ખીજ લાભો પણ સાથેસાથે લઈ રહેવા તલસી રહે છે. મુંબાઈમાં મહિનામાં એક વખત પણ પાંચદસ મિનીટની ‘વૉક’ લેવા જતાં ન હોય તેઓ હવાફેર જતાં જ પાંચ માઈલ સવારે અને પાંચ માઈલ સાંજના ચાલવાનું શરૂ કરી દે છે. સાધારણ રીતે આપણે અઠવાડીઆમાં એકાદ બે વખત પત્તાં વગેરેની રમત રમતા હોઈશું પણ હવાફેરમાં તો રોજ જ રમવાં જોઈએ ! આપણે હમેશાં બે જ વખત ખાવાનું ખાતાં હોઈએ અને તે પણ બરાબર પચાવી શકતાં ન હોઈએ પણ હવાફેર ગયાં કે તે ફાળથી આપણે બધાં મથુરાંજના ચોખ્ખા જ થઈ ગયાં છીએ એમ માનીને ચાર વખત ખાવાનો ચત્ત કરીએ. અહીં આપણે થોડો વખત હસીએ, થોડો વખત ગંભીર રહીએ, થોડો વખત છાપાં વાંચવામાં ગાળીએ. પણ ખીજે ગામ હવાફેર જતાં ચોવીસે કલાક આપણે હસવું જ જોઈએ, ગંભીરતાની ગંધ પણ ન આવવી જોઈએ. એ જાતની મનોવૃત્તિ આપણે કેળવવા માંડીએ છીએ. હજી એક રમતમાંથી પરવારીએ નહિ ત્યાં ખીજ રમતનો આરંભ થાય જ. આપણને સ્વાભાવિક આઠ કલાકની ઊંઘ જોઈએ; પણ હવાફેર ગયાં એટલે તો બે કલાકની ઊંઘ હોય તો પણ ચાલે એવું આપણે માની બેસીએ છીએ. આપણા મિત્રો જોડે ચોવીસ કલાકમાં આપણે ભાગ્યે અરધી કલાકની સરેરાસે બોલતા હોઈશું પણ ખીજે ઠેકાણે જતાં જ આપણે ચોવીસે કલાક એમની જોડે ધરાંપરાં કરવા માંડી જઈએ—આપણને એ પ્રમાણે કરવું જ જોઈએ ! આ બધાં અને આવાં અનેક કારણોને લઈને જે લોકો હવાફેર જાય છે તેમાંથી અઘ્ઘાણું ટકા માણસોને હવાફેર જવાથી ફાયદો થતો નથી પણ ગેરફાયદો જ થાય છે. છતાં હું ભૂલ કરું છું એમ કોઈ બતાવી આપશે તો હું મારી ભૂલ કબૂલ કરવા તૈયાર છું.

મને એક પ્રસંગ યાદ આપે છે. મારું કુટુંબ અને બીજા ત્રણ મિત્રોનાં કુટુંબ એમ મળીને ચાર કુટુંબોએ હુમસના સેનેટોરિયમમાં હવાફેર કરવા જવાનો નિશ્ચય કર્યો. ત્યારથી એ નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો ત્યારથી જ અમારા માં કાંઈક અજબ ફેરફાર થઈ ગયો. જરાજરા વારમાં અમારા બેરાં હીહીહી કરીને હસવા માંડે, એકેકના વાંસામાં ધબ્બા મારે અને સગી બહેનો એકએકમાં જેટલું બતાવે નહિ તેટલું હેત બધાંએ બતાવવા માંડ્યું. આરંભમાં લગભગ બધાંએ જ કહ્યું કે જુદાજુદા ચૂલા કરવા કરતાં એક જ રસોડામાં રસોઈ કરવી એટલે મજા વધારે આવશે. પણ મને આવા વિષયોમાં કંઈ જ્ઞાન મળેલું એટલે હું તો સામો જ પડ્યો. બધાં જ માણસો—મારી બેરી સુદ્ધા—મારી સામાં થયાં પણ હું એકનો બે થયો નહિ એટલે આખરે મારા કુટુંબને—તે વખતે મારા કુટુંબમાં હું અને મારી બેરી બે જ માણસો હતાં—કાઢીને બાકીનાં ત્રણ કુટુંબોએ એક રસોડું કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. મારા ત્રણ મિત્રો જેવચરામ, માણેકરામ અને છગનલાલ એક રસોડાના વિચારથી આનંદમાં આવી જઈને લગભગ ઘેલા થઈ ગયા.

ધીમેધીમે સામાન પેક કરવાની ધમાલ ચાલી. અમે બધાં ય સાધારણ રીતે નવસાડાનવમાં સૂઈ જનારાં માણસો અગીઆરઆર વાગ્યા પહેલાં સૂઈ ન હોતાં શકતાં ; કારણકે હુમસમાં શાશા પ્રોગ્રામો કરશું અને કેવી રીતે ત્યાં મોજ ઊડાવશું એવી વાતોમાં વખત જણાતો ન હોતો. અમારામાંથી કોઈ પણ સારી તંદુરસ્તી તો ભોગવતું જ ન હતું પણ જેવચરામનાં પત્ની લક્ષ્મી બહેન અને છગનલાલ એ તો ખાસ મંદુડીઆં જ ગણાય. તેઓ તો આ સામાન બાંધવાની ધમાલમાં અને નાહક ઊગ્ગરા કરવામાં જ માંદાં પડી ગયાં. પણ તે વખતે હવાફેરનો નિશો બધાંને ચઢ્યો હતો એટલે એ મંદુવાડ પણ કોઈએ ગણકાર્યો નહિ. છગનલાલની બિમારીમાં એમને ત્યાંના ફેરા અમે પુરુપવગે ખાઈ લીધા અને લક્ષ્મીબહેનની માંદગીમાં બેરાંએ એમનું કામ હાથમાં લઈ લીધું.

આખરે અમે હવાફેર જવા ઊપડ્યાં. સુરત ઊતરીને બસમાં હુમસ ગયાં અને ત્યાં સેનેટોરિયમમાં પહોંચતાં ખાસ્સા રાતનાં સાડાઆઠ થયા. મુંબાઈમાં આગલી રાતે બે વાગે સૂતેલા અને સાડાચારે ઊઠેલાં અને ત્યારથી અથડામણ

ભોગવતાં રાતના સાડાઆઠે સેનેટોરિયમમાં પહોંચ્યાં એટલે અમારો આટો દયાઈ ગયેલો. પણ જેમ દારૂના નિશામાં માણસને થાક લાગતો નથી તેમ હવાફેરના ઘેનમાં અમને કશું જણાયું નહિ. ત્યાં અંધાંએ સાથે બેસીને કાચું-કારું સાથે લઈ ગયાં હતાં તે અમે ખાધું અને પછી તડાકા મારતાંમારતાં લગભગ આર વાગે સૂતાં. સવારે સાડાપાંચે ઝાઝું જોઈએ એમ અંધાંએ કહ્યું. પણ તેમાં મેં અને મારી પત્ની લીલાવતીએ ના પાડયાર્થી અમારાં નામ આજુએ મૂકવામાં આવ્યાં અને બાકીનાંએ સાડાપાંચે ઝાઝીને સવારની વોક લેવી એવો ઠરાવ કર્યો.

હું અને લીલાવતી સાડાછએ ઊઠ્યાં ત્યારે તો પેઢાં ત્રણ કુટુંબો ફરવા ઊપડી ગયાં હતાં એમ અમને જણાયું. દસેક વાગે એ લોકો ફરીને આવ્યાં પછી એમનાં ત્રણ કુટુંબની ભેગી રસોઈ શરૂ થઈ. જેવચરામ, તેમની પત્ની લક્ષ્મી, માણેકરામ, તેમની પત્ની હીરાગૌરી, છગનલાલ અને તેમની બેરી ગુલાબ અંધાં હાહાડીડી કરતાં રસોઈ તૈયાર કરવામાં મગ્ની પડ્યાં. તેમનાં ત્રણ કુટુંબોએ નાનકડું સ્વર્ગ સ્થાપી દીધું હોય એમ લાગતું હતું.

“કેમ નાનાબાઈ ! ધરમાં રહ્યારહ્યા કેટલુંક વધ્યા ?” માંદ છગનલાલે સહેજ ઊંધરસતું ઠંસકું ખાતાંખાતાં મન ટંકાર કરી. બીજાં અંધાં આ સાંભળી ખડખડાટ હસી પડ્યાં.

“અને લીલાબહેને તો દાદરા ઉપર બેત્રણ વાર ચઢીઝતરીને કસરત કરી લીધી હશે ખરું ને ?” હીરાગૌરીએ રનેહથી મારી પત્નીની મશ્કરી કરતાં કહ્યું.

“આજે સાંજે દરીએ આવવું છે કે નહિ ? લાઈ, કાણ જાણે ! તમારું કંઈ કહેવાય નહિ !” ગુલાબબહેને ટડૂકો પૂર્યો અને વળી અંધાં હસ્યાં. છોકરાંમાં જેવચરામની વિલાસિકા સાત વર્ષની અને ચિત્તરંજન ત્રણ વર્ષનો, માણેકરામનો પુત્ર અરવિન્દ છ વર્ષનો અને વસંતિકા ચાર વર્ષની, છગનલાલનો પુત્ર જવાહર નવ વર્ષનો એમ હતાં. તે ઉપરાંત છગનલાલનો સાળો લાલચંદ્ર પંદર વર્ષનો હતો. આ અંધાં, વાતાવરણ તદ્દન નવું હોઈ, આનંદની હેલે ચઢીને ઉન્મત થઈને ફરતાં હતાં. એમનો આનંદ, એમને

ઉત્સાહ અને હૃદયની પ્રકૃષ્ટતા જોઇ બેઘડી લીલાવતીને પણ થયું કે આપણે પણ એ રસોડામાં બળ્યાં હોત તો ઠીક થાત. તેણે મને કહ્યું પણ ખરું. પણ તે વખતે આપણી ભૂલ કબૂલ કરીને આપણે તેમના શરણે જવું એ મને ઠીક નહિ લાગ્યું. તેમ જ લીલાવતીને પણ એમ થયું કે હવે સાથે જમવાનું કહેવું એ ઠીક નહિ. પણ અમારો જીવ તો બળ્યો જ.

એ લોકો બધાં સાથે બેસીને બહુ જ આનંદથી જમ્યાં, એમ એમના હોકારા ઉપરથી જણાયું. જમીને હજી પૂરા હાથ ધોવાઈ રહ્યા ન હોતા ત્યાં તો “પાનાં ક્યાં છે?” ની ખૂમો પડી રહી. “નાનાભાઈ! લીલાબહેન! આવો છો કે? બેઠાંબેઠાં પાનાં રમથું તેમાં તો તમને થાક નહિ લાગે ને?”

મેં સહેજ કઠી જોયું: “પણ કાલના આખા દિવસનો થાક અને પાછાં મોડાં સૂતેલાં તે અત્યારે સહેજ ઊંઘી લઈએ તો?” બસ, થઇ ચૂકયું. આ બાબતમાં તો મારી પોતાની પત્ની પણ મારી સામે પડી. “આખી જિંદગી ઊંઘમાં જ કાઢો તો ય હજી ઊંઘ પૂરી થઇ નહિ? મુંબાઈ જાઓ ત્યારે ઊંઘ્યા જ કરજો ને ત્યાં તમને કોણ પાનાં રમવા બોલાવવાનું હતું?” બધાંતો અવાજ નીકળ્યો, કેમ જાણે મુંબાઈમાં નોકરીઘંધો નહિ હોય અને માત્ર ઊંઘવાનું જ હોય!

છતાં બહુમતીના દબાણને લઇને મારે રમવું પડ્યું. રમતારમતાં ચારેક થયા. પાનાની રમતમાં બહુ જ ઓછું ધ્યાન અપાતું હતું. રમનારાં તેમ જ જેનારાં કેમ ઘાંટાઘાંટ વધારે થાય અને તેને પરિણામે હવાફેરનો આનંદ વધુ મળે તેમ કરવાના પ્રયત્ન કરતાં જણાતાં હતાં. ચાર વાગે સામટી ચહા થઈ. અમારી જૂટી ચહા કરવા દેવામાં આવી જ નહિ. ચહા પૂરી પીવાઈ નહિ રહી ત્યાં તો “દરિયે જવું છે કે માત્ર ઓટલે બેસીને ઝોકાં જ ખાવાં છે? મુંબાઈમાં દરિયો નથી દરરોજ જોવાનાં?” ની ખૂમો પડી. બધાં ફરવા જવાને તૈયાર થઈ ગયાં.

દરિયે પહોંચ્યાં. ત્યાં હું અને લીલાવતી તો નીરાંતે રેતીમાં બેસવાનો વિચાર કરતાં હતાં એટલામાં બધાં યે વાંધો ઊઠાવ્યો, “ના, અહિં બેસવા નથી આવ્યાં. ખાધું પચાવવા આવ્યાં છીએ. વેવાઇને માંડવે જાઓ ત્યારે

એમ બેસી રહેજો ” ના અવાજે થયા. કોઈએ દરિયાકિનારે આધે ને આધે ફરવા જવાનું કહ્યું તો કોઈએ આટાપાટા રમવાનું સૂચવ્યું. કોઈએ ફેગટસની રમત રમવાનું કહ્યું. આખરે ફેગટસ રમવાનું હતું. ખૂબ રમ્યાં અને સાડાસાતેકે પાછાં ઘેર જવા નીકળ્યાં. ઘેર આઠસવાઆઠે પહોંચ્યાં. તે પછી પેલાં લોકોએ રસોઈ કરી અને આશરે દસેક વાગે જમ્યાં. તે પછી થોડીવાર પત્તાં અને ગપ્પાં એટલે બારનો સુમાર ! તે પછી બીજા દિવસનો કાર્યક્રમ શરૂ !

આ પ્રમાણે બેયાર દિવસ હોય તો જાણે સમજ્યા ; પણ એક માસ એટલે ત્રીસ દિવસ પૂરા આ પ્રમાણે જીવન ગૂળરવાનો કોઈ નિશ્ચય કરે તો હું નથી ધારતો કે એકફેડન, સેડો, રામમૂર્તિ કે ગામાજેવા કોઈ પણ માણસ ટકી શકે કે ? અને જ્યાં તબિયત અસ્વસ્થ હોય ત્યાં પ્રકૃતિ પણ ગરમ રહે જ એ સમજી શકાય તેમ છે. હવાફેરના ધેનમાં ચકચૂર બનેલ આ લક્ષ્મીમાં લક્ષ્મીબહેન અને છગનલાલ પહેલાં પટકાયાં. જાણે આટલું પૂરતું નહિ હતું તેમ કોઈએ દરિએ નહાવા જવાનો કાર્યક્રમ એમાં ઊમેરવાનું કહ્યું. દરિયાકિનારે હવાફેર જતાંની સાથે જ ભરતીઓટનો સમય, પાણીમાં તાણુ ક્યારે હોય, વગેરે બાબતોમાં આપણે ઉસ્તાદ થઈ જઈએ છીએ. આ પ્રમાણે સમય કાઢતાં, થોડી તકરાર પછી, એમ હતું કે બપોરે દોઢ વાગે ખરી ભરતી હોય છે તે વખતે નહાવા જવું એમ માણેકરામ-ભાઈનો ફતવો બહાર પડ્યો. મારા કુટુંબની તો ના જ હતી. એટલું જ નહિ પણ સવળું કામ સાથે મળીને જ કરનાર એ ત્રણ કુટુંબમાં પણ ભંગાણુ પડ્યું. લક્ષ્મીબહેન અને છગનલાલથી તો જાણે જઈ શકાય તેમ જ ન હતું. છગનલાલના છોકરા જવાહર બાબત સહેજ તકરાર થયા બાદ એમ નક્કી થયું કે જવાહરને પણ નહાવા સાથે લેઈ જવો. એમ શરદીથી બીતાં રહેવાથી જ છોકરાં મંદુડીઆં અને માયકાંગલાં થઈ જાય છે. એ પ્રમાણેનો નિયુ ય થઈ ગયો. અને એ પ્રમાણે દરિયાસ્નાન થઈ પણ ગયું. પણ પરિણામે માંદગી અને મિળસ વધ્યાં અને વધવાની સાથે સંપ એટલા જ પ્રમાણમાં ઓછો થયો. આરંભમાં ખોલતાંખોલતાં બધાંથી હસાઈ જતાં તે હવે મુશ્કેલીથી હાસ્ય નીકળવા માંડ્યું.

રક્તેરક્તે કાર્યક્રમ અરધા ઉપર ફેરવાઈ ગયો. પાનાની રમતમાં માણેકરામે છંછેડાંને છગનલાલનાં વહુ ગુલાબને કંઈ ન કહેવાનું કહી દીધું. એને પરિણામે પાનાની જોડ ચીરાઈ ગઈ. દરિયે સ્નાન કરવા જવાની પ્રથા પણ ઘણાને શરદી થવાથી માંડી વાળવામાં આવી. એકત્ર રસોડાની ઉત્તમ રીતિમાં પણ ખામીઓ જણાવા માંડી. લક્ષ્મીબહેન જરા વધુ માંદાં હોવાથી રસોડાનો બોળો હીરાગૌરી અને ગુલાબગૌરી ઉપર આવી પડ્યો. આમ હીરાગૌરીને ચાર વર્ષની નાની પુત્રી એટલે એમનું ચિત્ત પણ રસોડામાં ચોંટતું નહિ. પરિણામે એકલી ગુલાબગૌરીને માથે જરા વધારે બોળે આવી પડ્યો. બે વારની પૂરી રસોડાનાં ઠેકાણાં મળે નહિ ત્યાં છોકરાંને બપોરના ખાવાનું મળે જ ક્યાંથી? આથી છોકરાંમાં પણ અસંતોષ વધ્યો. માણેકરામના છ વર્ષના પુત્ર અરવિન્દને અને જેવચરામની સાત વર્ષની પુત્રી વિલાસિકાને આરંભથી જ સાઠમારીઓ થયા કરતી. પણ તે સમયે તો ઉભયનાં માતાપિતા માત્ર હસતાં અને બહુ થાય તો પોતાનાં છોકરાંને સખત તતડાવતાં. પણ મામલો બગડતાં એક વખત હીરાગૌરીથી કહેવાઈ ગયું કે વિલાસિકાજેવી વંચડ છોકરી એણે બીજી જોઈ ન હતી !

આના જવાબમાં બીજે જ દિવસે જેવચરામે કહી સંભળાવ્યું કે અરવિન્દજેવો માંકડાજેવો છોકરો એમણે જોયો ન હતો અને એના જેવાને તો કોઈ ગુરુકુલ કે એવી સંસ્થામાં જ મોકલાવી આપવો જોઈએ. છગનલાલના સાળાએ માણેકરામનું સારું જેવું અપમાન કયું એમ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું. ધીમેધીમે કડવાશ વધતી ગઈ. સવારની ફરવાની મોજનો ત્યાગ લગભગ બધાંએ જ કરી દીધો. અને સાંજે દરિયે પણ એમાંનાં અરધાં જ આવવા લાગ્યાં. છેવટે વીસેક દિવસ વીત્યા હશે ત્યારે ઊંધાડું યુદ્ધ થયું. બધા ય પક્ષ તરફથી સાફસાફ સખત શબ્દોમાં એકબેકના અવગુણો ઊંધાડ પાડવામાં આવ્યા. હું અને લીલાવતી વચમાં પડ્યાં અને જેમતેમ સમાધાન કરવામાં આવ્યું. પણ છગનલાલની તમિયત વધુ બગડી હતી અને તેમાં ગુલાબગૌરીએ એવું તહોમત મૂક્યું કે પેલાં બે કુટુંબ છગનલાલનું મોત ઈચ્છી રહ્યાં છે એટલે વળી પાછું વાતાવરણ ગરમ થઈ ગયું અને છગનલાલના કુટુંબે બે ટંક મારે ત્યાં જમીને મુરત તરફ રવાનગી

લીધી. જેવચરામ અને માણુકરામને ત્યાં જુદાં રસોડાં થઈ ગયાં અને છેલ્લા આઠ દિવસમાં એ બે માણુસોનાં કુટુંબીજનો ભાગ્યે જ આઠ વાક્યો અંદરઅંદર બોલ્યાં હશે.

મુંબાઈ આવ્યા પછી એ ત્રણે કુટુંબોને મારી સાથે સારો સંબંધ છે પણ એઓ અરસપરસમાં તો હજી બોલતા જ નથી !

દરેક હવાફેર જનાર કુટુંબને કદાચ આવો અનુભવ નહિ થતો હોય એવું હું કબૂલ રાખું છું. છતાં પણ હું હજી એટલું તો કહું છું જ કે સાળા-સારાં માણુસોએ જાણી જોઈને “ આવ કુહાડ, પગ ઉપર ” કરવાની જરા પણ જરૂર નથી. એવી રીતે હવાફેર જવામાં માણુસોને કૃત્રિમ આનંદ, ખનાવટી રનેહ, દાંભિક મિત્રતા, ખોટી ભૂખ, મર્યાદા વગરની શક્તિ, વગેરે અનેક અનિષ્ટ લાગણીઓ ઉત્પન્ન કરવી જ પડે છે અને એવી રીતે મનુષ્ય પોતે પોતાની સ્વાભાવિક લાગણીઓ ભૂલી જઈ, કૃત્રિમ લાગણીઓ ઉત્પન્ન કરે એને પરિણામે દુઃખ ઉદ્ભવે જ એવું મારું ૯૬ માનવું છે.

આટલું કહેવા છતાં, હું આ બાબતમાં ભૂલ કરું છું એવું કોઈ પૂરવાર કરી આપશે તો હું મારી ભૂલ સુધારવા તૈયાર છું.

સાસુજી

પ્રશ્નો

- ૧ હવાફેર જવાના પ્રશ્ન વિષે શ્રીધનસુખલાલ મહેતા કેવા કટાક્ષ કરે છે ?
- ૨ આ વાર્તામાં હવાફેરે જનારાંએ પોતાની શીશી ફેળેતી કરી ?
- ૩ તમે કોઈ વખત હવાફેરે ગયા હો ને આવા મીઠા અનુભવ થયા હોય તો એનું વિનોદભર્યું વર્ણન કરો.

ગૌરીશંકર જોષી (ધૂમકેતુ)

[જન્મ વિ. સં. ૧૯૪૮ : ઈ. સ. ૧૯૬૨]

[શ્રીગૌરીશંકર ગોવર્ધનરામ જોષી 'ધૂમકેતુ' ઉપનામથી ગુજરાતનાં સાહિત્યપ્રિય ગૃહોમાં આજના શ્રેષ્ઠ નવલિકાકાર તરીકે સુપરિચિત છે. ગોંડળ પાસેના વીરપુરગામના એ વતની છે ને જ્ઞાતિએ એડાવાળ આદાણુ છે. ૧૯૦૫ માં મૅટ્રિક થઈ, ૧૯૧૦ માં જૂનાગઢની બાઉદીન કૉલેજમાંથી એ બી.એ. થયા. અમદાવાદમાં સર ચીનુભાઈ માધવલાલને ત્યાં એ ગૃહશિક્ષકનું પદ સાચવે છે. ગુજરાતના લોકજીવનનાં તલસ્પર્શી અભ્યાસ ને સૂક્ષ્મ અવલોકન એમણે એમની અખંડ ચાલુ રહેલી સાહિત્યકળાની સેવામાં પ્રતિબિંબિત કર્યાં છે. આદર્શ ને વાસ્તવિકતાને એ એમની સાહિત્યકૃતિઓમાં સફળતા અતે સરસતાથી ઊતારે છે. નવલિકા ઉપરાંત નવલો, પ્રવાસો. કલાદર્શનો, નિબંધો અને જીવનચરિતોના પણ એ વિજયી લેખક છે.

શ્રીધૂમકેતુના ગ્રંથો

રાજમુગુટ, પૃથ્વીરા, તાલુખા: મંડળ ચાર, પડછાયા, પડધા, બીલકુમાર એકલય, અવરોષ, ગ્રહીપ, રજકણુ, જલખિન્દુ, જીવનચક્ર, સર્જન, ચિંતન, મલ્લિકા, ઈતિહાસદર્શન, નરકેસરી નેપોલિયન, વગેરે વગેરે.]

અવિરામ યુદ્ધ

દરિયો ફેટલો તોફાની હતો એ બરાબર યાદ છે. મેલાં ડોળાં પાણીનાં ધુંગરધુંગરજેવડાં મોજાં ઉપરાઉપરી ચાલ્યાં આવતાં હતાં અને ખડકની સાથે પછડાઈને જાણે પાણીનો પણ લોટ થઈ જતો હતો તેમ નીચે પથરાતાં હતાં. એક જગ્યાએ તો ખડકમાં ઊંડીઊંડી ખો હતી. એમાં પાણી ધસારામંધ ચાલ્યું જતું હતું અને એક ક્ષણમાં તોપજેવો અવાજ કરીને પાણું નીકળી, સામેના ખડક સાથે પછડાઈ જાયે ઊડી, રજકણુજેવું બનીને બીજી ક્ષણમાં નીચે પડતું હતું, રાક્ષસની ચીસો હોય તેમ પવન સુસવાટા બોલાવતો હતો.

મોજાં ઊછળાંઊછળાંને ખડકમાં પછડાઇને મોટા ‘ધૂમ’ અવાજ સાથે ધસારાબધ પાછાં દોડતાં હતાં. સાંજની ધૂસર જામતી આવતી હતી; અને દેવદાનવના યુદ્ધજેવો દરિયાનાં પ્રચંડ મોજાંનો અવાજ અંધકારને લીધે વધારે ને વધારે ભયંકર બનતો હતો.

એવી સાંજે દરિયાકિનારે માત્ર એક જ સ્ત્રી પોતાના છોકરા સાથે ઊભી હતી. હમેશાં દરિયાકિનારે જ ફરવાનો શોખ હોવાથી મને ખબર હતી કે દરિયો આટલા વામાં બહુ તોફાની ગણાય છે. માછીમારના કુટુંબનાં માણસો ટોળેટોળાં મળીને દરિયા પર ગયેલા પોતાના આદમીઓની રાહ જોતાં ઊભાં રહે છે તે સ્થળ અહીંથી ઘણું દૂર હતું. આંહીં તો કોઈ જ આવતું નહિ.

સહજ જ મારાં પગલાં એમના તરફ વળ્યાં. મને જોતાં છતાં દેખતાં ન હોય તેમ બંને એક મીટ માંડીને દરિયા તરફ જ જોઈ રહ્યાં હતાં. છોકરો ખુશીમાં આવીને ઊંચો ઊછળ્યો : અને ‘આવી આવી’ કહીને કૂદવા લાગ્યો. મેં દરિયા ઉપર દષ્ટિ કરી તો દૂરદૂર ઝાંખાઝાંખા અંધકારમાં એક નાની સરખી હોડકી, હિમાલયહિમાલયજેવડાં મોજાં ઉપર ચઢીને, નીચે પછડાતી ને પવનના ઝપાટાથી હાલકડોલક થતી નજરે ચડી. જેવો આનંદ આગ્યો તેવો જ ગયો હોય તેમ માદીકરો બંને અત્યંત ચિંતાતુર ચહેરે એકી ટશે માણસનું અને કુદરતનું તુમુલ યુદ્ધ નિરખી રહ્યાં. અને બીજા હાથે તો જેમ તીર જાય તેમ છોકરો ખૂમાખૂમ કરતો હમેશાં ઊતરવાના કિનારા તરફ દોડ્યો. ત્યાં માણસોની ઠંઠ જામી હતી. હોડી એટલે બધે દૂર હતી, પવનનો ઝપાટો એટલો આકરો હતો, દરિયાનો વેગ એવો ભયંકર હતો, સુસવાટા એવા ભયાનક હતા કે ભેગા મળેલામાંથી કોઈ પણ પેલી હોડીની મદદે જવા તૈયાર ન હોતો. છોકરો ખૂમાખૂમ કરતો એ ટોળામાં પહોંચ્યો. પવનનો એકએક સપાટો હોડીને ઊંધી વાળીને હિમાલયના ડુંગરા ઉપરથી જાણે નીચે ફેંકતો હોય તેમ હોડીને અશાળી રહ્યો હતો. માણસનું બળ થાક્યું હતું. કુદરતનું બળ વધતું હતું. આખા ટોળાને ‘આવી જવા’ આજ્ઞાન કરતો હોય તેમ દરિયો વધારે ને વધારે પ્રચંડ બનતો હતો. આ રૂપ હવે ક્યાં અટકશે એ કળતું જ મુશ્કેલ હતું. એમ જ બને છે. શાંત જણાતું આકાશ ફૂટે છે કે પાન પણ ન ચાલતું હોય તેવી ગંભીરતામાંથી પવન છૂટે છે કે કોઈ અતજ માનવ

હૃદયમાંથી જવાલા પ્રગટે છે ત્યારે એ ક્યાં અટકશે એ કળવું મુશ્કેલ છે. કેટલાક વૃદ્ધોના મતે તેનો ભોગ લેવાનો વખત થયો હતો ને ભોગ લીધા વિના નહિ અટકે એમ લાગતું હતું. હોડી અને માણસ પરાજય ઉપર પરાજય સહી રહ્યાં હતાં. પછાટ ઉપર બીજી પછાટ ને તરત ત્રીજી એમ એક પછી એક પરંપરા ચાલી હતી. સુસવાટ કરતા, જાણે રાક્ષસ ગર્જના કરતો હોય એવા ભયંકર અવાજે આકાશપાતાળ વિંધી નાંખતા, પવનના એક ઝપાટે હોડીને અને માણસને જુદાં કરી નાંખ્યાં. અને જાણે આ કૃત્યની જ રાહ જોતા હોય તેવા એક પ્રચંડ મોઝાએ બન્નેને દૂર-દૂર-ફેંકી દીધાં, જીવનને અને જીવનના આધારને.

બધા જાણે સમજી ગયા હોય કે દરિયો ભોગ લેશે જ તેમ તદ્દન શાંત બની ગયા. બળતે હૃદયે-લાચાર મનોદશાએ-તુમુલ યુદ્ધતું છેલ્લું પ્રકરણ જોઈ રહ્યા. મનુષ્ય થાક્યો હતો. એનો બધો પ્રયત્ન વ્યર્થ જતો હતો. હવે ડૂબવું છે તો છેવટ કાંઠા તરફ જોઈને જ ડૂબવું એટલો જ આશાતંતુ બાકી રહ્યો.

મનુષ્ય હાર્યો. દરિયો જીત્યો. ટોળામાંથી રુદનના અનેક સ્વરો છૂટ્યા. પેલાં માદીકરાનું હૈયું ફાટે તેવું કરુણ આકંઠ પોતાના પ્રચંડ અવાજથી દાબી દેતો દરિયો વધારે ને વધારે ભયંકર બનતો ગયો. એ કરુણ ભયંકર દશ્ય ઘણા દિવસ સુધી કાંઠા પર ને કાંઠા પર ભટકતું હોય તેમ જ્યારેજ્યારે હું ફરવા નીકળું ત્યારેત્યારે નજર આગળ ખડું થઈ જતું.

લગભગ એકાદ વર્ષ વહી ગયું હશે.

એક સવારે વહેલો ફરવા નીકળ્યો. દરિયાકિનારે ભીનાશ જમી હતી. બધે આછી ધૂસરજેતું લાગતું હતું. એ રસ્તા પર થઈને પસાર થતાં અચાનક પેલા છોકરા પર દષ્ટિ પડી. તે દિવસે તેણે કરેલું આકંઠ, મારેલા પછાડ, ને દોડીદોડીને જાણે દરિયા વચ્ચેથી હડી કાઢીને બાપને મળવા જઈ એવી એણે બતાવેલી ઘેલછા, બધાં દર્શ્યો નજર આગળ તરી આવ્યાં. તે દિવસે એ એવું રડ્યો હશે કે દરિયો પથરાનો હોત તો તો પીગળી જત. ‘મને હડી કાઢવા દો-હું દોડીને મારા બાપને બચાવી લાવું, મને હડી કાઢવા દો-’ એ જ એની ધૂન હતી. મારી પ્રચંડતાને પણ ‘કુછ નહિ’ ગણનાર આવડો નાનો છોકરો નીકળ્યો એ જોઈને કદાચ દરિયાને પણ શરમ થઈ હશે.

આજે એ પોતાનું હોડકું તૈયાર કરી રહ્યો હતો. એની મા પણ એની પાસે બિભી હોય એમ લાગ્યું. હું આગળ વધ્યો. ‘કેમ દોસ ! ઓળખાણ પડે છે કે ?’

તેણે મારી સામે જોયું. પણ મને ઓળખ્યો નહિ, એટલે પોતાના કામમાં મશગુલ બની ગયો.

‘આ તમે માછીમાર આવા કેવા ? હજી તારો બાપ તોફાનમાં સપડાયો હતો એ નજર સામે દેખાય છે ત્યાં તું પાછો એ નો એ ધધો લઈ ને બેઠો ?’

તે ધડીવાર બોલ્યો નહિ. પોતાના કામમાંથી નવરો થઇને મારી સામે બિભો રહ્યો. ‘સાહેબ ! ભગવાને આ ધધો સોંપ્યો છે. બીજો ધધો સારો આવડતો હોય તો બલે. નકર બીકના માર્યા બાપદાદાને આ ધધો છોડું તો તો મારું નાક વઢાઈ જાય !’

‘પણ દરિયાનું તોફાન-સાંબરે છે ?- તે દિવસ-’

‘અરે ! મારા સા’બ ! દરિયાને તોફાન કરતાં આવડે છે ને ભગવાનને બચાવતાં નથી આવડતું ? મારો બાપ એ તોફાનમાં મર્યો મારા બાપનો બાપ પણ દરિયામાં જ મર્યો. અને મા’યવાનું હોય ઈ થાય. પણ બીકનો માર્યો દરિયામાંથી પાછો પડું તો તો, આ મારી મા જોઈ ? એનું નામ જ લાગે ને ?’ તે પોતાની મા સામે જોઇને હસ્યો અને ઝપાટબંધ ચપળતાથી હોડકામાં ચઢી બેઠો : ‘લ્યો રામ ! રામ ! સાંજે ફરવા આવશો કે ?’

અને ગીત ગાતોગાતો, જાણે દરિયો રમવાનું મેદાન હોય તેમ આનંદભરે ચાલ્યો ગયો.

‘માડી ! સાચવજે’ એટલું કહીને એની મા ધર તરફ પાછી ફરી : ‘અમારો આ સા’બ, ધધો. એમ બીક રાખવી કાંઈ પોહાય ? અમે દરિયાના દીકરા, દરિયો અમારો બાપ. વહેલુંમોડું સૌને મરવું છે ને ?’

પેલો છોકરો આનંદભરે દરિયાનાં મોજાં કાપતો મજા કરતો જતો હતો તે હજી મારી સામે હાથ લાંબો કરીને ‘રામ ! રામ !’ કરી રહ્યો હતો. હું એકાદ ટશે દરિયો, હોડી, છોકરો ને અનેક મજવા જોઈ રહ્યો. દરિયાનાં મોજાંજેવો

વિચાર પસાર થઈ ગયો: ‘શું શ્રમભરેલું’ જીવન અને રણમેદાન જ નિભંયતા આપતાં હશે? અને નિભંયતામાંથી જ ચારિત્ર ધડાતું હશે?’

વીરાંગના અને બીજી વાતો

અરનો

- ૧ અવિરામ યુદ્ધ કોનું ?
- ૨ દરિયાઈ જીવન ગાળનારાઓનું વર્ણન કરો.
- ૩ તમે દરિયાકાંઠે ફરવા જતાં આવા બહાદુર માછીમારો જોયા છે? તેમના જીવન વિષે તમે બીજું કંઈ જાણો છો ?
- ૪ ‘એક ખલાસીની આત્મકથા’ લખો.

રમણુલાલ દેસાઈ

[જન્મ વિ. સં. ૧૮૪૮ : ઈ. સ. ૧૮૯૨]

[શ્રીરમણુલાલ દેસાઈ જ્ઞાતિએ વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ જ્ઞાતાણુ છે. એમના પિતા વસંતલાલ સુન્દરલાલ દેસાઈ ને માતા મણિબા. એમનો જન્મ ૧૮૯૨ માં વડોદરાજન્યના શીનોરગામમાં થયો હતો. એમનું વતન ખંચ-મહાલમાંનું કાલોલ છે. પ્રાથમિક કેળવણી એમણે શીનોરમાં અને માધ્યમિક વડોદરામાં લીધી હતી. ૧૯૦૮ માં મૅટ્રિકયુલેશનની પરીક્ષા, વડોદરા કૉલેજમાંથી બી.એ. ની ૧૯૧૪ માં અને એમ.એ ની પરીક્ષા ગુજરાતી ઐત્તિક વિષય લઈને એમણે ૧૯૧૫ માં પસાર કરી હતી. સાહિત્ય અને સમાજશાસ્ત્ર એ એમના પ્રિય વિષયો છે.

અભ્યાસ પૂરો કરી વડોદરાજન્યના મહેસુલી ખાતામાં જોડાઈને એ નાયબ-સુબાની પદવીએ પહોંચ્યા છે. ૧૯૧૭ થી એમણે લેખક તરીકે લખવાનું શરૂ કર્યું હતું. ‘સંયુક્તા’ નાટક (૧૯૨૦) લખી એ પ્રસિદ્ધિમાં આચ્યા. એમની બીજી નાટ્યકૃતિ ‘શંકિતહૃદય’ (૧૯૨૦) કૉલેજીયનોએ જાહેરમાં બજવી અને એમને વિશેષ ખ્યાતિ મળી. નવલકથાઓ લખવાનો આરંભ ‘જયંત’ લખી એમણે ૧૯૨૫ થી કર્યો.

વડોદરાના ‘સયાજીવિજય’ સાપ્તાહિકની વાર્ષિક ભેટા તરીકે એક પછી એક એમની નવલકથા પ્રસિદ્ધ થવા માંડી. આપણા સમાજનો ને રાષ્ટ્રજીવનનો પ્રત્યેક મહત્વનો પ્રશ્ન એમની નવલકથાઓનો ચર્ચાવિષય હોય છે. એમની લેખિનીનો પ્રવાહ વહા જ જાય છે.

શ્રીરમણુલાલ દેસાઈકૃત ગ્રંથો

મહારાણાપ્રતાપ (૧૯૧૭), (સંયુક્તા (નાટક), પાવાગઢ (ભૌગોલિક વર્ણન) (૧૯૨૦), નાના ફડનવીસ (૧૯૨૨), શંકિતહૃદય (નાટક), જયંત (નવલકથા) (૧૯૨૫), શિરીષ (નવલકથા) ('૨૭), કોકિલા (નવલકથા) ('૨૯), સંસ્કૃતિની ઉત્પત્તિ (લૅડ આવખરીકૃત Origin of Civilization નું ભાષાંતર) ('૨૮), સ્નેહયજ્ઞ, હૃદયનાથ : ('૩૦), દિવ્યચક્ર ('૩૧), પૂર્ણિમા, ખંસરી, આમલક્ષ્મી ભાગ ૧-૪ ('૩૪-૩૫), પત્રલાલસા, ઝાકળ (નવલિકાસંગ્રહ), ભારેલો અમ્મિ (નવલકથા) વગેરે વગેરે]

પંકજ

આગળ મૃત્યુ અને આસપાસ અંધકાર ! અશ્વિન મક્કમપણે પગલાં જરતો હતો. તારાના મકાન આગળ તે સહજ અટક્યો. તારાની મેડીમાંથી આવતો આછો પ્રકાશ હમણાં જ હોલવાઈ ગયો. અશ્વિન પણ પોતાનો પ્રકાશ હોલવી નાંખવા જ જતો હતો ને ? જે પ્રકાશ કોઈને તેજ આપતો નથી, જે પ્રકાશ અંધકારની રેખાઓને વધારે ખીલામણી બનાવે છે, એ પ્રકાશ ભલે હોલવાઈ જાય !

પછી ?

પછી શું ?

અપૂર્વ શાંતિ ! સંપૂર્ણ અભાન ! અનંત નિદ્રા !

એવું જ નામ સુખ ને ?

એ શાંતિમાં દુનિયાની દઝાડતી ઝાળ અડકશે નહિ. એ અભાનમાં સ્નેહીતા સ્નેહ અને વૈરીઓનાં વેર ભૂલી જવાશે. એ નિદ્રામાં નહિ પોષણની ચિંતા કે નહિ બેકારીનાં અપમાન. એવું સુખ ક્યાં મળે ? એથી વધારે સુખ કોણ માગે ?

મૃત્યુ તેને વડ સુધી ખેંચી લાવ્યું. સંધ્યાકાળે મિત્રોના આમંત્રણે અહીં ન આવેલો અશ્વિન મધ્યરાત્રે મૃત્યુનો બોલાવ્યો વડ નીચે આવ્યો. મહાતપસ્વી વૃક્ષરાજ સમાધિમાંથી જાગ્યો નહિ, તો ય એક ચીમરી તેની ઘટામાંથી ચિચિયારી પાડતી જોડી ગર્ભ. અનેક રમતોના એ સાક્ષીને-વડને-અશ્વિને મનોમય પ્રણામ કર્યાં.

વડથી થોડે દૂર એક મોટું તળાવ હતું. એનો કિનારો પણ અશ્વિનની ફિશોર વચની રમતોનો દ્રશ્ય હતો. મૃત્યુ અશ્વિનને એ તળાવના કિનારા સુધી દોરી લાવ્યું. ઘેરાં કાળાં પાણીમાં તારાઓ તેજનાં ટપકાં પાડતા હતા. કિનારા ઉપર ઝીમેલાં વૃક્ષ પાણીની કાળાશને ઘેરી બનાવતાં હતાં.

અશ્વિનને દોરી લાવવા મૃત્યુ ક્યાં ચાલ્યું ગયું ? એ જાય ! પેલા પાણીમાં ઊતરી જાય ! અશ્વિન એકી ટશે તે બાળુએ જોઈ રહ્યો. પાણીમાં અદૃશ્ય થતા મૃત્યુએ પાછળ આવવાની ઈસારત કરી, અને તે અલોપ થઈ ગયું.

‘એ જ માગ’ !’

અશ્વિન બોલ્યો. પરંતુ તેને સહજ થરકાટ થયો. તે તદ્દન એકલો પડી ગયો. મોત કરતાં પણ શાંતિ વધારે ભયાનક હોય છે એમ એક ક્ષણભર તેને લાગ્યું. પાંદડું પણ હાલતું ન હોતું. તમરાં પણ ટી-ટી-ટી અવાજ કરતાં અટકી પડ્યાં હતાં.

‘બધાં શું કહેશે ?’ અશ્વિનના ભય પામતા હૃદયે પ્રશ્ન કર્યો.

દૂરના એક વૃક્ષમાંથી ધુઅડ ગળ્યો: ધુ...ધુ...ધુ...

મૃત્યુના પડધાસમા એ ગંભીર ધ્વનિએ તેના હૃદયમાં બળ પ્રેર્યું.

‘બધાં શું કહેશે એની ચે પરવા પછી ક્યાં રહેવાની ?’ જીવતર માનવીને બીકણ બનાવે છે. એ ભલે જાય !’

તળાવની પાળ ઉપર તે બેઠો. એ પાળની નીચેનાં પાણી ઊંડાં હતાં. ઘણાં ઊંડાં નહિ, પરંતુ ડૂબવા બેઠેલો મનુષ્ય ધારે તો ખોખા પાણીમાં પણ ડૂબી શકે.

પરંતુ ડૂબતાં ગૂંગળાટ થશે તે ?

અશ્વિન જરા હસ્યો, જીવનભરના ગૂંગળાટ કરતાં ચારપાંચ ક્ષણનો ગૂંગળાટ શું વધારે ભયપ્રદ હતો ? એ મૂંઝવણ મટાડવા તો અહીં તે મૃત્યુની પાછળપાછળ આવ્યો હતો.

‘પણ...પણ...માતા, પિતા, પત્ની ..’ એ વિચાર કરતાં જ અશ્વિન નું મન ડોલી ગયું. સ્નેહીઓનાં સ્નેહબંધન છૂટવાં સહેલાં નથી. અશ્વિનના હૃદયમાં વિકળતા ઉત્પન્ન થઈ. જેમજેમ તે વધારે વિચારમાં ગિતરતો ગયો તેમતેમ તેને જીવનનું ખેંચાણ વધારે જોરથી ખેંચતું લાગ્યું.

સરવરકિનારે શરદી હતી છતાં અશ્વિનને પરસેવો વળ્યો. જેમ જીવવું સહેલું નથી તેમ મરવું પણ સહેલું તો નથી જ. કાળમીઠસરખા પાણીથી ભય પામતી તેની દૃષ્ટિએ ઊંચે આકાશ તરફ જોયું. ત્યાં તો તારાઓ આંખમીંચામણાં કરી એક દુર્બળ માનવીની અસ્થિરતાને હસતા હતા. જાણે તેઓ અંદરઅંદર વાત ન કરતા હોય !

‘નિરુપયોગી જીવનને જોરથી પકડી બેઠેલો પેલો કંજુસ માનવી ! જીવનધન ઉપર બેઠેલો નાગ !’

એક તારો અંતરીક્ષમાંથી ઉત્પન્ન થઈ, એક તેજરેખા દોરી, ભસ્મ બની ગયો.

‘જેનું જીવંત પ્રકાશ આપે એને જ જીવવાનો અધિકાર...જે સતત પ્રકાશ ન આપે તે ખરતા તારાની માફક મૃત્યુને બેઠતાં એક ક્ષણ અજવાળે તો પણ તેનું જીવ્યું સાથેક !...આ માનવી તો હસીને મરી પણ શકતો નથી ..એ જીવીને શું કરશે ?’

તારાઓ આંખમીચકારા કરતા વાતોએ વળગ્યા. માનવ માનવીને તિરસ્કાર સહન ન કરી શકે ! તે કુદરતના તિરસ્કારને પણ શા માટે સહી લે ?

અશ્વિને નિશ્ચય કરી દીધો. જે માટે તે અહો આવ્યો હતો તે સિદ્ધ કરવામાં થતી વાર તેની અપાત્રતામાં વધારો કરતી હતી. તેણે ધોતિયાના છેડા વડે પગ બાંધ્યા. હાથ બાંધવાની જરૂર પણ તેને લાગી. તેને તરતાં આવડતું હતું. પાણીમાં પડ્યા પછી તરવારની વૃત્તિ થઈ આવે તો ?

પણ પોતાને જ હાથે હાથ કેમ બંધાય ? એ ગડમથલમાં તો આખી રાત વીતી ગય.

‘હા ! મરતાંમરતાં પણ દુર્બળતા ! બહાદુરીથી મરી પણ ન શકાય ? હું તો વગર બંધને જ પ્રાણ છોડીશ.’

અશ્વિને પગનું બંધન છોડી નાંખ્યું. સ્થિરતાથી તેણે આગળ પગલું ભર્યું. પાણી કાંઈ દૂર ન હોતું. પાસે જિંડાણ ઓછું જ હોય. સહજ પાણીમાં ચાલીને જિંડાણ ખોળવાનું હતું. પાણીમાં તેણે પગ મૂક્યો, અને સરવરમાં નહાતા તારલાઓ હિલોળે ચઢ્યા. ક્ષણભરમાં તેણે આખું જીવન ચાલ ક્યું. નોકરી ન આપનાર સાહેબ અને તેને હસનાર તેના સુખી પડોસીઓ પત્યે પણ અત્યારે ક્ષમાની કુમળી લાગણી અનુભવી. એકધારી શાંતિમાં તે પગલાં મૂકતો હતો.

‘આ જ સ્થળે મૃત્યુએ પાણીમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. હું પણ ત્યાં જ પહોંચી જાઉં.’

તેણે એત્રણ ડગલાં આગળ ભર્યાં. જળ કમાનો બનાવી અશ્વિનને આવકાર આપતું હતું. તેણે ચારે પાસ નજર નાંખી અને હમણાં જ અલોપ થવાની સૃષ્ટિને તેણે એક વાર ફરીથી જોઈ લીધી. સૃષ્ટિ પણ

માનવીના—અહ્ય માનવીના—આ કાયને ગંભીરતાથી જોઈ રહી હતી. આકાશના તારાઓ પણ જરા ઝાંખા બની ગયા હતા. મૃત્યુને સ્વસ્થતાથી બેઠતા યુવકે મગરૂરીથી મૃત્યુપ્રવેશના સ્થાન તરફ જોયું.

ત્યાં શું ચમકતું હતું ?

એ સ્થળ તો ખાલી નથી ! ત્યાં તો કાંઈ અમકે છે ! કોઈ સૌન્દર્યનો ટુકડો રૂપેરી પ્રકાશમાં આછુંઆછું નાચે છે !

એ શું હતું ?

કુમુદનું પુષ્પ ! જળ ઉપર ખીલીને તરતું ડોલતું એ સરસૌન્દર્ય ચમકતું પણ હતું ! શાથી ?

તળાવ ઉપરની ઘટા પાછળ ચંદ્રાદ્ય થયો. તેનું એક કિરણ વૃક્ષોની ડાળીઓ વિંધી, પોયણા ઉપર હસતુંહસતું પડી, પોયણાને હસાવતું હતું. પૃથ્વીને પૃથ્વીપાર રહેલા પદાર્થો સાથે સાંધતી પ્રકાશદોરીઓ કોણ ઝાલતું હશે ? ઉપર ચઢતા ચંદ્રમાં કોઈ અદ્ભુત પુરુષનો તેને લાસ થયો.

જીવનવિહીન ચંદ્ર ! એમાં પુરુષ કેવો ? કદાચ મૃત જીવ ચંદ્ર બની જતો હોય તો ?

શીતળ પવનની લહરી તેને કંપાવી ગઈ. ચંદ્રતેજ ઝીલતા સરવરનાં પાણી ચમકચમક થવા લાગ્યાં. અને એ પાણી ઉપરનું પોયણું તારાની પાંદડીઓસમું લહરી સાથે નાચવા લાગ્યું. આખી સરવરની સૃષ્ટિ આમ જ નાચતી હતી. વૃક્ષોને પાનેપાને તેજ રસાયાં. ઘટાઓની ઘેરીકાળા રેખાઓ બદલાઈ ગઈ, અને ડાળીઓની ચાળણીમાંથી ગાળીગાળીને તેજ પીતાં વૃક્ષો પ્રકુલ્લ બની હસી રહ્યાં.

અને પેલો દૂરથી ડોકિયાં કરતો વડ ? એ પણ ઝગઝગ હસી રહ્યો હતો. મધ્યાહ્નના પ્રખર તાપમાં ઘેરી છાયા ફેલાવતા ગંભીર વડને ચંદ્રની ચાંદની હસાવી શકી.

‘હું યે કેમ ન હસું ?’

અશ્વિન હસ્યો. સૃષ્ટિએ તે હાસ્યનું પ્રતિબિંબ પાડ્યું. સૃષ્ટિ રૂપાળી તો છે જ. જીવન એવું રૂપાળું કેમ નહિ હોય ?

કુસુમ ખડખડ હસી પડ્યું. જાણે તે કહેતું ન હોય :

‘કોણે કહ્યું કે જીવન રૂપાળું નથી ?’

અશ્વિન કુમુદને નીહાળી રહ્યો. કુમુદ ઉપર કોઈ આકૃતિ રચાતી હતી. કોઈ સ્ત્રી હતી કે શું ? ખરે, અશ્વિને કુમુદમાંથી એક મહા સ્વરૂપવાન, મહા દેદીપ્યમાન સ્ત્રી પ્રગટ થતી જોઈ. એનામાં કુસુમની મૃદુતા હતી, તારાનો ઉલ્લાસ હતો અને કમળાલક્ષ્મીનું વાત્સલ્ય હતું.

કમળ !...લક્ષ્મી !...તેને પેલી આય ? કથા યાદ આવી. કમળમાંથી લક્ષ્મીનો ઉદ્ભવ ! પણ આ તો કુમુદ છે-પોયણું છે ! એમાંથી લક્ષ્મી કેમ જન્મે ?

કેમ ન જન્મે ? કમળ પણ પંકમાંથી થાય અને પોયણું પણ પંકમાંથી થાય. અને પંકજ ! એકમાંથી લક્ષ્મી જન્મે તો બીજામાંથી...

‘આમલક્ષ્મી !’

એકાએક તેનાથી બોલાઈ ગયું. પોયણા ઉપર વિરાજેલી દિવ્ય મૂર્તિ-એ એ નામનો જાણે સ્વીકાર કર્યો હોય એમ અશ્વિનને લાગ્યું.

કોણ કહે છે કે ગામડાં કુરૂપ છે ? ચાંદનીમાં ગામડું નંદનવનસમું સુંદર બની જાય છે. ગામડાંની વૃક્ષરાજી, ગામડાંનાં સરોવર, ગામડાંનાં હરિયાળાં ખેતર, ગામડાંની મોકળાશ-એ બધાં સૌન્દર્યઅંગો ગામડાંની બહાર ક્યાં જોવા મળે એમ છે ? શહેરના કૃત્રિમ બગીચા, અટપટા પુવારા, સાંકડાં સ્થળ, અને સૂકી જમીન-એમાં કયું સૌન્દર્ય રહેલું હશે ? શહેર-નિવાસી ઇજનેર બનવાનાં સ્વપ્ન સેવી રહેલા અશ્વિને આમસૌન્દર્ય નજરે નજર જોયું અને અનુભવ્યું. રાતની ચાંદનીએ બતાવેલું સૌન્દર્ય દિવસે ન ખેંચી લવાય ?

‘ગામડાંમાં રહે તો બધું યે થાય !’

સંગીતસરખો અવાજ તેને કાને પડ્યો. એ શું આમલક્ષ્મી બોલ્યાં ? ત્રિચારમાંથી જાગી તેણે પોયણા બણી જોયું. લક્ષ્મીની વરદ મૂર્તિ હજી ત્યાં જ હતી.

‘ગામડાંમાં રહું તો મારું ભાવી સંકોચાઈ જાય !’ અશ્વિનના મનમાં શંકા ઊપજી.

‘કાદવમાંથી કુમુદ અને કુમુદમાંથી લક્ષ્મી એ આમ્ય પ્રકૃતિની ધટના. એ પ્રકૃતિને તારી બનાવ. ભાવિ આ આકાશસરખું વિશાળ બનશે.’

પ્રકૃતિમાંથી તેણે એ શબ્દો સાંભળ્યા. એ શબ્દો તેણે ગોખ્યા.

‘પણ...પણ...મારું પોષણ...?’ તેના હૃદયમાં પ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો.

‘માગ પોષણ ભૂમિ પાસે ! ભૂમિ કોઈ ને ભૂખે નહિ મારે !’ કાંઈએ જવાબ આપ્યો.

‘એ કેમ બને ?’

‘જમીનમાં પોષણના ભંડાર ભર્યા છે. હાથ હલાવ એટલે એ ભંડાર આપોઆપ ખૂટી જશે.’

અશ્વિન સ્થિર બની ગયો. તે કોઈ આકાશવાણી સાંભળતો હોય એમ સ્તબ્ધ બની ગયો દેવી સાચો આદેશ આપતી હતી.

આ ગ્રામજનક્રમીનો ભર્યોભર્યો વેભવ છોડી શહેરના લૂખા, સૂકા, આડંબરભર્યા ચળકાટવાળા વાતાવરણમાં જનાર ભણેલાઓ શું મોટી ભૂલ નથી કરતા ?

‘હું તો અહીં જ રહીશ. પંકજમાંથી પંકજ સર્જાશ, અને પંકજે-પંકજે આમલકમી પધરાવીશ.’ અશ્વિને નિશ્ચય કર્યો. દૂરથી પાછો ધુઅડનો આછો ધૂધરાટ તેણે સાંભળ્યો.

‘પણ હું તો અહીં મૃત્યુ પાછળ આવ્યો હતો !’ તેને યાદ આવ્યું.

‘ભૂલા પડ્યા કે શું અશ્વિનભાઈ !’ પાછળથી કોઈ માનવીનો અવાજ આવતાં તે મૃત્યુને પણ ભૂલ્યો.

‘ના.’ અશ્વિનથી બોલાઈ ગયું. તેણે બોલતાંબોલતાં પોયણ તરફ જોયું. માનવીનો અવાજ અડકતાં આમલકમી હસતાંહસતાં પોયણમાં ઊતરી અદૃશ્ય થઈ ગયાં.

‘ત્યારે અહીં ક્યાંથી ? અત્યારે ?’

‘આ પોયણું લેવા આવ્યો હતો,’ અશ્વિને જવાબ આપ્યો.

ચાંદનીએ રસેલી સૃષ્ટિ એવી ને એવી જ સુંદર હતી. પરંતુ અતિ-તંજ બની ગયેલા મનમાં પ્રગટેલી મૃત્યુ અને જીવનની મૂર્તિઓએ જે અગમ્ય સ્વપ્ન સરળવ્યું હતું તે ઓસરી ગયું.

ખરેખર ઓસરી ગયું ? ના. એ સત્ય દર્શન તરીકે તેના હૃદયમાં

જડાઈ ગયું. જાણે યોગીએ આંતર્યક્ષુવડે જાયેલા ચિત્તશક્તિના ચમકાર !
પયગંબરે નીહાળેલો તેજભડકો !

‘હું તોડી આઘું ?’ પેલા માણસે પૂછ્યું.

‘ના. એ ત્યાં જ સારું દેખાય છે. એને તોડીશું તો આ દેખાવ
અગડી જશે.’

ગામડાંમાં જન્મતાં કમળ અને કુમુદ ગામડાંમાં જ રહેતાં હોય તો ?
આજ તો બારા બાંધીને શહેરમાં લાવી તેમને સહુ કોઈ વેચે છે. વેચતાં-
વેચતાં તો તે કરમાઈને, કુસુમ મટી જાય છે ; અગ્નિમાં બાળવાયોગ્ય
કચરો બની જાય છે.

‘મને ઓળખ્યો ?’

‘હા. તું તો મહેરને ?’ અશ્વિને જવાબ આપ્યો.

‘તમે ઓળખ્યો તો ખરો ! નાના હતા ત્યારે આપણે અહીં જ
આમલીપીપળી અને વાઘબકરી રમતા હતા. યાદ છે ?’

મહેર એક કોળીનો દીકરો હતો. તેનો બાપ ગામમાં મજૂરી કરતો.
મુખ્યત્વે લાકડાં ચીરવાનો તેનો ધંધો હતો. અશ્વિનની શેરી બહાર એક
ઝૂંપડીમાં તે રહેતો હતો. આપની સાથે મજૂરીમાંથી વખત મળે તેમાં
નાનો મહેર શેરીનાં બાળકો સાથે રમતો. બાળકોને ઉચ્ચનીચના ભેદ હોતા
નથી એટલે જિંચી કામના અશ્વિનની સાથે નીચી કામના મહેરને રમવામાં
હરકત પડતી નહિ. નાનપણથી મહેર મજબૂત હતો. સારરહિત ખોરાક
ખાઈ જીંજરતો મહેર, પૌષ્ટિક ખોરાક ખાતા ઉચ્ચ કોમોના બાળકો કરતાં
વધારે સશક્ત અને વધારે ચપળ હતો. તે દોડતાં ચાકતો નહિ, માર ખાતાં
રડતો નહિ, ઝાડ પર ચડતાં ડરતો નહિ, તળાવમાં પડતાં ડૂબતો નહિ.
શ્રેષ્ઠતાના ખ્યાલમાં જીંજરતા જિંચી કામના બાલકો રમતમાં તેને જ માથે
દાવ નાંખતા, અને અનેક ઝીણાઝીણા અન્યાયો કરતા. પરંતુ રમતમાત્રનો
શોખીન મહેર એ કથાને ગણકારતો નહિ.

‘હા, કેમ નહિ ? આપણે કેટલું બધું ભેગા રમ્યા છીએ ?’ અશ્વિને
જવાબ આપ્યો.

‘પછી તો તમે બહુવંચાલી નીકળ્યા. બાઈ, બધા તો કહે છે કે તમે
ખૂબ બચ્યા. ચાલે, કોઈ દહાડો કાંમ લાગશે.’

‘તને હું શું કામ લાગીશ ? તારું નામ તો બધે જાણીતું થઈ ગયું છે; ભલભલા તારાથી ડરે છે.’ અશ્વિને મહેરની વતમાન પ્રવર્તિને હિદ્દેશી કહ્યું. મહેર જબરજસ્ત ચોર અને લૂંટારા તરીકે આસપાસ પ્રસિદ્ધિ પામ્યો હતો એ અશ્વિનની જાણબહાર ન હોતું.

‘કરમે લખાવી લાવ્યા હોઈએ એટલે એમાં પડ્યા. પણ અશ્વિનભાઈ, કાક દહાડો યાદ કરતા રહેજો.’

હિંદુસ્તાનના ચોરને પણ કર્મની ફિલસૂફી સમજાય છે !

‘મહેર, હજી તું પકડાયો નથી એ નવાઈ.’

‘પકડાયતો તો બહુ યે વાર. પણ બધા ય ડરે. પોલિસના પૂરાવા ફરી જાય, એટલે મહેર તો છૂટો ને છૂટો.’

‘પણ પકડાતો હોઈશ ત્યારે પોલિસનો માર તો ખૂબ પડતો હશે.’

‘પહેલાં તો ઢોરમાર મારતા. પણ પછી તો છૂટીને મેં એક હવાલદારનું નાક કાપી નાંખ્યું અને એક પોલિસને આખી રાત બંધે માથે લટકાવ્યો. હવે પકડાઈ તો યે કાઈ નામ દેતું નથી.’ મહેરએ હસતાં-હસતાં કહ્યું. હવાલદારની કદપનાએ તેને હસાવ્યો.

‘તું તો ભાઈ, બહુ ભયંકર ! કાઈ દહાડો અમારી યે એવી દશા કરે !’

‘અરે વાત છે, અશ્વિનભાઈ ! બેગા રમેલા તે બૂલી જઈશું ? જીવ જાય તો યે શું થયું ?’

બાળકસરખી કૂરતા અને નિર્દોષતાના મિશ્રણસરખો આ મહાચોર અશ્વિનને ગમ્યો.

ગામને પાદરે એક ફૂકડો બોલ્યો.

‘સવાર પડ્યું કે શું ?’ અશ્વિને પૂછ્યું.

‘મળરકું થવા આવ્યું. ચાલો, હું મૂકતો જાઉં,’ મહેરએ કહ્યું.

‘તું ક્યાં જઈશ ?’

‘મારી જાપરીએ. સવારમાં ફોજદાર પાસે હાજરી બરવી પડશે.’

‘રાતમાં ક્યાં ગયો હતો ?’

‘આ જરા આમતેમ.’ હસીને મહેરએ જવાબ દીધો. વાતો કરતા બંને જણ ગામ નજીક આવ્યા. અશ્વિન સાથેસાથે વિચાર કરતો હતો.

‘આ મહેર એ ગ્રામસૌખ્ય’ અને ગ્રામસાહસની મૂર્તિ’. લોકો અને સરકાર એને ચોર માની, ચોર કહી, તેની એક જ બાજુ જુએ છે. એ ચોર મટી વીર બને તો ?’

પંકમાંથી પંકજ બનાવવાની કલ્પના તેનામાં જન્મત થઈ આવી.

સરવરનું સૌન્દર્ય અને ચન્દ્રનાં અમૃત તે ગામમાં રેલાવવા પાછો આવતો હતો. એટલા માટે તેણે તો આકર્ષક મૃત્યુને પણ જતું કર્યું. એ જ ક્ષણે ગ્રામજીવનના એક અંશને તો તેણે જોયો. મહેર ગામની ચોરવૃત્તિના ખૂલ્લો પ્રતિનિધિ હતો. ચોરને ચોર મટાડી વીર કેવી રીતે બનાવાય ?

‘અધ્યા મહેર, તું આ ધંધો છોડી દે તો કેવું ?’ અશ્વિને શેરી પાસે આવતાં જ પૂછ્યું.

‘ધંધો છોડું તો ભૂખે મરું ને !’ મહેરએ જવાબ આપ્યો.

સઘળા ધંધા પોષણ મેળવવા માટે જ થાય છે. પોષણ વગરનું એક પણ માનવી ન રહે તો જગતમાંથી ચોરી ધણી ઓછી થઈ જાય. પણ એ બને કેમ ? માનવજાતના પોષણની જવાબદારી કોણ માથે રાખે છે ? રાજાઓ અને રાજકર્તાઓ ચોરી પકડવાની, ચોરી કરનારને શિક્ષા કરવાની પોતાની ફરજ માને છે. ચોરવૃત્તિના મૂળમાં રહેલા પોષણના અભાવને દૂર કરવાની કોઈની જ ફરજ આ જગતમાં દેખાતી નથી ! એ દૂર ન થાય ત્યાંસુધી ચોરી કેમ અટકે ? શિક્ષામાં સર્વદા અન્યાય જ રહેલો છે.

‘પણ કાંઈ જીજ્ઞો ધંધો કરતો હો તો ?’ અશ્વિને તેમ છતાં પૂછ્યું.

‘ધંધો એકે જીજ્ઞો નથી, બાપા ! એકેએક ધંધો ચોરીનો !’ મહેરએ અન્ય ધંધાઓમાં છુપાયેલાં ચોરીનાં તત્ત્વોને ઉદ્દેશી પોતાની પ્રામાણિક ચોરીનો બચાવ કર્યો, અને ત્યાંથી છૂટા પડ્યો.

પોષણના અનિશ્ચિતપણામાંથી સંમહની વૃત્તિ જન્મ પામે છે, અને એ વૃત્તિ જેનેતેને ખેંચાખેંચી, ચોરી, લૂંટ અને ઠગાઈ-રૂપે ક સુધરેલી-કરવા પ્રેરે છે.

આ તો આખા જગતનો પ્રશ્ન ! એકલવાયું ગામ અગર એકલવાયો વિચારક એમાં શું કરી શકે ? પહેલું જગત સુધરે કે ગામડું ? આંતર-રાષ્ટ્રીય જગતપ્રશ્નો એક ગામડાના પ્રશ્નના જોડકામાં કેવું મહત્ત્વનું સ્થાન લે છે એનો અશ્વિનને સહજ ખ્યાલ આવ્યો.

‘હું ગામમાં જ રહીશ,’ તેણે નિશ્ચય કર્યો.

શરીમાં પ્રવેશતાં બરોબર તેણે કાંઈ કાલાહલ સાંભળ્યો. પ્રજાતના આજી અજવાળામાં લોકો આમતેમ ફરતાં તેણે જોયા. એકમે ફાનસો પણ ફરતાં લાગ્યાં. તે વિચારમાંથી જાગ્રત થયો.

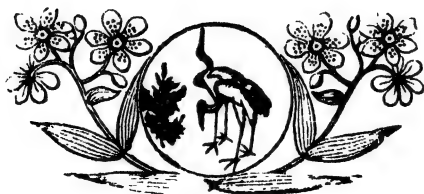
‘શું હશે ?’

તે ઝડપથી આગળ વધ્યો.

ગ્રામલક્ષ્મી : ભાગ ૧

પ્રશ્નો.

- ૧ શ્રીરમણલાલ દેસાઈકૃત ગ્રામલક્ષ્મી નવલ તમે વાંચી છે ? વાંચી હોય તો અશ્વિનના પાત્રનું નિરૂપણ કરો.
- ૨ અશ્વિન શા માટે રાતે નીકળી પડ્યો છે ?
- ૩ ‘મનુષ્યે ગમે તેવા દુઃખથી હારી આપખાત કરવો નહીં’ એ વિષય ઉપર તમારા અભિપ્રાય અપો.
- ૪ ગ્રામલક્ષ્મી એટલે શું ? એ શબ્દ લેખકે કયા અર્થમાં વાપરે છે ? એ શી ભાવના રજૂ કરે છે ?
- ૫ ‘ગ્રામસુધારણા’ એ વિષય ઉપર એક દૂંડો નિબંધ લખો.
- ૬ મહેરના પાત્રનું આલેખન કરો.

લીલાવતી મુનશી

[જન્મ. વિ. સં. ૧૯૫૫ : ઈ. સ. ૧૯૬૬]

[શ્રી લીલાવતી કનેચાલાલ મુનશીનો જન્મ ૧૯૫૫ માં અમદાવાદના વિશાલ શ્રીમાલી જૈન ગૃહસ્થ કેશવલાલ વીરચંદ આશીસહબરાને ત્યાં થયો હતો.

એમની માતાનું નામ મોતીકુંવર. એમના ૧૫ પુત્રોમાં જ એમનાં માતાપિતા સ્વર્ગવાસી થવાથી એમને મોસાળ સ્વર્ગસ્થ શેઠ વીરચંદ દીપચંદને ત્યાં એ જિહરલાં એમની બાલ્યાવસ્થા થોડીક અમદાવાદમાં ને મોટા ભાગે ગુજાઈ, સોલાપુર, વગેરે સ્થળોમાં વીતેલી.

જૈનસંપ્રદાયના ધાર્મિક જ્ઞાન ઉપરાંત એમનો રીતસર અભ્યાસ માત્ર પ્રાથમિક શાળાનાં ચારેક ધોરણોનો હતો.

પણ અંગ્રેજી ને સંસ્કૃત સાહિત્યનો એમનો ગૃહશિક્ષણનો અભ્યાસ વિશાળ, વ્યાપક ને લાંબા વખતનો છે.

એમણે પ્રકૃતિ સંગે બહુ જ સખીપણું કર્યું છે. એમનું વાચન વિશાળ છે. સાહિત્ય ઉપરાંત ચિત્ર, સંગીત અને વાદનકલાઓનાં પણ એ જિહડાં અભ્યાસક છે. સમાજસેવા અને રાષ્ટ્રસેવામાં એ ન્યાંત્યાં રસપૂર્વક અગ્ર ભાગ લે છે.

લીલાબહેન એક કવયિત્રી પણ છે. એમની આરંભની કવિતાઓ ‘સુદરીસુબોધ’ અને ‘વસંત’માં કેટલીક પ્રસિદ્ધ થઈ હતી.

એમને પ્રવાસનો બારે શોખ છે. ઠાકરમીર ને લંકાના પ્રવાસે એમના ઉપર જબ્બર અસર કરી સૌહાર્યસંસ્કાર અર્પેલા. “ઠાકરમીરની મારી નોંધપોથી” (૧૯૨૦) આ બાબતની સાક્ષી પૂરે છે. “ચર્ચાપત્રો” થી ત્યાર પછી બહેર માસિકોમાં મહુ કરીને “સમાલોચક” માં એમણે લખવાનું શરૂ કર્યું.

એમણે “રેખાચિત્રો” “ગુજરાત” માસિકમાં રજૂ કર્યાં છે. આ પછી નવલિકા, નિખંધો કે નાટકનું નિયમિત લેખન એક પછી બીજું એમણે ચાલુ રાખ્યું હતું.

૧૯૨૫ માં એમની કૃતિઓનો સંગ્રહ “રેખાચિત્રો અને બીજા લેખો” પ્રસિદ્ધ થયો. એ જ વર્ષમાં એ યુરોપને પ્રવાસે જઈ આવી.

ગુજરાતી સ્ત્રીપુરુષોનાં એમણે આલેખેલાં રેખાચિત્રો એમના સૂક્ષ્મ અવલોકનનું પરિણામ છે. એમનામાં જોવાની અને તેને સાહિત્યમાં વાસ્તવિકતાથી સરજવાની કલા છે. એમનાં રેખાચિત્રોનાં પાત્રો સ્પષ્ટ અને જીવંત છે.

એમનાં સ્ત્રીપાત્રોમાં એમના નવયુગની સ્ત્રીઓ છે. દેવી પાત્ર “ પાર્વતી ” લોકે મહાભારતીય “ દ્વૈપદી ” લોક, એમાં એમના આદર્શો એ આલેખે છે. પુરુષજીવન ને સ્ત્રીજીવન વચ્ચે રહેલી અસમાનતા એમને હાડોહાડ સાલે છે.

એમની નવલિકાઓમાં એમની નારીભૂતિની વ્યર્થ વીતતી, કમ્પ્લેક્ષ, અનાથ કે ભગ્નમનોરથ દશા આલેખી એ એમની વકીલાત કરે છે. “ પાંચપત્રો ” એ નવલિકામાં એ કમ્પ્લેક્ષરસની અવધિ કરે છે.

૧૯૨૬ માં એમના દેહલક્ષ્મી પતિનું અવસાન થયું. તે વર્ષમાં એમણે સ્ત્રીકેનૈયાલાલ મુનશી સાથે સાહિત્યાદર્શોની સિદ્ધિ અથે પુનર્લગ્ન કર્યાં.

મઈ રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં પણ એ જોઈલનિવાસી થઈ આવ્યાં છે. જોઈલમાં લખેલાં નવાં રેખાચિત્રો એમના એ સાહિત્યપ્રકારના વિકસેલા નમૂના છે.

મુંબઈની મ્યુનિસિપાલિટી, ધારાસભા, યુનિવર્સિટીના બોર્ડ ઓફ ગુજરાતી સ્ટડીઝનાં એ લોકપ્રિય સભ્ય છે. એમની પ્રવૃત્તિઓ અનેક છે.

સાહિત્યકૃતિઓ : રેખાચિત્રો, જીવનમાંથી જડેલી, કુમારદેવી વગેરે.]

લંડનથી પત્ર

રા. રા. ભાઈ શંકરપ્રસાદ રાવલ,

ભાઈ કાંતિલાલ પંડ્યાના સ્વાગતની વિધિપૂર્વક અમે લંડનમાં આવી પહોંચ્યાં છીએ એ તો તમે ક્યારનું ચે જાણ્યું હશે. અમે આવ્યાં તે રાત લંડનના પ્રમાણમાં તો ઘણી નિમંલ કહી શકાય. સેસિલ હોટેલના જાળમાંથી અમે ટ્રેમ્સના દીવા નદીમાં તરતા જોયા અને ડોકીઆં કરતા ઉડુઅણને મેં સાક્ષરોની સંગતિમાં હોવાથી સાક્ષરી રીતે વખાણ્યા. પણ જૂખ લાગી હતી એટલે તે વખતે ન કવિતાના ભણકાર સંભળાયા કે ન આત્માની વીણાઓ વાગી. લંડનજીહેરની આવી સરસ રાત કુધાને શાંત કરવામાં, પરસ્પરની ખચરો પૂછવામાં અને વિગતો અને સગવડોની અરસિક વાતો કરવામાં ગૂમાવી દીધી. અરેરે !.....

આવીને ત્રણ દિવસ તો અમે સત્યામહ કર્યો. ભડકશો નહીં ! ત્રણ દિવસ કાંતો હોટેલમાં ખેસી આરામ લેવાનો કે કંઈ પણ જોવાના બહાના વિના

ટેક્સમાં બેસી આમતેમ રખડી આવવા સિવાય કંઈ પણ ન કરવાનો અમે નિશ્ચય કર્યો. અને જાણીને આનંદ પામે કે તે અમે બરાબર પાળ્યો. તે પછી કંઈ માણસ બન્યાં હોય એવાં લાગીએ છીએ. એ ત્રણ દહાડામાં ધણામાં ધણું કામ કયું હોય તો રવિવારે પટની જમવા જવાનું, કાંતેલાલને ત્યાં તે આપો દિવસ ગુજરાતીઓના સહવાસમાં ગાળવાનું અને ભૂલાભાઈ દેસાઈને મળી આવવાનું કયું. સિનેમા જોયો તે વધારામાં. તમે કહેશો કે શું સરસ ?

અમારી સેસિલ હુટલેલ રટ્ટૂના મધ્યભાગમાં ઍરિંગફોર્સસ્ટેશનથી થોડે જ દૂર આવેલી છે. રટ્ટૂ એટલે લંડનનો સૌથી ધમાલવાળો ભાગ. હોટેલનું કંપાઉંડ એડી બહાર નીકળીએ કે બસ અને ટેક્સ ને લોકોના ઊછળતા પ્રવાહમાં ક્યાં યે ગૂમ થઈ જાય. સ્વ. ગોવર્ધનરામની “ મચી રહ્યો કોલાહલ આજે ! દશે દિસ માજે ! ” એ પંક્તિઓ જુદા રૂપે વિરાટ વિશ્વના કોલાહલને બદલે રટ્ટૂના કોલાહલમાં ભળી જતી હોય એવી લાગે છે. અને એમાં યે ઊડાંઊડાં રૂબી જવાય છે.

અહીંઆં દરેક માણસ આ કોલાહલની વચ્ચે વસે છે. છતાં એનાથી એ ધણા જ દૂર હોય છે. આખી જિંદગી તે એક ઠેકાણે ગાળે છે. છતાં સામે બારણે કોણ રહે છે એ જાણવાની તક તેને લાગ્યે જ મળે છે. દરેક માણસ એટલો આત્મનિમગ્ન હોય છે કે એ નથી કાંઈનો વિચાર કરતો, નથી કશાની પરવા કરતો કે નથી કાંઈને પોતાના વર્તુલમાં આવવા દેતો. સૌ પોતપોતાના તાનમાં મસ્તાન રહે છે.

અંગ્રેજો સામાન્ય રીતે અતડ અને ગંભીર હોય છે. અભિમાની તો છે જ. અને તેને લીધે પ્રતિબંધ વિના એમનાથી કંઈ કાર્ય થઈ શકતું નથી. નિયમો અને કાયદાઓને એ બહુ આગ્રહપૂર્વક વળગી રહે છે. દરેક વસ્તુનું સ્વરૂપ (form) સાચવવામાં એ બહુ સાવધ રહે છે. ધંધો કરવામાં એ વ્યવસ્થા સાચવશે. ડાગળ લખવામાં યે પદ્ધતી વિના એમનાથી ડાલું નહીં ભરાય. ઓળખાણ કે વાત કરવામાં એ આચાર કે મર્યાદાને વિસરી નહીં જાય. રમત રમવામાં યે એ ક્રમને બગાડર સાચવાના. એમનાં આનંદ કે તોફાન પણ વિધિઅનુસાર જ થવાનાં. ઇંગ્લિશશૈક્ષનની સ્વતંત્રતાની ખાડાઈ આ ‘form’ ના ભૂત પાસે કંઈ કામની નથી.

આ દેશમાં પૈસા વિનાનો માણસ ગુનેહગાર કરતાં વધારે સારો મનાતો હોય એમ લાગતું નથી. આપણા દેશમાં દારિદ્ર્ય વધારે છે તેથી આપણે તેને કીર્તિમાન બનાવ્યું છે. આ દેશમાં સમૃદ્ધિ વધારે છે તેથી લક્ષ્મીદેવીની પૂજામાં દરિદ્રીઓનાં ખાલી થાળ જોઈ એમનાથી તિરસ્કાર સંતાડાતો નથી. એમની સમ્યક્તાની વ્યાખ્યા એવી વિશાલ છે કે એ તિરસ્કાર ઉપર પણ એ લોકો એનાથી ધણો ઢોળ આપી શકે છે.

સારી રીતે 'ડાન્સ' કરવો એ સદ્ગુણી થવા કરતાં યે આ દેશમાં વધારે જરૂરનું છે. સારું ડિનર (બોજન) ખાવું એ સારા હડાપણની નીશાનીરૂપ અહીંયાં ગણાય છે. મુદ્દાસર અને બૂલ્લ વિના વાત કરનારને હાથકાત માટે બીજા પ્રમાણપત્રની જરૂર નથી પડતી. અને દરેક માણસને પોતે કંઈક છે એવું અંતરનું લાન હોય છે.

ધર્મથી બીજા નંખરનું સ્થાન અહીંયાં સ્વચ્છતાને મળે છે. Cleanliness is next to Godliness (સ્વચ્છતા એ પ્રભુતાથી બીજો પદ છે) એ આ લોકોનું સૂત્ર દેખાય છે. ધર્મને એક આસન પર બેસાડી સ્વચ્છતાને એની પાસે 'ફૂટસ્ટૂલ' પર ગોડવી કોઈ કલાકાર એને દેવળમાં મૂકે તો ધર્મના ગૌરવમાં એથી જરૂર વધારો થાય એવો ખરો નમ્ર મત છે. દુનીયાને એ રીતે એક નવો દેવ પણ મળે.

ડિનરથી સહેજ ઊતરતી અમત્ય અહીં છાપાને અપાય છે. છાપાં એ આ લોકોનો માનસિક ખોરાક છે. એક વાર ગટર આગળ પડેલા મંદા છાપાને જિંદગીને ધડી વાળી સમારીને વાંચતો એક માણસ જોયો ત્યારે જ એની ખરેખરી અમત્ય તો સમજાઈ. શું આ લોકો! એ કોષ્ટકની જોડે ભળતા નથી છતાં આખી દુનીયાની ખબર રાખે છે. પોતાને સાચા મોટા માને છે છતાં નાનામાં નાનું કામ કરતાં યે શરમાતા નથી.

પણ તમે કહેશો કે અંગ્રેજો માટે મારો પક્ષપાત કંઈ ધણો વધી પડ્યો લાગે છે! હું એ લોકોને વખાણું છું. પણ મારાથી એ તદ્દન જુદા છે એ હું વિસરી જતી નથી. એમનો સત્તાનો લોભ એમનાથી ધડીભર વિસરાતો નથી. એમના સામ્રાજ્યના રથમાં કચડાઈ જતા લોકોનો ગૂંગ-ગાટ એમની કીર્તિનાં ચિહ્નો જેમજેમ વધારે જોઈએ છીએ તેમતેમ

વધારે સ્પષ્ટતાથી સંભળાય છે. ભારતવર્ષ ત્યારે જેટલું સાંભરે છે તેટલું બીજી કોઈ વખત નથી સાંભરતું.

પણ આ તો ધણું ગંભીર થઈ ગયું ! જરા વાત બદલીએ.

રોજ ને રોજ દહાડામાં બે વાર ડ્રેસ કરવાનો ધર્મ પાળવો એ અમારા પર ધણો મોટો જીલમ હોય એમ અમને લાગે છે. માંદામાંહે રોજ એ સામે વાંધો ભડાવીએ છીએ છતાં દરરોજ તેટલી જ સંભાળ-પૂર્વક ડ્રેસ કરવાની કુટેવમાંથી અમે મુક્ત થઈ શકતાં નથી. નાટકમાં જેમ રાજરાણીઓ સારાંસારાં કપડાં પહેરી રંગભૂમિ પર આવે છે અને બેચાર ગાયન ગાઈ જાય કે નાટકનાં સુખદુઃખ પ્રમાણે હસી કે રડી જાય તેમ અમે રોજ બપોરનાં કપડાં પહેરી ડિનરટેબલ પર અમારી હાજરી આપવાનું મહાકાવ્ય કરીએ છીએ અને ટેક્સિમાં બેસી દોડાદોડ કરવાનો અમારો ભાગ બજવીએ છીએ. હિંદુસ્તાનની વાતોમાં છેવટે ‘ખાધું’, પીધું અને રાખ્યું કીધું, આવે તેમ અમારી વાતમાં પણ રોજ ખાધપીને મગહ કરવાનું આવે છે. સરસ કેની ?

પણ આવી જિંદગી ધણા દહાડાની હોય તો મને તો માફક ન જ આવે એની મને ખાતરી છે. રોજ બપોરે મારવો, નાટક જેવા જવું અને ટેક્સિમાં દોડાદોડ કરવી એ ધણું સરસ થોડા વખતને માટે તો જરૂર લાગે. મુંબઈમાં યે કારમાં બેસી બાઈસાહેબ થવાનું મને ધણીવાર ગમે છે, પણ તેના કરતાં યે વધારે નેપીઅનસી અને તોપખાનાના દરીએ એકલું આધડવાનું કે અમદાવાદના કોચરબનાં ખેતરોમાં દૂરદૂર વાડોમાં ને પગથીઓમાં થઈ રખડવાનું મને વધારે ગમે છે. આ લોકોની રીતે સંસ્કારી થવાની આશા તો મેં ક્યારની યે મૂકી દીધી છે. “ Hopeless case ! ” લાગે છે ને ?

આ અઠવાડિયામાં અમે લાંડન જેવાનું ક્યારનું યે સ્મરુ કરી દીધું છે. સાથેસાથે જાતજાતના ડૉક્ટરોનાં દર્શન પણ ધણુંખરું કરવા નાં જ હોય છે. એક સ્પેશ્યાલિસ્ટ કંઈ ને કંઈ નવું દરદ કે પોતાના જ્ઞાનબહારને પ્રદેશ જરૂર શોધી કાઢે છે અને એના કલા પ્રમાણે ધક્કેલાતાં હોધએ એમ અમે બીજાને ત્યાં જઈએ છીએ. અને વિધિએ એના નામની

અનામત મૂકલી ગિનીઓ આપી દરેકનું પૂર્વજન્મનું ઋણ અદા કરીએ છીએ. અમારે માટે મુ'બારકના કાંઈ પણ ડોક્ટર માટે હવે કંઈ પણ અભિપ્રાય આપવાનું બાકી રહેતું હોય એમ લાગતું જ નથી. રહે તો તો હાંકણીમાં પાણી નાંખીને બૂડી મરવું પડે !

ચાલો, આજ તો બહુ મોડું થયું. અહીંયાં થું જોયું તે વિષે તો આવતા મેઈલમાં લખી શકીશ.

સૌ. અતિલક્ષ્મીબહેન અને શ્રીમુનશીએ તમને સ્મરણ કહાવ્યાં છે.

ચિ. બાળા ગિરનાર ગંધ છે કે નહીં તે લખશો. એ જ.

ત્રિ. લીલાવતીના વંદેમાતરમ.

૨

લંડન, તા. ....

રા. રા. બાઈ શંકરપ્રસાદ,

મોટા માણસના અભિપ્રાયોથી દોરવાવાનો લઢાવો તમે કદી અનુભવ્યો છે ? જિંદગીમાં લગભગ દરેક જણને એની સરખામણીમાં મોટા લાગતા મનુષ્યોની શીખામણીનો લાભ અમૂલ્ય છતાં વિના મૂલ્યે મળે છે. અમને એવો લાભ મળ્યો છે અને તમને એમાંથી કંઈ જાણવાનું મળશે જાણી એ અભિપ્રાયોનો લાભ તમને પણ હું આપું છું.

સૌથી પહેલાં તો લંડનમાં આવી ક્યાં ક્યાં નાટકો જોયાં તેમાં અમે એક મોટા માણસની સલાહ માગી. ગેઇટીની જેસી કેલિન્સનાં એમણે એટલાં વખાણુ ક્યાં કે અમે સૌથી પહેલાં એના જ દર્શનથી અમારી નાટક જોવાની કારકીદી શરૂ કરી. પણ અભિનય અને સાંદ્યની અમારી ભાવના એટલી લાડકી થઈ ગઈ છે કે મોટા માણસના અભિપ્રાયનો સખલ ટેકો હોવા છતાં એણે અમારું કહ્યું માન્યા વગર અસંતોષ જ દર્શાવવા માંડ્યો અને અમે એને કાંઈ પણ રીતે મનાવી શક્યાં નહીં.

એક બીજો દાખલો. લંડનનું સેઈટ પૉલનું દેવળ એ સ્થાપત્યનો એક સરસ નમૂનો ગણાય છે. અને રોમનું સેઈટ પિટરનું દેવળ કલા અને ભપકાનું એક અપૂર્વ સંમેલનસ્થાન લેખાય છે. લંડનના સેઈટ પૉલને જોયા વિના એક મોટા માણસ પાસે સેઈટ પિટરનાં બધાં જ

વખાણ કરવાની અમને કાણ જાણે શાથી મતિ સૂઝી ? “ અરે ! સેઈટ પૌલ આગળ સેઈટ પિટર તો કંઈ હિસાબમાં નહોં ! તમે હજી સેઈટ પૌલને જોયું નથી તેથી જ સેઈટ પિટરનાં આટલાં વખાણ કરો છો. ” થયું. મોટા માણસના અભિપ્રાય સામે ઉત્તર આપવાની અમારી હિંમત તો ક્યાંથી હોય ? અને તે એ સેઈટ પૌલને જોયા વિના ? તે પછી, સેઈટ પિટર કરતાં એ અદ્ભુતતામાં ચડી જાય એવા સેઈટ પૌલને જોવા ઉત્સાહથી ધન્યતાંધૂનતાં અમે એક સવારે નીકળ્યાં. સેઈટ પૌલના બારણામાં પેઠાં ત્યાં સુધી તો અમારો એ ઉત્સાહ પહોંચ્યો ; પછી અમે સેઈટ પૌલ કેવી રીતે જોયું તે જાણવું છે ? થોડીવાર તો કાંઈને કંઈ બોલવું સૂઝ્યું નહોં. પણ પછી તો દરેક ખૂણે ફરતાંફરતાં ‘ આ...સેઈટ પિટરજેવું નહોં, પેલું...નહોં ’ એમ કરતાંકરતાં આખું દેવળ પૂરું કાઢ્યું. સેઈટ પિટર સાથે સરખામણી ન થઈ હોત તો સેઈટ પૌલને ઘણી સરસ રીતે અને વખાણીને જોઈ શકાત. એક અંડખોર કલ્પના ઘણું એ ના કહેવા છતાં આવ્યા વિના રહી નહોં : મોટા પેલા માણસે સેઈટ પિટર જોયું હશે ખરું ?

અમે અત્યાર સુધીમાં વિંડસર કેસલ, વર્જિનીઆ વૉટરફોલ્સ, હૅમ્પ્ટન કોર્ટ, મેડમ ટુસોનું મીણનાં પૂતળાંનું પ્રદર્શન, પાલમેન્ટ હાઉસ, વેસ્ટમિન્સ્ટર એબી, હાઈકોર્ટ, વગેરે વગેરે, જોઈ આવ્યાં છીએ.

એક વખત ઇસ્ટ એન્ડમાં ગયાં હતાં. શ્રીમુનશીનો એને માટે એવો અભિપ્રાય છે કે ઇસ્ટ એન્ડમાં વસતો લોકો આપણા મજૂરો કરતાં એ વધારે દુઃખદ દશામાં રહે છે. અને જો કે હિંદના પ્રમાણમાં અહીંના મજૂરોની આવક અને તેમને માટેની સગવડો વધારે હોય છે ખરી, પણ અહીંની જિંદગીની જરૂરીઆતો અને સખત થાંડી જોતાં એમના દુઃખની તીક્ષ્ણતા એમને વધારે લાગે એ સ્વાભાવિક છે. હિંદુસ્તાનમાં મજૂરને ટાઢ પડે તો તડકામાં ખેસવાનો સંતોષ સ્વાભાવિક રીતે જ કુદરતે પૂરો પાડ્યો છે. એમની ક્ષુધાનો સંતોષ બહુ થોડા વિધિથી અને અહીંના પ્રમાણમાં બહુ થોડા અનાજથી એ સાધી શકે છે. શ્રીમુનશીનો આ અભિપ્રાય ખરો છે એમ લાગવા જતાં કાણ જાણે કેમ મને આમના કરતાં આપણા મજૂરોના દુઃખનું પ્રમાણ ઓછું હશે કે નહોં એ વિષે શંકા લાગે છે. કુદરતી જરૂરીઆતોને માણસ બ્યાં સુધી સંતોષી ન શકે ત્યાંસુધી

એને સરસ રીતે રહેવાનું કે મોજશોખ કરવાનું સૂઝતું નથી, અને આ લોકોનું તો રહેવાનું ધોરણ જ એટલું જીયું છે કે ઇસ્ટ એમાં યે ખારી-ખારણું પર લેસના પડદા હોય તેવા આપણાં મધ્યમ સ્થિતિનાં ઘરોમાં યે એ વપરાતા નથી.

વેસ્ટ મિનિસ્ટર એથી એ ઈંગ્લેંડનું ધણું જાણીતું ને ધણું માનીતું દેવળ છે. ત્યાં જેમનાં નામ બ્રિટિશ પ્રજાને સાચવવા જેવાં લાગ્યાં હોય એવા રાજ્યદારીઓ અને લેખકો, કવિઓ અને વૈજ્ઞાનિકો, તત્ત્વવેત્તાઓ અને જિમરાવો વગેરેના દેહ દાટવામાં આવ્યા છે કે કાંતો તેમના અવશેષો આણી સ્મારક ઊભાં કરવામાં આવ્યાં છે. ત્યાં દરેકના ગુદામુદ્રા ખૂણા પાડ્યા છે, જેમકે કવિઓનો ખૂણો, લેખકોનો ખૂણો, રાજ્યદારીઓનો ખૂણો, વગેરે વગેરે. સ્મારકો મૂકવામાં નથી કંઈ વગ કે ગોઠવણ. નાના ઘરમાં ધણી વસ્તુઓ એકઠી થાય ને તેને જેમ ખડકાય તેમ અહીંયાં પણ થયું છે. બ્રિટિશ પ્રજાની માફક આ દેવળની સામટી અસર પણ 'dignified but stiff and cold !' (ગૌરવશીલ પણ અતડી અને ઠડીગાર!) હોય એવી જણાય છે.

મૈડમ ટુસોનાં મીણનાં પૂતળાંના પ્રદર્શનને કક્ષાતી સફળતાનો નમૂનો કહી શકાય ઈંગ્લેંડનાં જૂનાં રાજરાણીઓથી માંડીને હાલનાં રાજરાણીઓ, પ્રધાનો, મહાપુરુષો, રાજ્યદારીઓ વગેરેની પ્રતિમાઓ એમાં છે. તેમ જ સીપાઇઓ, ખૂનીઓ, લૂંટારાઓ અને બીજા કેટલાક નાના-મોટા ઐતિહાસિક પ્રસંગોની રચના પણ એમાં કરી છે. દરેકનું ભવપ્રદર્શન એવી ખૂબીથી કયું છે કે અને વખાણવાનું મન થયા વિના રહેતું નથી.

પણ હું દરેક સ્થલની વિગતોના વર્ણનમાં નહીં જીતરું. વિંડસર કેસલની 'ડ્રાઇવ' વખતનો સ્થાસ્ત્ર ને વર્જિનીઆ વૉટરફોર્ડ્સ આગળ-નું રમણીય સ્થળ, તેમ ઈંગ્લેંડના જનપદની સુંદરતા વગેરે વર્ણવવાને તો કોઈ કવિ જોઈએ. અને પાલમેન્ટ હાઉસમાં પેસતાં થતી ભવ્યતાની લાગણી અને 'હાઉસ ઓફ કૉમન્સ'ના કસાઇખાનામાં હિંદનાં બકરાં કેમ રેંસાય છે તે બધું યે વર્ણવવાને કોઈ સમર્થ લેખક જોઈએ. હું ખેમાંની એકે નહીં એટલે કંઈ ન લખું તો એમાં કંઈ મારો વાંક નહીં.

અમે દર રવિવારે પટની જમવા જઈએ છીએ. પટનીને તો બાઈ કાંતિલાલે એટલું પ્રખ્યાત કરી મૂક્યું છે કે તમે તો એ નામથી ક્યારેના પરિચિત હશે. પણ પટનીની મારી થોડી વ્યાખ્યા પણ સાંભળવા જોવી છે. પટની એટલે ચટણી ખાવાનું સ્થલ. હિંદુસ્તાનની ગરમાગરમ અને સ્વાદુ રસોઈ માટે વખણાયેલું અને મિસ મિરટલને આશીર્વાદ દેવા યોગ્ય તો ખરુંજ. રા. કુંવરજી નાયકે ત્યાં પાકશાસ્ત્રનો સંપ્રદાય સ્થાપેલો. રા. કાંતિલાલ પંચાએ તેને પ્રખ્યાત કરેલું. અને હિંદી વિદ્યાર્થીઓ અને સહેલાણીઓને એટિકેટના ભૂત વગર મળવાનું એ સ્થાન. આટલામાં એકાદ મંદિર બંધાય તો હિંદી સંસ્થાન પૂરું થઈ શકે ખરું !

બાઈ કાંતિલાલ સાથે એકંદરે અમે સારો વખત ગાળી શકીએ છીએ. પટનીનું ખરું આકર્ષણ તો એ જ છે. પણ અઠવાડીઆમાં એમને તો એક રવિવાર જ મળે. કદાચ એમના વખત ઉપર વધારે દબાણ તો અમે નહોં કરતાં હોઈએ એમ પણ લાગ્યા વિના રહેતું નથી. શ્રીમુનશી જશે એટલે મારે એમને વધારે ત્રાસ આપવો પડશે.

યુરોપના પત્રો

અમ્ને

- ૧ આ પત્રો વાંચીને તમે ઈચ્છેડ ગયા હો તેમ તમારા મિત્રને પત્ર લખો.
- ૨ શ્રીલીલાવતી મુનશી અંગ્રેજો, તેમનાં દેવળો, ચોખખાઈ અને કલારસિકતા વિષે શું કહે છે ?
- ૩ અંગ્રેજો વિષે લીલાવતી મુનશીના મન ઉપર શી છાપ પડી છે ?
- ૪ પટની એ શું છે ? એનું વર્ણન કરો.

અંદ્રવદન મહેતા

[જન્મ વિ. સં. ૧૯૫૭ : ઈ. સ. ૧૯૦૧]

[આપણું શિક્ષ નાટકસાહિત્ય ખીલવવામાં નર્મદ, નવલરામ, રણછોડભાઈ, મણિલાલ, રમણભાઈ, કુનેયાલાલ મુનશી, વગેરેવગેરેએ પોતપોતાનો ફાળો આપ્યો છે. આ પછી શ્રી અંદ્રવદન મહેતાએ એમાં પોતાનો સંગીન ભરેલો ધર્યો છે. એમણે રંગ-ભૂમિ ઉપર સફલતાથી ભજવાય એવાં આશરે ચાળીસેક નાટકનાટિકાઓ આલેખ્યાં છે. એ પોતે પણ રસજ્ઞ અભિનેતા છે અને નાટ્યકલા આયોજનનું બહુ જ વિગતવાર ને સૂક્ષ્મ જ્ઞાન ધરાવે છે, ગુજરાત માટે એક વિશિષ્ટ નાટક-હર સ્થાપવાના એમને ઉચ્ચાંજીયા મનોરથ છે.]

[જીવનપરિચય માટે જુઓ આ પુસ્તક પૃષ્ઠ ૭૪]

અખો

[આખા સોનીનું ઘર : દેસાઈની પેાળ, અમદાવાદ. પાંચેક વર્ષ પછી. અખો એક ધ્યાનથી એરણુ પર કંઠી ધડી રહ્યો છે.]

અખો : [એકલો ગણગણે છે.]

‘ક્યા માગું ? મેં ક્યા માગું ?’

એસી ટૂંકીસી નિંદગીમેં ક્યા માગું ?’

[એક ધરાક આવે છે !]

ધરાક : આ આટલા બધા ધ્યાનથી કોની કંઠી ધડી રહ્યો છો ?

અખો : અહો ! આવો, આવો, લાલદાસશેઠ ! તમે ક્યારે આવ્યા ?

લાલદાસ : ધ્યાન ક્યાં છે તમારું ? કંઈ ખૂબ કાળજીથી કંઠી ધડી રહ્યો છો ને ? કોની છે ?

અખો : ધરાકની નથી, શેઠ !

લાલદાસ : એ તો હોય જ ને ! નહિ તો આટલા બધા ધ્યાનથી ધડો ખરા ? તમારે માટે બનાવો છો, એમ ? ટંકજાળમાં કંઈ હાથ પડ્યો લાગે છે !

અખો : અરે એ શું બોલ્યા ? કોઈ સાંભળશે તો યે અમસ્થા આપણને બંનેને ગુનેગાર ગણશે.

લાલદાસ : ના રે, હું તો મસ્કરી કરું છું.

અખો : અરે હા શેઠ ! તમારા પેટમાં તો પાપ નથી, પણ આપણા લોક અદેખાઈમાં પૂરા છે. બાદશાહની ટંકશાળ ; એટલે પ્રામાણિકપણું ને ચોકસાઈ ન હોય તો માર્યા જઈએ.

લાલદાસ : અરે ! હું ક્યાં જાણતો નથી ? ને તમને ન ઝાળખું ? નહિ તો તમારે બારણે આવું યે ખરો ?

અખો : એ ખરું. પણ શેઠ ! તમારે તો બે ઘડી હસવું, પણ વાચે વાચે વાત જાય ને હસવાનું ખસવું થાય. આજે તો શેઠ, જ્યાં જુઓ ત્યાં ચાડી, ચુગલી, નિંદા, પ્રપંચનો પાર નથી. અને એક તો અમારું નામ જ ચોરનું !

લાલદાસ : ખરું છે ભાઈ, ખરું છે. આજે કોઈની ચડતી કોઈથી દેખી ખમાતી નથી. લોકને શું ? પણ કહો તો ખરા કે આ કોની ?

અખો : આ તો અમારા પાડોશમાં જન્મનાબહેન છે ને, એમની કંઠી છે. આ લો. તમારાથી કંઈ જાનું છે ? મૂળ વાત એમ જો એના ત્રણસો રૂપિયા મને સોંપી મૂક્યા હતા. એ બાઈમાણસ એટલે કાણ સાચવે ? એત્રણ વર્ષથી મારે ત્યાં જ પડી રહ્યા હતા. હવે એમને કંઠી પહેરવાનો વિચાર થયો તે આ ઘડી આપી. આજનો એમનો વાયદો-તે કદાચ ને હમણાં જ ડોકિયું કરશે. આ સાફ કરવાની જ વાર છે. લો જુઓ ને ; કેવી છે ?

લાલદાસ : [જોતોજોતો] કંઠી તો અખાભાઈ, ઘણી જ સુંદર-આપીકી ગણી બનાવેલી એટલે પછી પૂછવું જ શું ? આશ્ચર્ય કેટલા તોલાની હશે ?

અખો : એ તો હવે તમે જ કહો ને.

લાલદાસ : અરે ! એ કંઈ અમારાં કામ ? આ તો તમે ત્રણસો રૂપિયા કહ્યા એટલે પૂછ્યું.

અખો : [હસતાં] કેમ ?

લાલદાસ : વધારેની લાગે છે, એટલે પૂછ્યું. માલ બનાવી ન જાણીએ પણ આશરે કીમ્મતની તો સમજ પડે ખરી કની ?

અખો : તમારું ધારવું બરાબર છે.

લાલદાસ : હજી મજૂરી તો હું ગણતો નથી, તો યે ચારસો સાડી-ચારસોનું તો સોનું જ થાય. કેમ ખરું ને ?

[જમના આવે છે]

જમના : કેમ અખાભાઈ, કંઠી તૈયાર થઈ કે ? આજે તો મારે પહેરવી જ છે.

અખો : આ હમણાં જ તમને સંભાર્યાં હતાં. આ રહી, છે તો તૈયાર, પણ જરા સાફ કરી આપું એટલી વાર છે.

જમના : કેટલી વાર લાગશે હજી ?

અખો : અરે વાર શાની ?

જમના : ના, ના, પછી સાફ કરજો ; હમણાં તો હું પહેરી જ જાઉં છું. મારે હમણાં બહાર જવું છે.

લાલદાસ : જમનાબહેન ! તમે નસીબદાર તો ખરાં હં.

જમના : કેમ ?

અખો : કંઈ નહિ ; એ તો શેઠને કંઠી ઘણી ગમી ગઈ તેથી કહે છે. તમને કેવી લાગી ?

જમના : અરે કંઠી તો સરસ-બહુ સરસ બનાવી છે હોં, વાહ ! પહેરી જ જાઉં છું ; પછી સાફ કરી આપશો ને ?

અખો : અરે, પણ મેં ના ક્યારે કહી છે ? લાવજો ને. ગમી એટલે બસ. આ ત્રણ દિવસથી મેં બીજું કશું હાથ પર લીધું જ નથી. આ શેઠનું ધડવાનું પણ એમ જ રહ્યું છે ને !

જમના : અરે ગમી તો ઘણી જ, લો, પહેરી જ લઉં છું. ચાલો જઉં છું, પછી આવીશ.

અખો : પણ આવડી ધાડ શી ? આવ્યાં શું ને ચાલ્યાં શું ?

જમના : જરા બિતાવજો જવું છે ; પછીથી આવીશ, હં ? જઉં છું, અખાભાઈ !

અખો : વારુ ! આવજો જમનાબહેન !

[જમના નય છે]

લાલદાસ : ચાલો, હવે મારાં કડાં લો.

અખો : શેઠ, મારે આ સગી બહેન કરતાં પણ વધારે છે હં ! અને એનો પણ મારા પર બહુ ભાવ, હોં !

લાલદાસ : બાઈ, લેણાદેણીની વાત છે. હવે અમારાં કડાં ક્યારે આપશો ?

અખો : અરે હાં, જુઓની આજે કયો વાર ?

લાલદાસ : મંગળવાર.

અખો : બસ તો—

[બહારથી અવાજ]

અવાજ : એ અખેદાસ સોનીકા ધર કીધર હય ?

અખો : એ ઈધર બાઈ, ઈધર ! આવો. કંઈ બાદશાહી ફરમાન લાગે છે.

[બાદશાહના બે સિપાઈઓ દાખલ થાય છે]

એક સિપાઈ : ટંકશાલકે અમલદાર રહીઆદાસ સોની કુટુંબકા અખેદાસકા બાદશાહ સલામતકા ફરમાન હય.

અખો : પણ છે શું ?

એક સિપાઈ : યે ખરીતા હય—પઢો.

[કાગળ ધરે છે]

અખો : [ખરીતા લેતાં] પણ ખાંસાહેબ, કંઈ કારણ તો કહેશો ને ?

એક સિપાઈ : વો સખ ઇસમેં લિખા હય.

અખો : લો શેઠ વાંચો; તમે તો હોશિયાર છો.

લાલદાસ : [મહામહેનતે વાંચે છે] દેસાઈકી ખિડકીમે રહનેવાલે રહીઆદાસ કુટુંબકે સોની અક્ષયદાસને ટંકશાલમેં ઉસીકા અમલ દરમ્યાન સોનાચાંદીકે સિક્રેમેં દુસરી ગલત ધાતુ મિલાયા હય વૈસા ઉસકે પર આરોપ હય. ઇસ લિયે બાદશાહ સલામતકી સુબેદારી કચેરીમેં અબી હાજર હોનેકા ફરમાન હય.

અખો : માગ પર આરોપ ? ખાંસાહય ! કંઈક ભૂલ થાય છે.

પહેલો સિપાઈ : વો સબ કચેરીમેં કહના. ચલો અબી, દેરી મત કરો.

લાલદાસ : ખાંસાહેબ ! અખેદાસ કદી એવું કરે એ મનાય જ નહિ.

પહેલો સિપાઈ : વો હમ ના જાને. એ ફરમાન બરાબર ઉઠે અબી આના હી પડેગા.

લાલદાસ : ભાઈ ! કંઈ બાદશાહના ફરમાનને ના પડવાની હતી ? જઈ આવોની, એટલે ખબર પડશે.

અખો : હારતો કંઈ છૂટકો છે ? જોયું ને ? ધડીની ખબર નથી. પણ આપણે શી ચંતા ? જેના દીલમાં મેલ એને ડંખ. ચાલો ખાંસાહબ, જરી અંગરખોપાધડી પહેરી લઉં.

[અખો અંદર જાય છે.]

લાલદાસ : ખાંસાહેબ ! આ શી ભાંજગડ છે ? અખેદાસ કદી એવું કરે નહિ. બચારો ભગવાનનો માણસ-નેક માણસ.

એક સિપાઈ : કયા માલૂમ ! કચેરીમેં કુછ ખટપટ ચલતી હય. કીસીને કુછ ઘોઝા દે દીયા હોગા.

લાલદાસ : એમ જ હશે ; નહિ તો બધા તો સોની વાલમાંથી રતી ચોરે, ત્યારે આ તો ભિમેરે એવો માણસ છે. આ તો એનો કંઈ દિવસ જ વાંકો. બાકી એના પર આવું આળ ?

બીજો સિપાઈ : ટંકશાલકે અમલદાર પર સબકી નજર રહતી હય.

[અખો અંદરથી બહાર આવે છે.]

અખો : ચલો ખાંસાહેબ ! તમે, ભાઈ, ખેસજો; હું હમણાં જ પાછો આવીશ, ધણું કરીને તો.

[સિપાઈઓ સાથે અં પાછા જાય છે.]

લાલદાસ : શો કળજગ આવ્યો છે ? અખાભાઈ જેવા પર આળ ! સરકારી નોકરીમાં કોઈ સલામત જ નહિ ! આવો નિખાલસ માણસ, પ્રામાણિક માણસ, સીધાપાધરો એનો ધંધો કયાં કરે; કોઈની સાથે ખટપટ નહિ, વાત નહિ. ખરેખર ! કળજુગના માયાવી બંધનમાં જગત ઘેરાતું જાય છે. એ તો જે થાય તે જોયા કરવાનું. પણ અખેલાઈને કંઈ આંચ નહિ આવે.

[બે જણ લડતાલડતા આવે છે.]

એક : એ અપેભાઈ ! અપેભાઈ !

લાલદાસ : અપેભાઈ તો નથી ભાઈ, કેમ ?

બીજો : એ ભઈશાખ, આ અમારો ટોટો પતાવવો છે. આમણે સાટું કયું, હવે એકદમ ફરી જાય છે.

એક : [ધાંટા પાડીને] કાણે સાટું કયું હતું ? શી જૂડી વાત લાવ્યો છે ? સાટું કેવું ને વાત કેવી !

લાલદાસ : પણ તમે ધાંટા પાડતા રહો, ને-જરા મને કહો તો ખરા કે શેનું સાટું છે ? શી વાત છે ?

બીજો : અરે ભઈશાખ, એમની છોકરીનું વેવીશાળ મારા કીકા હારે કયું, ને હવે એ ફરી જાય સે—

લાલદાસ : તે તમારો કીકો કેટલા વર્ષનો ?

બીજો : દસ વર્ષનો વળી, કેમ ?

લાલદાસ : દસ વર્ષનો ! અને એને પરણાવવા નીકળ્યા છો ?

બીજો : અરે એ તે કાંઈ નાનો કહેવાય ? એ તો એને કન્યા આલવી નથી, એટલે વાંકું પડ્યું. નહિ તો ગમ સાલનાં લગન થઈ ગયાં હોત.

એક : હા, હા, એમ લગન થઈ ગયાં હોત ! ભાઈશાખ, કંઈ વાતચીત જ નહિ ને-આ તો લઈ જ પડવાનું.

બીજો : હવે જુકું ! ખાઓ મારા સોગન !

એક : હવે એમ લગનમાં તે સોગન ખવાતા હશે ?

લાલદાસ : પણ તેમાં આ ઝગડો અહીં શા માટે લઈ આવ્યા છો !

એક : એ એ અપાભાઈને લવાઈ નેમવા. તદ્દન નસ્વાથી માણસ. તે ઝપ દઈ ને ફડચો કરે. ક્યાં બહાર ગયા છે ?

લાલદાસ : હા, કચેરીમાં ગયા છે ; થોડીક વારમાં આવવા જોઈએ.

બીજો : ત્યારે હેડો પછી આવીશું.

એક : ના, ના, એ આ એક વારનું પતાવ્યા વના હું નહિ હેડું.

લાલદાસ : ભાઈ ! જરા મોડેથી આવજો. આમ લડવાડ કરો તે કંઈ ફીક કહેવાય ? આપમેળે સમજી જવું જોઈએ.

એક : ફીક ભઈશાખ ! પણ આવાં જૂઠાં આળ ચડાવે—

બીજો : હવે સામો સરજેરી ના કર ને; કાણ આળ ચડાવે છે ?

એક : કોણ આળ ચડાવે છે ?

બીજો : હા, કોણ આળ ચડાવે છે ?

એક : અરે તમે જ કો'ની, કોણ આળ ચડાવે છે તે ?

લાલદાસ : અરે પણ જરા ઠંડા પડે બાપ, પારકે ઘેર આ શું ધાંધળ માંડી બેઠા છો ?

એક : જુઓ ને, આ નાહકની ઉપાધિ.

[બહાર ઢોલ વાગતો સંભળાય છે.]

લાલદાસ : જાઓ પણે બહાર નટપૂતળીનો ખેલ આવ્યો એ જુઓ, લડો નહિ.

[જોરથી ઢોલ સંભળાય છે.]

બંને : હા, હા, ચલો : એ ભયશામ, પછી આવીશું અમે.

[બચ છે. ઢોલ વાગતો ધીમે ધીમે બંધ થાય છે.]

લાલદાસ : હજી આ ઢીંગલાઢીંગલીનાં લડ આપણે ત્યાં ? ને હજી કેટલો ચે કાળ સુધી ચાલશે ! અને એની પ્રજા પણ કેવી નબળી નીવડશે ! ઓ ભગવાન !

[જમના આવે છે.]

જમના : કેમ અખેભાઈ નથી ?

લાલદાસ : ના, કચેરીમાં ગયા છે.

જમના : કચેરીમાં ? ત્યાં કેમ ?

લાલદાસ : એમના પર સોનાચાંદીમાં હલકી ધાતુ ભેળવવાનો આરોપ મૂકાયો છે, તે બાદશાહના સિપાઈ આવીને લઈ ગયા.

જમના : હાય હાય ! અખેભાઈ પર એવો આરોપ ? શું કહો છો ?

જમના : ઓ પ્રભુ ! શું થશે હવે ?

લાલદાસ : સિપાઈ ઓ કહેતા હતા કે કોઈની કાનભંજરણી છે એટલે જૂટીને જ આવશે. હવે તમે અહીં બેસો તો હું દરબારમાં જતો આવું. મને પણ ચિંતા થાય છે.

જમના : હા, હા, હું અહીં બેસી છું. તમે જલદી જાઓ, ને કંઈ ખબર પડે કે તરત મને કહી જાઓ. અખેભાઈને કંઈ થાય નહિ એ જાણે, હં.

[લાલદાસ બચ છે]

જમના : અરેરે ! આ મારા જ પાપનું ફળ તો નહિ હોય ? મને ચે શી બુદ્ધિ સૂઝી ? એનો મારા પર કેટલો ભાવ ! કેટલું હેત ! કેટલી લાગણી ! મારા એની પાસે મૂકેલા ત્રણસો રૂપીઆ. એના પર મેં અવિશ્વાસ આણી આ કંઠીને બહાને એ લઈ લેવાનો મનસુબો કર્યો. એણે બિચારાએ કેટલી હેંસથી આ કંઠી કરી આપી ! કીધી તો કીધી, પણ એમાં ગાંઠના સો રૂપિયા ભીમેયાં. એણે એટલું કયું, ત્યારે મેં મૂર્ખાઈએ એમાં અણુવિશ્વાસ આણી કંઠીની ચોકસીને ત્યાં કીંમત કરાવી. અરેરે ! મને એ શું સૂઝ્યું ? એનો મારે માટે કેટલો નિઃસ્વાર્થ ભાવ ! એનો મેં આવો બદલો વાળ્યો ! મારું જ પાપ એને નહિ નડ્યું હોય ? અપરાધ મારો ને ગુનેગાર એ. આ તો ચોર કાટવાળને દડે એવું થયું. ઓ ભગવાન ! એ ગાણુશે ત્યારે એને કેટલું લાગશે ! મેં આ શું કીધું ? બનશે તો એને હું કહીશ જ નહિ. પણ આ કંઠી પર ચોકસીએ મૂકેલો કાપ કંઈ છુપો રહેશે ? અને હું આપીશ નહિ તો ચે એ તો સાફ કરવા માગશે જ. જગતમાં આવો ભાષ તે ક્યાંથી પામીશ ? મેં માગી લીધેલો મારો ભાષ, ને એણે મૂકેલો મારામાં વિશ્વાસ, અને એને આપેલા મારા વચનમાંથી હું ચળી ! ઓ ભાષ ! ભાષ ! મને માફ કર. અપેભાષ ! અપેભાઈ !

[અપો આવે છે.]

અપો : કંઈ ચિંતા ન કર, કંઈ નથી. જમનાબહેન, હું નિર્દોષ છોઈ છું.

જમના : [સફાળી] અપેભાઈ ! અપેભાઈ ! આવ્યા તમે ? આવ્યા તમે ?

અપો : હા. ઈશ્વરે લાજ રાખી લીધી છે. કાષએ સુબેદારને જૂઠું લંબેયું હતું.

જમના : ચાલો સારું થયું ! [અચકાતાં] સત્યનો અંતે જય જ થાય છે.

અપો : હા, પણ જગતનાં પાપાંડોનો પણ પાર નથી હોતો તો. આવાં જૂઠાણાંથી શો ફાયદો થતો હશે ?

જમના : તમારા પેલા ધરાક તમને મળ્યા ? એ તમને જોવા જ ફરિયારમાં ગયા છે.

અખો : હા. એ મને રસ્તે મળ્યા. હમણાં આવે છે પાછા. કેમ કંઠી લાવ્યાં છો ? લાવો સાફ કરી આપું.

જમના : ના, ના, હવે સાફ કર્યાં વગર ચાલશે.

અખો : અરે સાફ કર્યાં વિના ચાલે ? ચળક જ નહિ આવે ; લાવો.

જમના : લો. ને...ને અખાભાઈ ! [કંઠી આપતાં] આ કાપ છે તે પણ જરા સમો કરી આપો ને.

અખો : [કંઠી લઈને] આ શેનો કાપ છે ?

જમના : અરે એતો અમસ્તો. ઊંદરખૂંદર...ના ના, કાણુ જાણુ કેમ એ કાપ પડ્યો ? પણુ બરાબર થશે ને ?

અખો : જમનાબહેન ! શી વાત કરો છો ? આટલી વારમાં અને ઊંદરનો કાપ ! મને ખરું કહો.

જમના : એ જાણીને શું કામ છે ? તમે સમો નહિ કરી આપો ?

અખો : દસ વાર સમો કરી આપીશ. ક્યારે ના કહી છે ? પણુ મારે આ કાપ વિષે જાણવું જ છે.

જમના : તે હું નથી કહેવાની ત્યારે.

અખો : બહેન ! યાદ છે ? તમે મારાં ધર્મભગિની થાઓ. મારાથી આજે છુપાવો છો ને ! મને જ નથી કહેવું ? આજે મારાથી આટલી જુદાઈ રાખવા માંડી એમ જ ને ?

જમના : ભાઈ ! ઓછું આજુવાની જરા યે જરૂર નથી. એ કહેવામાં કંઈ લાલ નથી, એટલે નથી કહેતી.

અખો : લાલ કે ગેરલાલ ! જે હશે તે વેઠવા હું તૈયાર છું. મને તમારા ભાઈ તરીકે ઓળખતાં હો, તો કહો.

જમના : ભાઈ ! સત્તર વાર ભાઈ ! જન્મોજન્મ મળજો મને તારા જેવો ભાઈ. [આવારણાં લે છે] મને માફ કરો અખેભાઈ ! પણુ મેં મૂખીએ બૂલ કરી છે.

[રડે છે.]

અખો : હોય, બૂલ તો કાણુ નથી કરવું ? જે હોય તે જમનાબહેન ! એવું તે શું છે ? મને જરૂર કહો.

જમના : ભાઈ ! શું કહું ? મેં તારામાં અવિશ્વાસ આણ્યો અને આ કંઠી ચોક્કસી પાસે કોંમત કરાવવા લાઈ ગઈ. ત્યાં ચોક્કસીએ મૂકેલો આ કાપ છે. મને માફ કર ભાઈ ! તારી નિઃસ્વાથ લાગણીનો આ બદલો ! અરેરે, મને એટલો પસ્તાવો થાય છે ! મને કાંકે ભંબેરી. સોનીના ધંધા પર આળ ચડાવ્યાં. સત્યનાશ જય એ ભંબેરનારનું ! અખેભાઈ ! અખેભાઈ !

[રડે છે.]

અખો : [બેત્રણ કાણુ પછી] બહેન, રડ નહિ. હમણાં આ તને બરાબર કરી આપું છું, અને બીજું પણ કંઈ જોઈતું કરતું હોય તો આપું.

જમના : મને કંઈ નહિ જોઈએ. તું જેવો ભાઈ મળ્યો, એથી વધારે મને શું જોઈએ ! અરેરે ! મને આ શી મતિ સૂઝી !

અખો : હવે પસ્તાવો કરે શો ફાયદો ? કંઈ નહિ. એમાં તારો દોષ છે જ નહિ. આ જગતની માયા જ એવી છે. પાપાંડથી ભરેલી આ દુનિઆમાં આપણે પામર માત્ર, ઘણી યે વાર એમ ભરમાઈએ છીએ. હશે. મારા મનમાં કંઈ જ નથી. આ ઘર તારું ગણીને જ વાપરજે ; એ તો આ મારા પરની આળઘડી આવીને ચાલી ગઈ.

જમના : અખાભાઈ ! આવું ફરીથી નહિ કરું હો ! હું શું મોં બતાવી રહું તને ? તારા મનમાં કંઈ નહિ રાખે ને ? હું જાઉં છું.

અખો : [વિચારમાં લીન] કંઈ ઓછું ના આણતી, જમના ! આવજે હં !

[જમના જાય છે.]

માટીના માળખામાં આટલો બધો પ્રપંચ, એમ ! માનવમાત્રને માયાનાં બંધન છે, એમ ? મારી બહેન જેવી આ બહેન, જેને મેં બહેન કરતાં પણ અધિક ગણી એને પણ મારામાં વિશ્વાસ નહિ ! પાંચપાંચ વર્ષ આટલી નિમકહલાલ સેવા બજાવી તો યે સુખેદારના મનમાં મારે માટે અવિશ્વાસ આવ્યો ! લોભ ને અદેખાઈના સડાથી ઊભરાઈ રહેલા આ જગતમાં પ્રામાણિકપણાને ક્યાં ય પણ સ્થાન નથી શું ! શું થવા બેઠું છે ? સગીબહેન જેવી બહેન ભાઈમાં વિશ્વાસ ન મૂકે, એ હડહડતો કળજુગ નહિ તો બીજું શું ? હો ! હો ! માનવજીવન કેટલું સડેલું છે ! માયાનાં આવરણ કેવાં

લીલાંપીળાં દેખાડે છે ! જગતના આદિકાળથી જન્મેલી ઓ માયાનરી ! ખરેખર, તારાં અટપટાં આવરણોમાં સધળાં ગુલામ છે. તારી ઈન્દ્રજાલ-વિદ્યા, તારા વિવિધ સંકલ્પવિકલ્પ, તારા તરેહવાર વેશરંગ, તારી ચિત્ર-વિચિત્ર પ્રપંચલીલા, તારી કૂવા પરના ચક્રર જેવી ગતિ, તારું ચંચળ ચાતુર્ય, એ સર્વ વડે તું માનવજાતને મકંટ માફક નચવી રહી છે ! રે, બાળકના ધંધોલિયા રમાડી રહી છે ! ધન્ય છે તને ! અંતે તું કોને નથી ઠગતી ? કોને દગો નથી દેતી ? કરસણી કરસણ લિગાડે ને પછી કાચું પાકું જોયા વગર કાપી ખાય, એમ તું પણ કંઈક રંગરાગ ઉત્પન્ન કરી ક્યારે કંઈકને ગળી ખાય છે, એનો ભરોસો પણ નહિ !

સોનીનો ધંધો એટલે જગતના અવિશ્વાસને પાત્ર ધંધો ! સોની એટલે વાલમાંથી રતી ચોરે જ. સોની થયો ત્યારે આ દુઃખ ને ? સોનું ધડયું ત્યારે આળ આવ્યાં ને ?-મારે નથી કરવો એ ધંધો. આ સાણુસી, ચીપીઓ, ભૂંગળી બધું લાવ નાંખું કૂવામાં કે થાય નીરાંત.

[બધું ઊંચકી અંદર નાંખવા ભય છે ને ધરાક આવે છે.]

લાલદાસ : અખેભાઈ !

અખો : [અંદરથી આવી] આવો શેઠ ! કેમ, કંઈ બહુ રોકાણ ?

લાલદાસ : નાકે એક ભજનમંડળી આવી હતી ત્યાં જરા સાંભળવા ઊભો રહ્યો.

અખો : ઠીક ઠીક. લો આ તમારાં કડાં, ક્યાંક ખીજે કરાવી લેજો. લો તોળી લો તમારું સોનું.

[અખો તોળવા બેસે છે.]

લાલદાસ : પણ આ શું કરો છો એ તો કહો. આ શું ?

અખો : શેઠ ! સોનીનો ધંધો હવે નહિ કરવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે. બહુ રળ્યા, બહુ કમાયા, બહુ આપણું ગણ્યું. આ બધાં વળખાં છે. શેઠજી, પાણીમાંથી માખણ નહિ નીકળે. સોનામખી સોનું નહિ થાય. કૂતરો હાડકાં ચાટે તેથી પેટ નહિ ભરાય. સાણુખારે ઘોતાં મન નહિ ધોવાય ! આ બધાં ફાંફાં છે.

[અખો આંદા મારતો ભય છે.]

લાલદાસ : પણુ અખેદાસ ! આ શું કરો છો ? જરા ખેસીને વાત તો કરો ! અકળવકળ કેમ કરો છો !

અખો : બસ, શેઠ ! બસ. બહુ જોયું, બહુ માણ્યું. સગાંવહાલાં, સંસારવ્યવહાર બધો નાટક જોઇ લીધો. હું સોની શું ? તમે શેઠ શું ?

‘ ભૂત પંચનો આ સંસાર, મૂરખ વહે તે વરણ્યઅહંકાર ;

ભાત ચલાવા વરણુ ; કોઈ મસ્તક, હસ્તકટિયરણુ !

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વેશ્ય ને શૂદ્ર સૌ હુરિનો પિંડ કોઈ નથી ક્ષુદ્ર.

ભણ્યાગણ્યા બલે પાકે પંચ, ન્યાય ઊકલે જાણે સંચ.

સભાપતિ થઇ ખેસે મધ્ય, આતમની નહિ જાણે વિધ્ય.

કશે મળે નહિ કુંવારી ગાય; ઠાલા આવ્યા ને ભૂલા જાય.’

લાલદાસ : પણુ અખેદાસ ! આ શું થવા ખેડું છે તમને ?—આ

પોટલાં શાનાં કાઢો છો ? ને આ ધરેણાંનો ઢગલો શાનો કરો છો ?

અખો :

‘ આ મહાવલગણી માયા પાપણી, જેમ સેવીએ તેમ ડસે સાપણી.

રંગદંગ માયામાં ધણા, સૌકોઈ સેવક છે માયાતણાં.

સવંમંત્ર, ઔષધ ઉપચાર, જગૈયો હવે હું ટળ્યો સંસાર.’

લો આ—લાલદાસ શેઠ ! મારા તમે અસલ ધરાક ને રનેહી સજ્જન છો. આટલું સુપરત કરું છું. આ ટીપ, ને આ ધરેણાં. આ ટીપ ન ઊકલે તો પડખેથી ખોલાવજો વિદ્યાધરને. એ જાણેલ છે, એણે આ લખેલ છે. સૌસાનું સોપી દેજો. શેઠજી, મને તમારા પર હજી વિશ્વાસ છે.

લાલદાસ : પણુ આનો કંઈ અરથ ? અખેદાસ ! કંઈ ગાંડા થઈ ગયા છો કે શું ?

અખો : અને શેઠજી ! આ ધર, માલમિલકત જે કંઈ આમાંથી નીકળે તેની વ્યવસ્થા તમારે શિર; ગમે તો બધું જમનાબહેનને આપજો.

લાલદાસ : અખેદાસ ! અખેદાસ !

અખો : હવે અખેદાસ ઇશ્વરરૂપી જહાજે ચડ્યો.

‘ વાપણી સધળો સંસાર, તેનો શું આણુવો ઇતખાર ?’

હવે મને જીવતાં પહેલાં મરેલો જ સમજજો.

‘ તાણો જીવ મારો ગયો ટળી; હવે સંશયવાણો રહેશે મળી.

અમે જગતથી અવળું કયું; જીવત મૂકી મરણ આદ્યું.’

બસ શેઠ ! આ આટલી વિનતિ મારી ધાન ધરજો. સંસાર મિથ્યા છે ! આ માયાવી બંધન જૂઠાં છે. એમાંથી નીકળ્યે જ છૂટકો. ગુરુ વિના જ્ઞાન નહિ; બ્રહ્મજ્ઞાનની શોધમાં જાઉં છું.

‘ પ્રભુ પામવા મારગ એક, સદ્ગુરુ શરણે જ્ઞાનવિવેક;

બીજા મારગ કોટાકોટ રહે આવયાં ગુણની ઓટ;

અખો જિડયો હવે આકાશ, તેને નોય પૃથ્વીના પાશ ! ’

લાલદાસ : અખેદાસ ! અખેદાસ ! [અખો અંદર જાય છે.]

[દૂરથી એક ભજનમંડળી ગાતીગાતી આવતી સંભળાય છે. વૃષ્ણવજનની ધૂન સંભળાવા માંડે છે.]

અખો : [બહાર આવી] શેઠ ! અહીંથી જિડયા છે તો ઈશ્વરના સોગન. તમે જમનાબહેનને પણ હમણાં કશું કહેશો નહિ.

[ભજન મંડળીનો અવાજ સ્પષ્ટ રીતે આવે છે, તે બંને સાંભળી રહે છે.]

‘ વૃષ્ણવ જનતો તેને રે કહીએ જે પીડ પરાઈ જાણે રે;

પરદુઃખે ઉપકાર કરે તો એ મન અભિમાન ન આણે રે ! ’

અખો : (મોટેથી) લાલદાસશેઠ ! જય જય !

‘ વૃષ્ણવ જનતો તેને રે કહીએ. ’

[સહુ અવાજ ભેળો ગાતોગાતો અખો ચાલ્યો જાય છે.]

લાલદાસ : પણ ક્યાં અખેદાસ ! ક્યાં ? આ બધો અહીં ઢગલો કરી ક્યાં ?

[ધીમેધીમે અવાજ ઓછો થતો જાય છે ને પડદો.]

અખો

અપ્પનો

૧ અખાના જીવનની રૂપરેખા આપો.

૨ આ નાટકમાં આવેલા અખાનું પાત્રનિરૂપણ કરો.

૩ અખાની ધર્મબહેન જમનાએ અખાને શો અનુભવ કરાવ્યો ?

૪ અખાને સરકારમાંથી શા માટે તેડું આવ્યું ?

૫ સંસારના પ્રપંચ ને ખટપટોએ અખાના મન પર છેવટે શી અસર

કરી ? પરિણામ શું આવ્યું ?

યજ્ઞેશ શુક્લ (પીયૂષ)

[જન્મ વિ. સં. ૧૯૬૫ : ઈ. સ. ૧૯૦૮]

[શ્રીયજ્ઞેશ હરિહર શુક્લ જ્ઞાતિએ ચાતુર્વેદીય મોઢા બ્રાહ્મણ ને વલસાડના વતની છે. એમણે મટ્રિક સુધીનો અભ્યાસ કરેલો છે. વધુ અભ્યાસ કરવાનું બંધ કરી એ પત્રકારિત્વના ધંધામાં જોડાયા અને મુંબાઈના પ્રસિદ્ધ સાપ્તાહિક ‘ગુજરાતી’ના તંત્રીખાતામાં રહ્યા. હાલ એ ‘જન્મભૂમિ’ દૈનિકના તંત્રીખાતામાં છે.

એમણે આપણા દેશના ને બીજા દેશોના નારીજીવનનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો છે ને એ વિષે સંખ્યાબંધ લેખો પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. ‘ગુણસુદરી’માસિકના એ વર્ષો સુધી સહતંત્રી હતા. ‘પીયૂષ’ ઉપનામે એમણે ભાષાંતરરૂપે, અનુવાદરૂપે તેમ જ મૌલિક સંખ્યાબંધ સામાજિક વાર્તાઓ લખી છે. મરાઠીનું એ સારું જ્ઞાન ધરાવે છે. એમની સાહિત્યસેવા અવિરત ચાલુ છે.

અંથો

તૂટેલાં બંધન, ઈર્ષ્યાની આગ, ગરીબની ગૃહલક્ષ્મી, ષોડશી, અર્ધુઅંગ,
સુનીતા ઝૂંક, જીવતા સોદા, એ પત્ની કોની? ખીલતી કળી, વગેરે વગેરે]

વિમાતા

માતા થવા આવેલી શા માટે વિમાતા થતી હશે? શું લગ્નની પ્રતિજ્ઞા તે ભૂલી જાય છે? એની માનવતા ક્યાં જતી રહે છે?

“નિરુ!...ઓ નિ...રુ!...ક્યાં મરી ગઈ?” રસોડામાંથી સુશીલાનો કંકંશ અવાજ આવ્યો. તેનો પડથો હજી શમ્યો નહિ ત્યાં તો “આવી બા!” કહીને નવ વર્ષની નિર્મળાએ પ્રવેશ કર્યો.

રસોડાના ઓરડાના આરણ આગળ આવીને નિર્મળા બિભી રહેતાં જ સુશીલાએ પાછી રાડ પાડી.

“ક્યાં ગઈ હતી? પેલો તારો સગલો રંડ છે તેનું ભાન નથી?” બાળુના ખંડમાંથી ઘોડિયામાં સૂતેલા બાળકનો રડવાનો અવાજ નિર્મળાને સંભળાયો.

“તમે જ મને મનુકાકીને ત્યાં મરચાં લેવા મોકલી હતી ને?” નિર્મળાએ જવાબ આપ્યો તેથી સુશીલા ચીડાઈ અને રોટલી વણવા હાથમાં ધરેલું વેલણુ નિર્મળા તરફ ફેંક્યું. સદ્ભાગ્યે તે છટકી ગયું એટલે

માત્ર નિર્મળાના ડાબા હાથને સ્પર્શ કરી નીચે પડ્યું. નિર્મળા, ભાઈને હિંચોળવા પાસેના ખંડમાં ગઈ. જતી વેળા સુશીલાનો સૂર સંભળાયોઃ “સામું ખોલતાં શીખી છે?”

પૂછેલા સવાલનો જવાબ આપવો એનો અર્થ ‘સામું ખોલવું’ એવો કરવાની વડિલોને આદત પડી હોય છે.

૨૩તા ભાઈને હાલરડું ગાઈને નિર્મળાએ સૂવાડી દીધો. તે પછી ઉપલા પ્રસંગની યાદ આવતાં તેની આંખમાંથી આંસુનાં ખેચાર ટીપાં સરી પડ્યાં. પાછી સ્વસ્થ થઈને તે રસોડા આગળ આવીને બેઠી રહી. તે વેળા, સુશીલા પાલવવડે આંખ લૂછી રહી હતી.

સુશીલા સુમનલાલની બીજી પત્ની હતી. ચાર વર્ષ ઉપર નિર્મળાને પાંચ વર્ષની મૂકીને, સુમનલાલની પ્રથમ પત્ની મરણ પામી હતી. તે પછી, એક વર્ષે તેમણે સુશીલા સાથે લગ્ન કર્યું હતું. સુશીલાએ પતિના ઘરમાં પ્રવેશ કરતાં જ, એક વર્ષના ગૃહિણી વિનાના ઘરને યથાસ્થિત કરી દીધું; એટલું જ નહિ પણ મોસાળ રહેતી નિર્મળાને અત્યંત આગ્રહ કરીને ઘેર ખોલાવી લીધી. સુમનલાલની ઇચ્છા નિર્મળાને મોસાળમાં જ રહેવા દેવાની હતી અને નિર્મળાનાં મોસાળિયાં પણ સાવકા માના કબજામાં તેને સોંપવા બહુ આતુર ન હતાં. પરંતુ, સુશીલાના અત્યંત આગ્રહ આગળ સુમનલાલનું કાંઈ પણ ન ચાલ્યું. સુશીલા જાતે જ નિર્મળાને મોસાળ ગઈ. તેને તેડી લાવી. સાથેસાથે, નિર્મળાની વૃદ્ધ આજીમાને તેણે ખાતરી આપી કે નિર્મળાને હું મારી સાવકા પુત્રી ન લેખતાં પેટની પુત્રી લેખે જ પાળીશ.

અને સુશીલાએ એમ કર્યું પણ ખરું. નિર્મળાને બહેરવા માટે, તેનામાં સંસ્કાર રેડવા માટે, તેણે સતત ધ્યાન આપવા માંડ્યું. પોતે થોડું-ઘણું ભણેલી હતી એટલે તેને શરુઆતનું અક્ષરજ્ઞાન આપવાની શરુઆત પણ સુશીલાએ જ કરી. કોઈને એમ ન લાગે કે સુશીલા સાવકા મા છે એવું તેનું વર્તન હતું. સુશીલાના આવા વર્તનથી સુમનલાલ ખુશ થયો અને માતાવિહોણી નિર્મળાને પણ માતાના સાચા વાતસલ્યનો પરિચય થવા માંડ્યો. માતૃસ્નેહની મૃદુ કુમારનો નિર્મળામાં અભાવ રહી જશે એવો સુમનલાલનો ભય દૂર થયો. નિર્મળા સગી માતાને બૂલવા લાગી.

પણ હમણાંહમણાં પાંચ મહિનાથી મુશીલાના સ્વભાવમાં ફેરફાર થતો હોય એમ નિર્મળાને લાગવા માંડ્યું. થોડીથોડી વારે મુશીલા નિરુ ઉપર ચીઢાતી; વિના કારણે તેને ઠપકો આપવા માંડતી અને કોઈકકોઈકવાર તેને મારતી પણ ખરી. જ્યારે ને ત્યારે ‘ભાઈ’ને અંગેની ફરિયાદ માટે તે કારણભૂત થઈ પડતી. પહેલી સુવાવડ કરીને, હાથમાં ગુલાબના ગોટાળેવો પુત્ર લઈને, પાછી પતિગૃહે આવ્યા પછી તેનામાં આ ફેરફાર થયેલો જણાતો હતો.

ઘણીવાર નિરુ વિચાર કરતી : “આ આમ કેમ કરતી હશે વારુ ? પહેલાં કોઈ દિવસ મને વઢતી નહિ અને હવે તો જરાજરામાં ખીળઈ જાય છે અને મારે છે પણ ખરી !” યિચારી નિર્દોષ બાલિકા આનો ઘણોઘણો વિચાર કરતી પણ તેને એનો કાંઈ જવાબ મળતો નહિ. બહુ મૂંઝાતી ત્યારે કોઈવાર એકાંત ઓરડીમાં ખેસી થોડાં આંસુ સારતી ; અને પોતાની ગત સગી માતાને સંભારતી.

મુશીલામાં થયેલા આ સ્વભાવપરિવર્તનની ખબર મુમનલાલને પડી ન હતી. નિર્મળાને એમાં કાંઈ ખાસ જણાવવા જેવું લાગતું નહિ. પરિણામે નિરુ તરફના મુશીલાના કંઠાર વર્તનના મુમનલાલને ખ્યાલ જ આવ્યો નહિ.

ઉપરના ને આ પછી તો એવા બીજા ઘણા નજવા પ્રસંગો બની ગયા. એને લીધે નિરુની સખ્ત ખબર લઈ નાંખવામાં આવી હતી. એક દિવસ બાપાને દૂધ પાવાની શીશી ગરમ પાણીથી ઘોવા જતાં ફૂટી ગઈ. ઘરમાં બીજી શીશી હતી નહિ એટલે બાપાને દૂધ પીવામાં અડચણ પડી. પરિણામે, મુશીલાએ નિરુને સખ્ત ધમકાવી અને રોષમાં ને રોષમાં એક સખ્ત લપડાક પણ લગાવી દીધી. લમણા ઉપર સખ્ત લપડાક લાગી જતાં નિરુ તરમર ખાઈને નીચે પડકાઈ પડી ! મુશીલાને થયું કે જરા વધારે લાગી ગયું. પણ રડતા બાપાને છાનો રાખવાની ફરજ આગળ તેણે નિરુને પડતી મૂકી. થોડીવારે લાન આવતાં નિરુ બેઠી અને રડતારડતી પાણીઆરા આગળ જઈ, મોઢું ઘોઈ, મૂંગી ખેસી રહી.

આમ અર્ધેએક કલાક વીતી ગયા પછી, મુશીલાએ ‘નિરુ !’ કરી ખૂબ મારી. પણ તેમાં પહેલાનાં કરતાં કંઠારતા ઓછી થયેલી લાગી. કાંઈ

પણ જવાબ વાળ્યા વિના નિર્મળા ધીમે પગલે જાણે ખીતી હોય તેમ સુશીલાની નજીક આવી ઊભી. તેનું મોઢું ઊતરી ગયું હતું. હમણાં જ રડવાથી આંખો લાલચોળ થઈ ગઈ હતી. તેનો ચહેરો એકદમ દયામણો થઈ ગયો હતો. એ દયામણો ચહેરો જોતાં સુશીલાના મુખ ઉપર આનિની એક રેખા ફરી વળી. નિરુ નવ વર્ષની થઈ તે દરમિયાન તેનો આવો દયામણો ચહેરો સુશીલાએ આજે પહેલી જ વાર જોયો.

“ બાપાને જરા બહાર ફેરવી લાવ તો, ” સુશીલાએ નમ્ર સ્વરે આજ્ઞા કરી. કાંઈક ધ્રુજતા હાથે બાપાને લઈને નિરુ ઝડપથી ઘર બહાર નીકળી ગઈ.

એ દિવસથી નિરુની વાચા જ જાણે બંધ થઈ ગઈ હોય તેમ તે મુદ્દલ બોલતી નહિ. ન છૂટકે એકાદ શબ્દ બોલવો પડે એટલું જ. બાકી સર્વ કામ તે મૂંગે મોઢે કરતી. બાપો ગમે તેટલું રડતો હોય, પણ નિરુ મૂંગે મોઢે તેને હિંચકો નાંખ્યા કરતી. નહિ હાલરડું ગાતી કે નહિ કાંઈ કાલુંકાલું બોલી તેને રીઝવતી. અને સુશીલા પાસે જતાં તો તે કંપી ઊઠતી. જે સુશીલાની ગોદમાં ભરાઈને નિરુ કાલુંકાલું બોલતી, કોઈકોઈક વાર કોઈ મધુરું ગીત ગાતી એ જ સુશીલાની સામે ઊભા રહેતાં પણ આજે તે કંપતી. અને આમ નિર્મળાનું પ્રવૃદ્ધ મુખ જાણે કરમાઈ જવા લાગ્યું. તેના મોઢા પર હાસ્યની છાંટ સરખી પણ દેખાતી નહિ. એની દેહવંલ સૂકાઈ જતી હતી.

નિરુની આ સ્થિતિ ન જાંઈ શકે એટલા સુશીલા આંધળી ન હતી. પહેલાં તો થોડાક દિવસ તેણે એ તરફ બેદરકારી દાખવી. પણ નિર્મળાનું આવું વર્તન દિવસેદિવસ વધતું જ ચાલ્યું. એટલે સુશીલાને ચિંતા થવા લાગી. પણ બાળકની ધમાલમાં તે પાછી હતી તેવી બેદરકાર બની ગઈ. જે કે નિરુ તરફના કઠોર વર્તનમાં ફેરફાર થવા માંડ્યો હતો. હવે જૂલ થાય તો પણ તે નિરુને વઢતી નહિ, તેમ ખાસ ખીજતી પણ નહિ. તેમ નિરુ એવો પ્રસંગ ભાગ્યે જ લાવવા દેતી.

ત્રણચાર માસ આ ને આ સ્થિતિમાં વહી ગયા એટલા સમયમાં નિરુ ચીમળાયલા ફૂલજેવી થઈ ગઈ. સુમનલાલે બેચાર વાર નિરુને પૂછ્યું પણ ખરું, પરંતુ “ કાંઈ નથી થતું ” કહીને તે વાત ઊઘાવી દેતી.

એક દિવસ અપોરે ઘરમાં વાસીદું વાળતાં નિરુને તમ્મર આવી ગયાં તે પરસાળમાં ખેલાન બનીને નીચે ઢળી પડી. સુશીલા એમ જ સમજતી હતી કે નિરુ વાસીદું વાળે છે. ઘણો સમય થયો પણ નિરુ જણાઈ નહિ એટલે તેણે બેત્રણ ખૂંચો પાડી. કાંઈ જવાબ મળ્યો નહિ. બહાર રમતી હશે, એમ ધારીને તેને જોવા આવી. પરસાળમાં જ નિરુને પડેલી જોઈ. તેને ઢઢોળી પણ નિરુ કાંઈ ખોલી નહિ. તેનું શરીર ઠંડુંગાર થઈ ગયું હતું અને આખા શરીરમાંથી પાણીપાણી છૂટી રજીું હતું. સુશીલા ગભરાઈ ગઈ. ખેલાન નિરુને પથારી કરી સૂવાડી તેણે તરત જ સુમનલાલને ઑશિસમાંથી ખોલાવ્યા. દાકતરને ખોલાવ્યા. ચારપાંચ કલાકે નિરુને લાન આવ્યું. કેટકેટલા ઉપચાર કરી તેના શરીરમાં ગરમી લાવવામાં આવી. લાન આવતાં આંખો ઊઘાડી પાસે જ સુશીલાને ખેઠેલી જોઈ કે તેણે તરત જ આંખ મીચી દીધી. થોડીવારે સુશીલાએ ગરમ મસાલો પાવા માંડ્યો પણ તેણે પીધો નહિ. સુમનલાલે પાયો ત્યારે જ તે પીધો. દવા પણ સુમનલાલના હાથે જ પીધી અને પથારી પાસે પણ સુમનલાલ ખેસે એવો આગ્રહ કર્યો.

પછી તો ન્યારેન્યારે સુશીલા નજરે ચડે ત્યારેત્યારે નિરુ ચમકા ઊઠતી. કાંઈ ભયંકર ચીજ જોઈ હોય એમ કેટલીકવાર તો ચીસ પણ પાડી ઊઠતી. સુમનલાલ, કે દાકતર આનું કાંઈ કારણ સમજી શક્યા નહિ. ‘અત્યંત નબળાઈનું પરિણામ’ એટલો દૂંકો તેમનો ઉત્તર હતો. પણ સુશીલા બધું સમજી ગઈ હતી. તેના પોતાના વર્તનની દુઃખદ યાદ આવવા માંડી અને જેમજેમ તેને નિરુને ઠપકા આપ્યાના, તેને માર્યાના પ્રસંગો યાદ આવતા ગયા તેમતેમ, તેના હૃદયમાં પરિતાપ વધવા માંડ્યો. નિરુને તે કેટલા હિંતથી ખોલાવી લાવી હતી, તે પ્રસંગ સાંભરી આવતાં તેની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. અને હવે નિરુ તેને જોતાં ચમકા ઊઠતી, તે વખતે તો સુશીલાને પૃથ્વીદેવી માર્ગ આપે તો તેમાં સમાઈ જવા જેવું થતું. નિરુની આ સ્થિતિ માટે હું પોતે જ જવાબદાર છું, એ તો ક્યારનું તેની સમજમાં આવી ગયું હતું.

“મારામાં આવો ફેરફાર શાથી થયો હશે? નિરુ મને કદી અકારી લાગી નથી. છતાં, મેં તેના તરફ કેમ કઠોર વર્તન કર્યું હશે? નિરુ તરફ મારું વર્તન શાથી આમ બદલાયું હશે?” સુશીલા ઘણીવાર આ બધું વિચારતી પણ તેને એનો કાંઈ જવાબ ન મળતો.

“ ગરીબ બિચારી ! ” નિરુને પથારીમાં સતેલી જોતાં તેના મુખમાંથી એટલા જ શબ્દો સરી પડતા. નિરુ જલદી સારી થાય, એવી કાળજીથી તેણે સારવાર શરૂ કરી. અને નિરુને જોઈને દિવસમાં કેટલીક વાર તેની આંખમાંથી આંસુધારા ધડધડ પડતી. “ નિરુ સારી થઈ જશે ! ” એમ જણાવીને સુમનલાલ તેને આશ્વાસન આપતો.

આવી જ રીતે એક સાંજે નિરુની પથારીમાં માથા આગળ સુશીલા બેઠી હતી. એક માસની પથારીવશ સ્થિતિને લીધે નિરુનો દેહ ગળી ગયો હતો. તેનાં સૂકાતાં હાડકાં દેખાવા લાગ્યાં હતાં. એ દેહને જોતાં જ સુશીલાની આંખમાં ઝળઝળિયાં આવ્યાં; તેનું મોઢું ઊતરેલું તો હતું જ; તેમાં તેને પોતાના વર્તનનું પાશું સ્મરણ થયું, એટલે તેની આંખમાંથી આંસુનો પ્રવાહ સરવા માંડ્યો. કેટલી ય વાર સુધી આમ તેણે ચોધાર આંસુએ રડ્યા જ ક્યું.

એ દરમિયાન નિરુ જાગી ઊઠી; સુશીલાને તેનું લાન ન હતું. નિરુએ જોયે જોયું; સુશીલાને જોતાં પહેલાં તે ચમકી; મોઢું નીચે લઈ લીધું. થોડી વારે, તેની આંખમાંથી આંસુનાં ટીપાં તેના કપાળ ઉપર પડ્યાં. તેણે ફરી જોયું જોયું. સુશીલા રડતી હતી. શા માટે રડતી હશે ? તેને વિચાર આવ્યો. સુશીલાના મોઢા નરસ તે તાકીતાકીને જોઈ રહી. કઠોર લાગતો ચહેરો માદવબર્યો લાગ્યો. તે પર વત્સલતાની રેખાઓ દેખાઈ. નિરુ બધું ભૂલી ઊઠી. તેનાથી આંસુ ન દેખાયાં. તે બોલી : “ બા, કેમ રડે છે ? ”

કેટલે દિવસે આ મીઠો, મધુજેવો શબ્દ સુશીલાને કાને સંભળાવે. અને પૂર્વસ્મરણને લીધે, તેની આંખમાંથી આંસુ જોસભેર વહી રહ્યાં.

“ બા, કેમ રડે છે ? ” નિરુએ ફરી પૂછ્યું. એ મધુર સ્વરના ગુંગરવે તેના હૈયાને ઊંક પલાળી મૂક્યું. આંખમાંથી આંસુ વધુ જોસભેર વહેવા માંડ્યાં. પણ મુખમાંથી એક શબ્દ સરખો પણ નીકળ્યો નહિ.

“ બા, રહી જાને; મારા સમ ! ” પુત્રીની ધીરજ ખૂટતી લાગી.

“ નહિ, મારી દીકરી, એવું ન બોલીએ. ” કેટલા ય દિવસે, સુશીલાના હૃદયમાં સાચો ઊમંગકા થઈ આવ્યો. નિરુને છાતીસરસી ચાંપી તેના ઉપર

તેણે યુગન વર્ષાવ્યાં. પણ તેના આંખમાંથી આંસુનો પ્રવાહ તો વસા જ કર્યો. કેટલી ય વાર સુધી નિરુ સુશીલાની ગોદમાં લપાઈ રહી.

વિમાતા પણ માતા બને, બની શકે.

અધુરું અંગ

પ્રશ્નો

- ૧ સુશીલા શા માટે શરુઆતમાં માતૃપ્રેમ ભૂલી ગઈ ?
- ૨ એની ભૂલ એને શાથી જણાઈ ?
- ૩ નિર્ભયાના જીવનમાં એણે શી ખરાબી કરી ?
- ૪ ફરી વિમાતા મટી સુશીલા સગીજેલી પ્રેમી માતા શાથી બની ?

પ્રકાશિની

નરસિંહ મહેતા : એક પ્રભુ, ૨ સર્વવ્યાપક પ્રભુ

જૂનવે-જુદે. મુધર—પૃથ્વીને ધારણ કરનાર. શિવ-પરમાત્મા, કલ્યાણ. જીવ-જીવાત્મા. શ્રુતિ-વેદ. સ્મૃતિ-મનુસ્મૃતિ વગેરે શાસ્ત્રો-સ્મરણ ઉપરથી લખાયેલાં શાસ્ત્રો. સાખ દે-પ્રમાણ આપી પૂરવાર કરે. કનકકુંડલ... નો'ય-સોનું અને તેમાંથી બનાવેલું કાનનું ધરેલું જેમ જુદાં નથી તેમ શિવ ને જીવ એ એક જ છે. આપ-પોતે. પઠંતરો-પઠાન્તર, ભેદ. જીવશિવ વચ્ચે પડેલો માત્ર દેખાય છે પણ ખરું જોતાં તે એક જ છે. રોધના-શુદ્ધિ કરવી તે.

૨ તે જ-બ્રહ્મ જ, પરમાત્મા જ. શ્યામ-કૃષ્ણના શ્યામ વર્ણને લીધે પરમાત્મા માટે પણ તે શબ્દ કવિ અહીં વાપરે છે. અનંત ઓછવ-સદાનો આનંદપ્રસંગ, ઉત્સવ. સંજીવન મૂળી-ચેતનરૂપ મૂળ, પ્રભુ. ઉદ્ધાત-ઝગઝગાટમય. સમ્યક્દાનંદ-સત, ચિત્ અને આનંદરૂપ પરમાત્મા. કીડા-લીલા, રમત. સૂત્ર-દીવેટ. અનલ-અગ્નિ. અરધગિરધ-નીચે ને ઉપરના પ્રદેશમાં. અધ+ઉર્વ. પ્રેમનો તંત-પ્રેમરૂપી તંતુ. સંત-સાધુ પુરુષ.

મીરાંબાઈ : બીજું મારે શું કરવું ?

ધણી-પ્રભુ. જહું-અવશિષ્ટ, વધેલું, પ્રભુ ને સાધુને ધરાવેલું. નાગર-રસિક, અહીં પ્રભુ.

અખો : સાંતીડાનું ભજન

સાંતીડું-હળ. પ્રાણી-બળદો. જોતર-ધૂંસરૂં મૂકી બળદને ગળે તેને વીંટાતાં હોરીનાં બંધને. રાસ-દોરડું. સતપરોણે-સત્યરૂપી અણીદાર હાંકવાની લાકડી. ગણ-ગણતરી. ગુંડાં-ગુંતા, અડચણો, વિધ્નો. બહુનામી-ધણાં નામવાળા પ્રભુ. સમજાં-જડથી. ચત્રભુજ-ચતુરભુજ, ચાર છે હાથ જેને તે, પ્રભુ. તાર આવ્યાં-ખેડાઈને તાલમાં આવ્યાં, વાવવા યોગ્ય થયાં. ત્રાટકતી-તડામાર કરતી. જુઓ ખેડુતની કહેવત : 'વાવણી ને તાવણી તણ દિવસની.' વાવણી-ખી નાંખવાં તે. ઓરણી-ઓરિયા (અથવા ચાવળ) ઉપર બાંધેલા જે સાધન વડે ખેતરમાં ખી પેરાય છે (નાંખાય છે) તે. ખેડુતની ભાષામાં એને 'માણું' પણ કહે છે. લાખે લેખાં-શુમાર વગરનો પાક થવો તે. પાંચે આંગળીએ-છૂટા હાથે, વગર સંકોચે. ઓળે-હારે, ચાસખંધ જોગેલાં ખી. મ-નહીં. ચોથે-ચારે. સુરતા-ધ્યાન. મેડો-માળો. ઢાળિડો-કાપણી કરનાર. ઢાળ-કાપણી.

પ્રેમાનંદ : કૃષ્ણનું કપટ, ૨ કૃષ્ણ અને અહિલોચન, ૩ સુભદ્રા અને બાલીઓ, ૪ કૃષ્ણ બાલીઓ, ૫ યુદ્ધની તૈયારી, ૬ રક્ષા-અર્ધન ૭ અભિમન્યુ ને ઉત્તરા.

વ્યંગ-વ્યંગ્ય, કટાક્ષથી કહેલું, વાચ્યાર્થ, લક્ષ્યાર્થ અને વ્યંગ્યાર્થ એ ત્રણ રીતે અર્થ સૂચવાય છે. કૌતુક-નવાઈની ઓળ. નિર્ધાર-જરૂર. બહીરપણું-બહારના, બહીરતા. આણુ-સમ. શીત-ઝેરકાળળી, મરવા પહેલાંનો પરસેવો. શોષ-દાહ. અંબુજ-કમળ. મધુકર-ભમરો. ધાત-વિશ્વાસધાત.

૨ દુરીજનની દીનત્વવાણી-દુર્જનના કાલાવાલા. વળતા-પછી. લહી-પામ્યો. સહાયો-પકડાયેલો. આકૃષ્ટિએ-આપોઆપ, પોતાની મેળે. વિદાર્યા-નારી નાંખ્યા. વાયક-વાક્ય, બોલ. હુતારાન-અગ્નિ. વહાયો-છેતર્યો. અભ્યંતર-મહામહાનો, પોતાનો. નખે નિપાત્યો-નખથી ચીરી નાંખ્યો.

વપુ-શરીર. મીન-માછલી. સમાવ્યા-ઠંડા કરી દીધા, મારી નાંખ્યા. નક્ત્રી-ભૂગ્રુવંશીય પરશુરામરૂપે છઠ્ઠો અવતાર લઈ વિષ્ણુએ ક્ષત્રિઓનો એકનીસ વાર નાશ કર્યો હતો.

૩ મોરારી-મૂરારિ-મૂરારાક્ષસના વેરી. વામા-ઝી. પટાણું-પાટણમાં થતી એ નામની સાડી. વેસર-નયની, નાકની વાળી. અણ્વટ-વાંટલા. કટિમેખલા-કંદારો. જીયા-તે બાઈ-કૃષ્ણ. ગ્રાકળ ઊતારું-ખંખેરી નાંખું, સીધાસટ કરી દઉં.

૪ માનુની-માનિની, એંટવાળી ઝી. મૃત્યુક-મૃડું. હંસ-આત્મા. પરાણે-પ્રાણે, જીવે. મરકલડું-હાહાહીહી, ઠંડાળી. અવિવેકે-ઝેરહાપણે. સરકડા-તપખીરનો નાસ. ટપકલી-ટપકાંવાળી. સાંસતાં-ધીમાં. અંચુડી-વીંટી. માન મોહોતી-માનની ઘેલી હતી. સોતી-વાળી, પહેરેલી. ભાવના પોહોતી-તમારા-પ્રેમભાવ પહેાંચ્યા, હવે બહુ થયું.

૫ જેમતેમ-ગમેતેમ કરી. અસૂર-મોડું. જીવરખી-એક હથિયાર. રોધ-અટકાવ. વતી-થી, વડે. આદર્શ છે-થી શરુઆત કરી છે, મોખરે મૂક્યા છે. પેર-રીત, પ્રકાર.

૬ નાસા-નાક. રસના-જલ. વાસવધીશ-વાસવાધીશ, ઇંદ્ર. ખાંડું-તરવાર. શર્વરી-રાત્રિ. દિવાકર-સૂર્ય. મેહ-ચરખી. સાહેર-દરિયો, સાયર. વાધ-લગામ, ઝાબ-સખ્ત તાવ, ઝેબો. વાયક-વાક્ય. સુભટ-યોધો.

૭ આશ્રુત-પૂરા બરેલા, સમૃદ્ધ. નિર્ગંધો-વીતાળ્યો. અભ્યંતર-લીતરનાં. બાકરી-ચડસ. કુંજર-હાથી. મચ્છસુતા-વિરાટપુત્રી, ઉત્તરા. વકરો-ચડીચડીને અઓ. પોણુ-સરત. પ્રતિપાળ-રક્ષક. કૃતાંત-યમ. વરુવા-વરવા, ખરાબ, દુષ્ટ. વ્યાલ-વાધ, સાપ. ઉલ્કાપાત-ખરતા તારાનો વરસાદ, બચકર તોફાન. નિમેષ પલકારો. જીવ્યાપે-જીવ્યાથી, 'પે' જૂનો પ્રત્યય છે. ઉપરાજને-કમાઈને, મેળવીને. વરાંસો-વિયોગ. શિબિર-ઝાવણી, તંબુ. મહીધર-શેષનાગ. ધડહડે-ગડગડે. રૈણુ-ધૂળ.

વીરજી ભટ્ટ : કામાવતીની ચિત્રકળા

કામાવતીની વાર્તાનો સાર : જન્મજન્માંતરના વણુ નની આ કથા છે. કામાવતી એના આગલા ભવના પતિ એક વણિક સાથે અતે પરણે છે તે પહેલાં એ રાજા પાસે ભય છે. એના પ્રેમનો માર્યો વણિક વિરહમાં ગોડા યઈ ભય છે. રાજા વેધે રહેલી કામાવતી ને વણિકનું છેવટે લગ્ન થાય છે.

ઝાતકાર—ઝગઝગાર. અભિનવું—નવીન. અભિનવ. મહેરાબ—કમાન. જીવમ—યુગ્મ, જોડી. સમૈયું—સામૈયું, સાજનમંડલ. કશીદો—રેશમી ભરતકામ. નિધાન—સ્થાન. માતંગ—હાથી. મદ—હાથીનાં લમણાંમાંથી ઝરતો રસ. માતા—મસ્ત. સાદરથ—પ્રતિકૃતિ, છબી. રાયારાય—રાબના રાજ, સમ્રાટ. જવ—જ્યારે. જીવજવલ્ય—દેહીધ્માન, ઝગઝગારવાળો. શુક—પોપટ, કીર. સારિકા—મેનકા, પોપટી. ચિત્રામ—ભરતકામનું ચિત્રામણ. નિપની—નિપજ, ઉત્પન્ન થઈ. બલિહારી—વારણ, વારી જવું તે.

ધીરો : નથર દેહ

કુંપો—સીસો. વણસતાં—વિનાશ પામતાં. મોઝાર—મધ્ય, માંદો. જન્યું—જનમ્યું. ધરાધરથી—પહેલેથી જ.

શામળ : પંચનો ન્યાય

ખાત—સલાહ, ખાતરી. રખતી—રોહ, પરવા. હાંસુહાણુ—હસવું ને નુકસાન. ખરખરો—શોક. મનમાની—પ્રિયમાં પ્રિય. પરિયાં—ભાવિનાં કુદુંખીઓ. બકાલ—વણિક. કરિયો—વેપાર. કામની—સુંદર સ્ત્રી. આથ્ય—અર્થ, સીતારૂપ લક્ષ્મી. મજધર—સુતાર. અધિનાય—રાજ. કુંભક—વાયુ. વહાર—મદદ. ઓટ—સપાટો. રંકા—રાંક. લંગુર—વાંદરાં. કટક—સેના. કાર—કાર્ય. પરિયટ—ધોખી. ભૂર—ભૂત, જડ. રિધ—સમૃદ્ધિવાન, તોફા. અતળી બળિયો—ખૂબ બળવાન. દેહવટ—ઉજાડ. સાતુ—સોતુ. અવખત—પુંજ. રંચ—લવણેરા. લાખેણો—ખૂબ. પલવંગ—પલવંગ, વાંદરા. દશાનન—દશમુખ (આનન) જેને છે તે, રાવણ. પાનો—પાણી, શરાતન, કામા—કાગડા. ચતધા—સો પ્રકારે. ધાવ—ધા. જીક—સાડાતણ. ઊવેખું—ઉવેખા, બેદરકારી કરું. પડો—ઢોલ, દાંડી. સુરતા—ધ્યાન. પસાયતાં—પ્રસાદ, બક્ષિસ. પાધરથો—પાદરથી. રળી—આનંદ. પરી—મોટી. છેલી—છેલ, શોખીલી. છક—છક, મદ. વાડવો—આજણ. ખાડવો—નાનો ખાડો. ગંગોદક—ગંગાજળ, ભેંસર—પાંડો. દયારામ : પ્રેમપરીક્ષા, ૨ વૈષ્ણવ નથી થયો તું રે !

પ્રસુતા—સુવાવડી. વંધ્યા—વાંઝણી. માણ્યું—ભોગવેલું. રતિ—પ્રેમ. લંટ—છટી પડે. ચમક—લોહચુંબક. મધુકર—ભમરો. પાશ—બળ. નેહ—સ્નેહ. કંજ—કમળ. અગમ—અગમ્ય, ગૂઢ.

૨ દ્રવે—ભીંભય, ગળગળો થાય. ચટકી—ચટકો, સ્વાદ.

દેવાનંદ : ભગવાનને બૂલેલાને

સેજ—પથારી. આડ—વિદ્ય. તાન—નાદ. ફંદ—ટોંગ.

ભોળે ભગત : અશ્રદ્ધાળુ નારી

ધારણધીર—હિમત, સમતુલા ને ધીરજ. માવો—માધવ, પ્રભુ. ઇતખાર—શ્રદ્ધા, વિશ્વાસ. ઓધાર.—ઉધાર. તંત—દુરાશ્રદ્ધ. વાંસે—પાછળ. વહાર—મદદ પસંતીજ—પ્રતીતિ, વિશ્વાસ, પતીજ.

દલપતરામ કવીંધર : બ્રાહ્મણોનો બહિષ્કાર

નગારાં—લોહાના ટોપલા. ગુણા—ગુણ, કાયળા.

નમંદારાંકર દવે : લાભ ચોઘડિયાં

ઉજ્જમ—તેજ, પાણી. સોય—શોભે.

ખાલાશંકર કંથારિયા : દેળે દોપ ન કવિવરને

લતાકુંજ—વેલીઓનો મંડપ.

નરસિંહરાવ દીવેટિયા : કિસા ગોતમી

પંકજ—કમળ. કપોતી—હોલી. તરુરાજિ—તૃણોની હાર. વટ—વડ. નિસ્તમ્બ—અમાન. કરમિયા—ચીમળાયલા. દુભે—હેરાન કરે. કંપમાન—ધૂનતી. ઉટજ—ઝૂંપડું. ઝીલી—ફીકી. સદન—ધર. ગૃહનાથ—ધરનો ધણી, પતિ. ઊકલે—કમી થાય. બલિસ્થાન—ધાત અથવા વધની જગા. મૂક—મૂંગું. પશુપૃથ—અનવરોનું ટોળું.

અળવંતરાય ઠાકોર : કવિનું એકાન્ત

ધૂમ—ધૂન. લિઝ્ઝતો—સ્વાદ, શોખ. વિષયકીટ—વિષય (દુનિયાદારીના) શોખના કીડા. વિચારમિત્રો—વિચારપી ભાષણધો. સદય—દયાળુ. મૃષ્ટ—બહેકેલા. બહલાવ—ખીલવ. બાની—વાણી, અહીં કાવ્યની વાણી. વિદ્યુસુધા—ચંદ્રનું અમૃત.

દામોદરદાસ બોટાદકર : અભિલાપ

આલંબશું—આધાર રાખીશું. વિષમ—અસહ્ય. આઘાત—પ્રહાર. ગરલ—ઝેર. સહિલ—પાણી. અનલ—અગ્નિ. ગત—ખાડો. ફંદ—જોડી. નવેલા—નવલા, નવીન. સુભાગી—સુંદર, ભાગ્યશાળી. શુભ્રતા—ઉજ્જવળતા. જનિ—જન્મ. પરત્વે—પરમાત્માપણામાં.

મુરસિંહજી ગાહેલ (કલાપી) : એક ઈચ્છા

આળું—રીઢું, સહનશીલ. વસમો—અસહ્ય, વિષમ.

અરદેશર અખરદાર : અગોચર ધામ

અગોચર—અન્દ્રિયાતીત. ન સમભય એવું, અગમ્ય. ગોત્યા—શોધ્યા. મત્યંધરા—સુત્યુલોક, માનવો. અંકોર—અકુર, (પ્રભુરૂપ) ફણગો. સ્વર્ગના પાટ—સ્વર્ગનું સિંહાસન, પ્રભુનું પદ.

ચંદ્રવદન મહેતા : મા

પોત—ભત, માતૃત્વ. જીવનભરતીઓટ—જિંદગીની લીલીસૂકી, ચટ્ટીપટ્ટી. સદય—દયાવાળી. સુભગ—ભાગ્યશાળી.

કરસનદાસ માણેક : ગુજરી કુંજે સૂની નથી

મત્ત—મસ્તાન. ફિદલોલે—આનંદ કરે. ધીંગાણું—યુદ્ધો. સિન્ધુડા—શર ચડાવનાર રણશિંગડાંના સૂરોમાં ગવાતો રાગ. અડિખમ—ધીંગા. ડેરા—નંબુ. હાજરાહજુરા—પ્રત્યક્ષ.

સુંદરજી બેટાઇ : ગંગા ગર્ધ

તૃપિતનયન—અન્તેભર આંખોવાળું. વત્સ—વાહરડાં. શૃંગ—શિંગડાં. સુરન અનિલ—સુગન્ધવાળો પવન. સહભનંદ—પ્રકૃતિજન્ય આનંદ, પ્રભુ. તનુજ—પુત્ર. ગોદ—સોડ. આઈ—માતા. સંક્ષુબ્ધ—ચિન્તાથી વ્યાકુલ થયેલા. કામધેનુ—ધમ્મિત મુજબ ફૂલતી ગાય. હૃદયાર્થ—હૃદયની પૂનની અંજલિ. મોરી—દોરી. મળુ—સરલ દીલના.

ભાનુશંકર વ્યાસ : શિક્ષકનું સ્વપ્ન

સંનિધે—પાસે. ધાત્રીવિધાત્રી—આયા અને નસીબની દેવી. સ્વયં—પોતાની મેળે, આપોઆપ. પ્રસુપ્ત—ઊંઘેલા. પ્રભુદ્ધ—ભગત. અમાત્ય—પ્રધાન. પ્રખર—ધુરંધર. વિરાટ સુવિધાયકો—મહાન નિર્માતાઓ, ધડનારાઓ. કવન—કાવ્ય. અકિચન—ગરીબ. ફાલ—પાક. સૌખ્ય—સુખ. તમા—પરવા. જીવન જોતલું—જિંદગીને થોજી, જોડી. વિત્ત—પૈસોટકો. કૃતાર્થ—કૃતકૃત્ય, ધન્ય, સફળ, સુખી. લય—નાશ. નિનાદ—અવાજ, રવ.

ઈન્દુલાલ ગાંધી : વીણાને વાગવા દેજો

ભતી જીવાની—ઓસરતો ઉત્સાહ. પરાગવા—સુગન્ધ આપવા. કામવા—ઈશ્વરસા. ભોંસ—દબાણ. અપંગતા—પાંગળાપણું, અરાક્ષિત.

મગનલાલ પટેલ (પતિલ) : મારી બાળકીને

સૌમ્ય—શાંતસુંદર. આસ્થાયસ વિસામો. પળવણી—હેરાનગતી, બાળતોડાન. જલપે—બખડે.

મનમુખલાલ ઝવેરી : હું તો ચંદુ

સમત્વ-સમાન ભાવ. અનધ-પાપ વગરની, નિર્દોષ. અભાન-અજ્ઞાન. નિર્ઝરે—ઝરે, વહે. મુદમયી-આનંદપૂર્ણ. વાર્ધક્ય-વૃદ્ધાવસ્થા. જીરવી-પચાવી. તાઝગી-તાજપાણી, નવીનતા. ખુમારી-મદ. ગરવઉચ્ચતા-ગર્વથી ડોકને ટેડી રાખવી તે. જીવનવિગ્રહે-જીવનની ઝપાઝપીમાં. પૌરુષ-પુરુષાર્થ. સભર-ભાર સાથેના, ભર્યાભર્યા.

રમણલાલ વકીલ : દ્વારે ઊભા કૂતરાને

દંડી રહી—ટપકી રહી. કવણુપાસથી—કોની પાસેથી. તવસમાન—તારા જેવા. લક્ષી પટપટાવીને—જીભ હલાવીને ખુશામદ કરી. કઠોર સંન્યાસ—ઉચ્ચ ત્યાગવૃત્તિ. વસુધૈવ કુટુંબ—આખી પૃથ્વી એ જ કુટુંબ, ઉદાર માનવખંડુતાની ભાવના. અદ્ભુત—અસ્પર્શ. નીરવ—શાંત. પૂંછડીચાતુરી—પૂંછડીનું ખુશામદિયા હલનચલન.

ત્રિભુવનદાસ લુહાર (સુન્દરમ્) કૂટપાથનાં સૂનાર

શાયી—સૂનાર. થડકાટ—ધમાલ. સમાણા—સરખા. ગમાણુ—ઢોરને ચાર નીરવાની જગા. કારમું—અદ્ભુત. સમુદાય—સમૂહ. ખફાદીલી—નારાજ. જોંસીપીસી—દાખીદળી. માનવમાળખાં—માનવરૂપ તકલાદી હાજપિંજરો. પામરાં—હુદ. જંજિર—ખેડી. કાંતિ—વિશ્લેષ, બજવો. ઝંઝાનિલ—વાવાઝોડું. હમ્મો—મહેલો. નશો—કેફ. સંચિત—ભેગાં થયેલ. સોણલાં—સ્વપ્નાં. સત્ત—પ્રાણ. પ્રછત્ર—દાંડી, ગુપ્ત. ઝેડલી—કાપેલી.

ઉમાશંકર જોષી : લૂલાઆંધળાની નવી વાત

મજદૂર-મજૂર. નરવો ચોખ્ખો. ફાકા-ફકમફકા, ઉપવાસ. ભદ્રવર્ત—સુખીવર્ત, શ્રીમન્તવર્ત. ફાંગી—હુચ્ચી, ઉસ્તાદ. પાળી—વારી. ઊમટયા—આનંદમાં આવી ગયા. મજલ-ખેપ. સાબધા—બલવાન. છોતાં—ખાલ.

રમણીક અરાલનાળા : સ્વપ્નખંડેર

પોતાના મિત્રના અકાંગ મરણથી ઊપજેલા વિચોળનું આ એક કરુણ રોકગીત છે. ગેરભલા—ધનધોર થતા. વિતાન—ચંદરવો, છત. સુહાવવા-રોલાવવા. દૂંક—શિખર

ભજનો : અલખલેહ, ૨ એક દિન બપું છે, ૩ તનમય તંબુરો, ૪ વિદાયગીરી

અલખલેહ—અલક્ષ્યની, પ્રભુની લગની. ઘટ-સરીર. સોહાગી-ભાગ્યવંત. પાવક—અગ્નિ. મટ-મતિ, બુદ્ધિ.

૨ શુકર-ભૂંડ. પોખ્યો-પોખ્યો. પંડ-દેહ. લેશ-જરાપણ. અવિચળ-ચિર
કૃષ્ણ-કુંજસ.

૩ નિર્મી-ખનાવી. ચરમે-ચામડે.

વજ્રેયો-ખજ્રવૈયો. ત્રિગુણાતીત-સત્ત્વ, રજસ ને તમસ એ ત્રણ ગુણથી પર, એ
ત્રણ ગુણથી ચે આગળે વધેલો.

લોકગીતો : સવાર, ૨ સાંભર્યા !

વાણલાં-વહાણાં, પ્રભાત. મંજરિયાળે-મ્હોરવાળા.

ઉદાસી-ખિન્ન. ખેસણ-ખેસવું તે. નાવણ-સ્નાન.

રાસડા : વેણીભાઈનો રાસડો, ૨ ફતેહસિંહ ગાયકવાડનો રાસડો

કોરા ને કકડતા-ચોખ્ખાચટ્ટ. અકડાઈ-ફાંકો, ટેડાઈ.

૨ વણખૂટે-આયુધ્ય ખૂટયા પહેલાં. સાલ-મદદ.

ગ....ધ....વિ....ભા....ગ

નર્મદાશંકર દવે : ભારતનું ગૌરવ, ૨ હિન્દુઓને ઉદ્ધોધન

ઉત્કર્ષ-ચડતી. ન્યાયપ્રતિબંધ-ઇન્સાફની રાહમાં આવતાં વિધ્નો. બળ્ય
—સુંદરમાં સુંદર. શબ્દશાસ્ત્ર-વ્યુત્પત્તિ.

૨ વર્ષાણ-વાર્ષિક આવક. બલવત્તર-વધુ બળવાન. રસમ-રીતરિવાજ.
નિબંધીઓ-સંચાલકો. સાબેલા-વરધોડામાં ખેડેલા બણાઠણ્યા બાળકો.

ચોતરા-વિશ્રામ માટે ઓટલા. મજ્જાઓ-શાળા. કિતાબખાનાં-પુસ્તકાલયો.
મતીઆ-મતીલા, દુરાચલીઓ. તાવી-ઊઠાણી. બહેતર-વધુ સારું.

ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી : ગોળીવનોદ

ગોળી-વાત. વૈચિત્ર્ય-વિચિત્રતા, બહુવિધતા. પ્રબલ અબલા-બળવાન સ્ત્રી.
અસહિષ્ણુતા-સહન ન થાય તે. અખોલા-રીસ, રસણાં, ઈટ્ટા. કૃતજ્ઞતા-
ઉપકારવશતા. ઊલટો શબ્દ 'કૃતમ્રતા.' તાલ-મોખો. કાયર-હેરાન.

ખાલાશંકર કંથારિયા : આર્ય ચારુદત્ત

હલાલખોરો-મંગીઓ. પાંશુ-રેતી. તકાસે-નીહાળે. વિરસ-શુષ્કતાથી.
રટીરટીને-કાગારોળ કરી મૂકીને. પિષ્ટ-પીસેલા, દળેલા. સંકરુણ-દયાગ્નક રીતે.
વાતાયન-ખારી. અવસાન-મૃત્યુ. પીટણી-પંડો, દાંડી. મયૂખ-કિસ્મ.
સુરચિર-બહુ જ સુન્દર. વિદ્રુમ-રત્ન. સન્નિબ-સરખાં. અધરોળી-નીચલા
ઓઠવાળી. પીયૂષ-અમૃત. તરણ-તરવું તે. પ્રસૂતા-જન્મેલી. લેખે-ખણે.
કરવીરમાલા-કરેણાંના ફૂલની માળા. રકંધે-ખભે. શામિત્ર-ચન્ન, હોમ. અજ-
અકરો. સાર-સર્વસ્વ, સત્ત્વ. દ્રવણ-ખોતાનું, આરોપ. આકુળબાકુલ-

આક્રોશાક્રોશો. બેલ—ભેડી. કરાર—સાંતિ. જગનનું જનનવર—હોમનું પશુ, વધુ પશુ. શરણાગત—શરણે આવેલું. અદા—વેરભાવ. નિષ્કારણ—અકારણ, નિરપૂર્ણ જનાપવાદાગ્નિ—લોકના આરોપરૂપ દેવતા. વધામણું—પુરાષબર. વિધિ—ભાગ્ય કલકી—કલકિત, આરોપી. આપ—ઈષ્ટ, પોતાના. વશાત—વિસાત, તાકાત. આરભ—સાધ્વી, આર્યા. કુમુદિનીવત—રાત્રિકમળની માફક. વિધ્વાશણી—વિધ્વંશિની, શક્તિસોનો નાશ કરનારી દેવી. કૃષણ—કરસણ, તરણું. અપરા—ખીછ. અંતર—હૃદય. પ્રેમધન્યા—પ્રેમવડે સુખી. વર—શ્રેષ્ઠ. વંઠ—વહી ગયેલ, નીચ. મખ—ચક્ષુ. પડાનન—કાર્તિકસ્વામી, કુમાર. હિમધ્વજ—હિમ છે ધળ જેની તેવો, હિમાલય ધોરી—મુખ્ય. ધુરંધર—અમણી. ધુર્જટિ—શિવ. નિદેશ—આદેશ, હુકમ. શીલ—સ્વભાવ. ચારુ—સુન્દર. સરાંક—ચંદ્રનો અંક, મૃગ. ઉદ્દેગ—દીલગીરી, શોક ચારુચરિતે—હે સુન્દર ચારિત્ર્યવાળો! તિલોદક—મરણુવખતે તલપાણી મુખમાં મૂકાય છે તે. વિદ્યમાન—જીવતા. વ્યવસાય—વ્યવસ્થા. અંબોજિની—કમળક્ષણભંજર—નાશવન્ત. સુહૃદ—મિત્ર. ખલક—દુનિયા. વસુમતી.—પૃથ્વી. મોદ—આનંદ.

મણિલાલ દ્વિવેદી : મનોખલ

અપેક્ષા—જરૂર. ઉપેક્ષા—બેદરકારી. પ્રલોભન—લોભ. મનવળાપણાં—મનને મનાવવાની રીત. અગાધ—ભંડી. અમિત—અમાપ. ઉકિત—વાણી.

રમણલાઈ નીલકંઠ : થાલીઆ

અનુસરણ—પાછળપાછળ જવું તે. જવાંમદી—પુરુષાર્થ. પિયજ—કપાળ ભરાઈ ભય એવું તિલક, આડ. મગ્ન—રોકાયેલું, રૂબેલું.

મહાત્મા ગાંધીજી : અનુપમ હિમાલય

અનુપમ—કોઈ સાથે સરખાવાય નહીં એવો. મહત્વનો—ઉપયોગનો. દીર્ઘદર્શી—અગમણુક્તિના. ધર્મનિષ્ઠ—ધાર્મિક વૃત્તિવાળો. ભાવિક—આસ્થાળુ. પ્રલય—મહાવિનાશ.

શારદા મહેતા : સંભારણાંનો ઉપસંહાર

પરદેજ—કેદી. મચક—નમરું. સર્જનજૂનું—અતિપ્રાચીન સ્વાસ્થ્ય—સ્વસ્થતા. સામનો—પ્રતિક્રિયા. ઓતપ્રોત—સેજભેજ. અજંપો—અસાંતિ. સાય—સહકાર. વિપદ—ઉદાસીનતા, ખેદ. ઓય—મદદ. કટિબદ્ધ—કેડ બાંધીને, તૈયાર. સુસન્નિજત. વિનાયક મહેતા : રસિક સુરતીઓ !

આંડબર—વેશ. જીવતક્રિયા—મુઆ પહેલાં ઉત્તરક્રિયાની ન્યાત. મુજથી—કોગળિયું, કોલેરા. વરજેલી—મૂકેલી, ત્યાગેલી. ટોર્ટ—નુકસાની. ભંડારો—ગંભાર, ન્યાત. અતીત—પસાર. જમાનત—જમીનગીરી. જામેદારી—જવાબદારી. નવતર—વધુ નવીન. ખાપ—હાથ. મુકદ્દમે—કેસ, ખટલો. તકાદો—ચોંપ, દબાણ. મુઓ—જિંદર. હજ—યાત્રા.

આગતાસ્વાગતા-મહેમાની. ક્ષણગામી-નાશવંત. લયો--છાપ. ગુરુ ધંતાલ-ઉસ્તાદ ગુરુ, જેસેકું તેસા. હેસીયતદાર-માત્રદાર.

જહાંગીરી--ધનિકતા. આઝાદો-સ્વતંત્ર. સુખાસન-પાલખી. બોલખાલા-ચડતી. જહેરદારી--જહેરખખર. ગુલ--ખુઝાયલો. ગર્દ--કાદવ. વાગખાલુ--શબ્દો-રૂપી ખાલો. લીડયા--ઊપડયા. વરધી--ખખર. હાવભાવ-પ્રેમભાવ. તસ્વીર-છબી.

કવનશ્રેણી--કવિતાશૈલી. લખલખાટ--તરવરાટ. અવલમંજલે--સ્મશાને પનાહ--આશરો. મ્યાનો--પાલખી. હળાહળ સોમલ--ઝેર. કામલુ--નદુ તોડમોડ. સમાધાન, નિર્ણય. બાબપટ્ટિ--આંસુના વરસાદ. અશ્રુશ્રાવ-આંસુનું ઝરવું તે. શેરડા-રેલા. ઘટ--શરીર. ઉપાર્જનશક્તિ-કમાવવાની તાકાત. સરસપાટી-મયાળું. સિતારો-ભાગ્યનો તારો. કટાણું--ઊતરી ગયેલું, ચડેલું. પરતો-પરછો. વિરાજિત--શોભાયમાન. હાસ્યાસ્પદ--હાસ્યપાત્ર. સન્મુખ--આગળ.

દત્તાત્રેય કાલેલકર : શિક્ષકની ઇર્ષ્યા

ઉપયુક્ત--ઉપયોગી. સંશયાતીત-સંશયને મૂકી આગળ વધેલ, મુક્ત. દીલાંમન-હૃદયનો. સત્રાંત-છમાસિક. અનિશ્ચિતતા-અચોક્કસતા. નિવૃત્તિ-નિવારણ, શાંતિ.

કનૈયાલાલ મુનશી : પ્રસ્થાન, ૨ યુરોપ જતાં

પ્રસ્થાન-પર્યાણ. તટસ્થતા-નિષ્પક્ષપાત. નાનમ--છીણપત. મેદની--સમૂહ. શ્રોત્રીય--વિદ્વાન બ્રાહ્મણ.

૨ ફક્કડ--શોખીન, લહેરી. ગઝેરિયા--ઝોરા અને સુન્દર. મૌલિક--મૂળગત, અસલ. સાંસ્કારિક--સંસ્કારને લગતું. સુકુમાર--નાજુક. નિર્જનતા--વેરાનપણું. સશક્ત--ખલવાન. ઍકવેરિયમ--પાણીનાં પ્રાણીઓનું સંગ્રહસ્થાન. નિઃસીમ--બહદ. બૃહત--મોટું, મહાન.

રામનારાયણ પાઠક : વાર્તાલેખન

મુગ્ધ--મોહિત. વર્ણુનંતર લગ્ન--એક બીજી ન્યાતના સાથે થતું લગ્ન. આડફેટે--આડે રસતે. વૈમનસ્ય--નારાજ, દીલનું ઊંચું થતું તે. ભાયાત--ભાઈઓ. સ્પેશિયાલિસ્ટો--તજ્ઞ. યોગ--સમવાય.

શંકરપ્રસાદ રાવલ : મંજરીનું પાત્ર

વિલક્ષણ--ઘોર તરેહની. આરબ--આર્યા, જેન સાધ્વી. આત્મબ--પુત્રી. પાણિગ્રહણ--લગ્ન. બ્રહ્મનિષ્ઠ--પ્રભુપર. સર્જન--ઉત્પત્તિ. મગદુર--તાકત. ત્રિપુરારિ--ત્રિપુરરાક્ષસના રાત્રુ, શિવ. નિર્માલ્ય--નિઃસત્વ, માલ વખરના. કલાવે--ખીલવે છે, ચડાવે છે. બરછક--બરપૂર, વિસ્તૃત. રસતાલ--હેલું પાતાળ.

મર્દન--દિતારણું તે. કારસ્તાન--તરકટ, પેંતરા. નિર્વિકારી--સંયમિત. અદ્વૈત--
એકય. અન્યે--અનિત. સંનેપાત--ગાંડપણ.

ધનસુખલાલ મહેતા : હુવાફેર

પ્રથા--રીતરિવાજ. રૂઢિ--જૂનો ચાલ. ફેશન--શોખ. ધરાંધરાં--બોલબોલ
કરવું તે. મંદુડિયાં--માંદલાં. માયકાંગણું--નિર્બળ. તતડાંવતાં--બિધડાં લેતાં.
વંચડ--વનચર, જંગલી. દાંભિક--ઢોંગી,

ઝેરીશંકર જોષી (ધૂમકેતુ) : અવિરામ યુદ્ધ

અવિરામ--ચાલુ, સતત, આહવાન--ઈજન, ચેલેજ. તુમુલ--ઉઝ.
આશાતંતુ--આશાફી તાંતણે. ધૂસર--ધૂળ, ધૂળવાળું.

રમણલાલ દેસાઈ : પંકજ

બેકારી--બેરોજગારી. મનોમય--માનસિક. દ્રષ્ટા--સાક્ષી. ભયપ્રદ--ભયંકર.
કાળમીઠ--કાળા રંગનો ભયંકર પથ્થર. વિકળતા--ગાંડપણ, વિહ્વલતા. નંદનવન--
ઈન્દ્રનો બાગ. વરદ--વરદાન આપનારી. અતિતંગ--તુટુંતુટું કરતી. ઢોરમાર--
ઢોરજેવો બેશુમાર માર.

લીલાવતી મુનશી : લંડનથી પત્રો

સંગતિ--સોબત. કોલાહલ--ચોંધાટ. આત્મનિમગ્ન--આત્મરત, આત્મામાં
પડેવાયલો. સ્થાપત્ય--ધર બાંધવાની કળા. રાજ્યદ્રારીઓ--રાજપુરુષો, રાજ-
નીતિજ્ઞ. જનપદ--ગામડું.

ચંદ્રવદન મહેતા : અખેા

પ્રપંચ--કારસ્તાન. આપીકી--પોતાની. ધાડ--ગિતાવળ. લેણાદેણી--જાણા-
નુબંધ, આપવુંલેવું તે. ખરીતો--કાગળ. ગલત--હલકી. નિખાલસ--ચાખખાં
દીલનો. સફાળી--ફાળ સાથે, એકદમ. ઓવારણાં--મીઠડાં, અલાબલા. માળખું--
માળો, હાડપિંજર. આવરણુ--ઢાંકણુ. લીલાંપીળાં--રંગદંગ. આદિકાળ--આરંભનો
વખત. ઇન્દ્રનજ--વિદ્યા, જ્ઞ. ધંધોલિયું--બાળકને રમતમાં નાંખી કામ લેવું તે,
ખેલ. કરસણી--ખેડૂત. કરસણુ--પાક. વળખાં--ફાંફાં, ખાલી બાચકા, વેવલાં.
અકળવકળ--આકુળવ્યાકુળ, હેરાન. વરણુ--વર્ણ, જાતિ. કુદ્ર--હલકા. સંચ--ચંચ.
વિધ્ય--રીત. ઓટ--ઓસરવું તે.

યજ્ઞેશ શુક્લ (પીયૂષ) : વિમાતા

વિમાતા--ઔરમાન માતા, અપર માતા. યથાર્થિત--જેવું જેઈએ તેવું,
ઠીકઠીક. પરિવર્તન--ફેરફાર. ગ્લાનિ--ચિંતા, ખિન્નતા. ઉપચાર--ઉપાય, સારવાર.
પરિતાપ--સંતાપ. અકારી--અજાણી. માર્દવ--મૃદુતા, કોમળતા. મધુ--મધ.
ગુંબરવ--ગણગણાટ.

